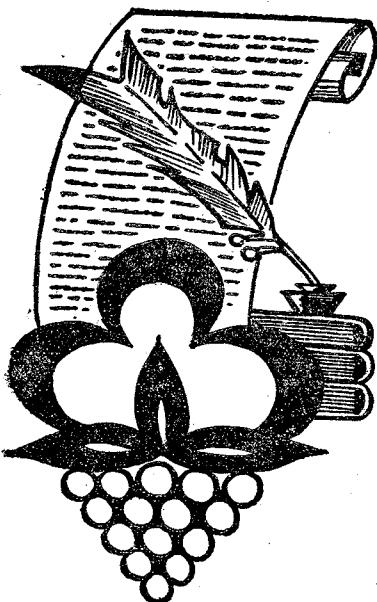

Шарқ юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
Союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЕСИЙ ЖУРНАЛ

■
48-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ЎУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЕТИ

1980 10

Мундарижа

А. Орипов. Ҳаким ва ажал. Достон 3

ЯНГИ ҲИКОЯЛАР

Ф. Мусажонов. Кулгичи севадиган садм. Ҳажвия	17
Ҳ. Убаев. Дадајон, сизга ишонаман	20
З. Туманова. Хирмон фасли. Минг иккинчи кечача	23
Ч. Бойбўсинов. Мактуб. Эзгулик	33
С. Сиёев. Оғир вазни жанжалкаш	37

ШЕЪРЛАР

А. Йўлдошев. Юрагимда севги лиммо-лим	49
К. Тошмандетова. Йўл бошидаги ўйлар	50
Н. Баракаев. Яйловда	53
А. Убайдулла. Бир дарахтнинг икки шохи	54
Холис. Ватанимда	55
Д. Матчон. Тўлқин бўлиб жўшгим бор	57
 О. Мухторов. Учкур поездлар. Қиссав	58
М. Али. Боқий дунё. Шеърий роман	92
Н. Сафаров. Момакандирок. Роман. Давоми	106
Ҳ. Сайдулла. Қурбонлар. Достон	154
Назармат. Генерал Норхўжаевнинг хотиралари	169

КПСС XXVI ВА ЎЗКП XX СЪЕЗДЛАРИ ОЛДИДАН

А. Куронбоев. Сув достони. Очерк 171

Ж. ЖАББОРОВ 50 ЁШДА

М. Сафаров. Гўзаллик қуйчиси	190
А. Орипов. Олижаноб туйгулар шоири	195

СЪЕЗД ОЛДИ ГУРУНГИ

Ҳ. Фулом. Ижод — олий максалга интилиш	196
У. Норматов. Ютуқлар, орзулар, таклифлар	198
Г. Нуруллаева. Шеърият ҳакида ўйляяпман	200
П. Шермуҳамедов. Етмишинчи йилларни кузата тўриб	202
С. Мирзаев. Насримизнинг баланд парвози	203
Т. Сулеймон. Ҳалқимизнинг кайнар булоқлари	205
Н. Худойберганов. Усиш, ўзгариш уфқлари	208

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИННИГ 540 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

О. Абдуллаев. Ижод оламининг сехри 211

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

О. Тогаев. Ижодда давр садоси	218
Р. Иногомов. Руславегидан илҳом олиб	222
Ф. Сулеймонова. Ўрта Осиё қадимий юонон адабиётида	226

ТАҚРИЗЛАР

Э. Бобоев. Муҳаммад Иқбол Шарқнинг буюк шоири ва му- тафаккири	232
М. Назаров. Табаррук меросни ардоқлаб	234
М. Мадраҳимова. Бахшининг ижод йўли	237
М. Мирраҳабов. Тиниқ туйгулар	238

Абдулла Орипов

Задаршис ва ажни

достон

Абу Али ибн Сино таваллудининг
1000 иллигига бағишиланади

Ж уда қадим замонларда;
Минг йилча бурун
Бухоронинг шундоққина Афшонасида
Яшар эди ғоят закий бйтта ўспирин,
Тенгдошларин қаторида ҳали расида.

Чорва билан машғул эди ота-онаси,
Тирикликтан камтаргина ком олган эди.
Лекин шундоқ оиласининг ўша боласи
Ёш бошидан Ҳаким деган ном олган эди.

Бир нарсада танти эрур доим табиат,
Идрок берса қарамагай усти-бошингга.
Неча-неча саройлардан ҳатлаб ўтган баҳт
Ногаҳоний Ҳумой бўлиб келар қошингга.

Ҳакимда ҳам турфа хислат эди мужассам,
Ҳусусан у табибликда пур ҳунар эди.
Ҳар бир гиёҳ қўзларига гўёки малҳам,
Малҳам эса гиёҳ бўлиб кўринар эди.

Болаликнинг беғамлиги ўтди қўп шитоб,
Жуда эрта ниш кўрсатди унда тафаккур.
Эрмак бўлди бобосидан қолган тиб китоб
Табиатдай баравж ўси, табиатдай ҳур.

Баҳор келса ўрта чўлнинг далаларида,
Чўлиқларнинг даврасида куни ўтарди.

Гиёҳ териб гоҳо ўрим паллаларида
Хўп¹чиларнинг усулида байтлар битарди.

Ҳаким деган номи унинг тарқалиб бот-бот,
Не ҳайратки, ҳар учраган топди кушойиш.
Келар бўлди унга энди атроф тумонат,
Ҳар беморда унга истак, ҳар соғда хоҳиши.

Бандасига берай, деса берар экан деб,
Оддийгина хулосасин чиқарди эл-юрт.
Донғи унинг Афшонага бўлган эди зеб,
Кунба-куйдан ортар эди бу шон беҳудуд.

Ўнг билан туш, вужуд ва рух, тафаккур, борлик
Унинг зеҳну идрокида эди ҳукмрон.
Бу дунёда инсон билан не бўлса боғлиқ
Чулғар эди хаёлини мўъжизасимон.

Хали сукут сақлар эди ва лекин тақдир,
Ўрни ҳам бўш истиқболнинг қароргоҳида.
Чорлар эди, ундар эди уни қайгадир
Қишлоғининг чангли йўли гоҳи-гоҳида.

||

Хабар келди Бухоронинг аркidan бир тонг,
Ёш малика хасталаниб ётармиш ҳолсиз.
Қолмабди ҳеч қарашмаган табиб, дуохон,
Малика-чи ҳануз ҳорғин, ҳануз мажолсиз.

Одам иси ёқмас эмиш, тунд ва бадқовоқ,
Фақат китоб варақлармиш қараб дарчадан.
На яхши-ю ёмон гапга солмасмиш қулоқ,
Юз ўғирмиш куппа-кундуз барча-барчадан.

Бундай ҳолдан амир ғоят ташвишда эмиш,
Эзилармиш қизгинанинг ҳолига қараб.
Хуллас чопар буйруқ билан амирдан келмиш,
Отланиши керак эмиш Ҳаким арк тараф.

Ўша куни келтирдилар Ҳакимни у ён,
Баланд-баланд минорлардан бордилар ўтиб.
Улкан аркка етишганда, бир йигит шоён
Ичкарига бошлаб кетди илтифот этиб.

— Мен Мирзоман, — деди йигит, — вазирdir
отам,
Маликага талаборман, тўй қилмоққа шай.
Лекин бу қиз эркак зотин хушламас ҳеч ҳам,
Кўмак учун чақиритирдик биз сени атай.

Боз устига беморман деб, уйдан чиқмас ул,
Ужар қизни юмшатасан, бошқа гап бекор.
Қанақанги ҳунаринг бор — қўллагил буткул,
Эзиб ички бергил майли, ёзиб бер тумор...

¹ Хўп — ҳўқиз билан ғалла янчиш.

Аввалига гангиб қолди бу гапдан Ҳаким
Эл ичидар гарчи бисёр юриши эди.
Нечада-нечада хасталикни даф этиб, балким
Бундақасин биринчи бор кўриши эди.

У илк марта аянч билан боқди ўзига,
Аянч эди қаршисида арк ҳам баякбор.
Каради-ю Мирзонинг у ҳиссиз кўзига
Юриб кетди илгарига дадил, шиддаткор.

— Кўрсатингиз менга, — деди, — ўша беморни,
Мармар саҳну зиналардан ошиб ўтдилар.
Айланишиб жуда юксак нақшин виқорни
Зийнатланган бир эшикка бориб етдилар.

— Мана,— деди Мирзо ўйчан. — Малика шунда.
Ошёнадан кўринарди равоқлар олий.
Ҳаким руҳсиз сухан қилди:— кутгайсиз бунда,
Қойда шул, иккимизни қолдиринг холи.

|||

Одам лойдан бунёд бўлган дейишган қадим,
Ҳоки туроб бўлажак у ўлгандан сўнг ҳам.
Шак келтирди илк марта бу гапга Ҳаким,
Инсон билан талашарди бу уйда ҳашам.

Токчаларда ялтиради жавоқир, биллур,
Шамдонларнинг қуббалари кескир чарақлаб.
Ҳарир парда орқасида гўё ғужум нур
Ёш Малика ўлтиради китоб варақлаб.

Каршисида мўъжизани кўргандай тугал,
Ҳаким бир зум туриб қолди ҳиссиз ва совуқ.
Қиз эмас бу, пари эди ғоят мукаммал,
У шаҳд билан дарпардага ёндошдӣ ёвуқ.

Китобидан бош кўтарди Малика ногоҳ,
Шиквали бир қараш қилди:— табибми сен ҳам?!
Во ажабо, қаёқда бор бундайин ногоҳ,
Маликанинг кўзларида чарақларди ғам!

Бамисоли ғор оғзида ўсган бир сунбул,
Соя ҳидин уфуради бу гўзал вужуд.
Хонанишин эди бу қиз, ўй билан машғул,
У ҳаётдан бекинганди, ёлғиз ва маҳдуд.

— Маъзур тутинг,— деди Ҳаким, сўз бошлаб
секин, —
Ба фармони олий келдим ушбу ерга.
Мен — табибман! Фикрат билан иш тутгум лекин,
Дардингизнинг шифоси бор: теккайсиз эрга!

Нафис чинни қўлдан тушиб сингандай гўё
Жаранг солиб кўлди қиз шўх, маст каби майсиз.
Улаб кетди бироқ Ҳаким гапни шу асно:
— Йўқ, маликам, фақатгина севиб теккайсиз!

Қанчалик тез ёнган бўлса шундоқ сўнди у,
Бир зум қотди Ҳаким сари кўзларин қадаб,
Руҳиз гўзал маъюстгина қилди гуфтигў:
— Бухорода сендей табиб бор экан, ажаб...

Ошёнага илтифотсиз имо этди сўнг:
— Устозларнинг дорулари ана у жойда.
Маликанинг кўзларида порлар экан мунг,
У буюрдӣ:— табиб бўлиб қолгунг саройда!

Аён эди Маликанинг дилидаги дарз,
У жиловлаб қўйган эди балофат кучин.
Неча йиллик армонини Ҳаким этди арз:
— Рухсат бўлса кутубхона етар мен учун.

IV

Билдиришидир амир шу кун Ҳакимга рўйхуш,
Муродига етганди у бетўсиқ, бежанг.
Бамисоли фазоларда парвоз этган қуш,
Бамисоли уммонларда чарх урган наҳанг.

Бунда асрий қўллэзмалар, девоңлар ноёб,
Илми нужум, илми шеъру илми тиб — бари.
Қанча-қанча ҳикматлардан жам бўлган китоб,
Бунда эди инсон ақлин жавоҳирлари.

— Бир кун насиб этармикан менга ҳам шу баҳт,
Мен ҳам нурли бу қасрга соларманни из?
Чулғар эди уни гоҳ орзулар хушбахт,
Ўтказарди тунларини Ҳаким уйқусиз.

Саҳифалар орасида рўбарўсига
Чиқар эди турфа савол: нимага? Нечун?
Ўлар бўлса инсон агар туғилмоқ нега?
Наҳот мен ҳам яшаяпман ўлмоқлик учун!

Яратишдан мурод нима?— Бундай чоғ Ҳаким
Тавба билан бош эгарди, келтирдим деб шак.
— Бандаларга банда ишин буюрдинг токим,
Ҳар заррада ўзинг борсан, ўзинг бор бешак.

Лекин тунлар идрок ила қолганда якка
Иироқларга элтар эди яна хаёллар.
— Гар ажалга даво тоپсам етардим ҳаққа,
Ечилади,— дерди Ҳаким,— барча саволлар.

Шундоқ ўтиб борар эди унинг кунлари.
Фикру ўйин байтга солиб тизарди баъзан.
Хордиқ чоғи ошиқарди Афшона сари,
У ердадир волидаси, у ота маскан!

Шуҳрат уни ҳар сония чулғарди аммо,
Умр деган ўтиб борар бетўхтов, шитоб.
Ҳаким бир кун эзгу ишни этди муддао,
Битсам деди авлодларга мен ҳам бир китоб.

Тиб илмининг уммонидан гавҳарлар тизиб,
Дафтаримда барин-барин жам эта борсам.

Илмим ила шояд фоний умрдан ўзиб
Йироқ-йироқ авлодларга ҳам етаборсам.

Боболарнинг руҳи ўзи ёр бўлсин дея
Ният билан Ҳаким бир тонг ушлади қалам.
Хонасида пайдо бўлди бирдан жория:
— Йўқлаб келди деди, сизни, ўзи — Маликам!

V

Очиқ эди Маликанинг авзойи ғоят,
Остонада ҳатто енгил айлади таъзим.
Бу ташрифдан муттасир бўлиб ниҳоят
Бошин эгиб турар эди четда Ҳаким.

Жавонларга томон юрди Малика аста,
Туриб қолди ниманидир гўё варақлаб.
Саҳифадан нигоҳ узмай сокин, шикаста
Лекин титроқ бир овозда бошлаб қолди гап:

— Муҳаббатдан сўз очгандинг у кун сен, табиб,
Лекин шуни унудингки, мен ҳам муслима...
Ҳаким бир зум қараб қолди хаёлга ботиб
Бамисоли лангарини йўқотган кема.

Бухоронинг ғоят теран дарди эди бу,
Юракларга ботган пинҳон игнаси эди.
Маликанинг лабларидан кўчган бу туйғу
Аёл зотин кўр қисматга гинаси эди.

—Муҳаббатни тарғиб этмоқ жоизмас, бироқ
Айт-чи, нетсин ўз қалбини ахтарса ҳар ким?
Маликанинг овозида янгради сўроқ,
Бу жасур қиз қаршисида жим қолди Ҳаким.

Бу — Малика, камол топган юксак саройда,
Бўйга етиб излар эди ўзига ҳамдам.
Муҳаббатни уқдирмоқдан йўқ зарра фойда,
Ташна эди севгига қиз, ташна жуда ҳам.

Ёш Ҳакимдан жавоб кутиб, кутиб бирор ун
Маликанинг кўзларида шуъла ёнарди.
Ҳаким деди:— икки нарса мубҳам мен учун,
Бири ажал, бири эса муҳаббат дарди.

Жавонларнинг орқасида недир шу асно
Кўчган каби бирданига кетди тарақлаб.
Не ҳайратки, уй буржида турарди Мирзо
Китобларга кўмилганча, кўзи чарақлаб.

Ногоҳоний манзарадан иккиси ҳам лол
Қалқиб кетди, чекингандай зўр рўйи баддан.
Мирза эса терга ботиб тураркан беҳол,
— Мутолаа қилимоқдайдим, — деди зўргатдан.

Маликанинг кўзларида чақнади кибр,
Деди:— нечук интилибди бу зот зиёга?!
Қиз эшикни ёпар экан зарб билан кескир
— Тоқатим йўқ менинг — деди: — сенек Мирзога!

VI

Ҳар қандайин одамда ҳам бор пинҳон қудрат,
Үйўналган жойин кесар лекин тиф каби,
Малика деб Мирзо гарчанд чекса ҳам ҳасрат,
Ўзга эди, бошқа эди унинг матлаби.

Фоят нозик фаҳм этарди буни Малика,
Баттар ўтда ёнар эди таҳтни қизғаниб.
Мирзо дилин босган эди теран таҳлика,
Туни билан ухлаёлмай чиқди тўлғаниб.

— Қаёқдандир келиб қолган бир табиб юзсиз
Маликага суҳбатдошdir, балки ҳасратдош.
Тантиқ қизнинг хаёлин у банд этган сўзсиз,
Таҳтга томон ўрмалаган чаён бу, авбош!

Қуритмаса бўлмас унинг изини минбаъд!
Тонгда Мирзо Ҳаким томон йўл олди жадал.
Юрагида уйғонғанди сўқир бир журъат,
Жўнатмоғи керак лекин тинч ва бежанжал.

Салтанатнинг пойидадир Ҳаким ҳар қалай,
Бошни тиқиб бўларми ҳеч аждар комига.
Хаёлини чулғаб олди режалар талай,
Қарор қилди: Ҳаким тушгай олтин домига!

Мирзо шу кун Ҳаким билан келди юзма-юз,
Одоб ила гап бошлади фоят узоқдан:

— Миннатдормиз хизматингдан, бурчлимиз сўзсиз,
Мана сенга ҳамёндир бу, туҳфа биз ёқдан.

Энди етар, жўна энди қишлоғинг томон,
Сендан ҳижрат, мендан эса бўлсин сийму зар.
Муроди не — англаганди Ҳаким бегумон,
Ёқар эди Мирзони рашқ, ҳасад кўру-кар.

Бу саройда китоб эди илинжи якка,
Етишганди неча йиллик армони билан.
Ҳаким деди:— тайин этган мени Малика,
Кетажакман фақат унинг фармони билан.

Саркаш Ҳаким қаршисида бўшашибди Мирзо,
Чекинди сўнг афв сўраб ортига начор.
Ҳаким ҳиссиз қўл силтади: кўҳна бу савдо!..
Сўнг киришди китобининг шарҳига такрор.

Сарой ичра зулмат чўкиб, оққанида вақт,
Ой сафарин бошлаганда мағриб томонга,
Даричани очиб Мирзо ярим кеча нақ,
Лахча бир чўғ ташлаб кетди китоб жавонига,

VII

Сарой узра ногаҳоний кўринди олов.
Янграб қолди ғовур ичра посбонлар саси.
Қиёқ тилин минорларга чўзиб беаёв
Ёнар эди амирликнинг кутубхонаси.

Хоб аралаш ҳужрасидан юурди Ҳаким,
Даричадан отди ўзин оловга томон.
Фақат сўнгги илинжига улгурди Ҳаким,
Ёзмаларин олиб чиқди ў ердан омон.

Тақдир унга берган эди беаёв фириб,
Ҳаким мунглув боқар эди бир уюм кулга.
Тонг чорида амирнинг хос миршаби кириб
Ҳайдаб кетди, уни тўғри олий қабулга.

Аён эди, бало уни кутарди сўзсиз,
Аён эди бўлмаслиги зарра ҳам шафқат.
Юксак таҳтдан қаҳр билан тикканича кўз
Қарши олди уни амир — соҳиб салтанат.

— Сени Ҳаким деб билардик ғоятда донгдор,
Ишонгандик шул сабабдан кутубхонани.
Сен имонсиз зот экансан, фирибгар, айёр,
Не муродда ўт қўйдинг, хўш, жавоб бер, қани?!

Ҳа, Ҳакимга тушган эди бу иш уволи,
У букилган қаддин букиб, деёлди фақат:
— Тангри воҳид, Бухоронинг шонидан холи
Шон бўлмаган менинг учун, йўқ бўлак шавкат.

Пешонада неки бўлса бандаси кўрмиш,
Жазога мен мустаҳиқман, амрингизга шай!
Лекин буюк бул гуноҳга кимки қўл урмиш
Уни улуг битикларнинг заволи ургай.

Кулфат деган келса асли келаберар, рост,
Бирчувалган ипни энди тараб чиқар ким?
Китоб ёқар деган номни олганди пакъос
Ўз умрини китобларга бахш этган Ҳаким.

Китоб эмас, олов ичра ёнганди бағир,
Фақир эди, ўрганмаган мукофотларга.
Олим эди, нечук бошин кўтарсин ахир,
Ҳаким эди, донги кетган музофотларга.

Туарар эди ўз ёғига қоврилиб Ҳаким,
Оқиз эди ҳодисотнинг тафсирасидан.
Жаранглади қулоқлари остида ҳукм:
— Ҳайданг буни Бухоронинг чегарасидан!

VIII

Ҳали буткул босилмасдан саройда ғавро,
Ҳали поён топмасидан миш-мишлар тугал,
Маликанинг ҳузурига чорланди Мирзо,
Уни ғоят ўйга солди такаллуф бу гал.

Сипо эди Маликанинг авзойи гарчанд,
Юзларига лекин ҳасрат соглан эди из.
Бамисоли зўр мўъжиза рўй бериб бирдан,
Бир кечада катта бўлиб қолган эди қиз.

— Муродингга етдинг, — деди, Малика босиқ,
Ҳар ким кўргай не ёзилган шўр пешонага.

Бироқ менга айт-чи, Мирзо, жавоб бер очиқ,
У кун нега кирган эдинг қутубхонага?

Уни тафтиш қилмоқдайди Малика аён
Ва баробар пинҳон дилин борарди ёриб.
Мирзо деди:— юрагимни ўртагач гумон
Даричадан тушган эдим, соядек бориб.

Оҳ, маликам, — деди Мирзо, — Сиз зотсиз порлоқ,
Сиз ҳилолсиз, йўқ, қуёшсиз; у-чи сўнник шам.
У бир гадо, у бир табиб, у ялангоёқ,
Ахир нечук у бўларди сиз билан ҳамдам.

Қиз дафъатан бўғриқди-ю айлади хитоб:
— Тингла, Мирзо, мен саройнинг тантиси нуриман.
Айбимми ё эгнимдаги бу зар, бу кимхоб,
Мен ҳам инсон шуурининг меросхўриман!

Тингла, Мирзо, мана буни дейдилар қиёс,
Бу — Бухоро Маликасин юрак ифшоси:
Сен — тубансан, у-чи юксак, сен — хок, у — қуёш,
Сен — гадосан, у тафаккур мулкин подшоси.

Инсон — Ҳазрат! Инсон кабир! Бу гапни аммо
Уққаним йўқ на падарим, ва на онадан.
Ақидамни топтама сен, мен уни зеро
Топган эдим сен ёққан ул қутубхонадан.

Энди тамом қуриганди Мирзо мажоли,
Сўз деёлмай Маликага туради қараб.
— Бу қандайин сеҳр бўлди, бу кимнинг фоли,
Аёлдан ҳам чиқар экан авлиё, ё раб!

Закий бу қиз мантиқ ипин олганди тутиб,
Лекин ортга бурилди-ю, бошин этди ҳам.
Секин деди:— толеимни тургайман кутиб,
Эркак бўлсанг Бухородан чиқиб кет сен ҳам!

IX

Сўнгги бора боқди Ҳаким она Жайхунга,
Сўнгги бора боқди хазин диёри томон.
Колди юрти, волидаси ботганча мунгга,
Уни олиб кетмоқдайди ҳимматли карвон.

Яхшиямки, тақдир деган юпанч бор, магар
У бўлмаса одам ғамдан битарди қуриб.
Бамисоли ошёнига шошган кабутар
Шу бир сўздан паноҳ топар ҳар ким югуриб.

Мана уни қайларгадир йўллади тақдир,
Гарчанд улуғ шуҳратига йўқ эди тараф.
Тасбиҳ каби ўғирилиб кунлар бирма-бир,
Ҳамадонга етиб келди карвон эрталаб.

Билмасди у, қисмат унга не қилар ҳадя,
Бахт топарми ёки кулфат begona жойдан.
Бухоролик ҳозиқ Ҳаким келганмиш дея,
Гал тарқалди ўша куни карвонсаройдан.

Эл ҳамиша икки зотнинг кутгай йўлини,
Шул икковни юрагига санағай ҳабиб.
Бири шоир — қуялагувчи эзгу дилини,
Бири эса дарддан фориг этгувчи табиб.

Гангри уни қисмаганди бундоқ инъомдан,
Қўзига нур, юрагига жоду согланди.
Карвонсарой эшигини ўша кун шомдан,
Неча юз-юз мажруҳ одам ўраб олганди.

Бу ерда ҳам чулғаганди Ҳакимни шараф,
Жонбахш қўли унинг яна киришди қорга.
Укинса-да, у қувғинди умрига қараб,
Шукур, деди қадр берган парвардигорга.

Не бўлса ҳам бу мунглуғ юрт, бу унинг Шарқи.
Ошно эди болаликнинг афсонасидан.
Вайрони-ю рудларининг йўқ эди фарқи,
Олисларда қолиб кетган Афшонасидан.

Карвонсарой эшигига шошарди ҳар ким,
Тонгдан то шом узилмаеди бунда саф, қатор.
Қай бир дарду хасталикни қайд этса Ҳаким,
Китобига битар эди ўшани тезкор.

Кори-хайрга баҳш этарди лаҳза-ю онни,
Ортар эди китобида қайд ва саҳифа.
Бир кун ногоҳ йўллаб олий тахтиравонни,
Саройига олиб кетди уни халифа.

X

Вазирликка тайин бўлди Ҳаким ўша кун,
Ажратдилар унинг учун олий, хос макон.
Салтанатнинг осмонига берганди ҳусн,
Ироқлардан учиб келган юлдуз дурахшон.

Ҳаким учун неки жоиз — шай эди, хуллас,
Фақат унга ёлғиз шартни кўрдилар раво.
Уқтиридилар, сен Бухоро фарзанди эмас,
Унутгайсан у ношукур юртни мутлақо.

Лекин Ҳаким шуурига сифмасди бу шарт,
Хаёлида Афшонанинг гўзал осмони.
Паноҳ эди салтанатлар Ҳакимга фақат,
Ажал билан олишмоқлик эди армони.

Даф этди у неча-неча қисмат пандларин,
Неча тилу забонларни фатҳ этди осон.
Йиллар ўтиб, Шарқнинг улуғ донишмандларин
Даврасига кирган эди бу жасур инсон.

У тиббиёт оламида кўтарди байроқ,
Улаб чиқди паркад, юлуқ ипларни бир-бир.
Деди: тан ҳам яхлит эрур, сарғайса япроқ,
Узиб олиб обиҳаёт бермаслар ахир.

Деди: танда бесабаб дард бўлмоғи душвор,
Таралгай у асаб деган битта маёқдан.

Мұхаббат ҳам хасталикдир, инжиқ, шиквадор,
Кириб келмас юракка у аллақаёқдан.

У асрарди дилда яна битта ниятин,
Поёнига етолмасди ва лекин пешлаб:
Күрсам дерди тан-вужуднинг боти ниятин,
Ёриб күрсам дерди уни қўл билан ушлаб.

Лекин бундоқ манзарани ҳис этгани чоқ,
Ногаҳоний қўрқинч билан титраб кетарди.
— Осийманми? Яратдинг-ку мени ҳам ҳаллоқ
Дея тунлар тангрига жим сукут этарди.

Боқар эди ой тамғали тоқиравоққа,
Маҳобати улуг эди, о, унинг ҳаддан.
Тентсиз журъат керак эди ошиб ўтмоққа,
Асрларнинг ўзи тиккан бундай сарҳаддан.

Ажал билан олишувдир дерди ниятим,
Иккимиз ҳам ҳақ олдида соме ҳар қачон.
Эшик оға кирди бир кун: — не дей, ҳазратим,
Бухородан йўқлаб келмиш сизни бир меҳмон.

XI

Ҳаким дили алланечук гувранди шу дам,
Бамисоли эшитгандай бир сўз — жон физо.
Эшик томон йўналди у шошиб, бечидам,
Остонада турар эди бош эгиг Мирзо.

Ҳаким бир зум сукут этди бекамол, бесўз,
Қаршисида фоят юпун зот эди, ҳақир.
Этагини ўпар экан Мирзо букиб тиз,
Нидо қилди: «Мени маъзур тутгайсиз, тақсир...»

Олисларда қолиб кетган севикли диёр
Кўргингандир ҳозир Мирзо шаклида балким.
Бағрин очиб лутфу карам этди ихтиёр,
Меҳмонини ичкарига бошлади Ҳаким.

Фоят узоқ кечмишини арз этди Мирзо,
Қув Малика уни юртдан бадарға қилмиш.
Жиловдори билан иккови бамисли гадо,
Юртлар кезиб тентирамиш, саргардон бўлмиш.

Ва ахийри паноҳ истаб келмиш бу томон,
Донғи кетган улуғ Ҳаким, юртдош вазирга.
Не қисмат бор — бажаармиш барин бегумон,
Фақат таъқиб этмаса бас тақдир — қасирға.

Ногаҳонда дув ёришди Ҳакимнинг юзи,
Деди: «Олгил истаганча олтин ва кумуш.
Сени менга парвардигор йўллади ўзи,
Топшираман сенга Мирзо оғир бир юмуш.

Қабристонга ўтажаксан сен бугун оқшом,
Харид қилиб келтиргайсан янги бир мурда.
Мирзо ранги узилди-ю ўчди батамом,
«Ё, ҳазратим, бу нечук шарт», деёлди зўрга.

Ҳаким деди: «Ажални мен шундоқ йўл билан,
Даф қилурман, муродимдир тажриба фақат.
Гўрковни сен рози айла бисёр пул билан,
Хузуримда қолай десанг, сир сақла минбаъд.

Уша тунда муродига етишди Ҳаким,
Содир бўлди тиб илмида пинҳон инқилоб.
Ёриб кўрди у инсоннинг танин беваҳам!
Тонг ёришмай дафи этишни буюрди шитоб.

Куни бўйи иккенинг ҳам дилгир, бенаво,
Хидлаб юрди дағъи дард деб юрак дорини.
Лекин Ҳаким билмас эди, ўша кеч Мирзо,
Келтирганди бўғизлаб ўз жиловдорини.

XII

Шу зайлда салтанатдан Мирзо топди жой,
Ном қозонди Ҳакимнинг бир юртдоши сифат.
Унга меҳру таважжуҳда қаради сарой,
Қатнашарди донишмандлар қурганда суҳбат..

Сирдош бўлиб борарди у Ҳакимга секин,
Унинг билан интиларди шуҳрат томига.
Битта ҳолдан ўқинарди ғоятда лекин,
Нега бу шон келмади деб ўзин номига.

Афшонадан чиқиб қолган битта осий зот,
Лол қолдириб турса алам анқов жаҳонни.
Мирзо олис кечалари ухламай бот-бот
Қарғар эди каж тақдирни, ўртарди жонни.

Асли Мирзо жўн тириклик гандаси эди,
Умри ўтиб билмасди ҳеч, — нима онг, шуур.
У тангрининг шундайин бир бандаси эди,
Унинг учун пуч гап эди идрок, тафаккур.

Ҳаким ногоҳ чорлаб қолди Мирзони бир кун,
Ўзоқ муддат изҳор этди унга хушният.
Деди:— улуғ меҳнатимга ясадим якун,
Китобимга нуқта қўйдим, энди, ҳайрият.

Қўрдим илк бор инсоннинг мен ботин аъзосин,
Тафаккурнинг номидан мен иш тутдим, Мирзо.
Тингла, Мирзо, мен ўлимнинг топдим давосин,
Ажални мен даф қилурман, енгурман, илло.

Қирқта шиша терилганди токча сафига,
Ҳаким бир-бир санаб чиқди эринмай зинҳор.
Деди:— эшит, жон узилгач, марҳум лабига
Аввал буни, сўнгра буни томизмоқ даркор.

Қирққа етгаҷ жонланади марҳум мутлақо,
Тилга кирап ва оёққа тургайдир бешак.
Осиёликни ўзгаларга кўрмадим раво,
Кўлламадим бул доруни, келтирмай деб шак.

Мирзо кўзин қоплаганди қуюқ бир туман,
Кархисига тушган қаби осмон эшилиб.

Шивирлади:— Ҳакиммъ бу ёки ёсуман,
Жаҳаннамда ёнмасайдим бунга қўшилиб.

Ҳаким маъюс бир оҳангда сўнг этди нидо:
— Дилим очдим сенга, юртдош бўлганинг учун,
Бул доруни балки менга қўлларсан, Мирзо,
Иншоолло, умр ҳали узундир, узун.

XIII

Ҳамадонга етиб келди мудҳиш бир ҳабар,
Сарой аҳли ваҳм билан турди оёқقا.
Қўқдан оғат келтирганмиш сирли кабутар,
Бағридоғ деб аталгувчи битта қишлоқقا.

Қай даргоҳга бориб қўнса бу қуш, ҳар мўмин,
Уша замон тил тортмайин адo бўлармиш.
Қуш бир уйнинг ёстиғин қуритса бугун,
Эртани ўзга хонадонда пайдо бўлармиш.

Уша кун зуд етиб келди қишлоққа Ҳаким,
Бунча бўлмас жаҳаннамнинг даҳшати ҳатто.
Қирган эди аҳли юртни оғат бераҳм,
Бир кас йўқки, мурдаларни кўмиб келса то.

Таҳликаға тушган эди Ҳаким бағоят,
Ўлат эди бу даҳшатли, бу қора ажал.
Даф этмаса агар уни на бир вилоят,
Қирилмоғи мумкин эди Ҳамадон тугал.

Фармон қилди Ҳаким шунда: борки тирик зот,
Ташлаб чиқсин уй-уйини белибос, шу он.
Олмагайлар ўзи билан на мулқ, на бисот,
Йироқ кетиб, ертўлада тутгайлар макон.

Үт қўйингиз, деди сўнгра бадбаҳт қишлоққа,
Жону жондор, ҳатто тоши чўғ бўлиб ёнсин.
Кўмиб ташланг кулини ҳам теран тупроққа,
Кетган кетди, қолган одам энди қувонсин.

Ўйлади сўнг ҳодисотни Ҳаким ўлтириб,
Ҳа, дард асли кўз илғамас заррадан ўтар.
Қай бир элда эгасидан оғат юқтириб,
Паноҳ излаб учиб келган дайди кабутар.

Бормикан ё тириклида ўзга тартибот,
Чеклимикан мавжудотнинг ҳадди, саноғи?
Лекин бунда мантиқ қани? Асли не мурод?
Баробарми яхши билан ёмоннинг доғи?

Қайтар экан Ҳамадонга Ҳаким бенаво
Хаёлига Афшонаси келди негадир.
Остонада волидаси тургандай гўё,
Дилгир Ҳаким қамчи босди отга бесабр.

Ногаҳонда вужудини қоплади титроқ,
Ут ёққандай кўкрагига кириб аллаким.
От қўйди у, саройгача етмасдан бироқ,
Мирзо! — дея қулаб тушди эгардан Ҳаким.

XIV

Салтанатда олағовур бўлди чинакам,
Ётқиздилар уни хилват ўз хонасига.
Шогирдлари тепасида туриб дамбадам,
Муз босарди ёнаётган пешонасига.

Амр этди, бирор кимса келмасин ёвуқ,
Унинг ўзи қўллаяжак буткул давони.
Ярим кечак тан увушшиб, тер босди совуқ,
Чақиртириди ҳузурига шунда Мирзони.

— Тингла Мирзо, — деди Ҳаким, — умр кетмоқда,
Ажал билан келмоқдаман юзма-юз ўзим.
Умидворман, қудратим бор уни енгмоқча,
Бухорони эслашайлик, ўтиргил бир зум.

Агар умр вафо қилса, изн этса замон,
Афшонага кетажакман қаландар бўлиб.
Баҳор чоғи Ўрта чўлни кезиб беармон,
Яна байтлар битажакман завқларга тўлиб.

Агар умр вафо қилса, қолган ҳаётим,
Ўтаказарман мунис, мушфиқ волидам билан.
Қитобимда қолди шукур илмим, саботим,
Ортиқ ишим бўлмас эди кори ғам билан.

Умидворман, бу кулфатни енгажакман мен,
Айтганимдек доруларни томизгин, Мирзо.
Шундоғ дея руҳсиз Ҳаким кўз юмди секин,
Чўмган эди тубсиз ўлим қаърига, даҳо.

Мирзо тенгсиз томошани пойлаган мисол,
Доруларни олиб келди бир-бир авайлаб.
Жонбахш сувни лабларига томизди дарҳол,
Ўзи айтган қоидага риоя айлаб.

Жонлангандай бўлди шунда вужуд, ажабо,
Лабларига бир-бир дору тома бошлади.
Юзларига қирмизи ранг югурди гўё,
Во дариғо, Ҳаким нафас ола бошлади.

Бундай ҳолни кўрмаганди Мирзо тушда ҳам,
Ҳайрат ичра йўқотганди тамом ўзини.
Сўнгги шиша қолганида ё қодир эгам,
Ҳаким бирдан тириклардай очди кўзини.

Хуши учиб тисарилди ортига Мирзо,
Бамисоли зўр гирдибод қаърига олди.
Унут бир ҳол хотирига келгандай гўё,
Қўлидаги сўнгги шиша муаллақ қолди.

XV

Яқин келди Ҳакимга у секин гувраниб,
Қўзларида ёнар эди олов бешафқат.
— Тингла, деди,— кимлигимни энди

таниб ол,
Кушандангман, етди менга охирги навбат.

Расмларни А. Холиков
чизган.

Тарғиб этдинг дунёда сен ҳур муҳаббатни,
Тахт юлдузи — Маликадан мени айрдинг.
Осий банда, мурда ёриб топдинг шавкатни,
Шуҳрат билан қўлларимни менинг қайирдинг.

Менман ўша, Бухорода саройни ёқиб,
Сени юрту Ватанингдан жудо қилган зот.
Менман ўша, томирингда қон бўлиб оқиб,
Соя каби таъқиб этган сени умрбод.

Айт-чи энди, қайбиrimиз йиқилган, йиққан?
Қани, мени енгиб кўр-чи, ажал мен ўзим.
Мен — иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,
Сен — закосан, йўқдир сени қўрарга кўзим.

Мен бермайман бул доруни, — шундоқ деб Мирзо,
Остонага урди чил-чил, битди матлаби.
Сўнгра хилват бу масканда бесас, бесадо,
Чиқиб кетди бурилганча улкан қурт каби.

Тонгда Ҳаким ётоғига кирдилар аста,
Гўё ҳеч сир ўтмагандай кун эди ёввош.
Ётар эди тўшагида безабон хаста,
Фақат ҳорғин кўзларида ялтиарди ёш.

Кунлар ўтди, ойлар ўтди судралиб секин,
Сўнг йиллар ҳам ўтиб борди сингиб йўқликка.
Ҳолатида бир ўзгариш бўлмади лекин,
Ётар эди ҳануз Ҳаким боққанча кўкка.

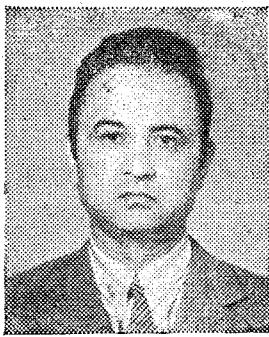
Шогирдларнинг умри кечди унга термулиб,
Ҳаким кўзин тарк этмади нурли нишона.
Охир бир кун ундан рози инсонлар келиб,
Теппасида кўтардилар улкан кошона.

Қўникдилар асрлар ҳам тақдир ишиға,
Салтанатлар келиб кетди такрор ва такрор.
Фақат Ҳаким буюк чархнинг айланишига
Сукут ичра қулоқ тутиб ётади бедор.

Бу сукутнинг тугайдиган замони йўқдир,
Бу умрнинг поёни йўқ, у вақтдан холи.
Кўради-ю, сўзлай деса забони йўқдир,
Эшитади, турай деса йўқдир мажоли.

Бухоро, Карлови — Вари.
Май — июнь, 1980 йил.

Фарҳод Мусажонов

КИЛГИНИ СЕВАДИГАН

ҲАЖВИЯ

Район газетасининг редактори Муҳиддин ака ўзини жуда ушчашақчақ одам ҳисобларди. Олдига бирор юмуш билан кирган ходими иши битадими, йўқми, бир шингил асия эшитиб хурсанд бўлиб чиқарди.

Воҳиджон эса ходимларнинг ичида энг индамаси. Шу пайтгacha унинг баралла кулганини ҳали ҳеч ким кўрмаган. У қизиқ гап эшитса фақат илжайиб қўяр, илжайиши ҳам киноялимий-еъ, истеҳзолими-еъ — фалати эди.

Муҳиддин ака эндигина овқатдан қайтиб газетанинг эртанги сонига тушадиган материалини ўқиб ўтирган эди, Воҳиджон кирди.

— Маслаҳатли иш чиқиб қолди, Муҳиддин ака, шунга кирувдим.

— Жуда соз-да, маслаҳат сиздан айлансин,—илиқ қарши олди уни редактор.

— Гап шуки, Муҳиддин ака, барча район газеталарида...

— Олдин бундай ўтиринг,—бошлиқ ходимнинг сўзини бўлиб чой қўйиб узатди.—Қани, томоқни ҳўллаб олинг, шунда гап ҳам силлиқ чиқади.

Қарсакдек сершовқин редактор шарақлаб кулди.

Воҳиджон таъзим билан чойни олди, иссиғича хўплади.

— Хўш, мана энди дардларини эшитамиз.

— Дардимиз шуки, Муҳиддин ака... хабарингиз бор, кейинги йилларда ҳаётимиз кишини ҳайратга соладиган даражада фаровон бўлиб кетяпти. Ҳамма нарса тўкин-сочин, истаган одам истаган нарсасига қўлинни чўзса етади. Ҳаёт фаровонлашгани сари одамлар айниқса кулгига ўч, чанқов бўлавераркан.

— Ўлманг! Куладиган, ўйнайдиган ҳуррам бу замон!

— Бирорта кимсада ийқ тариқча армон!—хитоб қилди бошлиқ.

— Шоир бўлиб кетинг-еъ!—жилмайди Воҳиджон. Бошлиқнинг

қоғияли гапига эътибор бермаслик беадаблик бўлур эди.— Модомики ўйнайдиган, куладиган замон экан, биз ҳам газетамизнинг тўртинчи бетида кафтаккина жойни кулгига ажратсак деган эдим...

— Жуда соз. Ҳозир кўпчилик газеталар кафтдек бўлса ҳам юморга жой ажратишяпти.

— Раҳмат. Унда узоққа чўзмай, ҳажвга бағишлиланган янги рубрикани газетамизнинг шу шанба сонида очсан. Мен битта интермедиа ҳам тайёрлаб қўйдим. Тўғри, бу ҳали хомаки варианти.

— Нима ҳақда экан индермедиянгиз?

— Ҳар куни итдек ичадиган пияниста сантехник ҳақида.

— Биринчидан, ит ичмайди,— Муҳиддин aka икки гапнинг биринча ўзи гапириб, ўзи куларди. Чунки у, боя айтганимиздек, ўзини хуш чақчақ одам ҳисобларди,— иккинчидан, келиб-келиб кучингиз сантехникка етдими? Бечора кун бўйи захда ишлайди, иши сув билан боғлиқ. Хизматдан кейин озгина ичса ичар. Қолаверса, девордармиён қўшнимизнинг ўғли сантехник. Тағин мени ёзибди, деб шумшайиб юрмасин. Чиқинг!..

Воҳиджон каловланиб ўрнидан турди.

— Ҳа, юқорироқ чиқинг,— давом этди редактор,— пиянисталарга ёпишиб паст кетманг.

— Юқорироқ чиқ дессангиз, битта ўқитувчи бор,— Воҳиджон жойига қайтиб ўтириди,— ўқитувчи бўлгани билан савиаси жуда паст. Мен математикман деб умрида бадиий адабиёт ўқимайди.

— Ўқитувчиларни қўйинг. Педагогика мураккаб соҳа. Уларни мутахассислар таңқид қиласерсин. Бизнинг ишимиз эмас бу. Қолаверса, битта қалин оғайнимиз мактаб директори. Гапнинг бир чеккаси ўшанга ҳам тегиб кетиши мумкин. Тушинг, пастроқ тушинг!

— Пастроқ туш дессангиз... сартарошни ёзаман. Дўконни шахсий мулкига айлантириб олган. Билганини қиласади.

Бошлиқ ходимини камситгандек илжайди:

— Боланг кўпайгур, ахир район марказида биттаю-битта сартарошона бор. Тўқаш aka қўли гул уста. Биз ҳам, ҳойнаҳой сиз ҳам соч-соқолни ўшанга олдирамиз. Тағин интермедиянгизни ўқиб устара-сини бошқа ёққа қўйвормасин. Қолаверса, Тўқаш аканинг қудамизга чатишган жойи бор. Ҳа, сартарошга ёпишиб бачканалашманг. Чиқинг, юқорироқ чиқинг.

— Бўлмаса, база мудирини....

— База мудири?!— ходимнинг сўзини шарт ҳесди редактор.— Ҳажвчиларга ҳам ҳайронман, топиб олганлари база мудири, ферма мудири, омбор мудири. Сал янгироқ, оригиналроқ гап топингда, оғайниси... Тушинг, пастроқ тушинг.

— Унда қассобларни...

— Ҳа, баракалла, иккинчи ўринда қассоб туради. Шўрликларнинг пўстагини қоқавериб ўз касбидан бездирвордик. Қолаверса, ма-на ўзимнинг қайним, уч йил мобайнида бешта жойни ўзгартириди. Ёмоннинг кучи ялпоққа етади деганларидек, ҳеч кун бермаймиз шўрликларга. Чиқинг, юқорироқ чиқинг!

— Бўпти, юқорироқ чиқаман. Ҳаммомнинг мазаси йўқ, ремонт талаб, ифлос, гигиена талабларига жавоб бермайди. Бир ҳафта ишлана-са, бир ҳафта ёпиқ...

— Сиз ҳаммом дейишингиз билан мени кўз ўнгимга яланғоч одамлар келяпти,— бошлиқ хандон отиб кулди,— оғайнини, ҳаммом газета саҳифасига олиб чиқадиган объект эмас. Қолаверса, ҳаммом мудири биласиз, анча муттаҳам безори одам. Ишламаган жойи, кириб чиқмаган тешиги қолмаган. Обрўйимиз тўкилмасин дессангиз, уни тинч қўйинг.

— Бўлмаса, тушунадиган одамни танқид қиласиз. Тушунадиган одам танқиддан хафа бўлмайди. Район маорифи мудирининг баъзи арзимас нуқсоинларини...

— Ўв,— редакторнинг энсаси қотди,— раҳбарларга тил текказиб нима қиласиз? Раҳбарларнинг сизсиз ҳам ташвиши бошидан ортиб ётибди. Катта муассасани бошқаришининг ўзи бўлмайди, албатта, қандайдир жузъий камчиликлар бўлади. Шундоқ экан, раҳбарларни тинч қўйинг. Қолаверса, халқда ўйнашмагин арбоб билан, арбоб ураг ҳар боб билан деган гап бор. Дарров тушинг!

— Тушдим. Транспорт масаласини кўтариб чиқамиз, бўлмаса. Районимизда автобуслар қатнови ёмон, график бўйича юришмайди, доим ур-йикит, тиқилинч.

Бирдан Муҳиддин aka ўрнидан туриб кетди.

— Ўв, сиз борган сари ҳаддингиздан ошиб кетяпсиз-ку. Автобаза директори кимлигини биласизми? Мамадали акамларнинг күёвлари!

— Қайси Мамадали аканинг?

— Йе, Мамадали акамларни танимайсизми ҳали? Сиз ўзи қаерда ишлайсиз?

— Газета редакциясида, — сал чўчиб жавоб берди Воҳиджон.

— Ҳа, газета редакцияси — яъни, идеология соҳасида. Идеология соҳасида ишлаб туриб Мамадали акамларни танимайсизми?! Танимасангиз таниб қўйинг. Мамадали акамлар райкомда, яъни бизга бевосита раҳбарлик қиласидан ерда ишлайдилар. Автобаза директори ўша Мамадали аканинг кўёви бўладилар.

— Э, узр, биздан ўтибди. Шу ерга келганда хомлик қилибмиз,— мингиллади лоқайдлик билан Воҳиджон.

— Ана энди ўзингизга келдингиз, аканг айлангур. Ундан кўра чойни ичинг, туриб қолса пиёлага доғ тушади.

Воҳиджон чойни бир симиришда тугатиб, пиёлани таъзим билан бошлиқка қайтарди.

— Ўнда ўша кафтдек жойни нима билан тўлғизамиз. Ҳажв берамиз, деб бошқа материал тайёрламаган эдик-ку.

— Иложини топамиз. Кафтдек жой экан, бирорта шеър ёки шиорми бўлса, тиқворақолинглар, ёки обуна ҳақида эълонми... Аммо юмор ҳақидаги ташаббусингиз жуда яхши ташаббус. Кулги жуда керак нарса. Мен ўзим ҳам кулгига муккасидан кетганларданман. Кулгисиз ўтган кунимни зое кетган ҳисоблайман.

— Ҳа, кулгини сизчалик севадиган одам камдан-кам топилади,— мингиллади Воҳиджон.

— Ҳа, кўнглингиз тўқ бўлсин. Таклифингиз ҳақида кейинчалик бафуржа ўйлашиб кўрамиз.

— Раҳмат,— Воҳиджон кетишга шайланиб ўрнидан турган эди, редактор уни тўхтатди.

— Битта янгисидан бор, тандирдан эрталаб узилган.— Муҳиддин aka латифа айтди.

Айтиб улгурмасдан ўзи хаҳолаб кулиб юборди. У узоқ ва мириқиб кулди. Ниҳоят, кўз ёшини артди, пастки лабини тишлаб, бошини саррак-сарап қилди.

— Аммо жуда қалтис-а?! Магзини чақдиларми?

— Чақдим, зўр!— деди Воҳиджон.

— Зўр бўлса нега миқ этмайсиз! Сиз унаقا кўп сиқилаверманг. Ҳа, бундай овозни баралла қўйиб кулинг, танангиз яйрасин!

Воҳиджон ўлганининг кунидан тишини оқини кўрсатди.

Ҳабибулла Убаев

ҲИҚОЯ

Дилдора укасини ухлатгандан бери карахт ўтирад, хаёлида фақат бир ўй чарх уради: «Эртага тўй. Дадам уйланяпти. Яна оналик бўляпман. У онам ўрнини босармикан?..» ...Дилдораларнинг оиласига ҳамма ҳавас билан қаарарди. Ҳавас қиммай бўладими? Ота-онаси бир-бирларини севиб турмуш қуришган, Дилдора уларнинг бирон марта сенсирашганларини эслаб масди. Отаси — Йўлдош ака заводда бухгалтер бўлиб ишлар, онаси — Саодат опа мактабда тил-адабиётдан дарс берарди.

Маҳаллада уларнинг уйлари энг чеккада жойлашган бўлса ҳам, эл назарида биринчи эди. Ҳатто тўйларда маҳалланинг оқсоқоли Одил бува ҳам ёш келин-куёвни қутлаб туриб: «Худди Саодатли Йўлдошдек баҳтли яшанглар», деб қўярди.

Отаси ҳар куни яқинда олинган оппоқ «Жигули» машинасида онасини, Дилдорани, укаси Оқилини мактабга ташлаб ўтарди. Кечқурун ҳаммалари дастурхон атрофида ўтиришгач, кунни қандай ўтганини хикоя қилишарди. Якшанба кунлари бувалариникига боришарди. Тўғри, баъзи-баъзида отаси ё онаси ишдан ҳорғин, тунд қайтишарди. Лекин бу губор оиласидан ширин сұҳбат давомида қуёшдан учган тонгги шудрингдек тезда йўқолиб кетарди.

Афсус, инсон баҳти-баҳори ўткинчи экан!

...Ўша куни ҳам баҳтиёр ўтаётган оддий кунларнинг бири эди. Кечга томон онаси ўзини беҳол сеза бошлади. «Баҳор кириб силла қуришидан буз» дея парво қиммади. Чакирилган врач онасига ҳам, отасига ҳам мужмал жавоб қилди:

— Ҳеч нарса маълум эмас. Ошқозонни мазаси йўқроқ. Клиник текширувлардан ўтказиш керак.

Ўтказиши. Синчиклаб текширувлардан маълум бўлишича, онаси ошқозонида ўсимта ўсаётган экан.

Операция муваффақиятли ўтди. Дард чекингандек бўлди. Аммо қувонишга ҳали эрта экан. Бир ҳафтадан кейин ўсимтанинг янада тезроқ ўсаётгани маълум бўлди. Яна операция. Ўсимта яна ўн кунча дам олди-ю, қайта хуружга кирди. Отасининг кўрмаган доктори, бормаган профессори қолмади. Ҳамма врачлар касаллик тарихи билан танишиб, учинчи операция наф бермаслигини айтишса ҳам, «чиқмаган жондан умид» қабилида иш тутишмоқчи бўлишарди.

Синфдошлари мактабни битириш кечасида шўх-шодон давра қуришганда Дилдора онаси қошида беҳол ўтиради. Ўртоқлари тонгни қутлаб завқ олаётганларида, у онасининг сўнгги васиятларини тинглаб, унсиз йиғламоқда эди.

...Стол лампасига парвона келиб урилди. Дилдора чўчиб тушди. «Бечорагина-я» деб ўйлади у лампанинг ёрқин шуъла сочаётган томонида гиз-ғиз айланәтган парвонага қараб. Кейин дафтари устида ёттан ручкани олиб тоза вараққа йирик ҳарфлар билан «ПАРВОНА» деб ёзиб қўйди. Кейин лампани ўчирди. Ҳозиргина чирпирак бўлиб айланәтган парвона нур ўқолиши билан жимиб қолди. Дилдора бир оз кутиб очиқ деразадан кўкка тикилди.

«Осмон маёқлари йўқ-ку?», ўйлади отаси сўзларини қайтараркан.

Қайси бир йили ёзда отасининг Кумушкон яқинидаги бир ўртоғиникига дам олгани боришганди. Ўшанда ўрик тагидаги супада ётишаркан, Дилдора чараклаб турган юлдузларни кузатаркан, онасидан сўраганди:

— Нега бу ерда юлдузлар қалин? Кейин жудаям яқинда кўринишади. Уйда қарасам, жудаям олисда, яна кенг бўшлиқда сийрак кўринишади.

Онаси бир оз жим қолди. Кейин аллақачон ухлаб қолган укасининг кўрпасини тузатиб:

— Билмасам. Мана, яқинда сизларга астрономия фани киради. Ўшанда ўзинг ўқиб, ҳаммасини билиб оласан! — деган эди.

Кейин отаси шундай деди:

— Қадим-қадим замонда одамлар чексиз чўллардан фақат кечалари юришар экан. Чунки кундузи иссиққа чидаб бўлмас экан. Тун қоронғисида манзилларига элтадиган йўлларни мана шу юлдузларга қараб белгилашаркан. Ўша учун уларни «осмон маёқлари» деб аташаркан.

Нимадир тарақлаб кетди. Дилдор шошиб лампани ёқди. Дараҳт шоҳлари ногоҳ қўзғалган шамолдан эгилиб-эгилиб кетар, тунука томлар тарақ-туруқ қиласарди. Деразаларни ёпди-да, қайтиб жойига ўтиради. Дафтарга йирик ҳарфлар билан ёзиб қўйилган «парвона» сўзини ўқиб, унинг охирги уч ҳарфига эътибор берди. Ручкаси билан олдиндаги тўрт ҳарфни ўчирди. Варақда «ОНА» сўзи қолди. Варақни йиртиб олди-да, столда ётган китоблардан бирининг қатига соларкан, ўйлади: «Шу кундан эсадалик!»

Китобни эслаб қолиш учун унинг муқовасига тикилди. Муқовада қизил ҳарфлар билан «Физика», қора ҳарфда «10» деб ёзилган, яна қизил-қора тасвирда физикавий ҳодисалар тасвiri чизилганди. Китобга қараб тураркан, ўтган йили медицина институтига физикадан кириш имтиҳони топширганини эслади.

Аслида врач бўлмоқчи эмасди. Бу онасининг орзузи эди. Онаси ўлимидан кейин бу Дилдоранинг ҳам орзузи бўлиб қолди. Яхши тайёргарлиги йўқмиди ё онаси ўлими таъсириданми, физикадан уч, химиядан икки олди. Барис бир чекинмади. Ҳужжатларини қайтиб оларкан, аҳд қилди: «Фақат шу ерда ўқийман!»

Отасининг бошқа институтларга кириб ўқи, деган маслаҳатига

ҳам қулоқ солмади. Ишга ҳам кирмади. Кириш имтиҳонларига тайёрлана бошлади.

Отасининг қорача чехраси озиб-тўзиб кетганидан бўлса қерак, янада қорайиб кўринар, чакка соchlари оқариб, юзига эгри-буғри ажинлар соя солганди. Отаси ишдан қайтди дегунча болалари билан бўлар, уларнинг ўй-хаёллари, дардига шерик бўларди. Отаси улар учун елиб-югурад, лекин бари бир оналарининг ўрни билиниб турарди.

Эшикнинг очилиб-ёпилгани эшитилди. Нариги хонада ухлаётган укаси ҳовлига чиққан бўлса қерак, томоқ қирди. «Ўкам ҳам катта бўлиб қолди. Қандай қилиб отам уйланади, а? Наҳотки, аммамнинг сўзлари рост бўлса?!»

Дилдоранинг аммаси бир неча марта турмуш кўрганига қарамасдан, эрга ёлчимаганди. Шунинг учун бўлса қерак, икки гапнинг бирида: «Эркак зоти ўзи шунаقا бўлади. Бири бўлмаса бири... Хотини буғун ўлса, қирқига чидамай уйланишга тушади», дегувчи эди.

Йўқ, отаси қирқига ҳам, йилига ҳам чидади.

Ниҳоят, Дилдоранинг ўзи гап очди:

— Дада, қийналиб қолдингиз...

* * *

«Эртага тўй. Дадам уйланяпти. Яна оналик бўламан. У, онам ўрнини босармікан?..»

* * *

Дилдора, ҳаёт мураккаб, Үгай онанг ҳақиқий онанг ўрнини балки босолмас. Лекин, отанг билиб уйланаётган бўлса қерак...

Ташкент.

Зоя Туманова

ЖИРМОН фасли

Хикоя

Куз билинтирмай кириб келди. Кечагина саратон олов пуркаб, боғдаги қўқон гуллар, картошкагуллар ярақлаб кўзни олгудек бўларди. Мана, ниҳоят қечаси томда биринчи ёмғир журъатсизгина шитирлаб ўтди. Бир зум шитир-шитир этди-ю, тинди. Тупроқни тузук-куруқ ҳўллашга ҳам қурби етмади. Эрталаб йўл четида қотиб қолган лой думалоқлари пайдо бўлди холос. Ер юзи худди чакичлангандек чўтирир бўлиб қолибди. Эманлар остидан ўтсангиз, асфальт йўлга шарақ-шуруқ қилиб тушаётган дуб ёнғоқларини кўрасиз. Ёнғоқлар ерга тушиши билан паққа бўлинади-ю, ғадир-будир пўчори бир-бир томонга, сип-силлиқ магизи иккинчи томонга сачраб кетади. Гул дўкони яқинига боришингиз билан хризантеманинг ўткир ҳиди димоққа урилади. Тўнгич ҳазон шамолда силкина-силкина ерга тушди... Ана энди фасл ўзгарди. Ҳатто боғлардаги кўкатлар ҳам қандайдир мисранг тусга кира бошлайди. Ҳаво ювилган чиннидек мусаффо. Оёқ остида ҳазонлар қофоздек шитирлайди.

Ҳазонрезгиликнинг ғалати қоидаси бор. Дарахтлар кийимини ечиб ташлаб, қиши уйқусига тайёрланади. Лекин куз дарахт япроқларни узиб олишдан илгари уларни нима учун гоҳ сариқ, гоҳ қизил рангга бўяшга, ҳар бирининг жигарранг томирини бўртириб, жило беришига, нима учун қирмиз бўёғига бунчалик сахийлик қилишига ҳайрон қоласиз. Эҳтимол, бу ҳам кузнинг ўзига хос байрамидир. Эҳтимол, у ўз хирмонини инсон қўлига, ҳалол меҳнат қилган одамлар қўлига тантана билан топшириш учун шундай қилас...

Қизиқ, худди шу кезда, оёқлар остида ҳазонлар инграган пайтда киши нима учундир чуқур-чуқур хотираларга бериларкан.

Рассом қўзларини юмди. Кечагина ёз эди. Кечаги фасл бугун ўтишга сингиб кетяпти...

Санаторийнинг ҳовлиси катта. Корпус эшигидан чиқиб, зинага кадам боссангиз, гўё осмонга учиб кетаётгандек бўласиз. Туннинг салқин нафаси ҳали боғдан кўтарилимаган. Бурчакда, дарахтга боғлаб қўйилган ола сигир рассом яқин бориши билан паровоздек чуқур хўрсиниб пишиллади. Шу ондаёқ рассом қалбida унутилиб кетаёзган болалик хотираси уйғонди. Бир вақтлар у акасининг яп-янги ковушини кийиб лойга ботириб келган, ўшанда уни акаси уриб-уриб ярим қоронғи молхонага қамаб қўйган эди. У эса сигирнинг олдида мунғайиб туриб роса йиғ-

лаганди. Хаёлида ўша — сигирларининг илиқ нафаси димоғига яна урилгандек бўлиб кетди...

Боғ узундан-узоқ чўзилиб кетган. Хиёбоннинг икки четида қад кўтарган баланд-баланд тераклар жонли девордек шовуллаб турибди. Ариқдаги тип-тиниқ сувда марғилон атласидек ранго-ранг куз бўёқлари жилоланади. Чинор япроқлари тонг қўёшида ловуллайди. Ундан ҳам баландда, тубсиз осмонда оппоқ булуллар хаёлий кемалардек оҳиста сузади.

Ниҳоят, боғ тугади. Ундан нариёғи дарвоза. Кейин эса чексиз далалар бошланади. Тўқ яшил рангдаги пахтазор устида оҳиста шамол эсади. Тез кунда кўраклар очилиб оппоқ юлдузлар кўзни қамаштиради. Мана шу даланинг бутун гўзаллигини ифодалаб берадиган одам бормикан? Қизиқ, нима учун инсон тафаккури қўлидан кўра югурикроқ бўларкан? Рассом секин-секин юриб муюлишдан ўтارкан, кўз ўнгida бутун водий намоён бўлди. Мана ўша манзара, мана ўша гўзал ва оддий Ватан манзараси. Чекка-чеккасида тут дараҳтлари қатор саф тортган пахтазор уфққача тулашиб кетган. Ундан нарида эса боғлар, яна далалар кўзга ташланади. Энг узоқда, уфқ тагида паст-баланд адирлар қад кўтарган. Олисдаги тоғларнинг ҳаворанг даралари ғалати, сирли кўринади. Худди лазер нуридек бир жуфт темир йўл излари тоғ томонга чўзилиб кетган.

Бу манзарада қанчадан-қанча инсон меҳнати, қанчадан-қанча инсон саховати намоён! Мана шу беадад дала тоғдан келайтган муздек булоқ суви билангина эмас, инсоннинг пешона тери билан сугорилганку. «Ўлкамиз кишилариз» циклини тугатиш керак. Қандай қилиб бўлмасин улгуриси керак...

Врачлар қаттиқ тайинлашди: қизиб ётган асфальтдан нарироқда бўлинг, кўпроқ дам олинг, камроқ ишланг... Тўғри камроқ ишланг, дейишиди. Лекин бутунлай ишламанг дейишгани йўқ-ку! Қўли ишдан чиқиб кетмаслиги учун Даврон отанинг портретини бошлаб турса бўлади-ку! Тақдир уларни — рассом билан ўша машҳур пахтакорни бир ерга келтириб қўйган экан, нима учун шу имкониятдан фойдаланиб қолмаслиги керак?

...Бунақа пайтда залда ҳеч ким бўлмайди. Улар икковлари шу ерда учрашадилар. Даврон ота кетменини истар-истамас остонаяга қўйиб ичкирага киради. У ҳар куни нонуштадан кейин санаторийнинг томорқасида бирпас-бирпас «қўлини чигилини ёзиб» келади.

— Кексайсангиз ҳам тинмайсиз-а, ота?

— Қўй, болам, кексаликдан гапирма. Ўзимга қолса, даламни ташлаб шу ёққа келармидим? Бир хил пайтда жаҳлим чиқиб кетади. Қариллик мени эгаман дейди, мен қаддимни ростлаб, уни эгиб ташласам дейман...

Рассом уни дераза олдидаги креслога ўнглаб ўтказди. Нур ёнбош томондан тушиши керак. Чол рассомнинг маслаҳати билан атайлаб мисқол яктагини кийган. Ана, унинг куз хазонидек жигарранг қўллари тиззасида ётиби. Кўкрагида ярақлаган нишонлар... Рассом ўйлаб қолді. Зўм ўтмай унинг аниқ ва осойишта ҳаракатлари билан мўйқалам мато узра югарди.

Иўқ, иш унмаяпти... Чамаси, зал қоронғи шекилли...

— Илтимос, Даврон ота, боққа чиқайлик.

Дараҳтлар остида ранглар қандайдир хушчақчақ қўринади. Тоза ҳаво, осойишта манзара, бутунлай ўзга бўёқлар...

Ҳаммасини қайтадан бошлашга тўғри келади. Рассом тишларини маҳкам қисганича ишни қайтадан бошлади. Чол ўтириб-ўтириб зерикди шекилли, тўсатдан гапириб қолди:

— Шу шовуллаши жонимга тегди-да. Далада қачон қарасанг жим-

жит. Осмонда сузиб ўтган булатнинг товушини эшитгандек бўласан. Бу ерда бўлса тоғ томонга шамол келаверади, аждардек вишиллайверади.

Рассом ҳайрон қолди. Қизиқ, нима учун шу пайтгача эътибор бермаган экан. Назарида, боғ ҳамиша жим-житдек тууларди. Беихтиёр қулоқ солиб кўрди. Чинорнинг юқори шохларига урилган шамол шовуллайди, баҳмалдек силлиқ танаси бўйлаб пастга ўрмалайди. Ора-чора шамол қанотида учиб тушган ҳазон товуши қулоққа чалинади. Ҳатто чирилдоқларнинг овози ҳам кишини толиқтирадиган даражада қандайдир баланд янграйди. Ана, кичкинагина чигиртка сакраб чолнинг қўлига чиқиб олди. Эҳтимол, ўзини чўққига чиққан баҳодирдек ҳис қилиб роҳатланётгандир. Чол чигирткани қўлидан силкитиб туширди-да, норози оҳангда гап қотди:

— Қачон қарасанг сакрагани-сакраган. Оёғи оғримасмикин? — Кейин бир зум ўйлаб қолди-да, ўзига-ўзи жавоб қилди. — Чўпдек қуп-қурук оёғи бор-у, нимаси оғрийди.

Яна ўша шамол шовқини, ариқнинг шалдираши. Чол секин-секин мудроққа кетди. Унинг қўллари ишсиз қолишига кўникмаган учунми, қўғирчоқникидек файри табий осилиб қолгандек кўринади. Рассом уни гапга солгиси келди:

— Даврон ота, кечакурун палатангизда анчагача гангир-гунгир гаплашиб ўтиргинглар шекилли. Нимани тортишдинглар?

— «Нимани тортишардик? Мўйсафидлар келиши. Ҳаммасининг ёши бир жойга бориб қолгану, ёш боладек қизишиб ўтирибди. Аnavи томдилик чўпонни қаранг. Бизнинг меҳнатимиз сизларникидан зўр дейди. Нимага ақли етарди? Эрта баҳорда ерга чигит экканимда, унга қўшиб юрагимнинг қўрини кўмаман. Қатқалоқ бўлиб қолса, қўлим билан тирнаб рўзага йўл очгундек бўламан. Ариқда сув камайса, ўзимнинг томофим қақраб кетгандек бўлади. Дўл ёғса-чи? Ерга эмас, менинг ичимга ёғди деяверинг. Шунақа-ку, лекин... — У бир зум ўйланиб қолди-да, қўшиб қўйди: — инсоф билан айтганда, чўпоннинг иши ҳам осонмас. Қечани кечакурун кундузни кундуз демай, қўйнинг кетидан юради. Қиши кезлари бўлса, бечора тиним билмайди. Ем етишмай қолади, отар бўронда қолади, у ёқда бўри дегандек...

Чол шундай деди-ю, бир нарсани — рассомнинг ҳам ёшлиқ чоғлари отарнинг кетида ўтганини билмайди. Рассом эса ҳаммасини эслайди... Оёқ остида ғичирлаган қорлар ҳам, юз-қўзини алангадек ёндириган қаҳратон қиши совуғи ҳам, гумбаздек уюлиб ётган қор тепаларни ҳар томондан ялаб ўтётган совуқ шамол ҳам... Бунақа пайтларда ўтовдан чиқаётган тутун ҳам қандайдир хира, аччиқ туулади, қўйлар сув ичадиган қудуқ оғзида қалин муз қатлами пайдо бўлади. Тонг саҳарлари шу қадар осудалик чўқадики, оёқ остидаги қорнинг ғичирлаши муаллақ қотиб қолган ҳавода момақалдириқдек гумбурлаётганга ўшайди. Кечалари қандайдир ҳаяжонли қизифиши тус олган осмонда осойишта ой кезади. Унинг нури оппоқ қорлар устида оҳиста сузиб ўтгандек бўлади... Ўша қадрдон чўл манзарасини, ўша кенгликни тасвирлаш қанчалик қийин! Мана шу чўлни забт этган одамлар жасоратини тасвирлаб бериш қанчалик машаққатли! Улгуриш керак, қандай қилиб бўлмасин бу асарларни яратиш керак.

Чол унинг хаёлидаги гапларни такрорлагандек секин сўз қотади:

— Кексалик курсин. Ёшинг бир жойга бориб қолгандан кейин шу экан-да. Умр оқар сувдек ўтиб кетди. Белимдан қувват, қўзимдан нур ариб бораётганини ўзим кўриб турибман. Баъзан ўйлаб қоламан. Бола-чақаларимга нима қолдирдим? Йиғиб қўйган тиллаларим бўлмаса, шоҳона уй-жой қурган бўлмасам. Фақат битта уйим бор. У ҳам бўлса — имоним. Ўспирип пайтимдан имонни маҳкам ушладим. Пешонасига юл-

дуз таққан аскарлар қишлоғимизга кириб келганида, қўлимга милтиқ олиб шу йигитларга қўшилганимда, ер-сув меҳнат қилганники бўлсин деб аҳд қилганимда, мана шу имоннинг этагидан маҳкам тутган эдим. Ўзим ўлсан ҳам имоним саломат қолишига ишонаман... Аҳмаджон деган неварам бор. Камгап бола, аммо ишнинг кўзини билади. Деҳқончиликка, ерга меҳр қўйган. Чамамда, ўрнимга мана шу бола қоладиганга ўхшайди.

Чол ҳикоясини осоиишта давом эттиради, рассом эса мўйқалами-ни мато устида шиддат билан суришда давом этади. Мана, унинг қалбини тўлқинлантирган дастлабки туйғулар матога тушди.

— Қани, Мақсумжон, бир кўрай-чи! Ойнага қарамаганимга ҳам анча йил бўлиб кетди ўзи. Эркак киши сатанг хотинлардек ҳадеб ойнага қараса ярашмайди. Қани, қанақа бўлиб кетган эканман!

Кекса деҳқон ўзининг тасвирига шошилмасдан қарайди. Рассомнинг юраги ҳаяжондан ҳаприқиб, унинг бир нима дейишини кутади. Чол эса жим.

— Сиздан мақтоб эшитгунча ёрилиб кетаман шекилли, Даврон ота.

— Дўст ачитиб гапиради, душман кулдириб.

Орага яна чуқур, боғ устида осилиб турган эрта куз ҳароратидек оғир сукунат чўқади.

— Эҳтимол, шу одам чиндан ҳам мэндирман. Начора, саратоннинг иссиғи, қаҳратоннинг совуғи шундай қилиб қўйган. Юзимни қара, худди аскарнинг қалқонидек ҳамма ёғи чизма-чизиқ бўлиб кетибди. Лекин мана бу қўллар меникӣ эмас. Мен ҳеч қаҷон қўлимни бунақа дабдаба билан ушлаб турган эмасман. Бу қўллар болалигимдан ишга ўрганган. Хўжайнимиз Авазбой одам ишлатишни яхши биларди. Давлат ва ҳукumatни мана шу қўлларга олгандан кейин-ку яна ҳам чаққонроқ ишлаб кетди. Сув етмай қолса, далаларни пешона тери билан сугоргудек бўлардик. Менга қара, ўғлим, яхиси далада кетаётганимни чиз. Елкамда кетмоним бўлсин, пахтани кўриб қувониб турганимни чизиб қўя қол.

Рассом ишни яна қайтадан бошлайди...

* * *

Мана, куз ҳам келди. Яқинда хирмон кўтарилади. Бугун у ўзининг шахсий кўргазмасига боради. Бир неча йиллардан бўён, балки умр бўйи қилган меҳнатининг хирмони шу бўлса, ажаб эмас...

У ўз олдига катта ният қўйган эди. Бугунги кун одамларини бор бўйича кўрсатмоқчи эди. Бутун гўзаллиги билан, бутун ранг-баранглиги билан... Эҳтимол, тасвирий санъатда буларнинг ҳаммасини қилиб бўлмас. Нима қилганда ҳам у одамлар ҳаётининг бир лаҳзасини акс эттиришга уринди.

Бугун рассом ўз кўргазмасига борди. Мана шу кунга етиш учун илк қадам босганига неча йиллар бўлиб кетди! Мана шу кунга етиш учун қанчадан-қанча йўлларни босиб ўтди!

...Уларнинг тоғ орасидаги қишлоғи қиши келиши билан дунёдан ажralиб қолади. Бу ерда ҳамма нарсага бойлар хўжайн эди. Бойвачча йигит пастдан — водийдан укпардек оқ от миниб келарди. Мақсумжоннинг отасини худди ёш боладек «ҳой ука», деб чақиради. Мақсумжоннинг отаси қирқ беш ёшда. Бойвачча эса энди ўн тўртга чиққан. Начора, оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин, деганлари шу-да...

Кишлоқ одамлари если, ҳушли, ўйин-кулгини яхши кўради, қўшиқ айтса, тоғлар рақсга тушгудек бўлади. Аммо оч қоринга қўшиқ ҳам татимайди... Инқилоб рўй бергандан кейин ёшлар водийга — янги ҳаёт сари жўнаб кетишиди.

Ўша, худо назар солмаган чекка қишлоқдан биринчи рассом Мақ-

сум Тиллабоев чиқди. У бирон нарсани қойил қила оладими-йўқми, ўзи ҳам билмас эди. Нима бўлганда ҳам ўқиб-ўрганди, одам бўлишга уринди. Мана бугун ўзи ҳам устоз бўлди. Эҳтимол, от босмаган жойларни тойлар босиб, шогирдлари ўзи етолмаган мэрраларга етиб боришар...

Кўргазма залида уни қадрдан танишлари сўзсиз кутиб олгандек бўлди. Ана улар — ҳаммаси ўзига кўз тикиб туришибди. Фақат ғапириша олмайди. Мана, шундоққина рўпарасида чўл одамларига хос ўткир кўзларини хиёл қисиб, чўпон йигит туришибди. У худди Мақсумнинг истиқболига чиқиб келаётгандек. Шамол чўпоннинг қулоқчинини, поча пўстининг этакларини оҳиста силкитади. Унинг ортида эса беадад уфқ чўзилиб ётибди. Осмон-чи? Эҳтимол, осмонни яна ҳам чуқурроқ тасвирилаш керакмиди? Ахир чўл осмонидек теран нарса бўлмайди-ку!

Мана, яна битта асар. Оч кулранг тусдаги баланд уйлар саф тортиб туришибди. Улкан шаршарадан оппоқ кўпик сачратиб сув отилиб тушяпти. Олисада эса уфқача туташиб кетган адирлар ортида кўм-кўк денгиз кўзга ташланади. Олдинги планда бир йигит туришибди. Унинг қорайган юзида оппоқ тишлари ярақлаб кўринади. Йигит шодон кулганча икки қўлини ёзиб туришибди. Асарга «Денгиз бунёд этдик» деб ном қўйилган.

Мана, Даврон ота... Елкасига кетмон ташлаб олган, ерга урилаверганидан силлиқланиб кетган кетмон саратон қуёшида ярақлаб кўзни олгудек бўлади. Паҳтазор ичиде кезиб юрган қария елкасида қуёшли кўтариб кетаётгандек.

Хўш, одамлар-чи? Кўргазма уларга маъқул бўлдимикан? Рассом таассуротлар дафтарини очди. «Кўргазмада эсда қолмайдиган асарнинг ўзи йўқ. Бу ерга кирдим-у, бутун ҳаётимизни кўздан кечиргандек бўлдим. Бу ерда кўрган одамларнинг ҳаммаси танишга ўхшайди, ҳаммасини ўзимнинг дўстларимга ўхшатдим».

Рассом кўзойнагини ечиб, шошилмасдан артди. Сарғиши муқовали дафтарни яна варақлай бошлади. Унда ўқувчи болаларнинг йирик-йирик ҳарфлар билан ёзган сўзлари ҳам, ҳусниҳат билан ёзилган бухгалтернинг таассуротлари ҳам — ҳаммаси бор. Мана, қайсиdir журналист шоша-пиша ўз фикрларини ёзибди. Баъзилар ҳаяжон билан, баъзилари соддагина қилиб айтилган дил сўзлари... Мана, кимдир «Кўргазмани осон томоша қилдим» деб мақтабди. Рассом беихтиёр чаккасини қашлаб қолди. Мана бу сўз эса топиб ёзилган: «Худди асалари гулдан-гулга қўниб бол тўплагандек, сиз ҳам санъатнинг асал омборига ўз улушингизни қўшибсиз». Бунисини ким ёзибди? «Асарларда ҳаётнинг ўзи эмас, бўёқ кўриниб туришибди». Рассом дили оғриб ўйланиб қолди. Начора, томошабиннинг эстетик туйғулари тараққий этмаган бўлса, санъаткор айбор эмас-ку. Бир талаба эса бундай дебди: «Мен сизнинг маҳоратнинг олдida таъзим қиласман». Рассом жилмайиб қўйди. «Таъзим қилиш яхшимас, ўртоқ студент», деб ўйлади мийигида кулиб. Яна бир томошабин «Қўл-кўзингиз омон бўлсин» деб қўйибди. Раҳмат, шунчалик эътибор бергани учун раҳмат.

Дафтар ичиде конверт ҳам бор эди. Унинг устига «Рассомлар союзи, Мақсум Тиллабоевга» деб ёзиб қўйилган экан. Рассом хатни шошилиб очди.

«Хурматди Мақсум ака! Кўнглимдаги кувончни ёзмасдан туролмадим. Биз «Қаршистрой»да ишлаймиз. Ишимиз осон эмас. Эртадан-кечгача тиним йўқ. Куннинг қандай ўтганини билмаймиз. Баъзи кунлари бўлса, аксига олиб ҳеч ишимиз унмайди. Ана шундай омад юришмаган кунларнинг бирида «Жонажон ўлкамиз» деган кўчма виставкани кўришга бордим. Шунда Ўзбекистоннинг жаннатдек жойларини томоша қилиб, кувониб кетдим. Аммо сизнинг асарингиз рўпарасига келганда узоқ муддат михланиб қолгандек бўлдим. Бу асарингизнинг номи «Курғоқчилик» экан. Ёдингизда бўлса керак...»

Осмонга бўй чўзган тоғлар сояга ўхшайди. Пастда эса ўркач-ўркач туялардек қирлар, олдинги планда саратон офтобида куйиб кетган ёнбағирилик. Мисдек қизиб ётган осмон, жизғанак бўлган ўтлар.. Расмни кўздан кечирад эканман, бирдан сесканиб кетгандек бўлдим. Қир этагида, офтобнинг бешафқат нури остида бир туп гулхайри бор экан. Гулхайнинг шоҳ-шаббалари саратон қуёшидан жингиртоб бўлиб кетган. Фақат энг учида бир дона гул очилиб турибди. Саратон қуёшини, табиат ўжарлигини енгишга аҳд қилгандек ҳаётга талпинаётган мана шу гулни кўрганимда кўнглимга нималар келганини айтиб беришим қийин. Қундалик ташвишлар, майда-чўйда қийинчиликлар кўзимга бачкана бир нарса бўлиб кўринди. Ер юзини гуллатиш учун ҳеч нимани аямаслигимизни, ҳаёт тантанаси учун курашишимиз кераклигини тўсатдан хис этдим.

Рахмат сизга, асарларингиз учун, ўзингизнинг борлигингиз учун раҳмат...»

Рассомнинг кўзлари бирдан намланди-ю, хатнинг у ёғини ўқий олмади.

Рассом кимсасиз залда оҳиста кезиб юрар, деворларда осиғлиқ турган дўстлари эса бири ўйчан, бири қатъият билан, яна бири фамгин қиёфада уни кўздан кечиришарди. Майли, ўзи эҳтимол ҳаётдан кетар. Лекин мана шу дўстлари қолади-ку. Улар мана шу бақувват қўллари билан чўян қуишиади, тошдек қотган ерга омоч босиб, ризқ-рўз ундиришиади, она ерни гуллатишади. Бу одамларнинг тасвирини фақат фарзандлари эмас, невара-чеваралари ҳам томоша қилишиади. Ер юзида гўзаллик бунёд этган боболари, бобокалонлари билан мақтаниб юришиади.

Яхшидан от қолади. Одамлар бу гапни билиб айтишган.

Минг иккисини Кечар

ЭРТАКНАМО

III ундей қилиб минг биринчи кеча ҳам ўтибди. Шахризода шаҳаншоҳ олдида ўз зиммасига олган вазифани бажариб бўлганидан кейин шоҳ кимхоб ёстиққа бошини ташлаб, маза қилиб эснабди.

— Маликам! — деб Шахризодани эркалаб.— Сенинг ажойиб-ғаройиб эртакларинг мени қиёматгача уйқусизлик балосидан қутқарди.

Шунақа дегани билан орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас, мамлакат ташвишлари яна асабларини қақшатиб, хасталик қайталабди. Шахриёр учун кечалар яна ўшандай чўзиладиган, шаҳаншоҳ тонг отгунча мижжа қоқмай азоб чекадиган бўлибди. Шундай қилиб, у яна хотинини уйғотишларига фармон берибди.

Шахризода шаҳаншоҳнинг рўпарасида яна пайдо бўлибди. Бир оз мизғиб олгани учун чеҳраси ўн тўрт кунлик ойдек янаем очилиб кетганмиш. Аммо кайфияти унча яхши эмасмиш. Шахриёр маликага яна янги эртаклар тўқишини буюрибди. Шахризода нима қилишини билмай қолибди. Начора, унинг ҳам ўзига яраша унча-мунча юмуши бор эканда! Ўй-рўзғор, тикувчига янги кўйлак бичтириш дегандек... Шу боисдан у аёлларга хос маккорлик қилмаса бўлмаслигини тушунибди. Сўзлашга рухсат олиб, ҳикоясини бошлабди.

— О, шаҳаншоҳи олам! Сукут олтиндан афзal деганларини билга-

ним учун, сенинг олдингда ҳар хил гапларни гапиришга журъат қилолмайман. Аммо шундай нарса борки, у менинг ҳамма эртакларимдан минг марта афзалроқ. Фақат отини айтишга тилим бормай турибди.

— Амр қиласман, гапир! — дебди шоҳ.

Шунда Шаҳризода икки қўлини кўксига қўйиб гапида давом этибди.

— О, шаҳаншоҳи олам! Сен телевизор сотиб олишинг керак.

Подшо дунёдаги жамики нарсалардан хабардор экан-у, лекин телевизор дегани қанақа матаҳ эканини билмаскан.

— Севимли маликам! — деб у ўйга толибди. — Кўп китоблар ўқиганман. Кун қаёқдан чиқиб, қаёққа ботишини, қачон баҳор келиб, қачон ёзга уланишини — ҳаммасини биламан. Лекин телевизор деган нарсани эшишиб ҳайрат бармоғимни тишлаб қолдим. Айт! Нима деганинг бу?

Шаҳризода жавоб қилибди:

— Телевизор дегани ойнаи жаҳоннинг ўзгинаси. Биздан узоқ-узоқларда жойлашган мамлакатнинг ҳамма одамлари телевизор кўриб, мурод-мақсадларига этиб юришибди. Бу нарса фақат бизда дефекитроқ. Аммо шундоқ бўлса-да, Али чаққоннинг қўлига икки юз дирҳамгина «оҳон» қистирсанг, ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келади.

— «Оҳон»инг нимаси? — ҳайратланибди Шаҳриёр.

— Устига берадиган пора-да! — деб тушунтирибди Шаҳризода эрининг бунчалик соддалигидан хиёл ҳайрон бўлиб.

Шу ондаёқ Али чаққонни топиб келишибди. Шаҳаншоҳ унинг қўлига икки юз дирҳам «оҳон», яна телевизорнинг ўзига яраша пул ҳам берибди. (Буни қарангки, мамлакатида «оҳон»сиз иш битмаслигини етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма биларкан-у, фақат Шаҳриёрнинг ўзи бундан бехабар экан).

Шундай қилиб, «ойнаи жаҳонни» саройга олиб келишибди. Шаҳаншоҳи олам ўз таҳтини телевизорга яқинроқ сурисиб қўйишини амр этибди.

Хотин кишининг макри қирқ эшакка юқ бўлади, деган машойиҳлар хўп топиб гапиришган. Шундай қилиб, шаҳаншоҳ телевизор билан андармон бўлиб қолибди. Малика эса бемалол уй-рўзгор ишлари билан шуғулланибди, ҳовлиларни супурибди, идиш-товоқ ювибди, бўш пайлари мевалардан консерва қилибди. Орада тикувчининг олдига бориб келишга ҳам улгуруармиш. Шундай қилиб, кузги мавсумга шунақанги ранг-баранг кийимлар тикдирибди, қирқта кундоши аламидан ёрилиб кетай дебди.

Ҳаммалари мурод-мақсудига етай деб туришганда, шаҳаншоҳ уни яна ўз ҳарамига чақириб қолибди. Шаҳризода кирса, шоҳ таҳтида ҳайрат бармоғини тишлаб ўтирганмиш. Телевизор бўлса, ўчириб қўйилганмиш.

— О, шаҳаншоҳи олам! — деб Шаҳризода ҳайрон бўлибди. — Наткотки «ойнаи жаҳон» бузилиб қолган бўлса. Бунинг иложи осон. Устани чақириб квитанция ёздириб беш дирҳам, яна қўлига «оҳон» учун уч дирҳам берсанг, олам гулистон.

— О, маликам! — дебди Шаҳриёр ғамгин оҳангда. — Телевизор бинойидек ишлаб турибди. Бу қутига дунёнинг жамики сир-синоати жо қилингани рост экан. Лекин бир ой ичиди бу ўйинчоқ ғашимни келтира бошлади.

— Шаҳаншоҳи олам! — хитоб қилибди Шаҳризода. — Бошинга нима ташвиш тушганини айт. Жоним билан ёрдам бераман.

— Биласанми, — дебди Шаҳриёр ўйланиброқ. — «Ойнаи жаҳон»да футбол деган нарса бор экан. Ушани кўрсатганда, каттадан-кичик ҳамма эс-хушини йўқотаркан. Кал-катта одамлар ёш боладек ўрнидан туриб ҳуштак чалади, ер тепиниб бақиради, ўртада турган ҳакам бир томонга ён босса, айниқса қони қайнаб кетаркан одамнинг. Калласини сап-

чадек олдириб ташлай десам, қўлим етмайди. Нима қилай. Бунинг устига...

Шаҳаншоҳ нима учундир жимиб қолибди.

— Гапир, шаҳаншоҳи олам!— дебди Шаҳризода унинг кўзларига садоқат билан тикилиб.— Сенга жоним билан ёрдам беришга тайёрман.

— Ростданми?— дебди Шаҳриёр хиёл иккиланиб.— Майли, айтсам айта қолай. Бир куни вазирларим билан қараб ўтирасак, гўзал бир ҳилқат намоён бўлди. Кўрдим-у, ҳаловатимни йўқотдим. Ҳарамимнинг гули бўлгин, бир умр мамлакатимнинг маликаси бўлиб қоласан, десам парво қилмайди. «Эртага ҳаво ўзгариб туради, вақти-вақти билан ёмғир ёғади» дейди. Ана шундан кейин ҳафсалам пир бўлди. Эртасига ёмғир тугул, бало ҳам ёғмади. Бунақа ёлғончиликдан ғазаб отига миниб, қон босимим ошиб кетди.

Аёл киши бари бир аёл-да. Шаҳризода ўзини шаҳаншоҳ уйининг гули деб юради. Шаҳаншоҳнинг гапи ҳамиятига тегди. Шифтга қараб гап бошлади.

— Шаҳаншоҳи олам! Ўзинг биласанки, ҳарамда битта ҳам ортиқча штат йўқ. Қайтага канизаклар бир-бирининг гўштини ейман деб ётибди. Оғримаган бошингга исирға тақиб нима қиласан?!

Шаҳриёр хотинининг сўзларини диққат билан тинглаб жилмайиб қўйибди.

— Ҳақ гапни айтдинг, маликам! Биз, эркаклар борига қаноат қилмай, эс-хушимиизни йўқотамиз. Урушлар-у, вайронгарчиликлар кўпинча шундан чиқади. Аммо сизларда ҳам айб кўп. Кўзингизни сузиб, қошингизни учирмасангиз, биз ҳам тинчгина ўтирган бўлардик.

— О, шаҳаншоҳи олам!— яна хитоб қилибди Шаҳризода.— Сен аёлларга туҳмат қиляпсан.

Шундай депти-ю, отамнига кетаман деб, латта-путталарини йиғиширишга тушибди. Эр-хотин анчагача бақириб-чақиришибди, бир-бирларига кимхоб ёстикларни улоқтиришдан ҳам ўзларини тийиб туришолмабди. Аммо эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши, дегандек кўп ўтмай яна апоқ-чапоқ бўлиб кетишибди. Шунда Шаҳризода эрига яна маслаҳат берибди.

— О, шаҳаншоҳи олам! Мендек садоқатли хотинингнинг маслаҳатига қулоқ сол. Янги йил яқинлашиб қолди. Телевизорда «байрам ке-часи»—шунақа кўрсатув берилади, етти ухлаб тушингга кирмаган. Бунақа ажойиб-гаройиб томошани кўрмабсан, дунёга келмабсан.

Бу гапни эшишиб шаҳаншоҳ ўрнидан туриб кетибди.

— Афсуски, янги йилни муддатидан тезроқ яқинлаштириш ҳатто мендек шаҳаншоҳнинг қўлидан ҳам келмайди!— деб хитоб қилибди.

— Байрамни ақалли бир кун тезлаштириш қўлимдан келганида, фармони олий берган бўлур эдим.

Ойдан-ой, кундан-кун ўтиб янги йил ўз муддатида кириб келибди. Телевизорда янги йил кўрсатувлари бошланибди. Шаҳаншоҳ умид поён-дозини ёзиб, томоша кўра бошлаган пайтда Шаҳризода подшонинг хузурига таъзим билан кириб қелибди. Кирибди-ю, шаҳаншоҳнинг авзойи бузуқ эканини, ғазаб отига минганини кўриб ҳайрон бўлибди. Шаҳаншоҳ маликани кўриши билан хитоб қилибди:

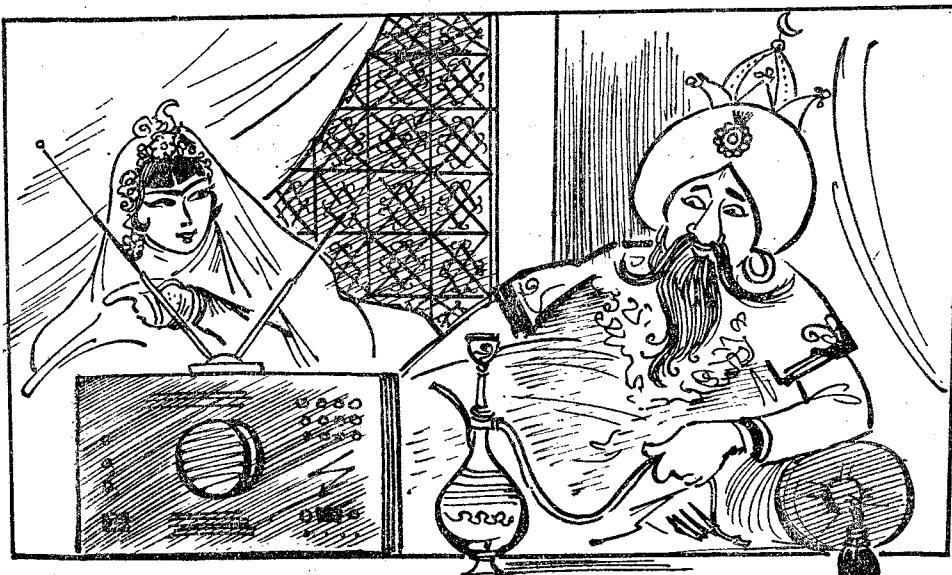
— О, ярамас хотин! Донолар «ҳар ишда хотининг билан маслаҳатлашиш, лекин хотин киши нима деса, ўшанинг тескарисини қил» деб бежиз айтмаган экан. Сен айтган томошаларни кўриб ғазабим қўзиб кетди.

«Ойнаи жаҳон»да янги йил кечаси ўз мамлакатимизнинг тирикчилигини, тўй-томушаларини, одамларнинг баҳт-иқболини кўрсатамиз, деб ваъда қилишган эди. Бунақа ақл бовар қилмайдиган нарсаларни кўриб ҳайрат бармоғимни тишладим. Сен бир кечада бутун бошли қаср бунёд

қилган жинларни айтиб берган эдинг. «Ойнаи жаҳон»да кўрсатилган мамлакатнинг одамлари ундан ҳам ошиб тушди. Кўз очиб юмгунча қумтепалар устида бутун бир шаҳар бунёд қилишибди. Қасрларини, фаввораларини кўриб ҳайратдан ёқа ушлаб қолдим. Еттиқлимда бунақа шаҳарни кўрган эмасман. Сен айтиб берган эртакларда чақмоқ чақиб, душманини маҳв этган паҳлавонлар бор эди. Анави мамлакат одамлари бўлса, чақмоқни шиша идишга жойлаб тун-кечаларни кундуздек ёритишар экан. Сен айтиб берган Синдбод хумо қушига миниб учгувчи эди. Анави мамлакат одамлари шунақа қуш ўйлаб топишибди, ичига бир эмас, юзлаб одамлар сифаркан. Хўш, нега хўрсинасан? Буёғини эшиш! Яна бир жойда ажойиб-гаройиб қаср ичига кириб кенгашиб ўтиришган одамларни кўрсатиши. Алам қилган жойи шундаки, адолат михи билан ҳақиқат қасрини бунёд этаётган мана шу донолар ичидан биронта оқсусяк, биронта олий зот йўқ. Ҳаммаси деҳқонлар, усталар, меъморлар... Қаср ҳам хонники, амирники, ҳалифаники, султонники эмас, «жаноб олийлари — ишчиларники» эмиш. Бунақа гапни умр бино бўлиб эшишган эмасман. Қасрга йиғилиб олганлар яшил дараҳт атрофида ўйин-кулги қилишибди. Дараҳтнинг шохларига ранго-ранг чироқлар илиб қўйилган. Катта-кичик ҳамма ўзининг ниятини айтди, нияти ўша заҳоти жо-бажо бўлди. Қаср деразасидан мўралаб турган биронта тиланчию, оч-яланғоч одамни кўрмадим. Шу ҳам иш бўлдими!?

Шаҳриёр шундай деб жаҳл билан қўй силтабди. Шунда малика уни келиб овута бошлабди. Аммо шаҳаншоҳ ҳадегандা овунмасмиш.

— Уша болаларнинг кўзида бир нур кўрдимки, менинг энг бебаҳо гавҳарларим ҳам бундай ярақламайди. Ҳаммадан алам қиласидигани ни-малигини айтами? Уша одамларнинг каттакон қироатхонасини кўрсатиши. Қитоблар орасида сен айтиб берган эртаклар мажмуаси ҳам бор экан. Шуни кўриб ҳайрат бармоғимни айниқса қаттиқ тишлиб қолдим. Ўйлай-ўйлай охири янги йил байрамини йўқ қилиш учун фармони олий чиқаришга аҳд қилдим. Ҳар йили янги йил бунақа байрам қилинаверадиган бўлса нима бўлади? Сенинг афсоналарингни фақат мен эшишим керак. Бутун дунё билганидан қейин нима қизиги қолади!

А. Ҳоликов чизган расм.

Шаҳризода шаҳаншоҳнинг бу гапларини эшитиб уни яна юпатибди.

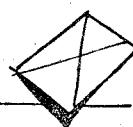
— Шаҳаншоҳи олам! Тақдирни азалдан қутулишнинг иложи йўқ, деган гапни танангга ўйла. Унгача мен сарой ҳаттотини чақириб эртакларимни ёздирай, эртами-кечми биз бу фоний дунёни тарқ этамиз. Шундоқ экан, кечирган умримиз авлодларга хотира бўлиб қолсин.

Шундай дебди-ю, Шаҳризода чиқиб кетибди. Қиёмат кунини кутиб ўтирмасдан бири бир йўлдан, иккинчиси иккинчи йўлдан кётишибди. Кун кетидан ҳафталар, ҳафта кетидан ойлар, ой кетидан йиллар кела-верибди. Ҳар гал янги йил нишонланаверибди. Бу афсонавий эртакни эшитганлар ҳам мурод-мақсадига етибди.

Уткир ҲОШИМОВ таржимаси.

Чоршанби Бойбўсинов

Мактуб

ҲИНОЯ

Глим, кўрдингми, мен йигладим!..
Эрта билан кўнглим шод эди. Ойинг сени қучоқлаб, йиғла-
ганида, боланинг кўнглини чўқтирма, худога шукур,
замона тинч, икки йил икки ойдек ўтиб қетади, деб уришдим. Ойинг
кўз ёшларини артди ва ошхонадан бир кафт ун чиқариб, сенга септи-
да, сўнг рухсат берди. Сен мошинга чиқдинг. Орқангдан амакинг,
Сирожиддин самоварчи, ошна-оғайниларинг, қайси бирини айтай,
қисқаси, бир машина бўлиб, районга тушдик. Ваянкоматга одам сиғ-
майди. Армияга борадиган битта, жўнатадиган юзта.

Сен ҳарбийча кийинган кишининг олдига бориб, повисткангни
бердинг. Ҳалиги олиб, узоққа кетиб қолмаслигингни уқтириди. Сен
«хўп бўлади, ўртоқ лейтенант!» деб олдинга юрдинг. Мен тўхтаб сў-
радим:

— Дардингни олай, лейтенан, болаларни қаерга юборасизлар?

— Узоққа, ота, узоққа,— деди ҳазиллашиб,— эшак билан борол-
майсиз.

— Ишқилиб Ватан тупроғидан ташқарига чиқармасаларинг бўл-
гани,— дедим-да, мен ҳам орқангдан бордим. Сен жўраларинг қур-
шовида нимадандир қувониб, завқ билан кулардинг. Хандангни эши-
тиб турсам-да, ўзингдан кўз узмасдим. Аниқроғи, йўқотиб қўйишдан
қўрқардим.

Дарвоҷе, сен буни билмайсан. Ўтган йили Сирожиддин самовар-
чининг ўғлини кузатгани келувдик. Ўшанда ҳам одам қайнарди. Қаер-
дандир бир ҳофиз пайдо бўлди. Бай-бай, овози шундай ҳам ширали
эдики, ўёғини сўрама! Раққосаси ҳам бор экан, тушмагур, келишити-
риб ўйнади ўзиям! Томошага овора бўлиб, Фанижоннинг кетиб қолга-
нини билмай қолибман. Шундай ҳам уялдимки, ер ёрилмадио кирма-
дим...

Кўп ўтмай ҳалиги лейтенан келиб, саф тортишларингизни буюр-
ди. Сен жўраларингдан ажралиб, кўрсатган жойига бориб турдинг.
Бирпаста чиройлигина қатор қурдиларинг. Лейтенант қўлтиғидаги
дафтарини очиб, йўқлама қилди:

— Аллабердиев?!

— Мен!

Мендан олдинроқда турган хотин тоқатсизланиб пиширлади.

— Менинг ўғлимни отини аввал ўқиганда эди...

Ўзимни бирдан баҳтли ҳис этдим.

— Аллабердиев менинг ўғлим бўлади, синглим,— дедим хотинга.—

Олдин ўқигани маъноси нима?

Хотин мёнга қаради. У мендан қари кўринарди.

— Ҳамма нарсанинг биринчиси яхши. Мана, Гагарин осмонга биринчи чиқди!

Лейтенан йўқламасини тугатиб, митинг эълон қилди. Митингни ваянкоматнинг каттаси очиб берди. Қейин уруш қатнашчилари гапирди. Охирида ота-оналарга сўз берди. Издиҳом жимиб қолди. Кўрдимки, ҳеч ким гапирмайди, минбарга ўзим чиқдим.

— Уртоқлар, болалар,— дедим раисимиздай томоғ қириб,— бизнинг аждодларимиз мард ўтган. Сиз, болалар, шундай хизмат қилингки, мардлар авлодидан эканлигинизга ҳеч ким шубҳа қиласин!

Кучли ҳаяжондан сўз тополмасдим. Хайрият, одамлар қарсак уриб юборишиди. Нафасимни ўнглаб, гапимда давом этдим:

— Сиз урушни кўрган эмассиз. Кўрманг ҳам! Лекин оталарингиз, акаларингиз кўрган, уришган. Керак бўлганда жон беришган!. Уларнинг номлари тарих китобида ёзиғлиқ. Мен сизларнинг суратларингизда бўлажак қаҳрамонларни кўраяпман, ўртоқ болалар! Келажакда тарих саҳифаларига яна қанчалаб ўзбек йигитларининг номлари ёзилади. У қайси бирингизнинг номингиз бўлади, буни хизматингиз аниқлайди...

...Урушнинг бошлари эди. Қишлоғимиздан бирданига ўн олтиамизни чақиришиди. Шунчамиздан битта мен касалга чиқдим. Кўнглим хуфтон бўлди. Рост-да, тенқурларинг кўксини қалқон қилиб уришса-ю, сен ажал кутиб ётсанг, қувонармидинг?!

Бир кун қоним қайнаб, ваянкоматга бордим:

— Мен соғман, урушга бораман, керак бўлса тилхат бераман,— дедим. Ваянкоматнинг бошлиғи мулойимлик билан тушунтириди;

— Бордию соғайган бўлсанг, жуда яхши, колхозга чиқиб ишла. Колхоз ҳам фронт!..

Қонимнинг қайноби ҳали-бери совумасди.

— Ўртоқ начайлик,— дедим аччиғим чиқиб,— фронтни колхоздан фарқ қиласман!

— Фронтда сенсиз ҳам одам етарли,— деди у бепарво.

Тарвузим қўлтиғимдан тушиб, уйга қайтдим.

Алқисса, уруш тугади. Лекин мен аламдан чиқмасдим. Қасалим тарихи ёзилган қоғознинг ҳукми рост бўлса, аллақачон ўлишим керак эди. Мен бўлсан «ҳа» деганда жон бермасдим. Сирасини айтганда, ҳеч жойим оғримасди. Қани буни одамлар тушунишса! Ёмон маънода тикилишади. Бари бир ўзимни оқлаёлмасдим. Бунга ҳозиргача ҳаётлигим сабаб эди. Ҳа, ўғлим, шундай ҳам бўларканки, одам тирик қолгани учун қайгуар экан...

Шунақа. Қайгуриб, қовжираб юрган пайтимда сен дунёга келдинг. Ишон, ўғлим, сен сув бўлиб, мени қуришдан асрайдинг! Энди тезроқ улғайишингни, армияга бориб, мени оқлашингни жуда-жуда истардим. Қулсанг ҳам майли, айтаман, бўйинга ҳар куни назар солардим, бафуржа ўсишинг тоқатсизлантиради. Эҳ, сенинг ўн саккиз ёшга тўлишинг менга ўн саккиз асрдан ортиқ туюлганини билсанг эди!

...Митинг тугаб, кузатиш маросими бошланди. Жўраларинг бирин-кетин қучоқлашиб, хайрлаша бошладилар. Самоварчи ўғлининг

олдига боришингни илтимос қилди. Кейин амакинг хайрлашди. Ҳаммадан сўнг мен. Сени кўксимга босдиму, бирдан қўнглим бўшашиб кетди. Қўз ёшимни тўхтатолмадим. Қандай ҳам тўхтатардим, ўғлим? Орзуимга етдим! Ҳа, ўғлим, ўн саккиз йил дард чеккан бемор тузалган эди-да, ахир! Билсанг, у қўз ёши эмас, кўнгилни ёритувчи томчилар эди.

Амакинг енгимдан тортиб, мошиннинг жўнаётганини айтди. Мен елкандан бошимни кўтариб:

— Кўрдингми, ўғлим,— дедим оқ фотиҳа ўрнига,— сенинг номингни биринчи ўқиди. Биринчилигингни унутма. Бу мену онангни, амакингу самоварчини, жўраларингни истаги!

Сен итоаткорлик билан «хўп, дада» дединг. Кўнглим таскин топди. Кейин мошин йўлга тушди.

Ўғлим, энди тушундингми, мен нима учун йиғладим?!

ЭЗГУЛИК

— Гули, уйроқмисан?— секин сўради Мўминжон.

Хотини юзларига тушган соchlарини уйқу аралаш орқага сурib:

— Ҳа,— деди, — соат неча?

— Уч. Раҳматлик дадамнинг қирқини ўтказиб келаверибмиз... у киши «Эркин бувадан пича қарзим бор, олмани сотиб узарман», дегандай бўлувдилар. Узмаган бўлсалар... айтишга буванинг оғзи бормаган. Шу эсимга тушиб кетди.

— Қайтиб бораман дейсизми?

— Бориб келай десам...— уйланиб қолди Мўминжон.

— Дадамдан олармиз,— эрининг хаёlinи ўқигандай деди Гули,— у кишида ҳамиша бўлиб туради.

— Иўқ, қарз олиб узгандан кўра қарздор бўлиб турганимиз афзал...

Мўминжоннинг боши қотди. Дадаси ҳаётлигида ҳечам бунақа бўлмаганди, бўлганида ҳам, раҳматлик, билинтиrmасди. Қаранг-а, дадаси еиди, кийгизди; аспирантурада ўқитди, зориқтиrmади. Мўминжончи! Дадасининг ilk хизматига оқсади...

— Майли, ухла,— деди хотинини уйготганига пушаймон бўлиб,— бир иложини қиласмиз.

— Балки, ойликкача сабр қилиш керакдир,— маслаҳат берди Гули. — икковимизники етар?!

— Кайдам...— хотинининг чойшабини тўғрилаб қўйди.— Ухла, эртага ишга кечикасан.

Мўминжон келганда ҳовли эшиги очиқ турарди. «Ўлди-кетди»... дегани шу-да,— ўлади у. Лекин ичкари кириб, кўнгли илиди. Ҳовли супурилган, олмазор жўякларида сув оқарди: «Кимдир кўчиб келипти». У туфлисининг чангини қоқмоқчи бўлиб, қаттиқ-қаттиқ ер тепганди, уйдан Солиҳа хола чиқди. Мўминжонни таниб, олдига келди.

— Дадангизнинг чироғини ёқиб ўтирибман-да, болам,— деди хола

кўришиб, сўрашгач. Мўминжон қувонди. Шу топда келини сифдирмай юргани эсига тушиб, холага ачинди.

— Яхши қипсиз...

Мўминжоннинг келганини эшитиб, қўни-қўшнилар йиғилишди.

— Зиёратга кепсиз-да?— деди Эркин бува сұхбат давомида.— Запсавоб иш қипсиз. Үликларга тирикларнинг ҳурмати — фарз. Қабрис-тонга ҳам чиқдингизми?

— Ҳа. Сафана кўтартсамми дейман?— ва жавоб кутмасдан мақсадга ўтди.— Үтган сафар орани очти қилмай кетибмиз, дадамнинг сиздан қарзлари бор эди чоғимда, шундайми, бува?

— Ҳа, пича бор эди, сизни уйлантиришда оловдилар. Лекин уни Ҳазратвой тўлади.

Мўминжон Ҳазрат акага қаради.

— Кўп ҳимматли киши эдилар, ука,— тушунтириди Ҳазратқул.— Менам пича оловдим, булардан сизнинг хабарингиз йўқ. Эркин бувам билан ўрталаридағи олди-бердини билардим, шунинг учун ҳам у кишига бердим. Бари бир эмасми?

— Бўлса бордир, яна кимдан олганлар, билмайсизми?

— Бунисини билмайман-у, лекин қарздорларнинг кўпини биламан,— Ҳазрат ака гапни ҳазилга бурди.

— Мен олишга эмас, тўлашга келганман.

— Биз ҳадя бермаямиз, ука,— гапга аралашди Ҳайдарали,— олгандан кейин тўлаш керак-да!

Мўминжон поликлиникага қўнғироқ қилди:

— Гули? Ўзингмисан? Қалай, зерикканинг йўқми?

— Йўқ, яхши бориб келдингизми? Қаердан гапирияпсиз?

— Уйдан. Касаллар кўпми?

— Тугай деб қолди. Нимайди?

— Эртароқ чиқсанг, мармар устахонасига бориб қелардик.

— Нега?

— Дадамга қабр тоши буюрардик.

— Мармарданми?

— Ҳа... Нима ёзиш кераклигини гаплашувдик-а, ўша қофоз сенда-ми? Фақат охирига бир гап қўшиб қўйишимиз керак: «Дунё — бу акс садо!.. Экканингни ўрасан!..» Дадамнинг доимо айтиб юрадиган гапла-ри шу эди!..

— Эсимдан чиқмайди-ю, лекин...

— Нима, лекин?

— Бугун боришимиз шартми?.. Ойликкача кутсакмикан дейман.

— Йўқ, ойликнинг кераги бўлмай қолди... Келганингда барини айтиб бераман...

Денов.

Саъдулла Сиёев

ОРИФ ВАЗИЛ ҲАНЖАЛҚАШ

ХИКОЯ

Ориф ака уч марта эшикка чиқиб кирди. Хотини кўринмади. «Э, бехосият Хосият!» деб бош чайқади у ва изга қайтди. Ёғоч сўри ёнига келиб, тик туриб қолди. Кеч куз. Ҳазонрезги. Сўри билан бир бўлиб шапалоқдай қизғиши барглар сочилиб ётибди. Ориф ака узун супурги келтириб сўрини супурди, кўрпача ёзди. Ички уйдан шахмат олиб чиқиб терди-ю, газетага қараб масала еча бошлади.

Бир вақт эшик қарсиллаб очилди. Жийдагулли атр исини бурқситиб Хосият кирди. У ўйлакданоқ плашчни ечиб келди-ю, сўрига етмасдан отиб юборди. Стулнинг оёқлари бақувват бўлса-да, Хосият ўтиргандаги жижирлаб кетди. У кафти билан елпина бошлади.

— Уф! Улиб-ўлиб етдим-а! Бу шалпангқулоқ мени адой тамом қиласди. Оҳ, илгариги даврларим бўлармиди! Бурунгинасини ерга ишқа-аб қўярдим-а..

Ориф ака шахматдан бош кўтармай минғирлади:

— Яхшиямки бурунги давринг йўқ, бўлмаса хотинсиз қолар эканман. Ҳаш — 4 ни урдик...

Хосият ҳуноб бўлиб бидирлади:

— Мен нима ғамдаману, бу нима ғамда! Олтмишингда сурнай ўргансанг ўлганингда чаласанми, деган экан бир бечора. Ўтиргинг, гап бор.

— Этакни қўйвор,— деди Ориф ака ва сўри четига ноилож чўқди. Хосият ўттиз икки тишини бирдайд, ёндириб ҳасратга ўтди:

— Бу Сотим шалпангқулоқни э аврадим, кўнмади, куйдирги! Айланма кресосида мана бунақа қилиб...— Хосият ҳаваскор тўра қанақа керилса, ўшанга тақлид қилиб чимирилди,— ялпайиб ўтирибди. Гапимни эшитиб қовоғаридай ғўнгиллаб берди: «Бўлмайди, опа. Кооператив уй деб турганлар сон мингта. Сизнинг ишингизни тўғрилаб берсан, устимдан тўшакдай ариза ёзишади, ҳозир замон нозик бўлиб кетган», дейди. Гаплашиси ҳам келмайди у сассиқ кузаннинг.

Ориф ака эски латифани эшитавериб зёрикиб кетган кишидек бетоқат бўлиб сўради:

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди,— ютиниб олди-ю шошиб деди Хосият.— Кейин бетимни қаттиқ қилиб ялинишга ўтдим. «Ўргилай, Сотимжон, бир вақтлар опа-укалигимиз бор эди, дедим. Бахтимизга шундай улуғ даргоҳга келиб қолибсиз, илоё мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин, яхши қўлчангиз билан мана бу қофозга булбулнинг тумшуғидай имзо чекиб юборинг», дедим. Қаёқда! Қўзларини боййўғлининг кўзидаи лўқ қилиб ўтирибди! Чунонам куфрлигим тутдик!.. Хап саними, дедим. Бир вақтлар эшигимда юмшоқ супургидаи бўлиб турардинг, эсингдан чиқдими, гўрсўхта, дедим.

Хосият эгасиз мушукнинг миёвлашидай ингичка, аламдийда товшуда Сотимни калака қилди:

— «Директор опам бормилар, битта костюмча тикирмоқчийдик», деб думингни ликиллатардин! Олдимга етти букилиб кириб, орқанг билан юриб чиқиб кетардинг, эсингдами, супурги тўра, дедим. Энди биз эгардан тушдик, сен қўшоёқлаб отга миндинг-да, сариқ!» дедим.

Ориф ака кинояли кулимсиради:

— Башарасига тикка қараб шундоқ дедингми? Зўрсан, хотин...

Хосият чирсиллаб ўрнидан туриб кетди:

— Сиз ҳам билиб туриб... сувни булғатасиз-да! Анчайин чўткачиға, кўзинг нега филай, десанг бир оёғингни ёғламай жўнатиб юборади-ю, Сотим қийшиқдай амалдорга шунаقا деб бўладими? Ичимда айтдим.

— Ҳа, хўп, кейин нима бўлди?

— Кейин,— Хосият ёшлик пайтидаги карашмаси билан эрига яқинлашиди,— мана бунаقا қилиб секин биқинига ўтдиму, эгилиб супрадай қулоғига шивирладим. Боятдан бери ўшшайиб ўтирган одам куйдирган калладай тиржайди қолди. Ўл-а, сенинг ҳам томоғинг тешик экан-ку, дедим.

Шу пайт ташқарида кимdir чақирди. Хосият «Хув!» деб ўрнидан турди. Ориф ака ўйланиб қолди: «Бу елдирим хотин тағин бир балони бошлаб келганга ўхшайди. Гапидан куйтан латта ҳиди келаётпи».

У шахматини кўтариб ичкари уйга кириб кетди. Бир оздан кейин кўчабоп бўлиб кийиниб чиқди. Хосият термосдан чой қуйиб ичиб ўтиради. Эрига бир пиёла чой узатди. Ялтоқланиб деди:

— Хуллас, адаси, бир амаллаб Сотим сариқни кўндирим, «Қўймадингиз опа, эски қадрдонлигимиз ҳақи, сиз учун қалтис ишга қўл урсам урай», деди. Уч хонали уйдан тўғрилаб бермоқчи бўлди-ю, аммо битта шарти бор экан. Шарти шуки... нима десам экан, ҳалиги...

Ориф ака чидамади. Хотинининг ўттиз йиллик қадрдон қош-кўзига қараб сўради:

— Гапир энди, шарти қанақа экан? Одам ўлдириб келинг, дедими Сотиминг?

— Э нафасингизни иссиқ қилинг-е,— ёқасига туфлади Хосият,— шарти шуки, қизингиз Нигора билан куёвингиз Собиржон вақтинча бир-биридан... илоё ўзинг шарманда қилма!.. ажраши керак экан. Сиз қўрқманг. Елғондакамига-де! Ана шунда сиз, мен, Ботир, Бахтиёр бир рўзғор бўламиз. Нигора ўз бошига бир бўлак, Собиржон — бир бўлак. Кейин каталакдай ҳовлида уч оила қийналиб қолибди, деб уй беришармиш. Тушундингизми?

— Тушундим. Демак, қизинг билан куёвинг бир-биридан қонуний ажрашади-ю бирга тураверишади, шундайми?

Хосиятга бирдан жон кирди. Ҳалитдан бери у, отаси кўнмасмикан, деб хавотирда эди. Энди оппоқ, лўппи чехраси ёришиб кетди:

— Ҳа, ўлманг! Ҳали айтдиму сизга, шунчаки номига, ёлғондан аж-

рашади, деб. Менга уларнинг талоқ хати керак, холос. Аслида-ку бу иккенини тириклай ажратиб бўпсиз.

Ориф ака қўлларини орқасига қилиб икки марта нари-бери бориб келди. Кейин хотинининг тепасига келиб тўхтади-ю, секин деди:

— Ундан бўлса, мен рози эмасман, онаси.

Хосиятнинг рангидан қон қочиб, анграйиб қолди. Салгина бурун яркираган янги уйнинг қофози чўнтағида ётгандай эди. Энди эса, мана-ви қорача, қотма кишининг беш оғиз сўзи бу қофозни чирпирак қилиб учирив юборгандай бўлди. Хосият гўё эри қочиб кетаётгандек сўридан илдам сидирилиб тушди. Қичкина, билқиллаган муштчаларини белига тираб Ориф аканинг йўлини тўсди. Юпқа намхуш лабларини чўччайтириб уни калака қилди:

— Мен рози эмасман! Ҳўв, сиз ким эдингизки, рози бўлмайдиган?!

Хотинининг гаплари Ориф акага тикандай санчилди. Илгари у бунақа ғиш-ғишларга кўп ҳам эътибор қилмас, кўл силтаб қўя қоларди. У вакътлар жиқиллашиб ўтиргани иккаласининг вақти йўқ эди. Ориф ака биринчи сменадан келган кунлари Хосият ательедан қайтмаган бўларди. Хотини келгунча овқатланиб бир, пас телевизор кўрарди-ю, барвақтроқ ётиб оларди. Хосият шанба, якшанба ҳам ишдан бери келмас, ўзининг сон-саноқсиз ва бойваччанамо мижозларидан бўшамасди. Мана, бир йилдирки, Ориф ака пенсияда. Жўраларининг тили билан айтганда «уйбоқар». Хосият ҳам тўсатдан юрак касалига мубтало бўлди-ю, дам олишга чиқиб олди. Шундай қилиб эр-хотиннинг тез-тез тўқнашиб туриши учун шаронт туғилиб қолди. Бундай тўқнашувларда кўпинча Ориф ака мағлуб бўларди. Чунки билади, хотинининг вазни оғир бўлгани билан (Ориф ака гоҳо ҳазиллашиб «Бизнинг хотин оғир вазни жанжалкаш» деб қўяди) табиати анча енгил. Бўлар-бўлмасга айюҳаннос соладиган енгилтак ва шанғи одам билан олишиб, обрў олиб бўлмаслигини Ориф ака тушунади. Шунинг учун ҳозир ҳам тишини бир қайради-ю ичиди астафиурлло келтириди.

— Менга қара, хотин,— деди ҳамон икки биқинидан қўл узмаган Хосиятга,— сиз ким бўлибсиз, деяпсан-а? Менинг кимлигимни унудингми? Мен, аввало Нигоранинг отасиман. Қолаверса, заводда салкам қирқ йил ҳалол меҳнат қилган кекса ишчиман. Бунақанги муттаҳамлик билан уй олишингга икки қўлим тугул икки оёғим билан қаршиман. Сира кўзинг тўймади — тўймади-да! Ниманг етмаяпти, ноинсоф?! Бизникидай ҳовлида ўн бешталаб одам яшаяпти. Биз олти жон ўйнаб-кулиб тўрибмиз-ку? Оғзингдан чиқкан гапни ҳеч ўйлаб кўрасанми? Ёлғондан ажрашади-ю никоҳсиз тураверади», эмиш. Ё товба! Биласанми, қанақа одамлар никоҳсиз яшайди? Йўқ, дод десанғ ҳам,вой десанг ҳам мен қизим билан куёвимни никоҳсиз яшатиб қўймайман. Гап тамом!

Ориф аканинг ёши билан вазни деярли тенг эди, шипиллаб жўнади. Хосият бир пас ҳайкал бўлиб турди. Кейин ўнг қўли керак бўлиб қолди шекилли, уни белидан юлиб олиб, дарвозага қараб силтади:

— Кўрамиз ҳали яшайдими никоҳсиз, яшамайдими? Товба! Бу кишимга уй керак эмасмиш... Ҳўв, сенга керак бўлмаса, менга керак уй. Ортимда эгиз қўзидаи бўлиб Ботирим билан Бахтиёрим етилиб келаяпти, шуларга керак.

Хосият навбатдаги жангларга ҳам овоз керак бўлишини ўйлаб қолдими ё девордармиён қўшнининг қулогига раҳми келдими, бир парда паст тушди:

— Жилла қуриса уч-тўрт студентни кавартир қўяман. Ҳар ойда 40—50 сўм қарсиллаб келиб туради. Олтмишга кирсаям эс кирмади бу чолга. Аслида унга маслаҳат солган мен аҳмоқ.

Хосият бир пиёла чой совугунча ўзини овутиб жавраб ўтиради. Ке-йин равонга чиқди. Равонда уни тайёр кўрпача-ёстиқ кутарди. Хосият гуп этиб кўрпачага ёнбошлади. Андак ётиб, яна пишиллаб турди. Ходилийнидан бир коса қатиқ олди. Косага бир чимдим туз билан қалампир солиб қора бошлади.

Шу пайт патнис чертилгандай товуш эшитилди. Асфальт йўлкани беозоргина дукиллатиб йигирма беш ёшлардаги сарвқомат қиз кирди. Қизнинг эгнида калта енгли кузлик кўйлак, елкасида тасмаси бир қулоч келадиган попукли сумка, лабларида ширин табассум. У Хосиятнинг келинчак қизи Нигора. Яқин саксон кундирки Нигора бир йигитнинг бахтини очиб муродига етказиб қўйган. Насиб этса у яна кўп одамларни муродига етказмоқчи. Йўқ, кўнглингизга келмасин, Нигора бўлажак шифокор. Агар Собиржон акаси халақит бермаса, келгуси йили медицина институтини битиради.

Нигора қайнонаси йўқ кёлиндай иргишлаб равонга чиқди.

— Семинар ғолибларидан салом! — деди ўйноқлаб ва ҳаккалаб туриб туфлиларини ечди-да, ҳар ёнга отди. Сўнг тўрт сакраб онасига яқинлашди, унинг юз-кўзларидан чўлпиллатиб ўпа кетди. Ҳар ўпганида Хосиятнинг бетида ўймоқдай-ўймоқдай қирмизи доғлар қолар, Нигоранинг лабларидан мойбўёқ билан бирга шодиёна сўзлар дув-дув ёриларди:

— «Тузук» домладан «беш» олдим, ойижон! Бу домладан қониқарли баҳо олиш космосга учишдан ҳам қийин, дейди болалар. Ана шу «тузуккина» доцент кўзларимга қараб туриб семиз «беш» қўйдилар!

Хосият, қизим ийиб турибди, деб ўйлаб муштипарона товушда ҳасрат қилди:

— Э болам-ей, бошимга дадангдан ҳам катта ташвиш тушиб туриди. Неча кундан бери кооператив уй деб югуриб юрганимни билсан. Сотим сариқнинг олдига қатнайвериб товоним тешилай деди. Ахир бугун икковимиз пичирлашиб ўтириб йўлини топдик. Энди бу ёфи сенга қараб қолди, қизим.

Нигора келинлик чилласини кўрган бўлса-да, ҳаётнинг иссиқ-совуқ чиллаларини кўрмаган эди, Шунинг учун бахтини кўксига сифдиrolмайдиган кишилардек бепарво деди:

— Гап менда бўлса, квартиранинг қалити чўнтағимда деб ҳисоблайверинг, ойижон. Мен нима қилишим керак?

Хосиятнинг бурро тили яна қаловлацишга тушди:

— Сенми? Сен... Сотим ўлгир айтдики... бу жуда қалтис иш эмиш... Шунга сен...

Нигора онасини бу аҳволда камдан-кам кўрарди. Етти маҳаллага гап улашса ҳам бисотининг бир чети камаймайдиган ойижонисига нима бўлдийкин-а?

— Ойи, Сотим сариқ нима деди? — питирлади у, — қизингизнинг жонини олиб келинг, дедими?

Хосият сапчиб тушди:

— Нафасингни иссиқ қил-е, шайтон! Деб кўрсинг-чи! Тилини юлиб олдига ташларман. Сотим сариқ айтдики, квартирадан умидингиз бўлса, қизингизнинг талоқ хатини олиб келинг, деди.

Нигора пиқ этиб кулиб юборди:

— Вой, ўлибгина қолай! Афtingизга қараб туриб шунақа дедими, а? Шапалоқ хати керак эмасми, тасаддуқ, деб оғзига битта солмайсизми?

Нигора онасига сурилиброқ келди-ю, кўзларини атайин ола-кула қилиб айёrona шивирлади:

— Ойи, талоқ хатини нима қиласар экан у? Кейин менга ўзи ўйланар эканми?

— Хув, зағизғондай сайрамай гапга қулоқ сол. Сен эрингдан ёлғондан ажрашасан. Кейин ҳовлини уч рўзғорга бўламиз. Шунда уй беришларӣ осонлашар экан. Квартира қўлимизга теккандан кейин Собиржон билан қайта ЗАГСдан ўтиб оласанлар.

Дунёда бирон қиз йўқки, ЗАГСдан ўтаётib, эрим билан қачон ажралишар эканман, деб ўиласа. Нигора ҳам табиатнинг ўшанақа фарзандларидан эди. У Собиржондан ажраш нари турсин, ҳали күёвинг меҳрига қонмади ҳам. Шунинг учун онасига ажабсиниб боқди-ю, аста деди:

— Демак, мен ўз эримга... ўйнаш бўлар эканман-да?

Бу хонадонда «ўйнаш»деган сўз илк бор тилга олиниши эди. Хосият қўшқўллаб хонтахтани урди:

— Дард бўлар эканман! Шарманда! Безбет! Шундай сўзни айтгани қандай тилинг борди-а, бўйнинг узилмагур?

— Айтаман-да,— бемордай ночор кулди Нигора,— ахир сиз, меҳрибон ойижоним, битта-ю битта қизингизни ўртага қўйиб олди-сотди қилмоқчисизу айтмайманми? Оғзимни тўлдириб айтаман.

Нигора ирғиб туриб, равонининг деразасини очиб юборди-ю, ҳовлига қараб товушлади:

— Ҳой, одамлар, эшитинглар, мен не-не умидлар билан теккан эримга...

— Бас қил, беҳаёб, бас, бас...

Нигора чўрт бурилди. «От думи» қилиб боғланган сочини селкиллатиб онасига рўпара бўлди:

— Ҳм, ойижон, қулоққа хунук эштиilar эканми?! Ана шунақа! Ҳўш, сизга уч рўзғор керакми? Марҳамат, унда ўзингиз ажранг дадмдан! Ана сизга квартира! Ана сизга тўй-томоша!

Хосият қулоқларини бекитиб турган қўлларини олиб сонига урди:

— Вой, юзси-из... Қариганда эрдан ажрагунча ўлибина қолганим яхши эмасми? Эл-юрт олдида қандоқ юраман?

— Ҳа, баракалла! Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга! Номус қиладиларми? Үлманг! Номус ҳаммага керак. Ёшга ҳам, қарига ҳам.

Хосият эмаклаб хонтахтага яқинлашди, юрак дори олиб ичди. Кейин бошини танғиб, устига момиқ одеял тортида, ёстиққа ёнбошлиди. Унинг кооператив уй ишқида ураётган юраги ҳамон тезлигини пасайтирмас, эгасининг бўлиқ сийнасини ёриб чиқмоқчидай қаттиқ гупилларди...

Тонг отди. Нигора ўқишига кетди. Ориф ака темир қафасда чирқилаб ётган саъваларини кўтариб ҳовлига чиқди. Қушларга дон берди, сувини янгилади.

Хосиятнинг ўқиши ҳам, қушлари ҳам йўқ эди. У иссиқ кофта-кийиб, бошига кичкина жун рўмол ўради-ю, ток тагига қўйилган узунчиқ курсига келиб ўтириди. Ёш боладай қушлари билан яйраб гаплашашётган эрига қараб хаёлга толди: «Бу ўжар чолни қандай кўндирамсан экан-а? Илгари дуруст эди, гаҳ десам анави қушдай қўлимга кўнарди. Пенсияга чиқди-ю худо урди. Муомаласи ҳам совуб қолди. Ҳуддирайсобесдаги пенсионер кампир билан гаплашгандай гаплашади. Қарирб қолдимми?»

Йўқ, аёл киши ҳеч қачон қаримайди! У юзга кириб тишлари тўкилиши ва қайтиб чиқиши мумкин, лекин қаримайди. Бутун бошли чорбоғни асо қилиб тўздириса тўздирадики, аммо аёл қарилликни бўйнига олмайди. Юзларини Хоразмнинг гурвак қовунларидай тўрлама ажинлар чирмаб олиши мумкин, илло бу муҳтарама зот қарилликни ёнига ҳам йўлатмайди! Аёл кишининг қирқ бир чироғи бор эмиш. Бу чироқларнинг барчаси сўнса ҳам биттаси, кўнгил чироғи қолармиш. Ўша сўнг-

ги чироқ то абад аёлларни яшашга, севиши ва севилишга ундан, навжувонлик бояни тарк этмасликка чорлаб туармиш.

Хосият бонунинг ҳам қирқ биринчи чироғи пориллаб ёниб туарди. Сал ўтмай эгаси буни тўла исботлади.

Кўча эшик омонатгина очилди. Хонатлас кийиб, жемперини билагига ташлаб олган ўрта бўйли, қош-кўзи пиликдай аёл кўринди. У кулимсираб келарди. Билмаган одам «Бу аёлнинг боласи ё шарқ факультетига кирган ё ўзи ЦУМдан гиламга ордер олган», деб ўйлаши мумкин эди. Асли иккала тахмин хотүғри. Бу аёл табиатан ўзи шунақа, мулойим, хушчақчақ, қирқдан ўтган бўлишига қарамай кайвонилардай оқила эди. У — Малоҳат, Хосиятнинг тўққан синглиси.

Малоҳат тўғри келиб опасининг елкасидан қучди:

— Эсон-омонмисиз, опа? Тан-жонингиз соғми?

Хосият гуноҳ қилиб қўйган келинини ялинтираётган такаббур қайнонадай тумтайиб бош силкиди. Бу орада Ориф ака кўринди. Малоҳат ирғиб турди:

— Ассалому алайкум, почча! — деди ҳамон ўша жозибали кўлгуси билан яшнаб, — қалай, пенсиянинг гаштини суринб ётибсизми?

Ориф ака опа-сингил ёнига стул қўйиб ўтиргди.

— Гашти қаёқда, Малоҳат, — деди номига фотиҳа қилиб, — пенсиянинг нони сал аччикроқ бўлар экан. Ундан кўра ишлаганин минг маҳотаба яхши эди. Уйга кираман, кўчага чиқаман — ҳеч ерга сифмайман.

Ориф ака: «Қўлбола шўрва қилаётвидим, қозонга қараб қўйяй» деб турди. Малоҳат опасининг тунд юзига қараб сўради:

— Нима гап, тинчликми, опа? Кеча кечқурун Бахтиёрингиз борувди уйга. Жим бўлиб кетдинглар, опам тузукми, десам, ойим билан дадам уришаптилар, ойим Нигора опамни поччамдан ажратмоқчи, деди. Вой, опамни нима жин урди, дедиму дарсдан чиқиб югуравердим.

Хосият кечадан бери пуфакдай шишиб тирсиллаб ўтирган эди. Синглисининг гапи қўшимча дам бўлди-ю, пақ этиб ёрилди:

— Ҳа, мени жин урган! Алвости чалган! ! — деб бақирди, — сенлар соғ бўлсанглар бўлгани! Томга чиқиб нофора чал! Нима дейсан. Хосиятхон ақлдан озиб қолибди, де! Қўлинга микрофон олиб бақир!

Малоҳат опасини турли хил вазиятда кўрган эди. Лекин бунақа... жазаваси тутиб одамга чанг солишга тайёр қиёфада илк бор кўриб туриши. Шунинг учун қўли ёқасига борганини сезмай қолди.

— Вой, товба-а опа... Ростдан ҳам жинни бўлиб қолибсиз. Одам деган ҳам мол-дунёга шунча ҳирс қўядими?

— Ҳирс қўяман! — ҳамон паст тушмасди Хосият. — Алам қилса бурнингни тишла! Улмасам, кооператив уй экан-ку, коттедж ҳам оламан. Шаҳар чеккасидан дача солдираман! Сенга ўхшаб тўққизинчи қаватнинг балконида мўлтираб ўтиромайман.

Малоҳат дарров рози бўлди:

— Вой, олаверинг. Менга деса шахсий дом отдиҳ олмайсизми? Қўлингиздан келса Янгиобод массивини бутунича сотиб олинг! У дунёга орқалаб кетасиз.

— Оламан ҳам. Худога шукур, құдратим етади. Сенга ўхшаб ҳар ўн беш кунда кассанинг оғзини пойлаб умр ўтказганим йўқ.

Хосиятнинг кўп гаплари чакки эди-ю, буниси айниқса чакки бўлди. Афандидан: «Нега одамлар ҳар томонга қараб юрадилар?» деб сўрабдилар. У: «Агар одамлар бир томонга қараб юрса, ер думалаб кетади», деб жавоб берган экан. Яхшиямки, кўпчилик давлат кассаси орқали кун кўради. Мабодо Хосиятдек бошқа кассага (кисса деб ўқийверинг!) қараб яшаганларидами, билмадик нима бўларди? Жилла қуриса, Хосият бугунгидай керилиб ўтиролмасди. Малоҳат ҳам шунга ишора қилди:

— Тўғри айтасиз, опа,— деди аламини ютишга уриниб,— Сизга ойлик ҳаром. Биз оддий ўқитувчимиз. Бизни ҳалол меҳнатимиз боқади. Нима қилайлик, сиздай модалар уйига директор бўлолмадик. Бирорвнинг этагидан, бирорвнинг енгидан юлиб, мол-дунё орттиrolмадик.

Туққанининг тўғри гапларини эшишиб, Хосиятнинг тирноқларигача ачишиб кетди. Заҳарни заҳар кесади, қабилида оғзидан ўт сочди:

— Ажаб бўпти! Бу дунё эплагачники! Эпини топган ўн ошайди. Эпладим-сепладим, роҳат қилиб яшайлман. Қўрганнинг кўзи куйсин!

— Эси бор одам сизнинг турмушингизни кўриб куймайди, аксинча, масхаралаб кулади,— деди Малоҳат фарзандига насиҳат қилаётгандек, — сизнинг худоингиз пул, пайғамбарингиз латта-путта, идиштовороқ! Минг пиёлам, беш юз косам бор деб мақтанасиз! Ўн беш гилямим бор деб гариллайсиз! Лекин йиғин қилсангиз, уйма-уй юриб чойнак-пиёла излайсиз, ўзингизни ғарип кўрсатиб одамлардан қарз сўрайсиз! Нигоранинг тўйида қудалар билан қошиқ талашиб уришганингиз эсингиздами? Қизимнинг сут ҳақига минг сўм бермасанглар тўйни бузаман деб жанжал қилганингиз-чи? Собиржоннинг курсдошлари стипендияларидан йиғиб бериб аранг қутулиши. Ана энди қизингизнинг номусини ўртага қўйиб бойлик ортириш пайига тушиб қолибсиз!

Сўз кучидан йиқилур минбар ҳам, тож ҳам, дейдилар. Аммо Малоҳатнинг гаплари Хосиятга тегиб ҳам ўтмади. У юзини терс буриб минфиллади:

— Ҳм, гапир, сенинг касбинг шунаقا. Қанча кўп гапирсанг шунча кўп пул оласан.

— Гапирсан, сизга жоним ачиганидан гапиряпман. Бедаво касалга йўлиқисиз, опа. Овқат чайнаганда ҳам «пул, пул», деб чайнасангиз керак. Уйингиз музейга ўхшайди. Бу ерда на бир нарсага тегиб бўлади, на олиб бўлади. Чой ичиб ўтирган пиёлангизга қаранг. Тўрт еридан чегаланган. Шундай замонда-я! Уят эмасми?

— Жиркансанг ичмай қўя қол. Уйингга бориб тилло пиёлада ичарсан.

— Менга бари бир. Товоқда берсангиз ҳам ичавераман. Айтаяпманда. Емай-ичмай, кечалари тиқ этган товушдан қўрқиб ухламай, пулни пулга уриштириб, асабни эговлаб, мол-дунё ортиришнинг ҳар хил қинғир йўлларини ўйлаб топиб... Нима азоб экан дейман-да... Адаш масам, йигирма йилдан бери бир ерга бориб дам олмадингиз. Уйда синиқ сополниям қўриқлаб ётибсиз. Яна «Вой, юрагим,вой жигарим»лаб ҳасрат қиласиз. Сизга жонингиз ширин эмас, сандиқдаги марваридлару манави кўйдирги идиш-товоқлар ширин!

Малоҳат қадоқ пиёлани столга бир урди. Пиёла тўрт бўлак бўлиб синди. Хосият пиёла синиқларини йиғиштириб, сочиққа тугаркан, синглисига ўшқирди:

— Гушналийгингни бошқа ерга бориб қил! Сенга бу исталовойни стакани эмас, уриб синдираверадиган. Насиб қилса ҳали бу пиёладан анча азиз кишиларим чой ичади.

— Сизнинг «азиз» кишиларингиз ҳам мана шу чегаланган пиёладай пачақ кимсалар-да,— ҳамон осойишта деди Малоҳат,— сизга ким текин пул берса— шу азиз, опа.

Хосият умри бино бўлиб «Сиёсий иқтисод» китобини очиб кўрмаган эди. Эҳтимол, бунақа китобнинг борлигидан хабари ҳам йўқдир. Лекин Хосият пулнинг қимматини, унинг мўъжизакор кучини яхши биларди. Ҳозир у ўша, «бебаҳо билимларини» синглиси билан ўртоқлашгиси келди.

— Оғзига кучи етмаганлар нима деб гийбат қилса қила-версин!— деди кафтининг қирраси билан столни тақ-тақ уриб,— мен уларга тупурдим. Мен ҳовучимда сариқ чақа санаб ошхонага

кирмайман. Кўзим тирик экан, мол-дунё йиғавераман. Одамнинг эгни-бошидан тер ҳиди келиб тургани яхшими, пул ҳидими? Пул—қарини ёш, ёшни ботир, оқсоқни югурик қилади. Мен баъзи бировларга ўхшаб ҳемирисиз подшо бўлгандан пулдор гадо бўлишни минг марта афзал кўраман. Тушундингми?

Малоҳат каҳрабодай ҳусайнидан бир дона узиб оларкан, кулимсиради:

— Тушунмадим, опа. Сиз ҳалол пулни айтаяпсизми, ҳаром пулними?

Опа-сингилнинг бунаقا «дўстона, самимий» сұҳбати яна қанча давом этарди, билмадигу, аммо Ориф ака кириб қолди. Дуэт ўз-ўзидан узилди. Хосият пиёла синиқларини кўтариб ичкари қараб юрди. Малоҳат ҳам қўзғолди.

— Ҳм, ўтирумайсанми?— деди Ориф ака.— Бир келиб қолибсан, ўзим қўлбола палов қилиб берардим.

— Раҳмат, почча, борай,— Малоҳат опасига ўғирилди.— Яхши қолинг, опа. Лекин талоқ хати деган гапни хаёлингиздан чиқаринг. Бирор эшитса кулади.

Хосият равон эшигига етган эди; тёскари туриб «хўшлашди»:

— Менинг ғамимни емай қўя қол. Ҳар ким ўз ярасини ўзи қашлайди.

Малоҳат поччаси билан наридан-бери хайрлашиб йўлга тушди.

Одамнинг бир нарсага ишқи тушмасин экан. Азалдан маълум: ишқ ҳаловатингни ўғирлади, иштаҳангни бўғади, уйқунгни ўчиради, жуда забтига олса, савдои қилиб қўйиши мумкин.

Мана, бир ҳафтадирки, Хосиятнинг стенокардиялик юрагида ҳам кооператив деган хәэлий ишқ ошён қурган. Хосият-ошиқ муродига етиш учун катта бошини кичик қилиб идорама-идора зириллаб юрибди. Сотим сариқдай етти ёт бегона кўнди-ю, бу ёқда жигарлари (у ийиб кетиб эрини ҳам жигарига қўшиб юборди) ўламан, саттор, деб оёқ тираб турибди. Энди ёлғиз умиди куёви Собиржондан. Алдайди-аврайди, керак бўлса ёлғондан пўписа қилади, ишқилиб кўндиради. Қоқ ўртада бу командировкаси ўлгурнинг чиқиб қолганини айтмайсизми?

Хосият икки марта кўчага чиқиб кирди. Собиржон кўринмади. У бугун Бухородан қайтиши керак эди. Аслида Собиржон аzonлаб поезддан тушган, идорага ҳам бормай тўғри институтга, Нигоранинг олдига жўнаган эди. Мана, ҳозир иккаласи Салор бўйидаги кичкина хиёбонда бир-бирининг пинжига тиқилишиб ўтиради. Нигора уйдаги можароларни айтиб бўлиб, ерга қаради.

Собиржон ён-верига қараб олиб хотинини бағрига босди:

— Қўрқманг, жоним. Ҳозир уйга борамизу масалани кўндалангига ҳал қиласиз.

Нигора эрини соғинган эди, унинг бағрида тўлғаниб эркаланди:

— Йўқ, кўндалангига ҳал қилмайсиз. Секин, ётиги билан тушунирасиз. Шу кунларда ойим қиличини қайраб ўтирибди. Олдига ким келса аямаяпти. Ҳозирча индаманг. Нима деса хўп, деб тураверинг. Биласиз, юраклари ёмон. Тунов куни қаттиқ-қаттиқ гапирдим-у, кейин пушаймон бўлдим.

Бир соатлардан кейин келин-куёв қўлтиқлашиб (ва ёлғондан хўмрайишиб) уйга кириб келишди. Хосият эндиғина кўчадан кириб куёвни командировкага юборганларнинг тилларига ришта, қўлларига хасмол тилаб ўтирган эди. Собиржоннинг Нигоранинг елкасини тиришитириб юради. Хосиятнинг битта севимли ибораси бор: йигит кишининг чиройи бўлмаса-да чинори бўлсин. Чинор — бу амал ё пул. Бечора Собиржонда бу нарсаларнинг иккаласи йўқ, аксинча, ақл би-

лан инженерлик дипломи бор, холос. Хосиятга ақлу диплом деган нарсалар юлдузларнинг олис жилвасидай бўлиб кўринади. Унга қолса, мингта юлдузнинг жилвасидан сандиқдаги бошмоддоқдай битта гавҳарнинг ярқираши афзал. Хосият куёвига ҳам ана шу гавҳарнинг тешигидан қарайди. Албатта, бундай ижтимоий ва психологик шароитда Собиржон ҳам Хосиятни яхши кўролмас, тўғриси, қайнонам, деб сийлай олмас эди. Аммо Нигора туфайли бир эшикдан кириб чиқишига мажбур эди. «Магазинларда ҳам нодир китобга ўтмай қолган брошюраларни қўшиб сотишади-ку,— деб қўярди гоҳо ўзича,— яхши китобга ўч киши ёмонини ҳам олади-да. Завод уй бергунча ичкуёвлик лаззатларидан баҳраманд бўлиб турайлик».

Собиржон шуларни ўйлаб қайнонасининг олдига чўккалади. Хосият гапни машойихлардан, «қўлнинг киридан», талоқ хатидан, паридаи қизи-ю бошқа маҳаллада турадиган баъзи бир ношукур куёвларнинг бетамизлигидан олиб келиб, ниҳоят муддаога кўди:

— Мен сизни ўғлим деганман Собиржон,— деди худди уни бешикдан катта қилгандай керилиб,— икки ўғлим учта бўлди деб бағримга олдим. Энди судга ўзингиз бора қолинг. Хотиним билан ажрашмоқчиман, деб ариза беринг.

Собиржон Нигорага ялт этиб қаради-ю, қўлини кўксига қўйиб нимтабассум қилди.

— Бир оғиз гапингиз, ойижон! Сиз учун судга эмас, ўтга десангиз ҳам боравераман.

Нигора «Шу тахлитда кетаверинг», дегандай эрига кўз қисиб қўйди. Хосият ҳамон бойвуччалик димоғидан тушмай давом этди:

— Хафа бўлмайсиз, ўғлим. Сотим ўлгур бўлмаганда сизни ҳам қийнамасдим. Собиржон тўтиқуш бўлиб кетди:

— Йўғ-е, хафагарчилиги борми? Аксинча хурсандман. Ўзим ҳам ўйлаб юрардим. Қандоқ қилсан ойижонимнинг кўнглини топарканман, дердим. Хайрият, баҳона топилди. Талоқ хатингизни... узр, қизингизнинг паттасини жон-жон деб олиб бераман!

Собиржон «Чизиқдан чиқмай кетаяпманми?» дегандай хотинига разм солди. Нигора лабини тишлаб бошини чайқади. Бу: «Қовун туширяпсиз, қаллиқжон!» дегани эди. Хосият посангисини йўқотгандай бир неча секунд жим қолди-ю, қўлини қиличдай сермаб бақирди:

— Ҳув, оғзингга қараб гапир! Ўзингдан ўзинг нималар деб валақ-лаяпсан?! Қизимнинг паттасини олиб берармиш. Тағин ўзингнинг паттангни тўғрилаб қўймай! Инженер бўлсанг ўша заводингда инженерсан, менинг уйимда ичкуёвсан!

Собиржоннинг лабларида ҳамон масхараомуз бир кулги илиниб турарди.

— Майли, ойижон,— деди у тўй кунидагидай бош эгиб,— ичкуёв эмас, иткуёв десангиз ҳам биз рози. Ишқилиб сиз хурсанд бўлсангиз бўлди.

Бедана жангини кўрган бўлсангиз, биласиз. Одатда жангари бедана рақибини бир-икки марта «туртиб» кўради. Рақиб хурпайиб, урушга майл билдиrsa, ола-тасир олишув бошланади. Мабодо улардан бири, «қўй, бугун мазам ўйқроқ», дегандек зерикиб ён-верига алангласа, урушқоқ бедана ҳам тисарилиб эгасининг тиззасига бориб ўтиради. Хосият ҳам куёвини бир-икки «чўқиб» кўрди. Собиржоннинг урушга тоби йўқлигини кўриб, ўзи ҳам шаштидан тушди.

— Сендан сўраб ўтирамай судга Нигорани юборардим-у, маҳалла-кўйдан уяламан. Фалончининг қизи эридан ажралаётганмиш, деган иснодни ўйлаб турибман.

Собиржон қайнонасининг оғзидан чиқаётган гаплар ҳамиша ғиж-ғиж ҳикмату доишшага тўла бўлишини исботлашга уриниб деди:

— Тўғри айтасиз, ойижон. Фалончининг қизи эридан ажралибди, дегандан фалончининг ўғли хотинидан ажралибди, деганлари яхши-да, Ҳар ҳолда қулоққа юмшоқроқ эшитилади...

Хосият бирорларни масхаралаб ўрганган эди. Куёвнинг уни ошкора мазах қилгани Хосиятнинг иситмасини чиқарип юборди. У қўлини милтиқнинг қўндоғидай қилиб зув эткизаб чўзди-ю эшикни кўрсатиб чинқириди:

— Йўқол кўзимдан! Иккинчи бу ҳовлида қорангни кўрмай, кўрнамак!!

— Бир оғиз гапингиз, ойижон! — деди табассум билан Собиржон ва шипиллаб ётоқхонаси томон юрди. Кетма-кет Нигора ҳам қўзғолди:

— Собиржон акам сифмаган ерда мен ҳам турмайман. Ҳовлингизни пишириб енг!

Келин-куёв ростдан ҳам бир-бирини соғиниб қолишган шекилли, икки кун қораларини кўрсатишмади. Учинчи куни Хосиятнинг пайтавасига қурт тушди. Она-она экан-да. Унинг инфарктга номзод бўлиб турган юраги қизини қўмсаб қолди. «Бўйнинг узилмагур бегона бир йигитга эргашиб чиқди-кетди-я! — деди зардаси қайнаб. — Буларга ота-она керак эмас. ЗАГСдан кейин ота-онани ҳам куёвга алмаштириб олишади». Шундай дейди-ю, тиқ этса эшикка қарайди: «Нигора эмасмикин?» Бироқ Нигора ҳали-вери «ӯша бегона йигит»нинг қўлтиғидан чиқадиганга ўхшамасди.

Бешинчи куни Хосият иситмалаб ётиб қолди. Ориф ака доктор чақиртириди. Доктор Нигорадай нозиккина, энди институтни битирган қиз экан. У «Тузукмисиз, ая?» деб беморнинг юзига энгашганда Хосият энтикиб қўзларини очди. Унинг димогига ёлғиз қизгинасининг таниш иси урилгандай бўлди. Йўқ, Нигора эмас экан. Она қайта қўзларини юмди.

Муолажадан кейин Хосият уч кун ётиб ўзига келди. Уч кунгача Ориф ака унинг тепасидан кетмади. Мана, ҳозир ҳам у хотинининг сўлгин ва сарғимтири чеҳрасига термилиб ўтирибди.

— Энди гузукмисан, Хосият? — деди Ориф ака унинг илиқ пешонасига кафтини қўйиб, — одамни ёмон қўрқитдинг-да. Тунов куни «скориј» келганда, биласанми, мен нимани ўйладим?

Хосият «Билмасам» дегандай эрининг кўзига мўлтираб тикилди. Ориф ака муртидан кулди:

— Мен биринчи танишган кунимизни эслаб кетдим. Ушанда сен ўн тўққиз ёшда эдинг. Чеварлик курсида ўқирдинг. Эсингдами, ётоқхоналаринг бизнинг заводга рўпара эди. 8-Март арафасида сизларни меҳмонга чақирдик. Завод клубида қиёмат вечер бўлди. Сен «Тановар»га шунақаям чиройли ўйнадингки, қўзларимни юмсан ҳалиям атлас кўйлагини ҳилпиратиб, буралиб ўйнаётган Хосият кўринаверади.

Ун тўққиз ёшингдаги хотиралар одамни гоҳ кулдиради, гоҳ куйдиради. Хосият уҳ тортди:

— Ӯша замонлар ҳам яхши эди. Ташвиш нима, ғалва нима — билмасдик. Дунё ҳам, ўзимиз ҳам ёш эдик. Бирор юрагим оғрийди деса, юрак оғрифи қанақа бўларкин, деб ажабланардик.

Ориф ака уни аврай бошлади:

— Ҳозир нима ташвишинг бор? Суйганингни есанг, суйганингни кийсанг. Ўғил-қизларинг олдингда. Бўйинг баравар обрўйинг бўлса, — Ориф ака шўхлик қилди, — жиндай қарироқ демасанг, мана, ошиқ аканг биқингинангда термилиб ўтиrsa... Хўш, уй масаласига келсак, уни унут. Менга данғиллама дача ё кооператив эмас, сен кераксан. Тунов куни уй-уй, деб мени куйдириб кетай дединг. Бу дунёда сенсиз мен нима қиласман? Омон бўлсак, ҳали тилло тўйларимизни ўтказамиз. Иккаламиз қартайиб, мункиллаб невара-чевараларимизни етаклаб юрсак деб орзу қиласман, онаси.

Хосият инқиллаб ёстиқдан бош кўтарди:

— Уша невара-чеварангизга ҳам... уй керакми ахир?

Ориф ака ёқасини ушлади: «Ўзи-ку, шу уй деб не куйга тушиб ётибди. Товба! Тили қалимага келса тағин уйдан гап очади-я! Бу хотинга даво йўқ». У нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, телефон жиринглаб қолди. Ориф ака хушламай трубкани кўтарди. Телефонда хотинчалиш бир овоз эшитилди.

— Ҳм Тоштемировларники,— энсаси қотди Ориф аканинг,— ким дедингиз? Хосият Азизовна? Бор. Ҳозир.

Ориф ака телефон аппаратурини кўтариб хотинининг олдига олиб келди.

— Эши таман,— деди Хосият хаста товушда,— кимман дедингиз?— Хосиятнинг кўзлари бирдан чақнаб, юзига майин табассум югурди.— вой, Сотимжонмисиз, айнани! Танимабман, айбга қўшмайсиз, укажон. Эсон-омонмисиз, тани-бошингиз соғми, уйлар, кичкитойлар... Лаббай? Узр, сал тобим қочиб хабар ололмадим. Ҳўп бўлади! Албатта. Вой, бораман, ҳозир етиб бораман. Раҳмат, укажон...

У сервантгә хитой чиннисини тахлаётгандай трубкани авайлаб жойига қўйди. Кейин ёлғондан Сотимни ёмонлаб ўрнидан қўзғолди:

— Қийшиқ ўлгир тағин бир гап топдими, нима бало, тез етиб кел масангиз бўлмайди деяпти.

Ориф ака уни йўлдан қайтармоқчи бўлди:

— Хотин, бормай қўя қолсанг нима қиласди? Кўзингни чирт юмиб шу уй деган ғалвадан кечиб юбор...

Хосият бир пастда соғ пайтларидағи шаддодлигига қайтди:

— Товба, қизиқмисиз? Пишиб турган ошни тўкиб ташлайманми?

Ориф аканинг жаҳли чиқди:

— Бу ошинг бир куни оғзингни куйдирмаса деб кўрқаман.

Хотинларнинг жисми-жонига яширинган куч-қувватга Мересьевдек, Жаботинскийдек, Муҳаммад Алидек ўнта учувчи, паҳлавон, боксчи хавас қиласа арзиди. Хосият шунча кунлик беморлик тўшагидан улоқдай иргиб турди-ю ҳовлиқиб кийинди. Уч минутга қолмай йўргалаб чиқиб кетди.

Орадан икки соатча вақт ўтди. Гўё Хосиятга бир нарса бўлгандай Ориф ака безовталана бошлади. У олма тагидаги тўқима креслода ўй сурibi ўтирибди: «Ҳалиям келмади. Шунча гапирдим, кор қилмади. Ўз билганидан қолмай яна Сотимнинг олдига кетди. Айниб қолмадимикин, гаплашиб кўрай-чи, деди. Ишқилиб, Сотимнинг тагига сув кетган бўлсин-да. Оёғи осмондан келган бўлсаям майли. Товба, қонунни хоҳласа бўйига, хоҳласа энига чўзиб ўзига ёпинчиқ қилиб оладиганлардан қачон қутулур эканмиз-а? Асли айб ўзимизда. Бизнинг Хосият чатоқча ўҳшаганлар бор эканни, Сотимлар айшини сураверади. Бундайларнинг ҳаром-ҳаришдан қўрқмаганига ҳайронман. Танасига қандай юқар экан-а? «Шунча пулни қаердан олдингиз, ада?» деб фарзандлари сўраб қолиши-са нима деб жавоб берар экан? Мукофот бериши, дермикин? Отам раҳматлилар «Пора — кафандик бўлади», дегувчи эди. Эҳ, Хосият чатоқ, Хосият чатоқ! Бир бечоранинг шўрини қуритай деб елиб юрганингни биласанми?»

Ориф ака энди ўрнидан турган эди, эшик оҳиста очилиб, Хосият кўринди. Унинг рангида ранг йўқ, сёқларини судраб босар, муккасидан тушаётгандек энгашиб келарди. Ориф ака шошганидан бир-икки қадам унга пешвоз юрди. Хосият индамай ичкари хонага ўтиб кетди. Ориф ака ажабланиб унга эргашди. Хосият ясатиқлик катта меҳмон-хонага кирди. Юмшоқ креслога ўтириб кўзларини юмди-ю, бошини суюнчиққа ташлади. Уҳ тортиб тағин калласини кўтарди. Эрига илти-

жо аралаш, чўчинқираб боқди. Лабларини қаттиқ тишлади. Ориф ака унинг юзига шафқат билан тикилиб сўради.

— Ҳм, Сотимча нима дейди?

Хосият сукут қилди. Сўнг хириллаб тилга кирди:

— Уйинг куйгур... башарамга қараб: «Опахон, сиз ҳам эрингиздан ажрамасангиз бўлмайди», дейди...

Ориф ака кинояли кулимсиради. Хосият ҳиқиллаб давом этди:

— Бунчалик... шарманда бўлгунча яна озгина... еб кетарга бераколай десам, кўнмади тўнғиз... Ҳалиям атаганингизни берасиз, лекин йўли шунаقا дейди. Қизингиз куёвидан, сиз... эрингиздан ажрим бўлиб... (т-талоқ ҳ-хатларингизни олиб келинг, дейди. Қейин... кей...)

Хосият ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Менинг кўнглимдаги иш бўлибди,— деди Ориф ака хотини йиғидан тўхтаганда,— икки тул, икки бева бўларканмиз. Табриклайман.

Хосият дарров ўзига келди:

— Сиз ҳам ярамга туз сепманг!— деди кўз ёш аралаш бақириб,— ўзим қонимга ташна қилган мен эмас, мол-дунё, латта-путта, идиш-товоқ...

— Мен бунаقا куйдирги идиш-товоғингизга тупурдим!— Хосият шундоқ деб ёнидаги пастак столчада турган зарҳал пиёлани олди-ю, сервантга қараб отди. Сервант ойнаси чил-чил синди. Ичидағи буюмларининг ярми ағдарилди.

— Синдир, хотин,— деди Ориф ака пинак бузмай,— ҳовуриңг босилади.

Эрининг: «Қўй, онаси» дейиш ўрнига бамайлихотир калака қилгани Хосиятнинг бир жаҳлига ўн жаҳл қўшди. У биллур кулдонни кўтариб қулочкашлаб улоқтирди. Сервантдаги ноёб, идишлар, чойнак-пиёлалар чил-парчин бўлди. Ориф ака «Қўшнилар эшитса уят бўлмасин», дэя иргиб турди-ю, магнитофонни қўйди. Гулшод Отабоева «Галдир»ни бошлиди:

Дарёдан оқиб келодир
Шода-шода марварид.
Сув бўйида ўлтиродир
Қоши қаро, барно йигит...

Хосият тамом ўзини унудди. У телбадай қўлига нима тушса олиб отаверди. Сервантда бутун буюм қолмади. Чех хрусталлари, япон чиннилари, хитой кўзалари ер билан бир бўлди. Навбат қандилга келди. Қейин торшер, деворнишин шкафдаги нодир ва қимматбаҳо лаганлару чиннилар, тилло қадаҳлару топилмас ҳайкалчалар майда-майда бўлиб туркман гиламига уюлиб қолди. Хосият эса, ҳамон жазаваси тутиб буюм синдирав, «Мана сенга талоқ хати!», «Мана сенга кооператив!», «Мол-дунёга тиқилиб ўлмайсанми?!» дэя уйдаги синадиган нарсаларнинг барчасини кун-паякун қиласарди. Идишларнинг жаранг-журунги ўйноқи музика билан қўшилиб, ажиб бир симфония ташкил этган, Ориф ака бу симфонияни илжайиб, ҳузур қилиб тингларди.

Алижон Йўлдошев

Юрагимда севги лиммо-лим

Ҳаёт бердинг

Yзинг менга ҳаёт бердинг,
Кувонч бердинг бир жаҳон.
Шунинг учун ҳар бир сўзинг
Ёдга олгум, онажон.
Ботир бўлгин, ўғлим, дединг,
Қалбда тошди ҳаяжон.
Истагингни этдим бажо,
Ботир бўлдим, онажон.
Қуёш нурин бердинг менга,
Бахтили бўл, деб ҳар қачон.
Бахтили бўлдим, бахтили замон...
Минг бор қувон, онажон!

Мен-ку ғамни билмадим ҳеч,
Ишқдан қуёш яратдим.
Меҳнат қилиб эртаю кеч,
Шону шуҳрат таратдим.
Элга хизмат—шудир аҳдим,
Ватанинга фидо жон.
Чунки сенинг буйруғинг бу
Ҳам тилагинг, онажон.
Минг баҳорнинг умри сенга,
Қуёшчалик умр кўр.
Ахир сенсиз ҳаётни мен
Қилолмасман тасаввур!

* * *

Шамолжон, хонамга келибсан,
Сочибсан гулларнинг атрини.
Шеъримнинг энг илиқ сатрини
Дилдорга элтмоқчи бўлибсан.

Шамолжон, илтимос, оҳимни
Майлига, ўтиниб айтмагин.

Наинки очмаса эшигин,
Сўнг иочор ортингга қайтмагин.
Севгимдан сўз очиб, шамолим,
Сочларин ўйнагин оҳиста.
На қиласай, сен билан ўйларим,
Сен билан олисда, олисда...

Далам

Юрагимда севги лиммо-лим,
Ҳаяжоним бугун бир олам.
Бағрингда унсинглар ҳисларим,
Яшил ғўза каби, жон далам.

Қуёшни бир коса сув мисол
Шимириб ичайин, у малҳам.
Сочган уруғимга тилагин иқбол,
У менинг ҳаётим, жон далам?!

Эгат оралайин, бирга сув тарай,
Ери вафодорга бўлиб мен ҳамдам.

Ҳам севги, ҳам ҳосил хирмонин уяй,
Шу юрак матлаби, жон далам?!

Оқ каптар

Кўшни томдан шиддат билан учди
оқ каптар:
Ул оқ каптар коинотни қучиб
боряпти,
Кўшни қизнинг севинчидай учиб
боряпти.
Қанотида оппоқ-оппоқ қуёш
нурлари,
Қанотида оппоқ-оппоқ ўрик гуллари.
О, Қуёшга етмоқ бўлиб учар оқ
каптар:

У фалакда баҳт сандигин очмоқ
истайди,
Эзгуликнинг уругини сочмоқ
истайди.

Меҳр нима ўргатмоқчи бугун
одамга,
Иқбол нурин ёғдирмоқчи бутун
оламга!
Оқ каптар, о, каптар қоқар
қанот,
Гўё кўкда оппоқ-оппоқ хаёлот...

* * *

Ииллар кутди она интизор,
Сочларига оралади оқ.
Ўтиб кетди неча қиши, баҳор,
Жангчи ўғли қайтмади бироқ.

Чевараси бугун бағрида,
Кулиб ётар жажжи чақалоқ.
Она хурсанд, чунки қалбига
Гўдак ёқди қайтадан чироқ.

Ленинобод.

Карима Тошманбетова

Йўл бошидаги ўйлар

III урғак қалбим бораётир ҳисларга тўлиб,
Кўзларимда шодлик тўла нур порламоқда.
Ҳеч туганмас бир беадоғ шод қўшиқ бўлиб,
Уфқларга туташ мени йўл чорламоқда.
Она, Сизга айтай, бу йўл шеърият йўли,
Бу йўл шундай узундирки, чексиз, бепоён.
Гўзаллиги бекиёсdir унинг ўнг-сўлин,
Бу йўлларда фозилларнинг меҳнати аён.
Бу йўлларда ўтмишдаги аччиқ нолалар
Ва армонлар, эзгуликлар нурга қоришиқ.
Бу йўлларда сира сўнимай ёнар лолалар,
Шу йўлларда куйлангандир энг беғубор ишқ.
Шу йўллардан босиб ўтган ҳазрат Навоий,
Фазалларда ишқу вафо, дунёни куйлаб.
Неча йилки яшар Пушкин шеърлари боқий,

Оҳ чеккан у ҳурликни ва тенгликни ўйлаб.
 Шу йўлларда Лермонтовнинг ўтли баёти,
 Маҳзун-маҳзун куйлагандир шунда Нодира.
 Мангаликка ёзилгандир уларнинг оти,
 Кўшиқлари тинмагайдир, сўнмагай сира!
 Шу йўллардан куйлаб ўтган шиддаткор Бобир,
 Куйлаганди шунда Ҳайём майга тутиб лаб.
 Куйлаб ўтган Самад Вурғун ҳам Усмон Носир,
 Шу йўллардан бораётир Зулфия куйлаб...
 Устозларнинг ҳокларини кўзимга суртиб,
 Туарканман ҳаяжонга тушмайин нечун?
 Нозиккина қўлларимга қаламни тутиб,
 Шайланаман мен ҳам уни ҷархламоқ учун.
 Ниятларим булоқ каби беғубор, эзгу,
 Аҳдим шуҳрат осмонида сарҳуш учмоқмас.
 Шу йўллардан куйлаб ўтмоқ дилдаги орзу,
 Кўшигим-ла юракларни шод этолсан, бас!
 Йўл бошида турибман мен юзларим ёниб,
 Юрагимда — ўтдек-ҳавас, ихлос, эътиқод.
 Шу йўллардан куйлаб ўтай баҳтдан шодланиб,
 Бутун умрим баҳш этайин сенга — ШЕЪРИЯТ!..

Сен онасан...

Барчинойга

Бу кун хотирадир болалик фақат,
 Ортда қолиб кетди шод ўйинлар ҳам.
 Йиллар умримизга қилмагай шафқат,
 Тин билмай айланар қуёш ва олам.

Бизни кузатгану мактаб партаси,
 Ҳамон китоб тушмас қўлимдан менинг.
 Қатра-қатра ҳар шеър — дилим парчаси...
 Ширин бир қизалоқ бағрингда сенинг.

Сен бу кун онасан, дилбар, иболи,
 Гўдак меҳри ёнар дилда ҳар нафас.
 Ўйингда фарзандинг баҳти, иқболи,
 Дугонам, мен сенга қилурман ҳавас!

Оналик шавқи бор сенинг дилингда,
 Сенга мурғак гўдак нигоҳ қадайди.
 Илк бор тетапоя бўлиб қўлингда,
 У эртага сени «она» атайди.

Мен сенга боқаман шоирсан, дея
 Шодон куларкансан фарзандинг суйиб.
 Дунёга тирик шеър этгансан ҳадя,
 Дугонам, фарзандинг шеърингдир буюк!

Оналик чин баҳт бу, оналик — шараф,
 Оналик шарафи бошингда бу чоғ.
 Қўзларингда кулар гулдай ҳар тараф,
 Баҳтинг мангу бўлсин умрингга ҳамроҳ!

Сен бу кун онасан, дилбар, иболи...

Қиш завқи

Ерга оқлик йўллайди само,
Замин узра оқ қор ёғилар.
Атроф биллур, мусаффо ҳаво,
Ёғилмоқда оппоқ туйгулар.

Жондай азиз, жондай суюк қиши,
Самоларда сокин бир қўшиқ.
Қор қўйнида тоғлар кўрар туш,
Сирли ўйдан маст бутун борлиқ.

Қор ёққан вақт дилга ҳасрат ёт,
Завқ тўлади дилу жонимга.
Мен оппоқ қор суруридан шод,
Кел, севгилим, бу дам ёнимга.

Қор қўйнида кезайлик хушбахт,
Кўряпсанми, қор бизни чорлар.
Оқ дил фасл бу қишиғанимат,
Эрта эриб кетади қорлар...

* * *

Мен сени изламай топдим ногоҳон,
Бахтдан кўзларимда севинч ва
ҳайрат.

О, ишқимни сира олгим келмас тан,
Юрагимда ғурур ҳамда муҳаббат.
Кунлар ўтаётир кунлар ортидан,

Дилда севгим пинҳон сақлайман
ҳамон.

Бир кун шу пинҳоний ишқим
ўтидан,
Ениб кетмаса деб қўрқаман жаҳон!

Дўстимга

Шеърларимга кўз ташлайсан бепарво,
Шеърларимга тушумайсан, бу не ҳол?!
Ундан кўра ёнаётган юракни
Қўлларингга олиб, эзиб ташлай қол!..

Сезяпсанми, менинг толмас суюнчим,
Дил ўртаган дардлар синггар сатримга.
Ахир сенсан менинг мангубуончим,
Энг аввало сен тушунгин дардимга!..

Юрагимда...

Юрагимда денгиз бор, денгиз,
Бу денгизнинг номи муҳаббат.
Бир денгизки, кенгликда тенгсиз,
Бу денгизда беадоф қудрат.

Шу денгизда сузмоқ истасанг,
Тўлқинларга бера ол бардош.
Оддий тошдай чўкмай тубига,
Денгиз узра қуёш бўл, қуёш!..

* * *

Тонг отар борлиқни оқлиққа чулғаб,
Оппоқ тонг ўхшайди оппоқ тилакка.
Бутун коинотни тонг билан қутлаб,
Қуёш кўтарилилар аста фалакка.

Қуёш саховат-ла сочар ёғду, нур,
Кутлуг она ерда юз очар чечак...
Яшамоқ баҳтидан қалбимда сурур...
Чорлар саодатли порлоқ келажак!..

Наманган.

Назиржон Баракаев

Диловда

Тўйинган оқ буулутлар тегай дер
даламизга,
Олов қамчи сингари ярқ этар бирдан
чақмоқ.
Табиат шўхлигидан завқу шавқ
оламиз-да,
Тингла, гумбурламоқда кўкда
момақалдироқ.
Яшинлар яллиғига чидай олмай
буулутлар
Кумуш томчиси билан савалар сой
тошини.
Йилқи уюри гавжум, қуий эгмиш
бошини,
Қирларда чўмилади кўк майсалар —
гул, ўтлар.
Чўпон бостириб кийган кигиз
кебанагини,
Завқланади боладай: «Гиёҳ қулф
уради!» деб;
«Гавмушларнинг сутлари роса
кўпиради!» — деб;
Жала ҳамон қуяди бузмайин пинагини.
Ана, ҳаво очилди, ўтларда томчи —зирак,
Фарбу шарқни энлади етти рангда
камалак.
Чопишайлик ел қувиб қизғалдоқзорлар
узра,
Баҳор рангларин дилга кўчирайлик, чоп,
малак!..

Чирманда

Дилбар тўйлар бошланди,
Туйбоши бўл, чирманда.
Дилдор тўйлар бошланди,
Куйбоши бўл, чирманда.
Ум-бак, ум-бак, чирманда!

Сен бор ерда чирманда
Аrimайди жир-ханда.
Чалган сайин шўх бўлгин,
Юрагимдай чўғ бўлгин.
Ум-бак, ум-бак чирманда!

Давра қизғин чоғида,
Жаранг бергин, чирманда.
Раққоса яноғидай
Таранг бўлгин, чирманда.
Ум-бак, ум-бак чирманда!

Қоши ҳилол ўйнасин,
Сўзлари бол ўйнасин,
Сенинг оҳангларингдан
Ер, осмон гумбирласин.
Ум-бак, ум-бак чирманда!

Жиззах, 1980 й.

Абдуғаффор Убайдулла

Бир даражанинг икки шохи

* * *

Лиқларда оқар сувга баланд тоғларда қор ҳамдам,
Даланг очса чиройини, ишинг бирла баҳор ҳамдам.
Яратмоқ истасанг борлар, тугатмай йўлда қолдирма,
«Бўлай деган—бог яратар!»—халқда шундай шиор, ҳамдам.

Не гулларки, берар ором ва лек бир гул ёқар оташ,
Юрак куйса жамолидан, бу дардингга ниғор ҳамдам.

Уйинг равшан ёриб турса дилинг сўйган чироғингдан,
Яшашнинг тоти шулдурким, санга элу диёр ҳамдам.

Бошинг кўкка еткуарар дўст, давр-давронга султонсан,
Бу ёнингда севикли ёр, бу ёнингда Хумор ҳамдам.

* * *

Айрилиқда қийнагандан жоним олсанг яхшироқ,
Беолов куйдирганингдан ўтга солсанг яхшироқ.

Мен қаби зор, бедорингга мунчалар этдинг жафо,
Ташна бўлсанг оҳларимга, ўрта, қонсанг яхшироқ.

Субҳидам пайдо бўларди кўзима янги жаҳон,
Мен учун аввал бошидан нур—жаҳонсан яхшироқ.

Икки ёрти бир бутунмиш, ёрти жоним сандадир,
Боиси хуморлигимнинг — танда жонсан яхшироқ.

Бир даражанинг икки шохи — бири сансан, бири ман,
Иккимиздан тарқалар гул, дилда ёнсанг яхшироқ.

* * *

Бул ҳаёт жумбоқ эрурким, англамоқ осон эмас,
Билсанг ҳам ўзни билимдон, ўзгалар нодон эмас.

Гар улуг бўл кимсаларга, кимсаларга соябон,
Бўлмаса ёққан чирофинг, ўтмишинг даврон эмас,
Бошламоқ бўлсанг бирорни катта карвон ортидан,
Шаҳсиворлик бўлса мақсад, йўлинг ҳеч равон эмас.
Сен учиб етсанг фалакка, ерда қолса дўстларинг,
Минг чиранма ўз ишингдан, қилмишинг достон эмас.
Эй Хуморий, оч кўзингни, қанчалар олам гўзал,
Шодлигинг дўстлар биландир, яккабош шодон эмас.

* * *

Менга дўстлар, келтиринг гул, навбаҳор кошонадан,
Гулга дилдан ишқи тушган гулбадан жононадан.
Боғларин этган чаманзор чўлу саҳро ўрнида,
Чашмаси шалола оққан мазҳаби мардонадан.
Севги мулкин сақлағувчи қалби пок гавҳар мисол,
Жайхуну Сайхунни кезган устивор афсонадан.
Ёки ибрат рамзи бўлган икки дил достонидай,
Чин муҳаббат роилиб ўлғай ул ёруғ пешонадан.
Мен қўшиқ куйлай, Хуморо, гул билан, гулноз билан,
Гул насиб этгай ҳамиша санъати шалоладан.

Оҳангарон.

Холис

Ватанимда

Порраб турадир хуршиду тобон Ватанимда,
Аҳли Ватаним сургувси даврон Ватанимда,
Дардманд кишининг дардига дармон Ватанимда,
Дарёи — Аму, Сиру Зарафшон Ватанимда.
Дўстлик-ла бу кун элу элат топди фароғат,
Қалб ичра тўлиб меҳри гиё, кетди адоват,
Меҳнат-ла халқим кўрсатибон катта маҳорат,
Дил шодлигидан қилгуси жавлон Ватанимда.
Эл, юрти учун сидқу садоқат билан ишлар,
Бир-бирига хайру саховат билан ишлар,
Холислигидан меҳру адолат билан ишлар
Парвона каби ишчи ва деҳқон Ватанимда.

Ойдаккина

Дилбарим ҳусни тўлин ойдаккина,
Шўхлиги шўх-шўх оқар сойдаккина,
Сайр этарга боғлари жойдаккина,
Суҳбати ширин, асал майдаккина.

Бўлдим ул ҳуснинг гадоси, эй пари,
Ҳа, нигорим, сен парилар пайкари,
Маҳрам қилғил, этма бўйингдан нари,
Тухфа эт кўз нурларинг ойдаккина.

«Гар юрак куйгандан ичмангиз яхоб,
Роҳат ўрнига берур сизга азоб, —
Ёр деди Холисга тутганда гулоб. —
Ташналика қондирай, чойдаккина...»

Эмасми?

Эл мадҳини куйламоқ олий талқин эмасми,
Инсон яратган боғлар сўлим, салқин эмасми,
Садоқатлик тилакдан қалбинг ёлқин эмасми,
Олтин олма, олқиши ол, олқиши олтин эмасми.

Улус хизматин қилсанг роҳатда бўлгай жонинг,
Яйраб ҳузур кўришга комил бўлур имонинг,
Бўлур муҳлис ҳамиша сенга дўсту ёронинг,
Олтин олма, олқиши ол, олқиши олтин эмасми.

Халқ ўртасида асло ҳеч кимга берма озор,
Топмайди иззат-обрў кимки бўлса дилозор,
Андишали одамлар дилозорлардан безор,
Олтин олма, олқиши ол, олқиши олтин эмасми.

Инсон ҳурмат тополмас, илму адаб бўлмаса,
Денгиз дарё аталмас дурри садаф бўлмаса,
Одамий бўлмак мушкул Холис талаф бўлмаса,
Олтин олма, олқиши ол, олқиши олтин эмасми!

Каттақўғон.

Дўстжон Матжон

Тўркит бўйиб Жўйигин бор

Паромчи чол тезроқ мени ўтказиб қўй у ёққа,
Мактуб йўллаб севар ёrim чақирибди қўноққа.
Ишқ дардини мендан кўра ўзинг яхши биласан,
Нега бунча шошасан, деб тутма зинҳор сўроққа.

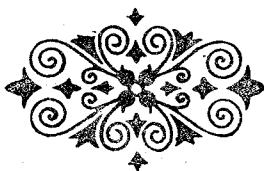
Ер васлига талпинмоқда дук-дук уриб юрагим,
Гар рад этсанг мен тайёрман тўлқин бўлиб жўшмоққа.
Ана қара, жўшқин Аму чорламоқда, тез бўл, деб,
Она дарё олиб ўтар ёrim кутган қирғоққа.

Аҳду паймон муҳлатидан кечикмоққа ҳаққим йўқ,
Маҳкум этиб ҳатто уни бир лаҳзалик қийноққа.
Жон бобожон, ялинаман, ҳаяллама, илдам бўл,
Тоқатим йўқ, кечув онинг бунда пойлаб турмоққа.
Ростин айтсам шу ҳафтада қовушамиз икковлон,
Дўстлар билан сенам боргин тўй гаштини сурмоққа!

Бахт булоғида

Ўйнаб-кулиб Ватанинг гулгун боғида
Камол топдик дилрабо кенг қучоғида.
Замонамиз силади пешонамизни,
Туйдик ҳаёт гаштини бахт булоғида.
Жавлон урдик ҳамиша туриб ёнма-ён,
Зар ундиридик шу юртнинг зар тупроғида.
Бир-бировни меҳнатда қилиб имтиҳон,
Тугён урди муҳаббат дил ирмоғида.
Пинҳон эди севгимиз—ўтли, ардоқли,
Ошкор бўлди буғунги висол ҷоғида.
Майли бўлиб тўйимиз, қолсин номимиз,
Севиб-севишганларнинг сон-саноғида.

Урганч.

Омон Мухторов

ЧИҚУР ПОЕЗДАР

қисса

Биринчи қисм

Кора кун

Yруш бутун турмушни аллақачон издан чиқарған, аммо, шүнга қарамай, хонадонда ҳаёт ҳали асосан бир маромда давом этаётганди. Моҳира мактабда муаллима эди. Султон институтда дарс берарди. Улар Андижон шаҳри мәрказида, коммунал хўжаликка қарашли ҳовлидағи торгина даҳлизу икки хонадан иборат уйда туришарди. Бир ўғил, уч қизлари бор. Моҳиранинг ойиси — Моҳрўй опа ҳам уларникоша яшарди.

Тонг деразага осилган тун пардасини нари суриб, хонага майнинги на ёфду сепди. Туни бўйи миљтираган чироқ ўчди.

Султоннинг тонгга яқин бир пасгина кўзи илинган экан, бехосдан уйғониб кетди.

— Болани дўхтирга олиб бориш керак,— деди ҳорғин, мудроқ товушда Моҳира. У Султоннинг ёнида, тўшакда чўккалаб ўтиради.

Султон хотини уйғотдими, боланинг чинқирганидан ўзи уйғондими, билолмади. Бошини даст кўтариб, ўрнидан турди.

Икки ёшли кенжатой Йлҳомиянинг тоби қочиб қолганди. У тез-тез шамоллаб турар, бир оз нимжон ўсган эди.

Эр-хотин тун бўйи қизчага парвона бўлишиди. Бола инжиқлик қилиб ухлайвермагач, баданига, товонига ёғ суртишди, дори ичиришиди. Бу кор қилмагач, беланчакдан бўшатиб, галма-гал қўлларида кўтариб,

алламаҳалгача яна овора бўлишди. Бари бир қизча туни бўйи ингра-
ниб чиқди. Узиям ухламади, уларга ҳам уйқу бермади.

Султон ўрнидан турганида, Йлҳомия ҳамон инқиллар ва дам сайин
чинқиради. Ҳона ўтасида ёзиғли дастурхон теграсида Мөҳрӯй опа
 билан бошқа болалар миқ этмай ўтиришар эди.

Султон дастурхонга шунчаки қаради. Каттакон чойнак, уч-тўртта
пиёладан бўлак нарса кўзга ташланмасди. У болалари ҳозир йўл-
йўлакай бир пиёладан чой ичиб, мактабга, боғчага кетишларини
ўйлаб, юраги алланечук эзилди. Илк дафъа кўраётгандек, ўғли, катта
қизларига разм солди. Ўғлининг ҳам, қизларининг ҳам усти эски, юпун
эди. Уларга бу йил иссиқроқ оёқ кийими ҳам олиб беролмагани ёдига
тушди. Юраги баттар ачишди.

Султон болаларини яхши кўрар, аммо бу тўғрида сўзлашни ёқти-
мас, буни кўпда ошкор этавермас эди. Индамай даҳлизга йўналди.

Ўйда олдинлар турмуш анча дуруст эди. Султон болаларини фақат
едириб-кийдириб қолмай, уларни баъзан кўчага ҳам олиб чиқар, иста-
ган нарсаларини олиб берарди. Бироқ сўнгги пайтлар хонадонда ша-
роит кундан-кунга оғирлашган, рўзғор чинданам ғорға айланган эди.
Ўйда баъзан туз, баъзан ўтиш, баъзан қуруқ чой, баъзан бир парча
нон топилмасди. Болалар дийдирашар, катталарнинг юз-кўзига жавди-
раб қараварди. Султон бунга сира чидомасди. Бунинг устига, Йлҳо-
миянинг ҳадеганда суюги қотмаётгани унга айниқса алам қиласар, уйда
гарчи қизчанинг касалланиб туришига ўрганиб қолишган бўлса-да,
бундай пайтларда Султоннинг бутун дарди янгидан қўзғаларди.

Султон шулар ҳақида ўйлаганча хўрсиниб уст-бошини кийди. Мо-
ҳира билан ойиси ҳаш-паш дегунча Илҳомияни ўраб-чирмашди...

* * *

Минг тўққиз юз қирқ иккинчи йил февраль кунлари. Ҳаво совуқ,
қор бўралар, наҳордан кўчаларда одамлар паришон кезишар, оппоқ
қор бағрида худди соялардек вазмин суринишар эди.

Эр-хотин кўчада изма-из боришар, ҳовлилардан аҳён-аҳён йифи-
сифи эштиilar эди. Шу кунлар йигитларни аскарликка жўнатган хона-
донлардан маврид-бемаврид йиги овози чиқиб турарди...

Улар касалхонага келишди.

Касалхонада одам кўп: заҳ, қоронғи йўлакда игна тишлиса, ерга
тушмайди. Боласини кўтариб ёки етаклаб келганлар бир-бирларининг
пинжларига тикилишган, болалар чинқириб йиғлашар, ота-оналар соат-
лаб навбат кутишганидан хуноб бўлишар эди. Узи дунёда инсоннинг
бошига катта бир фалокат тушганида, унга кичик фалокатлар ҳам қа-
торлашиб йўлиқса керак, уруш бошланганидан буён болалар ўтасида
касаллик айниқса авжига минганди.

Илҳомиян врач узоқ кўриб ўтиради. Юзини очиб бир қаради-да,
дарҳол дори ёзib берди; болани уйда даволаш кераклигини айтиб,
хайр-маъзур қилди.

Улар кўчага чиқиши. Мөҳира қизчани кўтариб уйга жўнади, Сул-
тон дорихонага қараб кетди.

Шаҳар марказидаги дорихоналардан бири ёпиқ, иккинчисида номи
қоғозда кўрсатилган дорилар йўқ эди.

Қор ҳамон бирдай бўраларди. Аёз кўз очиргани қўймас, оёқ ос-
ти сирпанчиқ эди...

* * *

Ўйда Мөҳрӯй опа кўзлари ёшланиб, пиёз тўғраб ўтирад, катта бо-
лалар аллақачон мактабга, боғчага кетишган эди. Илҳомия беланчак-
да бирдай инграб ётар, Мөҳира ҳамон уни авайлаб, айланиб-ўргиларди.
У тинмай бир гапни қайтарарди: «Қизим соғайиб кетса бўлгани эди.
Кўрқаман...»

Султон қўлидаги дориларни хотинига бериб, ичкари хонага йўналди. Бу хона Султонга гўёки ажратиб берилгандек эди. У шу хонада ўтириб, гоҳ конспект, гоҳ шеър ёзар, гоҳ китоб мутолаа қиласар эди. Тўрига китоб жавони, дераза олдига ёзув столи қўйилган.

Султон хонага киришга кириб, китоблар, ҳар хил дафтарлар, варақлар бетартиб сочилган столга яқинлашгач, хомуш тортди. Илҳоммиянинг мазаси бўлмаганидан, кеча тунда дарсга тайёргарлик кўролмагани, қоралаб қўйилган шеърларни оқса кўчиролмагани-ю, бугун редакцияга ҳам кириб чиқолмаслигини эслади. Шаҳардаги маданият ташкилотларидан бирида Хўжақул деган ошнаси ишлайди. Олдинлар кунда бўлмаса-да, кун ора кўришиб туришарди... Фақат Хўжақул эмас... Андижоннинг шундоқ этагида, Пойтуқда опаси—Фотима ҳаёт кечирали. Олдинлар баъзан ойда бир, баъзан ойда икки марта опасини сўроқлаб турарди. Бу гал уларнинг дийдор кўришуви анча узоққа чўзилди...

Султон шуларни ўйлаб, стол ёнида бир лаҳза серрайиб қолди.

У, ниҳоят, машғулотга керакли китоб-дафтарларни портфелга жойлаб, ичкари хонадан чиқди,

— Ишга боришим керак эди...— ғудранди Султон Моҳирага, гуноҳкор одам оҳангиди. У хотинига ўхшаб боланинг бошида ўтиромаслигидан кўнгли бир оз хижил эди.

* * *

Вақт тушга яқинлашганди. Уч кун сурункасига еру кўк аро гирдид бурган қор энди тінганди, аммо кун булатли, боягидан ҳам кучлироқ изғирин эсади.

Султон катта йўл бошига етиб тўхтади...

Юракдаги алам доғидай,
Қора соя қўнди қўёшга...

У сўнгги пайтлар деярли ҳар куни кўчада саф чеккан, аскарликка кетаётган гурас-гурас йигитларни учратар, шу кунги ҳаёт манзарасини яхши тасаввур қиласарди. Фишт қолипдан кўчган эди. Поездлар темир изларни тарақлатиб бетиним йўл босишар, фронтлардан Ўзбекистонга, Ўзбекистондан фронтларга қатнашарди. Улар бу томонга хонавайрон бўлган — майблар, аёллар, етим-есирларни, турли-туман муассаса, корхоналарни кўчириб келтириб, бу томондан кийим-кечак, озиқ-овқат, мева-чева, қурол-яроғ, аскар ташишарди. Султон сўнгги пайтлар бир неча марта ҳарбий комиссариат жойлашган кўчадан ҳам ўтганди. Торгина бу кўчада энди ҳамиша одамлар ружгон ўйнашарди. Иўл устида турганлардан ташқари бу ерда, пастак дараҳтлар остида кимдир қопми, шолчами ташлаб, кимдир ерга тугун, кимдир бир парча тош қўйиб, ёмғирга — қорга, намга ва аёзга парво қилмай қотиб ўтишарди. Булар бари йигитларни аскарликка кузатгани келган кишилар: чоллар, кампирлар, боласини кўтариб чиқсан келинчаклар, норасидалар бўлиб, гоҳ бир кун, гоҳ икки кунлаб эшик пойлашар, сўнг йигитларга эргашиб бекаттагача йиғлаб-йиғлаб судралишарди. Султон уйда шароит оғирлиги учун хотини, болалари олдида ўзини гуноҳкор сезганидек, кўчада кўпинча мана шу одамлар қаршисида ўзини алланечук айбор сезарди. Одамларга тикилиб, юрагини аччиқ алам кемираради.

У мана бугун ҳам йўл бошида одатдаги манзарага дуч келди. Саф чеккан йигитлар кўчани тўлдириб боришар, йўловчилар икки томонда уларнинг ўтиб кетишлиарини кутиб туришарди...

Султонга шу аснода халқ бошига тушган оғир кулфатга нисбатан қизрасининг уйда бетоблиги-ю, барча шахсий ташвишлар арзимаган бир нарса бўлиб туғолди. Бундан ташқари, у атрофга бирон таниш ўйқмикан, дегандек секин, хижолатли қаради. Унга кимлардир бар-

моғини бигиз қилиб, мен шоирман, муаллимман, менинг ўз дардим бор, деб сен жүрттага урушдан қочиб юрмаяпсанми, деб тикилиб турғандек әди...

* * *

Султон институтга борибоқ нохуш хабар әшилди: бир ўқитувчи йигит хизматдан бош буриб, ҳарбий комиссариатга бормай юрган экан, кече тунда уйидан тутиб олиб кетишибди. Деканатда ғовур-шовур, одамлар рүй берган воқеани мұхокама қилишар, ҳалиги йигиттинг дарс соатларини кимга юклаш устида баҳс юритишарди... Институтда ҳам энди ақвол ўзгарді, муаллимларнинг күпчилігі аскарлікка кетди, уларнинг ўрни бүшаб қолди.

Султон деканатдан чиқиб, ўзи дарс ўтадиган аудиторияга кирди. Аудитория музхона эди. Талабалар бармоқ билан санарлы. Уларнинг ҳам кундан-кунға баракаси учяпти. Бир қызнинг акасидан қора хат келган экан, каттакон рўмол билан бошини ўраб, йиғлаб ўтиради.

Султон одатда дардини ичига ютиб яшар, юрагини қанчалик алам кемирмасин, буни бирвога билдиригиси келмас эди. У аудиторияда ҳам кўпинча очиқ чехрали бўлишга ҳаракат қилас, мулојим жилмайиб, кўтаринки руҳда маъруза ўқирди. Бироқ бугун иш бошқача кўчди.

Султон йиғлаётган қизга дам-бадам кўз ташлаб, дарсдан чалғий бошлади, ҳамиша бурро гапирадиган муаллим бугун нуқул чайналишга тушди. Охири қызнинг йиғиси асабига тегаётганини, бу ҳолда дарс ўтолмаслигини ҳис этди. Қизга меҳрибон тикилиб: «Бардошли бўлинг, синглим... Инсоннинг чидашдан бўлак иложи қанча!» деб таскин бермоқчи, сўнг одатдаги кўтаринки руҳга кирмоқчи бўлди. Аммо у бундай қилолмади; оғзини очгани заҳоти, қиз бошини кўтариб, унга ғалати қараш / қилди. Қызнинг нигоҳида: «Сизга нима! Сиз гапираверасиз-да, муаллим!» деган истеҳзо бор эди...

* * *

Ўйга у ҳар кунгидан анча кеч қайтди. Иш билан бўлиб, қизчаси-нинг ахволи тўғрисида ўйламай қўйганди. Уйнинг қораси кўрингани сайин, хаёли қочиб, юрагини кутилмаган ваҳм, ҳаяжон чулғай бошлади. «Менинг қизимга нима бўлди экан?!» деган гап ўтди кўнглидан.

Ҳамма уйда эди.

— Илҳом... Илҳом тузукми?!— сўради Султон устини ечиб, даҳлиздан хонага кирап-кирмас.

Моҳира беланчак ёнида ғамгин, фаромуш чўнқайиб ўтиради. У Султоннинг саволига негадир жавоб қайтармади. Султонни кўриб, бошда ранги оқариб кетгандек бўлди. Кейин эрига тикилиб, бирдан кўзлари ёшга тўлди.

Султон Моҳиранинг нега индамагани-ю, нега авзоси бундай ўзгарганига тушунолмай, довдираб, паришонланиб қолди. У нари-берига аланглаб, ниҳоят, қайноаси билан катта болалар—Ботир, Нурия, Румияларнинг нечундир бир бурчакка биқиниб олишганига, Илҳомиянинг беланчаги устига эса дока тортилганига эътибор қилди. Уйда бошқа пайтлар ҳам кампир билан болалар баъзан шундай бурчакка биқиниб олишар, беланчак устига ҳам баъзан шунчаки дока тортиб қўя қолишарди. Бироқ, Султонга шу сонияда бу дафъатан кучли таъсир этди. Унинг миясида, Илҳомияга нимадир бўлган, деган фикр яшиндек чақнади. У бир лаҳза ичиди бир дунё ҳолатни бошдан кечирди. Тунда ухламаганидан ланжлик, кун ўтиб оғзига туз олмаганидан лоҳаслик сезди. Бирдан бутун тинка-мадори қуриди.

— Нима бўлди, Моҳира?!— сўради Султон бу гал беихтиёр титраб.

Моҳира жавоб ўрнига йиглаб юборди. Кейин индамай унга қандайдир кафтдек қофозни узатди.

Бу — ҳарбий комиссариатдан юборилган чақириқ қофози эди.

Хонадон ҳаётида кўпдан бўён кутилган ва айни чоқда кутилмаган воқеа рўй берганди.

Султон қофозни кўздан кечириб, бир нафас яна паришонланаб турди.

Илҳомияга ҳеч нарса бўлмаганди. У, аксинча, бир оз енгил тортган, жонига оро кириб, уйқуга кетганди.

Султон бир нафасдан сўнг буни пайқади ва ҳар қалай гап қизи устида бормаётганини ўйлаб, кўнгли таскин топгандек бўлди. Бунинг устига, шу воқеа рўй бериб, аслида уруш бошланганидан бери елкаси-ни эзib турган қандайдир тоғ қулаб тушганини ҳис этди.

— Сени қара-ю, Моҳира, сал бўлмаса менинг эсимни чиқараёздинг,— деди у хотинига.— Қўй, бас қил, йиглама. Бунинг учун йигла-маслик керак...

* * *

Шаҳар маданият ташкилотларидан бирига тегишли мўъжазгина хона. Қора печка оғзида дам қизғиши, дам кўкимтири ўт милтилларди.

Каттакон стол орқасида ўрта ёшлардаги елкадор, хушсурат киши бир даста сарғайган қофозни кўздан кечириб ўтиради. Бу — Хўжақул эди. Чиройли юзида қўлидаги қофозларга мос ажаб заҳиллик бўлиб, қорли-қировли кунлар ўтиб, ҳовлида қуёш чарақлаб тургани-ю, печка яқинида ўтирганига қарамай бўйини ўраб, тиззасига бир парча қалин матони ташлаб қўйганди.

Хўжақулнинг кўпдан бўён оёғи оғрири, умуман саломатлигига птур етгандек эди. У ўзи бу тўғрида кўпинча таниш-билишларга «Фақат оёқ оғриса гўрга эди. Оёқдан тортиб, бутун вужудим зирқирайди. Сўраманг...» дерди.

Хўжақул редакциядаги ўртоқлардан Султоннинг аскарлилкка кетаётганини эшитганди. У Султон билан фақат сўхбатдош ёки ҳамкасабагина эмас, ҳам кўп ийллик ошна, ҳамшаҳар, ҳам Бухорода улар бирга ўқишигани эдий. Хўжақул, биродарим Султон мен билан хайрлашмай кетмаса керак, деб ўйлар, бир неча кундан бери ўзича уни кутарди.

Султон Хўжақулнинг хузурига одатдагидек қўлида портфель, ишга кетаётib дўстини сўроқлаган киши сингари осойишта бир ҳолатда қириб келди.

Хўжақул мансаб кўрсисида ўтирганидан, маданият соҳасида бўлганларнинг барига нисбатан кўнглида бир оз «отаҳон»лик даъвоси йўқ эмасди. Аммо у Султонга бошқалардан ҳамиша соддароқ ва меҳрибонроқ муомалада бўлишга уринарди. Айниқса, бугун... Султонни кўриб, мамнуният сезди. Ўрнидан ярим қўзғолиб, Султонга бўш курсидан жой кўрсатди. Ҳол-аҳвол сўрашди.

— Яхши. Юрибмиз,— қисқа жавоб қилди Султон босиқлик билан.— Узингиз дурустмисиз, Хўжақул aka?! Саломатлик...— кейин аскарлилкка кетаётганини айтди.

Хўжақул Султонга разм солди. Кичик жуссали, нозиккина бу йигитнинг ҳар қандай шароитда ўзини лоқайд-бепарво тутиши, босиқлиги унинг доим қандайдир ғашига тегарди. Бугун ҳам Султоннинг қуёш нури тушаётган ойнага осойишта тикилиб, ўйчан ўтирганидан унинг бир оз ғashi келди. Аммо Хўжақулнинг кўнглидаги ғаш тезда чекинди. У шу паллада бўғилиш эмас, дўстона илтифот кўрсатиши кераклигини ҳис этди.

— Хабарим бор. Ҳаммасидан хабарим бор,— деди Султонга.— Бизга нима хизмат бўлса, марҳамат, очиқ айтаверинг. Мен ўзим, шахсан...

Султон портфелдан қалин бир қофоз-папка чиқариб, Хўжақулнинг олдига қўйди.

— Сиздан илтимос... Қўлимда босилмаган бир даста шеърлар турганди, шуларни сизга қолдирмоқчи эдим...

Султоннинг ҳарбий хизматга кетаётуб, ўз шеърлари тақдирини унга бундай ишонгани хуш ёқди. У фақат раҳбар бўлгани учунгина Султон бу ишни қилаётгани йўқ. Икки ўртада — Бухоро, ёшлик кунларию, ўша пайтларда бошланган қадрдонлик, ошналиқ.

Хўжақул аскарликка кетаётган шоир Султон учун бу анча муҳим эканини ҳам ўлади.

— Буни беилтимос айтганингизда ҳам қабул қиласдик, Султонбой,— деди меҳрибон оҳангда. Кейин беихтиёр «отахон»лиги тутиб, қўшиб қўйди:— булар менга ўтиришса, мен албатта...

Султон Хўжақулнинг бу йўсинда шарт қўйишига инжимади. Хўжақул ҳамиша ишга пухта ёндашади. Аммо унга бари бир эътироз билдириди:

— Тўғри, лекин мен, булардаги қусурлар учун ўқувчи ҳозирча бизни маъзур тутар, деб ўйлайман, Хўжақул ака. Фурсат, имкон йўқ. Бу кунлар ўтиб, қайтиб келсак, жиддий ишлаймиз-ку. Баҳслашамиз ҳам....

Хўжақул гапни қўпайтирмади.

— Тушунарли. Мен ўзим, шахсан...— деди у.

Султон қўзгалди.

— Раҳмат, Хўжақул ака...

Хўжақул анча-мунча йигитларни аскарликка кузатганди. У деярли барчага бирдай: «Оқ йўл, иним. Яшанг. Зафар сизники!» дерди. Аммо Султонга тикилиб, шу дам, унга бундай раҳбарга хос, расмий гап қилолмаслигини сезди. Тилига эса ҳадеганда бошқа бирон сўз келмади.

— Хайр, дўстим. Кўришгунча. Хат-пат ёзиб туринг,— деди охири содда, меҳрибон оҳангда. Шуни айтиб, Бухоро, ёшлик кунлари тўғрисида ўйлаганча, бирдан ҳаяжонланиб кетди.

— Раҳмат...

Улар бир-бирларини маҳкам қучишиди.

* * *

Султон хонадан чиқиб кетгач, Хўжақул эшикка тикилганча бўйнидаги қалин шарф шокилаларини бармоқларига ўраб, бир муддат ўйланиб ўтириди. Сўнг кўкрак чўнтағидан тилла занжирли соат чиқаруб, қаради. У тушликни уйда қилас, ҳар куни соат роппа-роса ўн иккита — бир дақиқа олдин ҳам, кеч ҳам эмас,—идора эшигидан чиқар ва мансаб баҳонасида теккан фойтунда уйга жўнарди. Одатда, хотиним ошпаз, қўли ниҳоятда ширин, деб мақтанар, бирон ерда уйдаги сингари овқатлана олмаслигини таъкидлаб юрарди. Ўмуман, мазали таомни ёқтирас, кўпинча ярим ҳазил, ярим чин оҳангда: «Мен дурустроқ овқат бўлмаса, ўзимни одамдек ҳис этмайман» дерди.

Соат ўн иккидан бир неча дақиқа ўтганди.

Хўжақул сал асабийланиб соатни чўнтағига солди. Қийналиброқ ўрнидан турди ва Султон қолдирган қофоз-папкани қўлтиқлаганча эшикка йўналди.

Хўжақул шаҳар этагидаги серҳашам бир ҳовлида яшарди. Одатдагидек уйга кирибоқ:

— Шарифа. Келдим,— деди,

Шарифа уйни чиннидек тутадиган, эри игна кўтариб кирса, эътибор берадиган аёл.

— Папка кўтариб юрибсиз,— деди секин.

— Ҳа, бу шеърлар,— истар-истамас жавоб қилди Хўжақул. У қўлидаги қоғоз-папкани жавон тепасига қўйди.

Хона ўртасидаги узун столда олдиндан дастурхон ёзиғлиқ, турли-туман ноз-неъматлар муҳайё эди. Дастурхонда шўрданак, нўхат, майиз, ёнғоқ, асал, мураббо, олма-аноргача кўзга ташланарди.

Хўжақул стол ёнида ўтириб, ундан-бундан оз-оздан чўқиб-чимди-ди. У касалмандлигига қарамай, сёровқат эди. Хотини олиб кирган, устига қатиқ солинган бир лаган чучварани паққос тушириб, чойга наввот ташлади.

Шарифа стол қўйисида эрига жимгина тикилиб ўтиради. У ниҳоят тилга кирди:

— Бугун бешикни гаплашмоқчи эдингиз...

Шарифа тирноққа зор бўлиб, синглисининг болаларини ўз фарзандлари ўрнида кўришга, уларни ўйлаб яшашга одатланган эди. Яқинда синглисининг кўзи ёриган, Шарифа унга: «Мен ўзим болани бешикка белайман» деб ваъда берган, Хўжақулдан бешик опкелишни сўраганди.

Хўжақул идорага кетгач, бу гап хаёлидан кўтарилган эди.

— Бешикми?! Ҳа йўқ, ҳали...

Шарифа қош-қовоғи солиниб, жавон тепасига қўйилган қоғоз-папкага кўзи билан имо қилганча, унга дашном берди:

— Сиз мениям, ишниям унутиб, шеър ёзиб ўтирдингизми, дейман...

Хўжақулнинг дили хуфтон бўлди.

У ёшлик йиллари Султон билан ёнма-ён ҳаётга қадам қўйган, ўшанда улар иккиси бир йўлдан боришга қарор қилишган эди. Аммо кейинчалик ҳамма нарса ўзгариб, ҳаёт уларни турли йўлларга солиб юборганди. Султон аввал Бухорода, кейин эса Андижонда, мактаблар, билим юртлари, институтларда дарс берган, бу унинг асосий касбига айланганди. Маориф жабҳасида юриб, маданият соҳасига ўтган Хўжақул эса тезда мансаб йўлини тутиб, ўзини шунга баҳш этганди. У вақтида Султон билан бирга қўлига қалам олиб, бир умр ёзишга уринганига қарамай, бу борада Султондан энди анча орқада қолиб кетганди. Шу боисдан ҳам, Хўжақулга шеър ёзиш тўғрисидаги ҳар қандай гап бир оз оғир ботарди.

— Мен ёзсан, кўнглимдаги дардимни ёзаман, сенга бунинг нима алоқаси бор?!— деди у хотинига асабийлашиб.

Шарифа ортиқ индамади. У эрининг сочини юлиб, бошида ёнғоқ чақадиган хотинлардан эмас. Гапи ерда қолганидан фақат мунғайди.

Хўжақул хотинини ўзича яхши кўрарди. Бундан бўлак, Шарифа нинг кўнглида алами борлигига тушунар, хотини учун арзимаган бешик масаласи ҳаётидаги мақсад даражасида турган бир нарса эканига ақли етарди. У ҳам қайтиб юмшади.

— Бешик қуриб қолгани йўқ. Албатта топамиз. Сен учун!— деди Хўжақул.— Менинг ўзимга қўйса-ку, аслида ҳозир бунақангни ишлар... Синглинг биринчи бола кўрибдими. Адашмасам, бу бешинчи ёки олтинчиси...

Шарифа унинг гапидан ранжиб, баттар мунғайди.

— Майли-да. Ўнта бўлса, ўрни бошқа... Уларнинг сизга оғирлиги тушмайди,— деди у секин, эзилиб. Сўнг бехосдан тўлиб-ҳаяжонланиб, тез-тез гапира бошлади:— ҳозир ҳар бир болага, аксинча, тўй-томоша қилиш керак. Шу болалар бизнинг суюнганимиз. Баҳтимиз. Куйиб ўлсин ичи қоралар..

— Шеърга келсак, улар Султонники,— Шарифани лоқайд әшитиб гапида давом этди Хўжақул.— Урушга кетаётган экан, менга қолдирди...

Шарифа кўзларини пирпиратиб, эрига анграйиб қаради. Кейин бирдан худди доманига ўт тушгандай, ўтирган ўрнида қўлларини силкиб, типирчилади.

— Вой! Султон аканинг тўртта боласи бор-ку...

Хўжақул боя, идорадалигида ўзича, Султон олисга кетяпти, ким билсин, унинг тақдири нима бўларкин, деб ўйлаган, ошнасиға кўнгли бир оз ачишганди. Аммо Султоннинг оиласи, болалари борлиги унинг хаёлига ҳам келмаганди. Мана энди, Шарифа бу тўғрида сўзлагач, масаланинг бу томонини ҳам ҳис этди. Уруш бўляяпти, бирор шу кунлар сенинг боланг билан ҳам иши йўқ, қийин, деган гапни ўйлади. Султонга кўнгли олдингидан кўпроқ ачишди. Биродарим Султон, кечир, сен билан бари бир яхши хайрлашоммадим, бунга нималардир ҳалал берди, ўйлади у. Одам эмасман мен...

Шарифанинг кўзларидан дам ўтмай ёш қалқиди. Урнидан туриб, қўлига рубоб олди.

Хўжақул Шарифанинг кўнглида фарзандсизлик алами борлигига тушунганидек, унинг кўнглида ўқинч борлигини ҳам билар, шу боисдан, уни бемалол кечириши мумкин эди. Аммо, йўқ, Хўжақулни бундай пайтларда бошқа бир нарса — Шарифанинг Султонга алланечук сиғиниши ларзага соларди. У бунинг замирада ўзига нисбатан камситишини ҳис этар, Шарифа индамай рубоб чертишга тушдими, бас, кўзига бирдан хотини ҳам, Султон ҳам ёмон кўриниб кетарди.

— Лаънат. Минг лаънат бундай ҳаётга!— деди Хўжақул титраб-қақшаганча хотини ёки Султонни қарғашга тили бормай.

Шарифа сергаклангандек бўлди. У рубобни қайтиб деворга илди, эгнидаги бахмал-нимча чўнтағидан рўмолча чиқариб, кўзларини артди. Аммо шундан кейин, ўзи ёқтирадиган бир гапни қайтарди:

— Сиз нима қилиб юрибсиз маданият соҳасида, тушунмайман.., Хўжақулга еган бутун таоми заҳар бўлди. У ўзини худди пичоқсиз сўйилгандек сезди.

Хўжақул, шоир кўп, мендек арбоб кам топилади, дейдиган дара жада анойи одам эмасди. У аввалдан буларнинг иккисини бирлаштиришни орзу қилганди. Энди бўлса Хўжақул ўзича, дурустроқ шеър ёза олганимда ҳеч қандай таънага ўрин қолмасди, деб азобланар, унинг қону жонида Султонга нисбатан беихтиёр рашкка, ҳасадга ўхшаш бир ҳиссиёт ўрмаларди. У яна, Султон эл қатори бир шоир, лекин омадли, менинг эса бу борада аввалдан негадир баҳтим чопмади, деб ўйлар, унга ҳаёт ҳам хотини сингари ўзини камситгандек туюларди.

— Султон менгаям қадрли. Лекин ҳамма нарса эви билан...— деди у андак сукунатдан кейин.

Шарифа мийигида истеҳзоли кулди.

— Елғон... Мен биламан-ку сизни...

Бундан уч йилча муқаддам кичик бир воқеа рўй берганди. Султон адабиётдаги хизмати учун «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланниб, бутун узоқ-яқин қишилар унинг уйига келишган, Хўжақул ҳам Шарифани бошлаб борган эди. Даврада меҳмонлар суюнишиб, Султонга фақат илиқ гаплар айтиб қолмай, уни рўй-рост эркалаб бошларига кўтаришганди. Хўжақул ошнасиға кўрсатилган бу илтифотдан авзойи ўзгариб, ўзини тезда одамлардан четга тортганди. У айвонга чиқиб, узоқ папирос тутатиб ўтирган, ниҳоят толиққанини билдириб, хотинига ҳам қарамай, даврани тарк этганди. Кейин... Хўжақул бирданига хасталаниб, оёқдан қолганди... Бир пайтда рўй берган тақдирнинг бу ўйинида қандайдир рамзий маъно бордек эди.

Шарифа эрига шу воқеани эслатди.

Хўжақул бу воқеани унугтган эмасди. Аммо у гап чувалиб, анча ерга бориб қолганини ҳис этди. Баҳсадан нима фойда?! Тўхтатиш керак.

— Султонгá менинг ҳеч қандай адоватим йўқ,— деди у содда, мулоийм оҳангда.— Султон ўз укам. Дўстим... Мендан қарийб ўн ёш кичик бўлса ҳам, аввалдан тенг кўриб юраман...— Сўнг Хўжақул, тўғри-да, аслида ҳам гап шу, мен Султонгá умримда нима ёмонлик қилдим ахир, деган гапни хаёлидан кечирди ва бирдан ўзини ноҳақ таҳқирланётгандек сезиб, кўнгли бехосдан бузилгандек бўлди.— Мен сен ўйлаганчалик ёмон одам эмасман, Шарифа,— деди у киприклари намланиб.— Сен мени бекорга... Мана, Султоннинг шеърлари. Мен шахсан... Қўлимдан келган ёрдамини ундан дариг тутмайман...

— Билмадим...— деди секин Шарифа.

У асосан итоатли, мўмин-мулоийм аёл эди. Улар кўпинча тотув яшашар, уларнинг жанжали ҳам ҳеч қачон икки том наридаги қўшиллар эшитадиган можарога айланмаган, қўл кўтариб — юмдалашиб дараражасига бориб етмаган эди. Иккиси ҳам одатда лов этиб ёниб, лов этиб ўчарди.

Хўжақул шу ҳақда ўйлаб, идорада ўша бешик ўлгурни унумтасам, бунчалик гапимиз ҳам қочмасди, деган хаёлга борди.

— Бўлди,— деди у.— Сен ҳалиги... бешикка қайфурма. Топамиз. Вақт бор. Балки ишга бориб, буғуноқ гаплашарман. Сен учун!..

Шарифа ўрнидан бир турганича қайтиб ўтиргмаган, энди стол қуийисида ўйчан қотиб турарди. Султон тўғрисида гаплашилгач, афтидан, бешик тўғрисидаги гап унинг наздида бутун қадри-қимматини йўқотиб қўйганди.

— Билмадим...— деди у яна. Кейин гапириб-гапирмасликка иккилангандек оҳангда, аммо сал ҳаяжонланиб, қўшимча қилди:— менимча, биз ҳар ҳолда кўнгилдагидек яшолмаямпиз, Хўжақул ака... Атрофда одамлар сарсон-саргардон, оч-яланғоч... Кексалар етим болага ўхшаб дийдираб қолишган; болалар чолларга ўхшашади... Бизнинг эса бирор билан ишимиз йўқ. Устимиз бут, еганимиз олдимизда, емаганимиз ортимизда... Дунёда уруш, бесаронжомлик, муҳтожлик борлиги хаёлимизга ҳам келмайди. Ҳудди каламуш... фақат ўз-ўзимизни ўйлаб ғимирлаймиз...

Хўжақул хотинидан бундай гапларни ҳеч қачон эшитмаганди. Бу Шарифами, йўқми, дегандек бақрайиб қолди. Шарифанинг кўзлари яна ёшланган, унинг хонаки гул сингари сўлғин юзида ёш думалар эди.

Хўжақулнинг юрагини, ўзи негалигини билмаган ҳолда, ваҳм эгаллади.

— Бўлди! — деди у, бу гал кескин. — Мен идорага боришим керак. Ташқарига қара, фойтун келгандир...

Шарифа бўйини итоаткорона қисди.

* * *

Султон урушнинг биринчи кунларидан одамларга таскин, мадад руҳида шеърлар ёзишга киришган, сўнгги пайтлар фронтга ёрдам ишларига ҳам жиддий аралаша бошлаган эди. Аммо бари бир, кўнгли тўлмай юрганди. Мана, энди унинг аскарликка жўнаши муқаррар. Эрта-индин Андижонни тарк этади. Бошқача йўл йўқ.

У фақат вақтнинг зиқлиги, қилинадиган ишлар кўплиги-ю, булар орасида қайсилари муҳимлиги тўғрисида бош қотирав, ўзи ҳарбий комиссариатга борган кунни қайта-қайта эсларди... Уша куни торгина кўчада ҳар қачонгидек одамлар ғужғон ўйнашарди. Йўл

устида турган, кўча этакларида қўнишиб ўтирган кишилардан ташқари, яна аллақанча одам остонага елимланганди. Чакирилганлар — ичкарида. Султон ҳам чақириқ қоғозини қўлида тутганича, бир амаллаб ўзини эшикдан ичкарига олди. Сўнг ундан-бундан кимга учрашни суришириб, ниҳоят кенг ҳовлидаги кичик бир хонага кириб қолди. У билан бу ерда ҳарбийча, қисқа гаплашишиди. Ново-Черкасскийдан қўчирилган мактаб бор, Тошкент яқинида, сени шу ёққа юбормоқчимиз, дейишиди. Кейин, сенга уч кунга муҳлат, уч кунга, деган гапни таъкидлашди. Султон шу муҳлатнинг ўзи ҳам катта мукофот эканини тущуниди. У қайтиб кўчага чиқди. Қор эрий бошлаган, оёқ ости билч-бильч лой эди...

Султоннинг шу кунлар хаёлидан опаси Фотима кетмасди. У сўнгги пайтлар Пойтуққа боролмагани ва энди сафар олдидан, ҳеч бўлмаганда, опасини бир қур кўрмаслиги мумкин эмаслигини ҳис этарди. Унга бу зарурдан зарур бўлиб туюларди...

Она — каъба, дейишиди. Йисон бошига қандайдир кулфат, машиқкат тушганида, кимгадир талпинадиган бўлса, онага талпинади. Кимгадир сифинадиган бўлса, онага...

Султоннинг онаси йўқ эди. Аммо дунёда унга она йўқлигини ҳеч қачон билдирамасликка ҳаракат қилган бошқа бир зот — Фотима опа бор эди...

Султон ҳар гал Фотима опа тўғрисида ўйлаганда, ўзининг ўтган бутун ҳаёт ўйлига назар ташлар, илк болалик кунлари ёдига тушарди.

Унинг болалиги Шофиркон туманидаги Қоғолтом қишлоғида ўтган. Бир пайтлари бу ердаги қишлоқларни қум босгани босган эди. Шу боисдан, оқар сув бўйида жойлашган Қоғолтом атрофидаги бошқа қишлоқларга нисбатан анча обод, файзли саналар, бу ердаги аҳолини ҳам асосан қум босган турли қишлоқлардан сарсон-саргардон намоийиша кўчиди келган кишилар ташкил қилишарди. Султон болаликда ўзининг ота-онаси аслида шу ерлик ёки бирон қишлоқдан келишганини билмаган, шунингдек, туғилган пайтини ҳам бирордан аниқ эшитмаганди. Унга кексалар фақат, шу қишлоқ бизнинг ватанимиз, нари ёғини суриштирма, мазмунида гапиришиб, сен Бухоро салтанатида амир Аҳадхон вафот этиб, амир Олимхон таҳтга минган йилда таваллуд топгансан, дейишиганди. У кейинчалик тарихни ўрганиб, минг тўққиз юз ўнинчи йил қиши ўрталарида дунёга келганини ҳам аниқлаганди. Отасининг исми Жўра, онасининг исми Зоҳида эди... Султон отасининг қиёфасини кўз олдига келтиролмасди. У онасини ҳам ғирашира эслар, азиз волидасини умрида худди биргина дафъа кўргандек бўларди. Деворлари тўкилган харобгина ҳовлида туришарди. Қийшайган айвон, унинг панасида пастаккина уйча бор эди. Айвонга ўчоқ ўрнатилган; қора қумғон, декча, бир қучоққина ўтин. Уйда эски бир шолча, йиртиқ-сиртиқ, қум остида қолаверганидан оқиши доғлар тушган икки-учта кўрпа, оғзи доим очиқ ётган нон сандиги кўзга ташланарди. Султоннинг волидаси уй тўрида ранги ўчиб, беҳол чўзилиб ётар, ўзи ҳам нечундир жасад сингари оқча ўранган эди... Аввалида хонадон ғовур-шовурга тўлғин эди. Кўз очиб-юмгунча Султоннинг опалари — Хадиҷа, Фотима, Османурлар бирин-сирин эрга тегишиб, уйни тарқ этишган, ота-онаси ҳам оламдан ўтишганди. Бу орада укаси Сайдни ҳам аллакимлар дастёрикка олиб кетишган, шу тахлит кунлардан бир куни Султон ҳувиллаган вайронада ёлғиз ўзи қолган эди. У гоҳ қаровсиз юриб, гоҳ бирорлар қўлида қароллик қилган, етимча бўлиб, тирикчилик азобини тортганди. Ана шунда қишлоқда ногаҳон: «Инқилоб! Инқилоб!» деган сас ўрмалаганди. Ёш бола эди Султон. Аммо аламлар инсонни тез улғайтиrsa керак, катта бир ўзғариш келганини кўнгли сезганди. У қишлоқ билан хайрхўшлашган, қаердасан,

Бухоро, деб шаҳар томон пойи-пиёда йўлга тушганди. Шоғиркон тумани билан Бухоро ораси озмунча йўл эмаслигига қарамаган, Бўхоронинг нотинч эканига ҳам парво қилмаганди. Суюкли опаси Фотиманинг шаҳардаги Бозорнав гузарида туришини биларди. Шаҳарга етиб келиб, опасини суриштириб топган, унинг пинжида қад-қомат тиклаганди.. Султон энди бу воқеаларни ҳам, опасининг ўшанда кўрсатган меҳрибонлигини ҳам ҳеч қачон унутмасди.

У ўз ҳаётида рўй берган сарсон-саргардонлик ҳақида кўп ўйлар, хаёли қайта-қайта болалик кунларига боғланарди.

Қишлоқдан шаҳарга кетганида, онасининг чиройли бир рўмоли, отасининг белбоғи, ямоқ бир кўйлак, токчада ётган пичоқ, оstonада ётган супургини, уч-тўрт бўлак қотган нонни халтага солиб, орқалағанча йўлга тушганди. Бухоро тўғрисида чоллардан ривоятлар, ҳикоятлар эшитган, ақлини таниган чоқлардан унинг учун Бухоро эртакка, ҳашаматли, улуғвор, аллақандай афсонавий мамлакатга айланган эди. Шаҳарга кириб келганида, шундандир, унга ҳамма нарса гаройиб туюлган, уни ниҳоятда ҳайратга солганди. Қуёш шуъласида ярқираб, худди осмонга туташиб кетган зангор гумбазлару мусулмонғишиларидан тикланган, бир-бирига ўхшамайдиган намойишдаги обидалар; бир-бирларининг пинжалрига тикилишган катта-кичик ҳунармандлик дўқонлари-ю, турк, эрон, афғон бозорлари; нўхат шўрва, калла-шўрва сотиладиган расталару кўча оғзидағи новвойхоналар... Кўчалар, ҳовлилар, ҳар ўн беш-йигирма қадамда кўзга ташланган ҳовузлар ҳам Султоннинг диққатини жалб этганди. Бухородаги обидалар қишлоқдаги кичик бир айвон, пастак мезана, гаригина хонақодан иборат масжидга сира ўхшамагани сингари, бу ердаги кўчалар, ҳовлилар, ҳовузлар ҳам қишлоқдагидан тамоман фарқ қиласди. Ҳовлилар болохонали, уларни оралаб ўтган ингичка кўчалар устига осмон чойшиби тортилган йўлакни эслатарди. Ҳовуз зиналари каттакон ҳарсанг тошлардан; буларга мармар тарновлардан шовуллаб сув оқади. Бутун шаҳар остида сув йўллари томирлар каби чирмасиб ётар, ҳалиги тарновлардан келган сув бошқа тарновлардан чиқиб кетарди. Белига меш осиб олган мешкобчилар ҳовузлардан ҳовлиларга сув ташишар, мёшлар сувини ошхоналардаги бўғзигача ерга кўмилган хумларга қулдиратиб бўшатишарди. Шаҳарда ўзбеклар, тожиклар, араблар, афғонлар, ҳиндилар, руслар, татарлар, яхудийлар, эронийлар, турклар, умуман, турли-туман халқ яшарди. Кўпчилик ўзбекча ва тожикча гаплашишар, бошқа миллат кишилари ҳам бу тилларни бийрон ўрганиб кетишиганди. Эркаклар ичиди уст-боши туркча, кавказча ёхуд ҳинд, афғонларга ҳос кишилардан ташқари, кўпчилик эгниларига тўн, чопон, яктак, оёқларига этик ёки маҳси кийишарди. Аёллар ҳали паранжи-чиммат ёпинишар, оёқларига оғир, аммо шарқона кўркам ковушлар илиб, тўқиллатиб юришарди. Кўчаларда аён-аҳёнда фақат боши, юзи очиқ лўли аёлларгина учраб турарди. Буларнинг сочлари тим-қора, қарашлари ўтли, эркин, ёввойи эди. Лўли йигитлар ҳам бошқаларга ўхшамасди. Бошларини, белларини рангин рўмоллар билан тангигиб юришарди. Улар кўчалардан ўтиб бераётib, дарвозалар оғзида тўхташар ва ғалати чучук тилда овоз беришарди: «Апажон, тароша борми ёришга?!» Лўли йигитлар одамларга ўтин ёриб беришар, уй эгаси яхши қаршилаган пайтлар оstonада чўнқайиб, ўз тилларida аллақандай хиргойи қилишарди...

Фотима опа уч-тўрт йил Андижонда яшаган, кейин Пойтуқقا кўчган, бекат яқинидаги кичик бир ҳовличада турарди.

Фотима опа табиатан кўнгли очиқ, самимий аёл эди. Бир пайтлари ғамхўрлик қилгани учун Султонни ўз олдида бурчли деб билмасди. Аксинча, укаси қаршисида ўзини ҳамиша бурчли санарди.

«Мен укамга ёшлигига оз-моз қарашган бўлсам,— дерди Фотима опа,— укам менга хизмат қилди, бошда сув ташиди, ўтин ёрди, кеин қоронгига қолиб кетмаслигимни истаб, мени ўқитди, тарбиялади». У Султоннинг ўзидан ҳеч вақт узоқлашиб кетмаганини айниқса қадрларди. Бундан ўн йилча муқаддам Фотима опанинг эри хизмат юзасидан Андижонга юборилган, ўшанда, суюкли опамдан узилиб қолмайин, деб Султон ҳам Бухородан қўч-қўронини кўтарган эди. Фотима опа бу воқеадан ҳамон таъсирланиб юрар, укасидан қўнглида миннатдор бўларди. Султон унинг кўз ўнгида улғайиб, камол топган, муаллим ва шоир бўлиб етишган эди. Фотима опа буни ўйлаб, укасини ҳурмат қилас, укаси билан фахрланарди.

У тушга ишониб, таъбир излашга одатланган эди. Тунда алламбало тушлар кўрди. Эмишки, соchlари тўзғиб, тўғри йўлда — сайил, ҳайт кунлари Бухородаги яланг майдонларда дор тиклаб ўйин кўрсатган дорбозлардек — чайқалиб кетаётганмиш... Чўчиб уйгонди. Хаёли қочиб, тўшакда бошини буқканча, узоқ ўй сурисиб ўтирди. Бир қизи, икки ўғли бор эди. Тўнғичи Анвар балоғат ёшига етганди. Менинг шу ўғлим бошига бирон кулфат тушмаётганмикан, деб ўйлади. Кейин опаси Хадича, синглиси Османурни, укалари Султон ва Сайдни эслади. Булардан биронтасининг сочидан бир тола узилса, жони оғрирди. Қайси жигарбандим қандай оғатга йўлиқди экан, деб хаёлга толди.

Унинг эри, болалари кун ёришмай ишга, мактабга кетишди. У ҳовлида ивирсиб, кўрган тушига ҳамон таъбир излай бошлади. Сигир соғди. Челак кўтариб, ошхонага йўналди.

— Опа-а...

Фотима опа сесканиб тушди. Кейин қайрилиб дарвоза томон кўз ташлади. Султон ўғилчаси билан нимқоронғи йўлак оғзида туришарди. «Укам нега одатдагидек дам олиш куни эмас, ҳафта ўртасида келди экан?!» Унинг хаёлидан шу фикр ўтди. Ҳайратланди.

У Султонга нисбатан ҳам кичик жуссали, бўй етмаган қизчаларни эслатгувдек нозик, аммо ғайратли, ҳаракатчан аёл эди. Белигача жун рўмолга ўраниб олган, рўмол остидан қўлларини чиқариб енгларини шимарганди. Қўлидаги челякни ташлаб, йўлакка ошиқди.

Фотима опа укасини, жиянини бағрига босди. Булар қачон Пойтуққа келишса, суюнарди. Аммо бугун суюнч сезмади. Жигарбандларини кўриб, аксинча кўнглига хижиллик тушгандек бўлди. Узи муаллим Султоннинг Ботирни дарсдан қолдириб бу ёққа бошлаб келгани ҳам, албатта, хайрли эмас. Бунинг устига, кечаги туш... Нимадир воқеа рўй берган!

Ховли юзи куралмаган, парча-парча қор шамолда қорая бошлади.

Бўтири — шаҳар боласи, рўпарадаги узун пешайвонда лунжини шишириб қуруқ ўт кавшайтган сигирга қизиқсиниб қаради. Кейин ҳовли пойидаги дарахтлар остида чумчуқлар ушоқ теришаётгани-ю, қарғалар қор чўқишаётганини кузатиб, шошганича улар томон ўйнагани кетди.

Фотима опа Султонни уйга етаклади.

Султон ўйчан, ҳорғин, аммо, одатдагидек осойишта эди. Пойтуққа бў гал у опаси билан хайрлашгани келганди. Хайрлашишдан ташқари, Фотима опа билан гаплашадиган гаплари кўп.

Фотима опа уйга Султон келганида ҳамиша ҳаяжонланарди. Мана, бугун ҳам унинг юз-кўзида ўша таниш ҳаяжон. Унга ҳамма гапни дарҳол айтиб бўлмайди. Юраги тарс ёрилиши мумкин. Ойнага тош отгандек.

— Яхши юрибсизларми, опа?! Қийналмаяпсизларми?! — дераза қаршисидаги диванга ўтириб, опаси билан сўрашди Султон.

— Юрибмиз. Кўп қатори... Үзинг яхши юрибсанми, укажон?! Моҳирахон яхшими?! Болалар?! — деди Фотима опа. Ҳаёлидан эса шу аснода, укамнинг бугун бир дарди бор, яширяпти, деган гап ўтди. — Мен ҳозир чой дамлайман. Мен ҳозир... — У шошиб, ҳаяжонланиб қайтиб ташқарига чиқди. Аммо уйга аввал чой эмас, ярим коса ширчой кўтариб кирди; хонтахта устига дастурхон ёзиб, косани укасининг олдига қўйди. Кейин пойгакдаги сандиққа тахланган кўрпачалар орасидан иккита юмшоқ кулча олиб ушатди ва ниҳоят, ташқаридан бир чойнак чой ҳам олиб келди.— Нондан ол, укажон. Ширчойга қара...

Султон косага нон бурдалади.

Фотима опа яна эшикка чиқди.

Султон деразага тикилиб, опаси Ботирни ошхона ёққа бошлаб кирганини кўрди, чамаси, Ботир уйда нонушта қилишга кўнмаганди. Фотима опанинг болага қараётгани сабаб бўлдими, косадаги оппоқ сутми, Султоннинг хаёли яна болалик кунлари томон парвоз ётди. У опасининг бир пайтлар ўзини шу таҳлит юваб-тараганларий, овқатлантириб, ўқишга юборгандарини эслади. Юраги алланечук бўлди.

Фотима опа бу сафар уйга кирганида бошидаги рўмолини ечиб, укасининг рўпарасидаги курсига ўтириди. Үнга куюнчак тикилди. «Шу укам бир оз бошқача!» деган гап кўнглидан ўтиб, меҳри товланди.

Султон ўйга чўмид ўтирас, опасининг интиқ сўз кутаётганини ҳис этар эди. Ўзича, кўнглидаги гапларни содда, беозор ифодалашни истарди, аммо дунёда бундай сўзларнинг камлигидан изтиробга тушганди.

«У нега бугун ўзини жўрттага осойишта тутяпти?! Ҳаёт бахтсиз воқеаларга бой бўлиб қолди... Бечора укам! Сени қандай бахтсизлик менинг ёнимга бошлаб келди?..»

Фотима опа Султоннинг туғилган, атак-чечак юрган пайтларини яхши эслайлесди. Кейинчалик учрашгани ҳозир ёдига тушди. Бухородаги Бозорнав гузарида жойлашган ҳовличада турган йиллари эди. Ҳаётда нотинчлик ҳукм сурарди. Шаҳар карвонсаройдек тўполон бўлиб, кеча-кундуз кўчаларда отлар дупурлар, ўқлар қарсиyllарди. Йиритиқ-ямоққа ўраниб, елкасига халта осган Султон ўшандада худди бугунгидек ҳовлига кўққисдан кириб келганди. У ҳадеб хижолатли ва ҳаёт фурбатларини кўп кўрган кишилардек шикаста жилмаярди. Ўзи қоп-қора бола эди, қош-кўзлари ҳам, юзи ҳам, соchlари ҳам қоп-қора, лўли болаларини эслатар эди...

— Индамайсан, укажон?! Уйланиб ўтирибсан...

— Ўзим, опа... — деди Султон. У кўнглидаги гапларни энди астасекин ўртага тўка бошлади. — Шу кунлар болалигим хаёлимдан кетмай қолди... Бутун опа-укалар, ҳаммамиз бир ерда тўпланиб яшасак, яхшироқ бўлармиди. Мен буни кўп орзу қилдим. Аммо, йўқ, вақтида ҳар ёққа тўзғиганча, тўзғиб қолавердик. Укам Сайдни охирги марта кўрганимга уч йил бўляпти. Нариги икки опамни эса қачон кўрганим хотирамдан ҳам кўтарилаёди... Уруш... Энди уруш...

— Сен бунга қайфурма, укажон, — деди Фотима опа. — Ҳозир қайсимиз қаерда яшамайлик, ҳаммамизнинг бошимиз тошдан бўлсин. Шуниси муҳим!

— Сизга яна айтмоқчи эдим, опа... Бухорога икки-уч бордим. Лекин шошдим, тезда Андижонга қайтишим зарур эди, болалик пайтларидаги сингари Бухорони кўзларимга жойлаб ололмадим... Болаликда Қоролтомдан бир чиқиб кетганимча қайтиб қишлоқнинг қорасини кўрмаганман. Қишлоққа бир бормоқчи эдим, бўлмади...

— Борасан ҳали, укажон. Бухоро ҳеч қаёққа қочиб қетганий йўқ.

Кишлоқ ҳам... Қайфурма! Ёшсан, орзуларинг бари амалга ошади ҳали...

— Айтганингиз келсин, опа...

— Сен лекин мендан бир гапни яшириб ўтирибсан... Мен бари бир сезяпман, айт... Уйингда бирон кўнгилсизлик рўй бердими?

— Йўқ, опа. Фақат... шароитни ўзингиз кўриб турибсиз-ку... Ҳамманинг қисмати бир... Кетяпман, опа...

Уруш бошланганидан бўён «кетяпман» деган сўз ортиқча изоҳни талаб қўлмай қўйганди. Кўнгли яқин кишилар ўртасида айниқса шундай эди. Умуман, бу сўз урушга эмас, ўлим билан юзлашишга, кетяпман, дегандек эштилар, унинг ана шуниси даҳшатли эди.

Фотима опа ўрнидан сапчиб турди, карахтланиб қолганидан нима қилишини билмай, қайтиб ўтирди ва яна ўрнидан туриб кетди. У ярим тунда укаси остонаяда кўринганидан бошлаб кўп гапларни кўнглидан кечирганди. Менинг укам обрўли шоир, уни ҳамма билади, уни ҳеч ким оғир йўлга йўлламайди, деб ўйларди Фотима опа.

Фотима опа ҳаяжондан бўғилди. Ёнди. Кейин бирдан бўшаши. Кўнгли бузилди. Эҳ, содда Фотима! Кўпга келган тўй-ку бу. «Ҳамманинг қисмати бир». Уканг сенга азиз. Элга ҳам. Аммо уруш бу билан ҳисоблашмайди!

— Эй, худойим-е, — деди у ниҳоят босиқ, ўйчан. — Туш кўргандим. Кўнглим сезган экан-да... Қачон кетяпсан?

— Уч-тўрт кунда кетсам керак. Ҳозирча Тошкентга, ўқишга юборишаётни. Моҳираға айтганим йўқ, лекин, ўқиш битгач, тўғри фронтга кетсан керак...

— Эй, худойим-е... — Фотима опа яна оғир хўрсинди.

Дераза олдида Ботир кўринди. У ўйин билан овора бўлиб қорга, лойга беланган эди.

— Дада, мен битта мусичани ушладим, кейин қўйиб юбордим, дада, — қичқирди Ботир. Қейин нари кетди.

Фотима опа нима қиларини билмагандек, бир оз паришенлангач, укасига рўпара курсига келиб ўтирганди. Унинг жуссаси кичрайганга ўхшар, қанчалик нозик экани ҳам шу паллада аниқ сезилиб қолган эди. Аммо у ҳозир ўзи эмас, укаси тўғрисида ўйлар, унинг болаликдан чеккан ғам-ғурбатлари-ю, эндиликда яна бошига тушгуси оғир ишларни, уруш даҳшатларини кўз олдига келтирас, эзилар эди.

Фотима опа ўрнидан турди. Пойгакдаги сандиқ устига тахланган кўрпачалар орасидан узоқ тимирскилаб, юпқагина нон олди, Султонга тишлатиб, девордаги михга иларкан:

— Бу сенинг насибанг, укажон. Қайтиб келгунингча ҳеч ким унга тегмайди... — деди.

— Кетадиган бўлганимдан бўён Моҳира кеча-кундуз гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон йиғлайди, — деди шундан кейин Султон. — Овутиб кўрдим, қаттиқ гапириб ҳам кўрдим, қани фойдаси тегса. Унга қийин, албатта. Бу йил каттаси ўнга кирган, тўртта норасида билан қоляпти: Ойиси бешинчи. Шаҳардаги турмушни ўзингиз биласиз, опа. Ортиқча бир қарич ер йўқ. Мол-ҳол ҳам. Тириклики... Бунинг устига, ўйнагани кетмаяпман, шунинг учун ҳам қайфуради... Қисқаси, бутун умидим сиздан, опа. Болаликда мени суюгандек, болаларимни ҳам қанотингиз остига олсангиз... Менинг сиздан яқин кишим йўқ, опа...

Султон ўрнидан кўзгалди.

Фотима опа ҳовлида Ботирнинг устини қоқиб, уни янгидан ювибтаради. Ота-бала йўлга тушиши. Пойтуқдаги бекатдан поездда Андижонга қатнаса бўларди.

Султон азалдан эзмаланиб хайрлашишни ёқтирамасди. У бугун ҳам Фотима опага сиз бекатга борманг, опа, шуниси маъқул, деди. Аммо Фотима опа муюлишгача укасига эргашиб борди. У Султонни

бағрига босиши истарди. Бироқ укасига озор етказиши мумкинлигини ўйлаб, ҳайиқди. Ботинмади, Укаси ўрнига Ботирни қучиб, соchlарини силади.

Султон бошида опасиникида бир кеча меҳмон бўлишни ўйлаган, унинг қишлоққа қадам қўймай, дарҳол изига қайтиши унчалик шарт ҳам эмас эди. Аммо бир томондан, ҳамма гап гаплашилгач, бу ерда қолиш унга ортиқча туюлди. Иккинчи томондан, уйдан кўнгли нотинч эди...

Султон уч-тўрт киши мудраб ўтирган вагонга ўғлини бошлаб кирди. Ота-бала дераза олдидаги ўриндиққа юзма-юз ўрнашиди. Поезд жилди.

Султон ўғлига разм солди. Ботир қор қоплаган, қуёш шуъласида ярқираб ётган далаларни томоша қилиб бораради... У ўғлига тикилиб, эрта-индин, хотини, болалари билан ҳам хайрлашиши, мана шундай поездга чиқиб сафарга жўнаши кераклигини ўйлади. Ўғли билан унинг ниҳоятда суҳбатлашгиси келиб кетди. Аммо, Ботир унга ҳали жуда ёш, жиддий суҳбатга тайёр эмасдек туюлди. Юрагидаги юкни боланинг юрагига юклагиси кёлмади. Бу болага оғирлик қилиши мумкин. Султон шуни ўйлади. У ўғли билан фақат ўзича, хаёлан суҳбатлашиди...

— Дада... бир куни гузарда кўргандик. Биттаси қалт-қалт титраб ўтирувди урушдан қўрқиб. Қўшнимиз... Бормайман, деб кўчага ётиб олди кейин... Ша эсингиздами, дада?!

— Эсимда, ўғлим... Нима эди?

— Сиз ҳам урушдан қўрқасизми, дада?!

— Сенга нима десам экан... Биз йигитларни бугун номаълум йўл, номаълум қисмат чорляпти, ўғлим. Биз худди боши оқсан томонга кетаётган одамларга ўхшаймиз; унда ҳам, бунда ҳам киши қаерларга бориб қолишинг, нима савдоларга йўлиқишингни билмайсан. Бу — даҳшатли, албатта. Лекин инсон ҳар қандай шароитда ҳам ўзини мағур тутиши керак, ўғлим...

— Мен ҳам шунақа деб ўйлайман, дада... Мени олишмайди-да. Бўлмаса, парво қилмасдим. Сизга қўшилиб кетаверардим...

— Йўқ, ўғлим. Унда қилиб бўлмайди. Сен урушнинг нималигини билмайсан, биз эса хатарли йўлга чиқяпмиз. Босиқлик, журъат яхши, лекин ҳеч қачон урушга лоқайд-бепарво қарааш мумкин эмас, ўғлим... Менинг кўнглимда ўқинчларим кўп. Мен сизларни инсоннинг бошини ҳамиша бирдай силамайдиган тақдир қўлида қолдириб кетяпман. Умрим мазмуни бўлган ишим, дарсхонамни қолдириб кетяпман. Ижодим, ёзув столимни... Аммо, на илож. Ҳамма ҳам ўзига азиз нималарнидир қолдириб кетяпти. Биз бунга мажбурмиз, ўғлим. Айниқса, мен...

— Нега унақа деяпсиз, дада?! Тушунмадим...

— Мен ўтган йили уруш бўлаётган бошқа бир мамлакат тўғрисида «Жанг тинч ҳалқни қақшатмиш!» деб ёзгандим. Шундай кун энди ўз бошимизга тушди. Ҳалқни севган киши унга ёрдам бериши керак...

Мен ҳаётга қадам қўйганимда

Бахт өнг узоқда,
Оқ бир юлдуздай —
Фақат аранг,

милт-милт ёнарди хира....

Ииллар ўтиб, мен ўз бахтимни топдим, ўғлим. Мана, энди ўша юлдуз менинг кафтимда порлаб туриби. Мен уни бало-қазодан асрашимга тўғри келади.

— Бирор кетса, ҳаммаси йиғлайверади, йиғлайверади. Бўғилиб кетасан.

— Одамларга оғир, ўғлим. Лекин мен ҳозир бу тўғрида кўп ўй-

лагим келмайди. Баъзан шундай пайтлар бўладики, дунёда кўз ёшлар, қайгулар эмас, булардан кўра мұхимроқ нарсаларга суюниб иш кўриш қандайдир заруратга айланади. Мен уруш бошланишидан анча йиллар муқаддам ваъдабоз оҳангдаги жанговар шеърлар ёза бошлаганман. Бундай:

Гар эртага жанг бўла қолса,
Фидокорман Ватан йўлида...

Ёки:

Керак бўлса, қалам милтиқ бўлур,
Сенинг учун бу жон, онажон...

Яна бундай;

Агар керак бўлса, милтиқ билан
хам
Зумда алмашинар бизнинг лирамиз...

Инсонда сўз билан амал бир бўлиши лозим. Мен ўзим айтган сўзлар олдида масъулиятлиман, ўғлим...

Султон ўғли билан йўл бўйи шу тахлит хаёлан суҳбатлашди. Аттанг, Ботир бу суҳбатдан бехабар қолди. Йўқ, ҳаёт дарёси шарқираб оқажак... орадан яна кўп кунлар ўтажак... Ботир ўсиб-улғаяр, албатта. Ана ўшанда, унинг кўксига отасининг овози янграб, у юрак-юрагида бу суҳбатдан воқиф бўлажак...

* * *

— Бу менинг конспект дафтарларим. Дарслик етишмайди. Китоблар... Уйда бекор ётгандан кўра сизларга машғулотларда яраб туриши мумкин... — Султон шу сўзларни айтиб, институтга янги келган ёш муаллима қизларга, шогирдларига қалин бир қофоз папкани толшириди. У институтта ҳарбийга чақирилган кунидан қатнаб, бу ердаги барча ишларини битказганди. Ҳамма билан ҳайр-хўшлашиб, сўнгги йиллар давомида илк дафъя уйга барвақт қайтди.

Мохира пойгакда эски-туски кўйлакча-иштончаларни ямаб ўтиради. Бир неча кундан бўён қўли ҳеч ишга бормай юрганди. Бугун унинг ҳар қалай куймана бошлаганини кўриб, Султоннинг кўнглига ёруғлик тушди. Моҳрўй опа халта титиб, ўрик саралаяпти; демак, уйда бугун пиёва. Болалар қандак-ўрик солинган нордон пиёвани ёқтиришар, дастурхонга қачон пиёва келса, яирашарди; Султон бунга ҳам суюнди. Умуман, уйда кайфият ҳар кунгига нисбатан бир оз кўтаринки эди. Ботир билан Нурия мактабдан қайтишган, қофоз-қalam олиб, нималарнидир ёзиб-чишишга тутинишганди. Уларнинг дераза ёнида мўмингина ўтирищгани-ю, Моҳиранинг жигига тегишимайтгани ҳам Султонни суюнтириди. Илҳомия беланчакда ётибди. Алланарсаларни чуғурлаб, ўз-ўзи билан гаплашаяпти. Яхши. Буниси айниқса қувончли.

Султон Илҳомиянинг беланчаги ёнига бориб ўтириди. Қизининг қош-қўзларини мулоим сийпалади. Ботир билан Нурия уни тинч кўйишмади. Дадалари фақат Илҳомияники эмас! Моҳирага секин кўз ташлаб, булар ҳам унинг теграсига келишди. Ботирнинг қўлида бир варақ қалин қофоз бор эди, Султонга кўрсатди. Қофозда қандайдир бужур, бесўнақай дарахт тасвирланганди.

— Баракалла, ўғлим,— деди Султон.— Қейин унга мурожаат қилди. Менга пиёла келтир-чи...

Дадасининг одатини билган Ботир ўрнидан сапчиб, токчада турган пиёлалардан бирини олиб келди.

Султон қофозни ўғириб, устига пиёлани тўнтарди, сўнг доира чизиб унинг ичига қатор дарахтлар, мўрисидан тутун кўтарилаётган уйлар, пахса деворлар — бутун бир қишлоқнинг жажжи расмини солди. Варақни қайтиб Ботирга берди.

— Мана, ўғлим, шунга қараб чизгин...

— Бу қайси қишлоқ, дада?! Пойтуқми?!

— Бу менинг қишлоғим, ўғлим... — У ўрнидан туриб, ўғлига яна мурожаат қилди.— Бугун Румияни сен боғчадан олиб келасан, хўпми! — Кейин Моҳрӯй опага юзланди. — Болаларга бугун ўзингиз қарарсиз, ойижон, Мен Моҳира билан бир оз кўча айланмоқчи эдим... Кечроқ қайтсан керак, бизни кутиб, болалар оч ўтиришмасин...

Моҳира қўлидаги ишини ёнига қўйиб, эрининг қўққисдан айтган гапи мағзини чақолмай, унга ҳайратланиб қаради. Ниҳоят, эрим бекорга оғиз очмайди, кўчада иккимизга тегишили бирон юмуш чиққандир балки, деб ўйлади. Султоннинг иродасига бўйсунган, аммо ҳорғин, истар-истамай ўрнидан қўзғалди. Кийинди.

Эр-хотин кўчага чиқишиди.

Султон ўзини нималар кутаётгани ҳақида ҳар нарсадан кам ўйларди. Бошга тушгани кўз кўради! У хотини олдида шу кунлар худди: «Мен бир институтдан бошқасига ишга ўтаяпман!» дегандек алфозда хатти-ҳаракат қилишга уринар, уйидагилар ҳам ўзи сингари босиқ бўлишларини истарди. Бироқ, у қанчалик осойишта юриб, қанчалик бардошга даъват этмасин, Моҳира бир гапни такрорлашни қўймасди: «Мен қайси кунимга хурсанд бўлишим керак?! Юрагинг тўлганидан кейин йиғлайсан-да...»

Султоннинг кўчада юмуши йўқ эди. У Моҳира билан шунчаки бир оз шаҳар айланди. Улар кўчадан кўчага ўтишиб, беихтиёр ўзлари бир чоқлар кўп кезишган маданият ва истироҳат боғига келиб қолишиди.

Боғ бўйм-бўй, яланғоч дарахтлар аёздан жунжикиб турешганга ўхшарди.

Улар сокин йўлкада жимгина одимлашиб, ниҳоят бир четда тўпланиб турган скамейкалардан бирита келиб ўтиришиди.

— Boққа кириб, қишида қолган лайлакдек... ҳеч эсдан чиқмайдиган воқеа бўлди...— деди Моҳира. Кейин қўшиб қўйди.— Тушунмадим... Нега мени кўчага бошлаб чиқдингиз?!

— Узим... Сен билан айлангим келди, — деди Султон. Сўнг ҳаяжонланиб, аёзданми, ҳаяжонданми титраб, Моҳиранинг елкаларини мулоим сийпади. — Бу кунлар ўтади. Оз қолди. Мен ишонаман, — деди у. — Сен кўп йиғлама, жоним. Мени тинч бўлсин десанг, йиғлама... Турмуш қурганимиздан бўён бутун кескинликларим, дағалликларим учун мени кечир... Мен умримни қўпроқ ўз ишларим ўнгланиб, бўйбастим ўсишига сарфладим; сенга ўзим истагандек баҳт беролмадим. Бунинг учун ҳам мени кечиргин.. Қайтиб келганимда, сени фақат ардоқлашга, ҳар қандай кулфатлардан асрашга ҳаракат қиласман. Бу кунча сен болаларни авайла...

Боғ бўйм-бўй, совуқ, кеч кириб қоронғилик ҳам туша бошлаган эди.

Моҳирага Султоннинг ҳаяжони юқди. Бошини эрининг қўксига босди. Султон ҳамон ҳаяжонданми, аёзданми титраб, уни қучди, эркалади.

Моҳира кўпдан бўён эри билан бундай кўча айланишга чиқмаганди. Бир кунлари шундай узоқ-узоқ кўча кезишиб, боғларда бир-бирларининг пинжаларига сукулишиб ўтиришганларини эслади. Юрагини ўша кунларнинг тафти илитгандек бўлди. Кўзлари ёшланди. Аммо бу алам эмас, ҳаётдан мамнунлик нишонаси бўлган севинч ёшлари эди. Баҳор ёмрии эди бу...

— Энди кетайлик, Султон ака, — деди Моҳира уйни, болаларни эслаб. — Биласизку, уйда бўлмасам...

Уринларидан қўзғалишиб, боғ эшигига йўналишиди.

Кўчаларда одам сийрак. Унда-бунда милтираган чироқлар қўзга ташланарди.

Султон болаларни уйда қолдириб, хотини билан күчага чиқса, ҳамиша уларга нимадир күтариб боришга одатланган эди. Энди магазинларда арзимаган қанд-курс, ширин кулча ҳам анқонинг уруғи. У катта йўл этагида ўтирган кекса аёлдан қиммат-қаҳатта уч-тўртта хўрӯзқанд сотиб олди...

* * *

Уйда ҳаммани яна изтироб чулғади...

Илҳомия сал нафас ростлагач, аҳволи олдингидан ҳам баттар оғирлашиди.

Султоннинг нияти бошқача эди. Ишларини битириб, сўнгги кунни фақат хонадонига бағишлишни ўйлаганди. Ўтин-кўмир дегандек юмушлар билан шуғулланмоқчи, хотини, қайнонасига имкон етганча кўмаклашиб, болаларнинг кўнглини олмоқчи эди. Ҳаммаси қолиб кетди... У турмушнинг ҳар қандай зарбасини миқ этмай қабул қилишга тайёр эди. Аммо қизининг шу кунларда... буни қабул қилолмасди. Бу — ҳаётдаги адолатсизлик эди!

Султон табиатан рўпарасига бир парча темирни қўйиб, муттасил, эринмасдан йўниб ўтиришни касб қўйган чархчи-устага ўхшар, бирон дам ишсиз туролмайдиган одати бор эди. Кўп йиллар давомида биринчи марта ўзини худди қўлидаги темир парчаси тортиб олингандек хис этди. Болага дармон бера олмас, нима қилиш кераклигини ҳам билмасди.

Вақт тўхтаб қолганга ўхшарди. У гоҳ девор этагида мудрар, гоҳ ташқари чиқиб босим чекар, аммо бу тахлитда вақтни ўтказиш амри маҳол эди. Бир неча марта Илҳомияга қарамоқчи бўлиб, қизча ётган беланчакка яқинлашиди. Боланинг ранги ўчган, кўзлари дарров киртайиб қолганди. Дадасига бутун ҳасратини айтмоқчидек, унга қараб, лаблари алланечук аламли қийшайди. Султон чидолмай, бўғилиб, қони қайнаб, нари кетди.

Бекорчиликдан зерикиб, бир неча марта ичкари хонага кирди; ёзув столига яқинлашиди. Бироқ қизчаси ёнига борганида бўлгани сингари яна қони қайнади. Йиллар давомида ўзига дарсхона, ижодхона бўлган бу гўшада энди осойишта ишлаб ўтиромасди Султон.. Олис сафарга отланган кишилар қадрдон кулба билан бирга, кулбадаги барча жиҳозлар билан бирма-бир, алоҳида хайрлашишиади. У ҳам ёзув столи билан, столдаги сиёҳдон, ҳали қўл тегмаган оппоқ варақлар билан, жавон ва жавонда қалашган китоблар билан қайта-қайта, жимгина хайрлашиди. Ўзини дўконидан бошқа дўконга кўчиши зарур бўлиб қолган косибдек хис этди...

Моҳирага қизчанинг оғриши Султонга нисбатан ҳам кўпроқ жабр эди. У хона бурчагига осилган беланчак ёнида фарзанди учун ҳар қандай кўргувликни итоаткорона қабул қўйган барча оналарга, ўшаб маъсум ва маҳзун чўнқайган эди. Ўнинг юз-кўзида уйқусиз тун асорати, толиқиши акс этар, афти ангори уч кун узлуксиз йиғлаган кишини эслатарди. Султон хотинини ўйлаб эзилар, унинг бардошига ўзича таҳсин ўқирди...

Қизча тин олган ёки пинакка кетгаң пайтларда эр-хотин бир неча марта узук-юлуқ сўзлашишиди.

— Бу қизимиз нега бўнча касалманд бўлиб қолди экан, тушунмайман, Султон ақа. Биринчи бола ўстираётганимиз йўқ...

— Бари бир, аввалдан яхши қараёлмадик, шекилли. Сен ишда. Мен...

— Ўлгур шароитни кўрмайсизми. Яшаш керак...

— Касал кўп. Қийин. Лекин баҳорга бориб, болани балки жиддий бир кўрсатишингга тўғри келар...

- Янги китобингиз нима бўлади энди?!
- Улгурмадим... Лекин шеърларни Хўжақул акага бердим.
- Хўжақул акага?
- Ҳа. Сенга қолдирсам бўларди, лекин сен ҳозирча болаларни тишингда тишлаб турсанг, шунинг ўзи кифоя.
- Мен-ку, майли. Бошқа дўстларингиз бор эди, Қосимовми, Мамажоновми... Ёки Тошкентда...
- Кўпчилик кетяпти. Хўжақул aka эса қоладиган одам...
- Хўжақул aka манфаатпараст одам... Ҳозир унга сиздан ҳеч қандай манфаат йўқ...
- Сен Хўжақул акани бекорга ёмон кўриб юрасан, Моҳира. Кўй, менинг дўстларимдан айб қидиришга ўрганма.

Кейин улар илк ёшлик кунлари тўғрисида гаплашиши.

— Иккимиз қандай танишганимизни эслайсанми, Моҳира?

— Эслайман... Худди кечагидек.

Улар талабалик йиллари танишшиганди.

Султон мактабда бир оз таълим олгач Бухоро эрлар билим юртига ўқишига кирганди. Эрлар билим юрти инқилоб кунлари Лаби ҳовуздаги Кўкалдош мадрасасида очилиб, Собунгарон гузаридаги бир қаватли бинога, кейин эса Регистон майдонидаги янги қурилган икки қаватли фишин иморатга кўчирилганди. Худди мана шу пайтдан бу ерда ғаройиб бир давр бошланган эди. Музика, адабиёт, ашула ва рақс, чизмакашлик тўғараклари ташкил қилинган, турли кечалар ўтказиб туриш расмга айланганди...

— Кун деманг, томоша кўрсатардик. Спектакллар... концерт. Кизларингиз бўйинларини қисиб, тортинибгина келиб қолишарди...— кулди Султон.

— Уялардик...— деди Моҳира. У Лаби ҳовуз билан Регистон оралиғидаги кўмир бозори яқинида жойлашган хотин-қизлар билим-юртида ўқирди ўшанда. — Лекин йигитлар айримлари сур эди. Кўмир бозори атрофида айланишгани айланишганди...

— Йигитлардан кимнингдир эт-бетига қора суйкалган бўлса, ўзимизча, кўмир бозори томондан ўтганимдинг, деб роса кулгига олардик... Умуман, йигитларимиз ёмон эмасди...

— Биринчи гал ўзи қизиқ бўлган... Йигитлар билан бирга кеча ўтказамиз, дейишиди. Мени опамиз чақириб, қатнашасан деди... Одамлар олдида ҳеч ашула айтмагандим. Кейин музикани билмасдим... Жудаям қаттиқ ҳаяжонландим. Ашулани музика билан қандай айтаману бу менинг музикачим ким бўлади экан?! Йўқ, сизни менга таништиришди, қарасам оддий йигит; кўнглим бир оз тинчили... Мен сизни олдин кўрмагандим...

— Мен сени кўриб юардим. Лекин ўшанда негадир худди биринчи кўргандай бўлдим. Сен менга дарров ёқиб қолдинг!..

Эрлар билим юртида ўтказилган ўша кечада Султон музика чалиб, Моҳира аллақайси бир пьесадан «Ўроқчи қиз» деган қўшиқни куйлаганди.

Ўроқчи қиз,
Ойга ўхшар ўроғинг,
Ойдин йўлларда сен...

Султон бошқа айрим қизлар, йигитларга ҳам музика чалганди. У гоҳ рубоб чертар, гоҳ мандалина, гоҳ гармон чаларди. Ўзи ҳам куйлаганди. Илк ёшликда Султон халқ йўлидаги шўх, қочириқларга бой қўшиқларни куйлашни ниҳоятда ёқтирас, одатда, уларни очилиб сочилиб, роҳатланиб айтарди:

У кўчадан келдингми, ёр,
Бу кўчадан келдингми?
Софинганим билдингми, ёр,
Ё соғиниб келдингми?!

— Сиз кўпинча оқ кўйлак кийиб, энсиз камар тақиб юардингиз. Бир қараса, жуда дадил, бир қараса, уятчан. Ҳайрон қолардим. Кўча-да эргашиб юардингиз. Баъзан йўлимни пойлаб, қўлимга хат берар-дингизу аллақаёкларга қочиб кетардингиз... Шундан кейин бир куни рўй-рост уйимизга гаплашгани келганингизга қандай ақл бовар қилисин! Остонада қотиб қолганман...

— Сен чиройлисан, Моҳира. Ушанда ҳам нозиккина, малак эдинг. Ёшлик завқиданми, уялганингданми, кўзларинг порларди. Сенга яқин-лашишга менда журъат қаёқда, дейсан. Лекин кейин сени қўлдан чи-қариб қўйишдан қўрқдим-да...

Илҳомия бехос инқиллади. Моҳира ширин тушдан уйғонгандек, оғир хўрсинди. Чойқошиқ олиб, қизчага дори ичирди. Қизча чинқирди.

— Навоийни ўйлайпман... У ҳақдаги суҳбатимизни...— деди ан-чадан кейин Моҳира.

Султон бундан икки йилча муқаддам «Жаннат» деган эртак-дос-тон ёзган, унинг бутун хаёлини ўшанда Алишер Навоий эгаллаганди. У тунда ёзар, кундузлари уйда: «Олимликда Ҳирот Арастуси» ёки «Ҳурматингга ҳар не қилса оз...» сингари сатрларни пичирлаб юарди. Бир куни Моҳирага шарқ шоирлари боғ билан дарахтни ҳаёт билан одамга кўп қиёслашгани ва умрнинг табиатдагига ўхшаш тўрт фасл-га бўлинишини айтиб, Алишер Навоий ғазалларидан ўқиб берганди.

— Нега буни эсладинг? — сўради Султон.

— Ёш улғайгани сайин киши бу гапларга яхшироқ тушуниб бораркан...

Султон индамади. Аммо ўзи шу тўғрида хаёлга чўмди.. Моҳира-ни ўйлади... Кечагина ёш, хуснга бекиёс эди Моҳира. Аммо қўшиқда: «Ўттизда ўтин бўлдим!» дейилганидек, ўттизга ҳам бормасдан эрига суюнган, бир этак боланинг остида қолиб, турмушда фароғатдан кўпроқ мاشақкатни туйган жувонга айланди. Ҳар қандай аёл сингари бунгà у бепарво қараёлмайди. Болалардан андак бўшаб енгил тортишга улгурмай, мана энди, Моҳира, белига арқон боғланиб, янгидан мاشақкатлар чоҳига тушириляпти. Нондан тортиб катак дафтаргача қа-ҳатлашган бир даврда тўртта норасидани едириб-кйидириб, иссиқ-совуғидан хабардор туриши керак. Унинг ёшлиги, чиройи бундан сўнг баттар ўғирланмайдими?! Инсон фақат мешақатларга чидаш, изти-роб чекиш, юлиниб-юлқиниш учунгина дунёга келмайди-ку, ахир? Бу бедодлик, албатта...

Султон ўзини ҳам ўйлади. Умри баҳори қашшоқликда, етимлика үтди. Ёз — болаликдан қолган жароҳатларни унутиб, қад-қомат рост-лашга кетди. Мана энди, у куз ва қиши фаслларига рўпара бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Буни вақт кўрсатади... Султон кейин бошқа одамлар ҳаётига назар ташлади. Бу кун олис майдонларда тўрт фасл-дан фақат баҳорнигина кўрган минг-минглаб йигитчалар тупроққа бош қўйишяпти. Ҳаёт боғида қариб-қуриган дарахтларгина қулаёт-гани йўқ, эндигина кўкарган, қад тикилаётган ниҳолларнинг ҳам илди-зига болта тушияпти. Наҳотки, дўнёдаги инсонлар урушларсиз яшай олмайдилар?! Наҳотки, боқقا аёвсиз бостириб киргандарнинг арра, болта тутган қўлларини мангуб қирқиб ташлашга башариятнинг ҳамон қудрати етмайди?! Наҳотки!..

Сўнгги кун асосан шу суҳбатлар, шу ўйлар билан үтди...

* * *

Мана, Султон жўнайдиган кун ҳам келди.

Үй сув қўйгандек жимжит. Фақат Моҳира, Моҳрўй опа эмас, болалар ҳам нафасларини ичга ютишганди. Болалар нималар бўлаётганига уччалик тушунишмаса ҳамки, оталари уйдан кетаётганини англаши, хонадон ҳаётида катта бир ўзгариш рўй берганини ўзларича ҳис этишганди.

Моҳрўй опа эрталабдан супрадаги қолган-қутган унни ўртага сидирганча, Султонга йўл учун кулча ёпди. Моҳира эса бир парча гўшт, икки қисм туруч топиб, ош дамлади. Эри палов билан кўк чойни яхши кўришини билганидан, катта чойнакда кўк чой ҳам дамлади.

Султон уйдагилардан ҳеч кимнинг кайфияти бузилиб, иштаҳаси бўғимласин, деган ўйда лаган бўшагунча ошдан қўлини узмади. Чойдан ҳам босим ичди. Кейин ўрнидан туриб, кундалик ишга кетаётган одамдек, осойишта кийинди. Ойнага қараб, одатicha сочини чапдан ўнгга таради, ювиб-дазмолланган оқ бир рўмолчани чўнтағига солиб қўйди.

Моҳира билан Ботир ҳам кийинишиб, Султонни кузатишга тайёрланишганди. Аммо Султон билет менда, поезд қаёққа кетарди, деган каби ҳамон шошмасди.

Ниҳоят Моҳрўй опа, қизчалари билан хайрлашиб, даҳлизга чиқди, пальтосини елкасига ташлади. Остонада турган чоққина жомадонни кўтариб, эшикка ўйналди. Кўпинча ишга кетаётib, мана шу жомадон сингари ўнг қўлида портфель кўтарганча чап тарафга билинрабилинмас эгилиб, чап қўлини бир текисда силкитиб бораарди. Ҳозир ҳам шу тарзда йўлга тушди.

Бекатда Моҳира кўзига ёш олди. Уни кўриб, айрилиқни туйгандек, Ботир ҳам бехос йиғлаб юборди. Султон бошда Моҳирага таскин-тасалли берди. Кейин жаҳли чиқди, сенга нима бўлди ўзи, нега йиғлайсан, деб хотинини қаттиқ койиди. Сўнг эса юмшаб, уни, Ботирни қучди, ўпди; уларга яхши гаплар айтишга уринди...

* * *

Поезд Андижондан йироқлашиб, бепоён далалар бағрига кирди.

Султон вагон ойнасига, ойнадан қор босган, бир хил манзара касб этган ўнқир-чўнқир далаларга ғамгин тикилди. У биринчи марта уйдан чиққани йўқ: ҳаётида яқин-йироқларга кўп сафар қилган, иссиқ кўрпа-тўшакни ташлаб кетишининг ҳамиша кишига малол эканини хис этганди. Аммо унинг бу галги уйдан чиқиши олдингиларига сира ўхшамас, унинг ҳолатини ҳам малол деб бўлмасди.

Хаёллари айқаш-үйқаш эди. Кўнглида туйгулар түғён урар, яқин кишилар билан босиқ-осойишта, ҳаттоқи андак совуқкон ва кескин хайрлашганидан сўнг, якка-ёлғизлиқда асаблари бўشاшиб, энди унинг тўлиб-тўлиб йиғлагиси келарди. Уйдан, шаҳардан шу чиққанича кунлардан бир кун қайтиши ҳам, ҳеч қачон қайтмаслиги ҳам мумкинлигини ўйлар, лаблари пичирлаб, урушга лаънат ўқирди.

У кўнглидаги барча кечинмаларни шарҳлай олмасди, албатта. Кўнглида ўзи улғайгач, одамлар сафига қўшилгач, қадрдон Қоғолтомга бир қургина бориб кела олмаганидан армон бор эди! Опалари Хадича, Османур, укаси Саид билан сафар олдидан оддийгина хайрлаша олмаганидан алам! Уйда шу кўнлар аксига Илҳомиянинг аҳволи оғирлашганидан изтироб! Моҳиранинг қийин шароитга қолганидан ўкинч! Моҳирага, ширин-шакар болаларига, Фотима опа, Моҳрўй опага нисбатан муҳаббат, уни Андижондан шамолдек юлқиб кетаётган кунга, ёвуз душманга нисбатан нафрат, адоват!..

Поезд йўлга тушганда қуёш уфққа ёнбошлиганди. Шафақ алвон

тусга кирди; сокин бир оқшом чўкиб, тун аста-аста далаларни ўз бағрига торта бошлади.

Султон Андижондан поездда дам сайин узоқлашаётib, хаёллари ҳам аввалгидан тиниқлашгандек, кўнглидаги туйгулар түфёни ҳам бир оз босилгандек бўла борди. Ўз-ўзидан ғаши келди. Сен нега бунча мунғайиб ўтирибсан, Султон, ўлади у. Ўйни тарк этиш оғир, албатта. Лекин гурас-гурас йигитлар кетишаپти! Сенинг улардан бирон ортиқлик жойинг борми?! Ҳамма чидаяптими, чидагин-да, сен ҳам. Қайғу сенга айниқса ярашмайди.

Султон уруш бошланиб мамлакатда ҳарбий ҳолат эълон қилинган биринчи қунни эслади. Ўшанда ўзи ёзган «Текстилькомбинат тўкувчилари» деган шеър ёдига тушди:

Тўқиймиз лаънати Гитлерга кафан!
Тўқиймиз...

Сен, нима, фақат шеър билан курашаман, деганимидинг?! Йўқ, фақат бир шеър билангина душманга гўр қазиб ҳам, кафан тўқиб ҳам бўлмайди. Мехнат билан мумкин. Тўғри, фронт орқасида ҳам кунига ўн икки-ўн тўрт соатдан ишлаб, Гитлерга кафан тўқиётганлар оз эмас. Улар қексалар, аёллар, болалар. Сенинг ўрнинг фронтда. Сен йигитсан, бунинг устига, шеърлар ёзиб, ўзингни йиллар давомида Ватан хизматига шайлаб юргансан. Бардам бўл. Ўйингдагилар учун ҳам кўп қайфурма. Бутун ҳалқ нимагаки бардош бераётган бўлса, улар ҳам бардош беришади.

Султон ўзини қўлга олди. Вагон ойнасидан ташқарига тикилиб қолди, далаларда хаёлий, афсонавий, қандайдир ваҳмли шаклу шамойилларга кираётган пастаккина тут тўплари, тепаликлар устидаги тўқайчалар, қищ бўйи намиқиб ётган ғарамлар, айри ётган қатта-катта тўнкалар... Кўз ўнгидан лип-лип ўтаётган бу манзара, аста-секин тун бағрига кираётган далалар унга шу сонияда яна туғилган қишлоғини, болалик кунларини эслатди...

Султоннинг хаёлида энг аввал ҳаробгина ҳовли, қийшайган айвон ортидаги пачоққина уй ва уйнинг тўрида жасад сингари оқقا ўраниб ётган волидаси жонлангандек бўлди. Кейин хаёлидан эгри-буғри кўча, қишлоқдан чиқаверишда соқчидек қаққайган, қариб-қуриган каттакон дарахт лишиллаб ўтди. Кейин эса негадир кўз ўнгига гоҳ ариқ бўйи, гоҳ дарахт остида, гоҳо қайсиdir экин майдонида учта-тўртта бўлишиб, нималарнидир вазмин, шошмасдан сўзлашиб ўтиришган қишлоқ қариялари тизилишиди. Ниҳоят, қишлоқдаги етим-есирларга кўнгли кўпроқ ачишган, бир парча нон, эски бир энгил-бошни дариф тутмасликка ҳаракат қилган кекса аёлларни эслади ва ўша олис болалик кунларида ўзи аёллардан эшитган бир қўшиқ беихтиёр ёдига тушди:

Отам мени отдиilar.
Бойбаччага сотдиilar.
Бойбаччаси қурусин,
Рангим зардоб этдиilar...

Қишлоқда сарсон-саргардон кун кечирган ўзбек, туркман, қозоқ, тожик, татар — турли миллат мусулмон болалари кўп эди. Булар «бой отанинг етимчалари» бўлиб юришарди. Султон ҳам онаси вафот этгач, ўшалар сафига қўшилганди... Йиллар ўтиб, у бугун ўзи олдин ўйламаган бир ҳақиқатни ҳис этди: аёлларнинг ўшанда етим-есирларга шафқат қилишлари бежиз эмас экан. Уларнинг ўzlари зулм кўришиб, болалар ҳолига тушунишган экан...

Бу — ўтмиш эди. Энди Қоғолтомдаги ҳаёт, албатта, бошқача. Аммо Султон ўзи кўрган қишлоқда энди нималар қолгану нималар ўзгарган — билмайди. Бунинг устига, йиллар давомида анча нарсани унут-

ди ҳам. Эслаш керак. Қишлоқда у билган ўша чоллар, кампирлардан кимлар тирик экан?! Абдурауф боғбон... шу ном унинг хотирасида баъзан такрорланади. Қишлоқни кўм ямлаб ётганида боеяратиб, ҳаммага мева-чева улашишини хаёл қилганди Абдурауф ота... Яхши одам эди. Тирикмикан?! Халқ... Эзгулик истаган халқ ўлмайди!

Султон аслида Қоғолтомга бориб, қишлоқни қадам-бақадам айланмоқчи эди. Одамлар билан сұхбатлашмоқчи... Бўлмади...

У энди ўқинч билан ўтмишда ўз хонадони аъзолари ҳар ёққа тўз-риб кетишганини эслади. Укаси Саид Бухоро воқасидаги Когон шаҳарчасида, опалари Хадича ва Османур Туркманистонда ҳаёт кечиришади. Турмушлари яхши. Аммо кўп йиллардан буён опа-укалар фаяқат ора-сира бир-бирларига хат-пат ёзиб туришади холос. Йўл олис. Султон бир неча марта укасини, опаларини бир ерга тўпланиб яшашга даъват қилди. Бироқ бундан ҳеч қандай натижага чиқмади... Энди уруш...

Укаси Саид билан охирги марта учрашгани Султоннинг ёдига тушди.

Саид ўшанда Когондан Андижонга мәҳмон бўлиб келган эди. Акаука хушчақчақ сұхбатлашиш ўрнига негадир икки-уч кун нуқул баҳлашибганди...

Якшанба куни эди. Султон нонуштадан сўнг Саидни Моҳира билан болалар ёнида қолдириб, ўзи бир оз китоб мутолаа қилгани ичкари хонага кирди. Эшик қия очиқ қолганди. Кўп ўтмай, нариги хонадан эшитилган товушлар Султоннинг диққатини беихтиёр жалб этди.

— Акангиздан гап олиш қийин,— деди Моҳира.— Қудуқдан сув тортгандек... Индамайдилар...

— Биз болаликда анча жабр чекдик. Акам гапиргиси келмаса керак...

Саид гугуртни чирс этказиб папирос ёндиригандек бўлди. Ичкари хонада, ёзув столи ёнида ўтирган Султон ҳам папирос тутатди. У Моҳира билан Саиднинг гапига эътибор бермай, мутолаани давом эттиримоқчи эди, эплаёлмади. Саиднинг гапидан хәёли бўлинди.

— Мени эслаганим, онам касал, бутун турмуш акамнинг бошида эди. Акам ўт ўпар, мол бокарди. Бўйнига эски бир тўрвада осиб юрар, уйга шу тўрвада бир кап донми, бир бурда нонми, кўтариб келарди. Ўй чўйкан, қоронғи, зах, эшикдан, дарчадан, тешик-туйнуклардан ичкарига шувиллаб қум тўкилгани-тўкилган эди.

Султон ўридан туриб, эшикни оҳиста бекитди. Кетма-кет иккита папирос чекди. Бир оз ғаши келди. Бўлмади. Барни бир ишлай олмаслигини ҳис этди. Ўридан даст туриб, эшикни қайтиб очди.

— Нега ёлғон гапиряпсан, Саид?! — деди укасига у ярим чин, ярим ҳазил оҳангиди.

— Сиз ҳаммасини эшитиб ўтирганимидингиз?! — унга хуркиб қарди Моҳира.

— Бўлмасам-чи! — кулди Султон.

— Мен ёлғон гапирганим йўқ. Мен... — ғудранди Саид, гўёки ўзи ёлғон гапиргану энди оқлангиси келган одамдек, қизариб-бўзариб.

— Сен муштдек бола эдинг. Эсламайсан у кунларни! — деди Султон кескин. Ў девор этагига ташланган кўрпачага ўтиб ўтириб, Нурия билан Румиянинг бошини икки ёндан бағрига босди ва яна кулимсизради.— Мен қишлоқда ўтган болалик кунларини эсласам, кўнглим доим алланечук ёришади... Қишлоғимиз атрофияда бепоён далалар кўп эди. Ариқда сув оҳангдор, майнин шилдирав, кишининг ўйнаб, тоза чўмилгиси, қумда чўэзилиб ётгиси келарди. Далада баҳор пайтлари тиззагача ўт ўсарди. Эрталаб чиқсанг, шабнамдан улар худди кечаси ёмғир ёғиб ўтгандек нам бўлиб, оёқ босганингда, борлиғинг ёқимли титраб кетарди. Баъзан чақмоқ гугуртини чақиб, чиндан ҳам кўкдан икки-уч

томчи тўкиларди. Кўкка қараб, майдаламай бирдан ёғсанг-чи, биз кашада ёғиб ўтишингни кутиб турамиз, дейсан. Дала-кир жимжит. Табиат сенга итоат қилгандек, бирдан шивир-шивир ёмғир бошланиб, охири селга айланади. Ниҳоят сел ҳам тиниб, юракка хушбўй ҳаво ютганингча очик майдон сари югурасан. Кўкда қуёш балқиди. Рангоранг камалак кўзга ташланади. Барглар устида кумуш томчилар йилтйилт ёнади. Унда-бунда тўпланиб қолган сувлар кузги кўлга ўхшаш соф, тиниқ. Сув тагида осмон силкиниб, оқ булутлар секин сузади. Севиниб-сакраб, қофоздан митти қайиқчалар ясайсан, оқ елканлар тақасан. Улар сувда юзиб кетишади... Қишлоқда ўтган болаликни ўксиниб эслаш мумкин эмас...

Султоннинг гапи шунчаки бир ҳикоя, шунчаки хаёл меваси эди. Қоғолтомда эса биргина ариқни ҳам доим қум кўмар, далада бўй чўзган ҳар бир гиёҳ қум аждарига ем бўларди. Бундай баҳор манзараси қаёқда дейсиз? Бироқ Султонга болаликни қора лиbosга буркаш малол эди. Шу боисдан ҳам янгича ҳикоя тўқиганди.

Моҳира сезигир, буни пайқади. У, бундан ташқари, эрининг феълини яхши билади. Султонга бақрайиб қаради:

— Э, тўхтанг, бу қайси йилларнинг ҳикояси, Султон ака?! Менимча, Қоғолтомга бунинг ҳеч алоқаси йўқ... Сайд акага, ёлғон гапирма, деб ўзингиз... Сайд ака тўғрисини гапирдилар... — деди.

— Менини ҳам тўғри! — кулди Султон. Кейин, бу ҳақда гап тамом, дегандек сұҳбат мавзусини ўзгартириди. — Сен ҳам Андижонга кўчиб келсанг, ёмон бўлмасди, Сайд... Бир ерда яшасак, дегандим...

Сайд боядан бери акасидан мулзам ўтирганди, унга бехос ҳужум бошлади:

— Соя-салқин Андижон ўзингизга буюрсин... Бухорони тўзонли деб қочдингиз... Биз ўша тўзонли воҳада яшайверамиз, акажон...

Султонга укасининг ҳазили бир оз оғир ботди.

— Бухоронинг тўзонларини кўзларимга суртмайманми! Мен қум ичида катта бўлганман, биласан, тўзондан қўрқмайман. Лекин бутун Ўзбекистон бизники эмасми! У томон менини бўлиб, бу томонда бирор менга, аравангни кўтар, мусоифир, дегани йўқ. Опам учун келдим... Сен менга таъна қилмагин, Сайд!

Орага андак сукунат чўқди.

— Кўнглингизга олманг, акажон... — деди Сайд ўтинч билан сўнг жиддий қиёфада давом этди. — Сиз шоирсиз. Хаёлпараст, дегандек... Фарид болалик кунлари ҳар ёққа тўзгигб кетган хонадонни қайтиб бир ерга тўплагингиз келяпти. Канийди, бу шунчалик осон иш бўлса... Азалдан одамлар бир ерга тўпланаверишган, лекин ҳар хил суронлар уларни яна тўрт томонга сочиб, кўпинча шундай яшаб қолаверишган... Ҳаёт хаёллар, орзулар билан ҳамма вақт бирдай ҳисоблашвермайди....

Бу гапдан Султоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Бекорларни гапиряпсан! Мана, кўрмайсанми, мендан узоқда юриб, тушкунликка ўрганиб қолипсан. Яхши эмас...

Сайд унга жавобан ҳеч нарса демади...

Султон поездда Андижондан узоқлашиб кетаркан, шуларни ўйларди.

...Наҳотки, ўшанда Сайд бор ҳақиқатни айтган, мен эса ростакам, хаёлпарастлик қилганман?! Наҳотки, эндиғина осойишталик топишиб, бир-бирларига интилишган кишиларни мана бу фалокат уруш, олдингидан баттар ҳар ёққа тўзгитади?! Наҳотки, ҳаёт хаёллар, орзуларни йўққа чиқариб, уларни бемалол кўкка қовуради?! Наҳотки!..

Султонни совуқ тер босди. У ўзининг қону жонига тушкунлик иблис сингари сездирмай кираётганини ҳис этди. Йўқ... Бу кунлар ўтади. Оз қолди... Ҳаёт баъзан хаёллар, орзулар билан ҳисоблашмай.

ди. Лекин дунёда ёрқин ҳикоялар, хаёллар, орзуларсиз яшаб бўлмайди! Полиздаги жонсиз қўриқидан чайла ёнидаги ўқариқда қовун қўриб ўтирган кекса дэҳқоннинг фарқи шундаки, у қушларни полиздан ҳайдайтганида ҳам уларнинг қандай енгил учишни завқланиб томоша қила олади...

* * *

Тун пардаси осилган ойнада энди ахён-ахён йилт этган чироқлардан бўлак ҳеч нарса кўринмас эди. Поезд ҳамон олга учар, вагонда фонуслар хирагина нур сепарди. Одам кўп. Одамлар билан уларнинг соялари қоришиб, бир маромда вазмин чайқаларди.

Султон қандайдир чол-кампирнинг ёнидан жой олганди. У ҳамон ойнага ўйчан тикилиб ўтирар, фақат ора-сира одамларга кўз қирини ташлаб қўярди. Рўпарада ўрта ёшлардаги эркаклар, аёллар тизилишганди. Сал нарида уч-тўрт ўсмирлар — отасининг уйига келиб қолган тантик ўғиллардек бемалол қарта сузишар, тинмай ғўнғирлашишарди. Улардан нари томонда ёшгина жувон бола эмизиб ўтиради; икки-уч соатдан буён нечундир кўксини боланинг оғзидан олмасди. Бери томонда афти ангоридан қотирилган балиқни эслатувчи бир киши ялпайганди; кўзлари сузилган, мудраяптими, уйғоқми, билиб бўлмас эди...

— Кечирасиз, андек сурилишнинг иложи йўқми?! — Султон бошини кўтарди.

Йўлакда бири новча, бири паст бўйли икки йигит туришарди. Новча йигитнинг қўлида катта тугун, наригисининг қўлида жомадон бор эди.

Султон индамай ёнидаги чол-кампир томон сурилди. Новча йигит тугунни оёқ остига ташлаб, тахтадан жой олди; иккинчиси жомадонни ўртага қўйиб, ўшанга омонат ўтира қолди.

Султон қайтиб ойнага юзланди... Булар Асакада ёки Қўқонда поездга чиқишиган бўлса керак...

— Кечирасиз, мабодо сиз тошкентликмасмисиз?

— Мен... Йўқ... — бошини чайқади Султон. У кўнглида танҳолика майил эди. Аммо... — Тошкентга боряпсизларми?! — қизиқиб сўради беихтиёр.

— Тошкентга, — деди новча йигит. — Иўлни билмаймиз. Олдин бормаганмиз...

Султон яна ойнага юзланди. Унга боя новча йигитнинг дадил келиб жой олгани-ю, паст бўйли йигитнинг новчага соядеккина эргашани унчалик ёқмаганди. Энди эса бехосдан уларнинг соддадиллиги, очиқлигини ҳис этди. Уларни қандайдир ташвиш ўйлга бошлаганини ўйлаб, кўнгли алланечук ачишиди. Бу йигитлар ҳам қаёққадир, балки, хизматга кетишаётгандир...

— Тошкентдан жўнайсизларми бирон ёққа?! — сўради Султон.

— Ҳозирчар... — ўз-ўзига гапираётгандек, бир оз нохушроқ кўйда сўзланди новча йигит. — Ҳарбий, мактаб бор дейишди. Тошкентдан ташқарида...

Султон донг қотиб қолди. У йўлда ўзи билан қисмати бир кишиларни учратиши оддий, табиий ҳол эди. Аммо бундай тасодиф...

— Мен ҳам ўша ёққа кетяпман, — деди Султон. — Лекин мактабни мен ҳам билмайман...

У буни осойишталик билақ айтди. Аммо йигитлар... бирдан ҳаяжонланиб, шунақангি суюнишдик! Султоннинг ҳам ўйл билмаслигига аҳамият беришмади. Аксинча, унга дарҳол, «майли, ҳечқиси йўқ, бирга эканмиз, Тошкентга етиб олгац, нариёғини бир амаллармиз», дейишди. Қейин одамлар суриштириб Маккани топишган экан, деб кулишди... Йигитлар учун, чамаси, янги бир ҳамроҳ топилганинг ўзи қувончли эди. Елка елканинг тафтини сезади!

Султон ёлғизликдан изтироб чекаётганди. Йигитларнинг кайфияти энди унга ҳам юққандек бўлди...

* * *

Йўл, мақсад бирлиги тез фурсатда Султонни йигитларга, йигитларни Султонга яқин қилиб қўйди. Бир-бирлари билан танишиши. Новча йигитнинг исми Иброҳим, паст бўйли йигитнинг исми Латиф экан. Иброҳим комсомолда ишлаётган экан. Райкомда. Латиф мактабда географиядан дарс берётган экан.

Йигитлар ўз навбатида Султоннинг касби кори билан қизиқиши. Султон ўзи тўғрисида гапиришни ёқтирасди. У ўзининг шоирлигини камтар баҳолар, халқни, унинг тилини улуғларди. Шу боисдан бир пайтлар: «Ўзбек тили — музика; биз унга янги овоз...» деган сўзларни ёзган эди. Институт муаллимларини кўпчилик «кatta мударрис» деб билишар, шу сабабдан Султонга бу ҳақда гапириш ҳам мақтанишдек бўлиб туюларди. У йигитларга: «Мен ҳам дарс берардим...» деб қўя қолди.

* * *

Улар тунни вагонда шунчаки ўтириб, уйқусиз ўтказиши. Кун ёришиб, ойнага қуёш тушгач, Султон биринчи марта йигитларга яхшироқ разм солди. Буларнинг иккиси ҳам ундан анча ёш, тахминан энди йигирмалардан ўтишган эди. Иброҳим узун пальто кийиб, бошига андек олифтароқ намойишда кепка қўндирганди. Юзи буғдойранг, қошлири худди бўялгандек қалин, кўзлари катта, чиройли эди. Латиф одми фуфайкага ўранган, бошига чуст дўппини бостириб кийганди. Икки юзи лўппи, тимқора, афт-ангорида, нигоҳида шу қадар мўминлик бор эдик, бундай кишиларни одатда, нимадир гуноҳ қилиши хаёлга сиғмайди, дейишади. Йигитлар ҳам Султонга разм солгандек бўлиши. У оқ кўйлак устидан қора костюм кийган, қора бўйинбоғ таққанди. Бошида қоракўл телпак; пальтосини тиззасига ташлаб ўтирар, оёғида янги мойланган этик ярқирав эди. Султон хизматга бораётган аскар эмас, байрам куни томошага чиқсан зиёли йигитчаларни эслатарди. Бўйи ўрта, аммо бир оз қорин қўйган, кўзлари хаёлқаш, юзи андек қонсиз, бурни сал катта; оғзи эса кичикроқ, умуман, бир қарашдаёқ яхши таассурот қолдирав эди...

* * *

Поезддан одамлар йўлларда бирин-сирин тушишиб, вагон сал бўшаб қолди. Йигитлар Султонга рўпара ўринни эгалашди: Иброҳим оёқ остида ётган тугунни тахта устига олиб, диванга ўтиргандек, ҳорғин суюнди; Латиф, аксинча, устоzlар даврасига кирган шогирддек, тахта четига ҳам қисиниб, омонатгина ўтирди. Кейин улар вагон бўшаганидан фойдаланиб, оз-оздан мизғиши; йўл хизматчисидан қайноқ сув олиб чой ичишиди...

Кечаки бир қур танишиб олишгач, сукутга чўмишганди. Султон индамас, йигитлар ҳам чурқ этишмасди.

Султон йўлга чиқсан пайтидагига нисбатан анча осойишталик туйган, аммо шунга қарамай, у урушнинг, бу сарсон-саргардонликнинг қаҷон тугаши, қандай воқеалар рўй бериши тўғрисида одатдагидан кўпроқ ўйлашга мажбур эди. Мактаб қаерда жойлашган ўзи? Мактабда уларни нималар кутяпти? Кейин-чи?? Унинг шулар ҳақида ўйламаслиги мумкин эмасди. Йигитлар кечаки ўзларини ниҳоятда осойишта тутган бўлишса-да, уларни ҳам шунга ўхшаш муаммолар тарк этмагани аниқ эди.

Султоннинг ҳамроҳлари иккиси ҳам самимий, дилкаш йигитлар экан. Латиф мулойим, беозор. Иброҳим босиқ, ўқтам. Латиф асосан икки мавзуда гапиришни ёқтиаркан. Биринчиси — уйи; иккинчиси

география. У Султон билан юракдан бир оз сұхбатлашгиси келгандек бўлди.

— Бизнинг уйимизни кўрмагансиз, Султон ака,— деди Латиф нечундир хижолат чекаётгандек оҳангда.— Шундоқ дарвозамиз олдидан сув ўтади. Атроф чиройли. Уй-жойимиз ҳам... Чорбоғимиз бор. Лекин чол-кампир... қариб қолишган. Мени эшикда пойлаб ўтиришади...— У бир нафас жим бўлиб қолди. Кейин, яна ўйчан пичирлади:— география ажойиб фан. Тоғлар. Дарёлар...

Латиф анча гапириб ўтириди. Иброҳим сұхбатга аралашмади. У фаят бир гал кулимсираб, ўзича Латифнинг: «Тоғлар. Дарёлар...» деган сўзларини тақрорлаб кўйди...

Султоннинг ёнида йўл бўйи чўнқайишиб ўтирган чол-кампир поезддан тушишга ҳозирлик кўришиб, уч-тўртта халта-тугунни қўллариға олишди. Латиф гапдан тўхтаб, ўрнидан ирғиб турди. Чол-кампирни кузатиб қўймоқчи эканини билдириди. У алланечук безовтланиб, халта-тугунларни кўтарганча, худди ўз ота-онасига хизмат қилаётган ўғилдек беминнат, андак итоаткорона вагон эшигига йўналди. Иброҳим унинг изидан тикилиб қолди.

— Иккимиз бир қишлоқдан. Латиф кексаларга меҳрибон!— деди у. Сўнг вагон ойнасидан перронга қаради. Нари-бери юраётган ҳомималии бир аёлга кўзи тушиб, унинг юзида қандайдир ўқинчми, изтироб акс этди.— Бечорага қийин...

Султон йигитлар тўғрисида беихтиёр ўйлади: «Иброҳим уйланган, Латиф бўйдоқ бўлса керак!» Бироқ у Иброҳимга бу ҳақда индамади.

Латиф уларнинг ёнига қайтиб келди.

— Менга, ҳали уйга бир кириб-чиқишимиз ҳам мумкин, дейишди... Үқиш битгач... Мен-ку, кетаверарман, лекин чол-кампир...

— ...эшикда пойлаб ўтиришади. Шунақами?!— деди Иброҳим бу гал Латифга истехзо билан. У дўстига кескин танбеҳ берди:— Сен бир гапни қайтараверма, оғайин. Ҳамманинг дарди ўзига етарли. Сен, нима, Султон акани ёлғиз деб ўйлайсанми?! Мен-чи?! Биласан, хотиним, бўйида бола, йиглаб қолди... Ота-онанг эшикда ўтирибдида. Районга борсанг ҳам ўтираверарди... Одамни қийнаб юборасан баъзан...

Улар шундан кейин яна сукутга чўмишди...

* * *

Поезд кун оққанда Тошкентга етиб келди.

Султон турли мажлис-анжуманлар баҳонасида Тошкентни бир неча марта зиёрат қилган, пойтахт шаҳарнинг бекати унга яхши таниш эди. Сўнгги бир сафари ёдига тушди... Ҳудди ҳозиргидек февраль ойи эди ўшанда. Оқшом. Қалин қор ёққан. Мукофотланган бир гурӯҳ ўзбек адиллари Москвага отланишган. Бекатда икки юздан ортиқ қишлоқ хўжалиги стахановчилари ҳам тўпланишган, булар ҳам Москвага боришлиари қерак эди. Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев перронда шунчаки сайр қилаётгандек вазмин айланиб юрар, дәхқонча содда, беғубор жилмайгани-жилмайган эди. Ша куни бекатдá митинг бўлган, марш саддолари остида поездга чиқишиган эди.

Султонга умуман Тошкент ҳамиша анжуманлар, қурултойлар, қизгин учрашувлар, сайлу карнаваллар, гаройиб томошалар шаҳри бўлиб туюларди. У шундай таассуротда бекатга қадам кўйди.

Йўқ, Султон бу гал пойтахт шаҳарга бошқача тарзда келгани сингари пойтахт шаҳар ҳам энди ҳар қачонгига ўхшамас эди. Шаҳар қопқаларидан бири бўлган бекатнинг ўзидаёқ бесаранжомлик кўзга ташланар, бузилган ари иинини эслатар эди.

Ҳамроҳлар юкларини кўтарганча суриниб-суримилиб, бекат олдидаги

майдонга чиқиши. Султонга бу ер ҳам файзсиз туюлди. Катта ташвишлар сабабли энди майда-чыйдага деярли эътибор қилинмай қўйилган эди. Унда-бунда чиқинди, ахлат уюмлари. Атроф лой, ифлос; янги, кўркм иморатларга хунук, йирик доғлар чапланган. Иморатлар пештоқида шиорлар ёзилган алвонлар ҳилпиради. Аммо эски бир бино пештоқидаги шиорда: «Ватанинг бошига жиддий хавф тушиб турган ҳозирги кунда...» деган сўзларнигина ўқиши мүмкин; гўёки хавфдан дарак бергандек, алвоннинг паски томони шамолда ўралиб қолган эди. Тахта деворларга фронтга ёрдам тариқасида ўюштирилган концерт афишалари, бўёғи ўчмаган плакатлар, ишга таклиф этувчи қандайдир эълонлар ёпиширилган; булар, ҳар ҳолда, кишига руҳ бағишилар эди. Султон майдонда одамлар шошқин кезишаётганини ҳам кузатди. У аёлларнинг одми қора либос кийишиб, тўп-тўп ишга кетишаётганини олдинлар кўрмаган, эҳтимолки, кўрганда ҳам бунга диққат қилмаганди. Майдондан бир неча тўп шундай аёллар ўтиши; иккинчи смена ишчилари бўлса керак...

Тошкент осмонида парча-парча, увада булутлар сузишар эди. Ҳаво нам, совуқ, совуқ...

* * *

Улар ундан-бундан йўл суриштира бошлишди... Иброҳим Султон билан ёнма-ён қадам ташлар, у Тошкент тўғрисида ҳам, йўл тўғрисида ҳам индамай борарди. Латиф эса булардан сал орқада судралар, ҳар дамда юксак иморатларга анграйиб қаради. У фақат бир гал мулойим, беозор ғудранди:

— Тошкент яхши экан. Чиройли...

Уларнинг ҳадеганда мушкули осон бўлмади. Кун кетиб қолган, кечгача ҳар қалай манзилга етиб олиш керак эди. Ниҳоят, Султон ўз билганича йўл бошлайверишга қарор қилди.

Улар трамвайга ўтиришиб, шаҳар этагигача бориши. Кейин поездда яна бирор соатча йўл босиши. Поезд уларни беш-ўнта пастак бинодан иборат янги қишлоқларни эслатадиган қандайдир маконга олиб келди. Султоннинг йўл билиши ҳам шу ерда тугади.

Ҳамроҳлар, йўлни аниқлаш мақсадида, рўпарадаги гиштдан тикланган, қадимий ҳаммомларга ўхшаш залга кириши. Зал бадбўй ҳидга тўлғин, қоронги эди. Бир бурчакда уч-тўрт киши совуқданми, очиқиши нишонаси бўлган хасисликданми, дир-дир титраб, ниманидир кавшаб ўтиришарди. Бошқа ҳеч ким йўқ; эшиклар, дарчалар берк.

Қайтиб ташқарига чиқиши. Уларнинг ҳам энди аллақачон ичаклари сурнай чала бошлаганди. Латиф, чамаси, очликка тоб-тоқат қилломасди.

Охири бирор ерда овқатланиб олиш, кейин яна йўл суриштиришга қарор қилиши...

Кўчаларни икки-уч айланишиб, ҳеч қаердан уйда ўзлари одатла-нишган иссиқ овқатнинг дарагини топишолмади. Кўчалардан чеккада ғаригина чойхона кўзга ташланарди; ноилож шу ёқقا кириши.

Чойхонадаги юқори сўрида бир неча қариялар ўтиришар, товуш чиқармай алланималарнидир муҳокама қилишарди.

Ийитлар эшик яқинидаги сўридан жой олиши. Латиф жомадондан патир, пишлоқ чиқарди. Султон ҳам кулча, қайнатилган картошка, тухум олиб, дастурхонга қўшди.

Чойхоначи уларнинг ёнига келди.

— Сув бор. Лекин қуруқ чой йўқ. Ҳафа бўлмайсизлар...

Латиф фуфайкаси чўнтағидан ёзувлси, эски қофозга ўроғлиқ қуруқ чой чиқарди. Чойхоначи худди ўғирлик мол билан қўлга тушган одамдек қисиниб, чойни олди. У дарров патнисда икки чойнек чой дамлаб келди,

Султон, ҳар эҳтимолга қарши қарияга ўзлари боришаётган манзил тўғрисида сўз очди.

Қария яна қисингандек бўлди.

— Айтишим қийин. Ҳаммаёқ аскар. Фронт...— деди у. Кейин негадир шарт бурилди; чойхона тўридаги Сталиннинг ҳарбий усти бошда тушган каттакон расмига ишора қилди.— Ҳозир бутун юрт ҳарбий кийган, болам. Фронт...— Шундан сўнг қария ўзининг сиёсатдан эканидан мамнунланибми жилмайиб қўйди.— Қидирган топади. Ҳафа бўлмайизлар...— дея юқори сўридаги чоллар томон кетди.

Латиф ниҳоятда меҳмоннавоз экан. Пишлоқни бурдалаб, тухум билан картошкани дарҳол арчиб қўйди. Патирни, кейин кулчани ҳам ушатиб, дўстларига меҳрибон қаради:

— Қани, олинглар...

Султон бир тишлиам патирни оғзига солди. У чойхонани кўздан ке-чираётib, бехосдан дераза томондаги хонтахта устида йиртиқ-сириқ журналлар ва қандайдир газета ётганини кўрди. Үрнидан сапчиб, хонтахтага яқинлашди. Газета янги, шу кунги эди. У жойига қайтиб, чой ҳўплаганча, газетани очди. Биринчи саҳифада босилган маълумотларга қизиқсиниб кўз, югуртириди, Қизил Армия ташкил топган куннинг йигирма тўрт йиллигига бағишиланган жанговар чақириқлар эълон қилинганди. Одатдагича қисқа-қисқа Информбюро ахбороти ҳам берилган. «21 февралга ўтар кечаси бизнинг аскарларимиз немис-фашист аскарларига қарши кескин жанглар олиб бордилар...»

— Олинг, Султон ака...

Султон ўқищдан тўхтаб, тамадди қилишга қанчалик уринмасин, томоғидан ҳеч нарса ўтмади.

У ҳар куни газеталардан Информбюро ахборотини ўқиб борарди. Бироқ бугун ахборот унга бошқача таъсир этди. Уйини бир оз унута бошлаганди, эслади. Кўз олдига лоп этиб ўзининг тўртта фарзанди келди. Моҳира болалар билан нима қилаётган экан?! Илҳомия андак ўзига келганимикан?! Машъум бир манзара... унга худди қоронги тунда ўз уйига эшик-деразаларни синдирганча қуролли, қонхўр маҳлуқлар бостириб кираётгандек туюлди. Шу сонияда Султон ўзининг аскарликка нақадар бурчли эканини теран ҳис этди. Ахир у хотини, болаларини ҳимоя қилишга кетмаяптими?! Бу яъжуҷ-маъжуҷларни тезроқ даф этмаса, бостириб келавериши мумкин... Моҳирага, боладарга қийин, лекин улар, ҳар қалай, фалокатдан узоқда, чидашади!..

Иброҳим ўртоқларига ортиқча эътибор қилмай, бемалол овқатланди. Кейин Султондан газетани олиб, бошдан охир, шошмасдан кўриб чиқди. У хаёлга, ҳиссисётга бериладиган йигитлардан эмас. Унинг юз-кўзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

— Олинг, Султон ака,— яна илтифот кўрсатди Латиф.— Патир билан пишлоқдан олинг...

Энди бари бир Султоннинг томоғидан овқат ўтмаслиги муқаррар эди. Юрагидаги осойишталик, қайтиб барбод бўлган, унинг ўрнида олдин туйилмаган катта, чексиз бир нотинчлик уйғонганди. У ўзини зўрлаб бир-икки пиёла чой ичди. Чўнтағидан папирос чиқарди. Чекди.

Латиф эса болаликдан етишмовчиликни кўп кўрган пишиқ-пухта одамларга хос бир намойишда патнисдаги қолган-қутган емакни териб, жомадонга солди. Сўнг Султонга истиҳола билан, аммо дадил мурожаат қилди:

— Папиросдан берсангиз... Ўзи чекмайман, лекин...

Султон Латифга қутини тутди. Иброҳимга ҳам таклиф қилди.

Иброҳим бошини чайқаб, ўз-ўзига гапираётгандек тўнғиллади;

— Умримда чекмаганман.

* * *

Ново-Черкасскийдан кўчирилган отлиқ аскарлар мактаби паст-баланд қирлар орасида жойлашганди. Осмонга туташиб ётгандек туюлган каттакон дараҳтзор этагида муваққат қурилган бинолар ва бир қатор чодирлар кўзга ташланарди. Чодирларда чироқлар милтириар, кўрпа-тўшаклар ёзилиб, тунука печкалар ўрнатилган эди. Бу ерда ўқишга келган, аммо ҳали мактабга қабул қилинишмаган йигитлар туришарди. Фовур-шовур. Бирлари оддий, бирлари аскарча кийимдаги юзлаб йигитлар бино ва чодирлар атрофида нимадир юмушлар билан куйманишарди.Faқат, ҳув минорадаги посбон йигит шамдек қотган...

Янги келган йигитлар чеккадаги чодирни эгаллашди. Бунда иккита похол кўрпадан бўлак нарса йўқ эди. Совуқ. Андижонда бўлганидан ҳам, Тошкентдагидан ҳам бу ерда совуқнинг шашти баландроқ. Ҳамроҳлар ўзлари эгаллашган чодирни наридан бери тартибга келтиришиди. Иброҳим худди бутун шарт-шароитни олдиндан билгандек, тугунда кўрпа кўтариб келган экан, жой тузашди. Кейин жилла исиниш учун атрофдан ҳас-ҳашак йиғишиб, чодир олдида кичик бир гулхан ёқишиди.

* * *

Султон йўлда ҳар нарсадан кўпроқ манзилга етиб олишни ўйлаганди. Мана, манзил... Бироқ инсон бир мақсадга эришгач, унинг кўнглида янги мақсадлар туғилвераркан. У ўзининг уйидан узоқдаги ҳаёти бошланаётган манзилда кўнгли бардошсиз олдинга чопаётганини ҳис этди: тезроқ мактабга қабул қилишса, тезроқ ўқишилар битса, тезроқ фронтга жўнашса, тезроқ фалокат уруш тугаса! Тезроқ! Тезроқ!..

Султонни энди осойишталик буткул тарк этганди. У ўзини қанчалик қўлга олишга уринмасин, иложсиз эди. Юрагида уйғонган нотинчлик худди аниқ бир жисмга айланиб, дам сайин ўсиб бораётганга ўхшарди. Йўлда, чойхонада эслаганидан бери уйи хаёлидан кетмасди. Қизчасининг бетоблиги. Моҳира... Энди нечундир шеърларини Хўжакулга қолдирганидан ҳам қаноат ҳиссини тўймас, уларнинг тақдиридан ҳам кўнгли тўқ эмасди. Уйи, шеърларидан бўлак, яна... ўша, таниш ўйлар... уруш, бу сарсон-саргардонлик қачон тугайди?! Келгусида қандай воқеалар рўй бераркин?!

Иброҳим билан Латиф кўп ўтмай чодирга кириб, уйқуга кетишиди.

Султон гулхан ёнида ёлғиз қолди. Ҳаддан ташқари толиққанига қарамай, дарров ухлагиси йўқ эди. Осмонда юлдузлар чарақларди. Ҳўл ўтина вижиллаб-бурқисиб ёнар, учқунлар ҳам ҳар дамда юлдузлар сингари сачаради. Олам сокин, бутун борлиқнинг ўзи хаёлга чўмгандек эди...

Эслаб кетдим гулхан —
Ичра ёнганинг...

Султон фашизм дунёда эндиғина бош кўтарган пайтлар римлик машҳур мунажжим Жордано Брунога бағишлиб достон ёзганди. Гулхан ёнида ўтириб, у беихтиёр ўзининг ўша суюкли қаҳрамонини эслади. Бундан уч аср муқаддам яшаб ўтган Бруно руҳоний-роҳиблар томонидан ўтда ваҳшиёна куйдирилганди...

Сана — минг олти юз,
Февраль одоги...

Машъум воқеа худди ҳозиргидек февраль ойининг сўнгги кунларидан содир бўлган эди.

Коперникка шогирд тутинган Брунонинг ҳаёти дарбадарликда, кувғинда ўтганди. У бир умр: «Эҳ, сен Италиям, туғилган ерим!» деб сифинган она юртига келганида, уни жоҳиллар тўғри «тирикларнинг сокит мозори» зиндонга ташлашган, зиндондан гулханга отишганди...

Сира унугарми
Бу кунни башар?
Римнинг тарихида
Қолур қора дөг..
Бутхоналар хуррам
Чалур қўнгироқ,
Сира унугарми,
Бу кунни башар?..

Султон достон ёзилганидан буён ўтган йиллар ичидаги асарнинг кўп сатрларини унугтанди. Бошдан охир достонни эслаб, уни ўзича ўқимоқчи бўлди, «Майдон. Тундек жимжит...» Яна бир неча сатр ёдига тушди:

Буюк минорадек
Ҷаланмиси ўтин,
Ана, чиқарилди
Шунде «гуноҳкор».
Минор тепасида
Занжирли устун,
Ана, боғладилар,
Ана, ўт, тутун...
Гулхан...

Султон гулханга тикилганича, чуқур хўрсинди... У институтда қоракўз талабалари билан «Бруно» достони устида кўп фикрлашганди...

— «Бруно»ни ўқидик, муаллим...

— Сизни олимнинг фожиали тақдиди асар ёзишга унададими?..

— Шарқда ҳам буюк мунажжимлар йўқ эмасди. Сиз нега Брунога мурожаат қилдингиз?!

— Ҳамма нарса ижодкорнинг кўнглидаги мақсадга боғлиқ. Аммо фожиали тақдидир ҳақида ҳикоя қилиш ёки ўқинч асарнинг асосий мақсади бўлолмайди. Менинг диққатимни Брунонинг ўзидан ҳам кўпроқ ўяшаган давр фожиаси жалб этди. Ушанда роҳиблар ҳукмронликни қўлга киритишиб, дунёда нимаики эзгулик бўлса, унга қарши чиқишган. Фақат Жордано Бруно эмас, ярим аср орасида 50 дан ортиқ маърифатпарвар киши ўтда куйдирилган... Хўш, тарихдаги бу манзарани эслашдан муддао нима, дерсиз?! Бугунги кунда фашизм ҳукмронликни қўлга киритмоқчи бўляпти. Франко, Муссолини, Гитлер номлари қулоқ-қа чалиниб, ғазаблантиряпти. Фашизмнинг биз эслаган роҳибларга нима дахли бор? Фашистлар худди ҳалиги роҳиблар сингари майдонларга байрамона тантанавор йўналиб, нодир китобларга аёвсиз ўтқўйишпти; инсонни ўйлашдан маҳрум бўлган махлуққа айлантиришни исташпти... Тасодифий, аммо қизиқ бир далилга эътибор қилинг... Мюнхен — Гитлер қад тиклаган шаҳар, қачонлардир роҳиблар уяси бўлиб, шаҳарнинг номи ҳам «монахлар» сўзидан олинган. Ўтмишдаги фожиа бугун бошқача шаклда тақрорланяпти. Брунонинг порлоқ руҳи эса бизни дунё тақдирига бегам-бепарво қарамасликка даъват этади...

Карвон каби ўтди
Роса уч аср,
Бироқ ҳали Римда
Ҳамон ваҳшийлик.
Бомбей майдонида
Кезади ҳали
Ўша одамкушлар
Халидан қон шимиб.
Ҳали қимирлади
Ўша роҳиблар.
Фақат номи энди:
Фашист — күшандা...

* * *

Улар эрталаб уйқудан уйғонишиб, чодирдан ташқарига чиқишганида, ҳаммаёқ қор, оппоқ оқарган эди.

Ҳамроҳлар кечака атроф-манзарани яхшироқ кўздан кечиришолмаганди. Бу ерда катта-кичик чодирлар йигирмага яқин, сал наридаги казарма бинолари тахминан ўнтача ёғоч уйдан иборат эди. Атрофда асосан акадия дараҳтлари. Биноларни ёнлаб ўтган чуқур ариқ қорга бурканган дараҳтзор томон бурилиб кетган. Олис-олисларда тизма тоғлар қорлару туманлар бағрида худди оқ қофозга ингичка чизилган пирамидаларни эслатади...

Улар ёнма-ён чодирларда турган йигитлардан андаза олишди—ариқдаги музни ёриб, ювениб-таранишди. Бундай пайтларда кишилар тез тил топишишади; печка ёқилган қўшни чодирга кириб, алюмин кружжаларда чой қайнатиб ичишли.

Уларга бугун ҳам ўз чодирларида қолишга тўғри келди. Бироқ Қизил Армия ташкил топган кун — байрам бўлганидан, кўп ўтмай бутун чодирлардаги йигитлар бир-бирларини сўроқлашиб, ўзлари уйдан олиб келишган совға-саломларни катта дастурхонларга тўкишиди. Ҳаёт ҳамиша ҳаёт, байрам ҳамиша байрам. Чодирларда кечгача суҳбат, ўйин-кулги давом этди. Қўпгина йигитлар қофоз-қалам топишиб, уй-уйларига мактуб йўллашди. Умуман, аскарча ҳаёт бошлангандек эди...

Уларни кейинги кунлар мактабга қабул қилишди. Сочларини устрада қирдиришиб, ҳарбий усти-бош кийишиди. Ёнма-ён чодирлардаги бошқа йигитлар қатори улар ҳам казармаларга кўчиб киришиди...

Иккинчи қисм

Шўл

Аллақачон баҳор келганига қарамай, бу ерда ҳаво яқин ўртада очиладиганга ўхшамас, ёмғирсиз—қорсиз кун ўйқ эди...

Кўп ўтмай мактабда ўқишилар бошланиб кетди. Шароит уруш бораётган даврга мос, оғир эди. Хоналардаги печкалар баъзан кун орабаб, баъзан икки-уч кунда бир ёқиларди. Ҳаво ҳамон қишдагидек соvuқ...

Кунлар бир-бирига ўхшар, тонг қоронғисидан алламаҳал тунгача машғулотлар, машқлар олиб бориларди. Мактаб майдони ўн чақиримлар чамасидаги катта ерни эгаллаганди. Казарма биноларидан уч-тўрт чақирим нарида олди очиқ қатор бостирмалар бўлиб, буларда мактабга тегишли отлар сақланарди. Йигитлар деярли ҳар куни далада машқ ўтказишар, сўнг отларни сувориб, ювиб-тараб, бояги бостирмаларда қолдиришганча, ётоқхонага пойи-пиёда қайтишарди.

Султон қор уриб ёки ёмғир белаклаб қуяётганида ҳам мунтазам ўтказилган машқлардан бу ерда жуда қийналиб қолганди. У шоир бўлгани учундир, ҳаётда ўзини ҳамиша кучли, матонатли ҳис этган, нимаики мashaққатга дуч келса, енгишга ҳаракат қилганди. Аммо Султон умрида ҳарбий ҳаётни кўрмаган, бир куни бундай шароитга тушиши мумкинлигини ҳаёлига келтирмаганди. У кўпинча совуқдан дийдираф, хўл-шалаббо, даладан ётоқхонага қайтишаркан, ўзича, қани тинч давр бўлса-ю, ўзоқли бир кулбага кириб, исиниб олсанг, ҳордик чиқарсанг, деб ўйларди. Унинг бу тўғрида беихтиёр ўйлаши умуман бежиз эмасди. Аёздан қўл-бетлари ёрілган, отда юравериб, отдан йиқилавериб, бутун бадани яра-чақа бўлиб кетганди. Аммо Султон, шу билан бирга

ором-фароғат тұғрисида үйлашға ҳали әрта әканини ҳис этар, бу тұғридаги үйларға тез зарба бергиси келарди... Сен ҳали нима қийинчиликни күрибсан, йигит?! Фронтта етиб бормаган бұлсанғ, урушға кириб, жаҳаннам үтида күймаган бұлсанғ! Сен юзлашадиган машаққатлар ҳали олдинда!.. У шундан сүңг үз-үзиге таскин берарди... Сөвүқ сүякка сингиб боряпти. Майли. Чидаймиз! Қорларда қолиб, әмғирларда иви-япмиәз, тарбия күрмаган баданларимиз мұматалақ бўляпти. Майли. Чидаймиз! Бизни әртага бу кунгидан машаққатлироқ ҳаёт кутяпти. Майли. Чидаймиз! Чидаймиз, вассалом! Инсоннинг гулдан нозик дейишарди. Бу унчалик тұғри әмас әкан. Инсоннинг тани метин бўлса керак. Инсоннинг үзи метин!..

Султон уйини, хотини, болаларини соғинар, кўпинча, эр кишининг кўнгли қанчалик қаттиқ бўлмасин, айрилиқ қаршисида мумдек эриб кетаркан, деб үйларди. У ҳар куни уйга бир хат жўнатишга тайёр эди. Аммо ортиқча вақт йўқ, кечакундуз хизмат камари бирдек боғланган. Султон, одатда, дўстлари билан постда навбатчиликда туриб, танаффус қилганида, тунги соат учми, бешми, қоровулхонада ўтирганича, хат ёзишга тутунарди. Постдаги бошқа йигитлар қоровулхонага кириб, шовқин бошланғач, хатни келган жойида тўхтатар, қўлидаги варақни учбурчак шаклида буқлаб қўя қоларди...

* * *

«Моҳирам! Эркам! Хушрўйим!

Сенга, меҳрибон ойимизга, шириң-шакар болаларим — Ботирим, Нуриям, Румиям, Илҳомиямга соғинчли саломлар йўллайман. Мени сизлар олти юрак бир бўлиб соғинасиз, биламан. Мен эсам шу олти юракда жойланган чексиз соғинчни биргина юрагимга сифдиришим керак. Ҳаммангизни ортиқ даражада сужман. Сенинг бошингни иссиқ кўксимга қўйгим келади. Ойимизга яхши сўзлар айтгим. Болаларимни кучгим, эркалагим... Хайр, майли сизлар мен учун кўп қайғурманглар, бу кунлар, албатта, ўтиб кетади. Бошимизга айрилиқ савдоси тушганига қарамай, бизнинг соғ-саломат экандигимиз яна бир куни дийдор кўришувга умид чироғи әмасми?..

Менинг Илҳомим қалай?! Салгина тузалдими?! Беланчакдан тушиб, олдингидек ўйнаб юрибдими?!

Турмуш оғир: сенга, ойингга болалар учун сўз билан ифодалаб бўлмас даражада раҳмат! Сизлардан фақат илтимосим, қандай қийинчиликлар учрамасин, бари бир, имкон борича, болаларни койиб-инжитманглар... бу кунлар ўтиб, бошим соғ бўлса, бас, урушға бориб, қўл-оёқсиз қолган тақдиримда ҳам сиз дилпораларимни яхши кунларга олиб чиқаман. Буниси — мендан!

Қишлоқдан опам келса, салом айт. Сайд хат ёэса, унга ҳам...

Сенинг ишларинг қандай кетяпти?! Уйда ўтин тугаёзганди, нима қилдинглар?! Онда-сонда гўшт, гуруч олиб турасизми?! Ойинг бозорга ҳар бориб-қайтишда ёниб-куйишини сезиб турибман...

Бу ерда баҳор бир оз кечикаётгандек. Андижонда баҳор бошландими?! Балки, ўриклар гуллагандир? Имкони топилса, ҳовли юзини төкистлаб, ҳар йилгидек гулларни әкаверинглар. Қаршингда гул унса, яшаш кўнгиллироқ бўлади...

Менга үзинг, болалар тушган суратлардан юборгин. Беш-олтита дафтар, тамаки, уч-тўрт қути гугурт. Бошқа ҳеч нарса керак әмас...

Султон».

* * *

Мактабга келган хатлар ҳам, аскарларнинг үйларига ёзган мактублари ҳам ётоқхонадаги деразалар остида, аралаш-қуралаш сочилиб ётарди. Йигитлар навбати билан кунда бир қур почтахонага қатнашарди.

Султон барча қатори ҳар куни даладан ётоқхонага қайтгани заҳоти деразага яқинлашишни кандо қилмас эди. У бу ерга келгандан бүён уйга бир неча мактуб йўллаганди. Аммо биринчи кунлари ҳадеганда хат келавермади. Ниҳоят...

Йигитларнинг кимгадир келган хат-хабарни беркитиб, уни олдин ўйинга тушириш одати бор эди; Султонни кўпчилик қуршаб олишди: «Битта ўйнаб берасиз, Султон ака...»

Султон бир-икки оёқ тепди. Йигитлар унга бир эмас, бир даста хат топширишди. Олдин ёзилган хатлар ўз вақтида етиб келмаганди.

Султон хатларни ўқиб, кўнгли анча ўсади. Моҳира ундан ўйнаб безовта бўлмасликни сўраган, Илҳомиянинг саломатлиги дуруст эканини хабар қилганди...

Султон ёзган мактубларга шундан кейин ўз вақтида жавоб ҳам келадиган бўлди... У уйга хат ёзган ёки уйдан хат олганида, ўзини худди ҳовлига кириб бориб, уйдагилар билан кўришгандек, суҳбатлашгандек ҳис этарди. Султон тунларда қоровулхонада ўтириб хат ёзар, келган хатларни эса кўпинча ётоқхонадан ташқарида, назарий машғулотлар ўтадиган айвон остидаги бўш парталарда ёлғиз ўтириб, роҳатланиб ўқирди... У баъзан болаларини ўйлаб, Бухорони, ўз болалик кунларини эслар, биз ёшлиқда етимлик, очлик-ялангочлик, сарсон-саргардонликни кўрдик, наҳотки бизнинг болаларимиз бошига ҳам дунёда шундай кўргиликлар тушиши шарт бўлса, деб кўнгли оғририди. Гоҳо Андижонга хаёлан парвоз этар, энди унинг тасаввурида Бухоро билан Андижон қоришиб, гўёки бир маконга айлангандек туюларди. Баъзан уйдагиларни соғиниб, қачондир хотирасида ўрнашган бир ғазал сатрини беихтиёр эсларди:

Одам эрмас ҳар киши гар айламас ёд Андижон...

Баъзан эса унинг тўлиб-тошиб қўшиқ куйлагиси келар, бу ерда хонандалик қилишни ўзига кўп ҳам эп кўрмагани-ю, бунга ён-веридаги йигитлардан ийманиш йўл бермаганидан, юрагидаги ҳиссиёт бўғзига тиқилиб, томоғи куяётгандек бўларди... Азизов деган самарқандлик йигит мактабга ўзининг дуторини кўтариб келганди. У дуторни яхши чertар, майин, ёқимли товушда дардли-дардли ашула айтарди. Султон қўшиққа ташна бўлиб, бўғила бошлаганида, шу йигитдан нимадир куйлаб беришни илтимос қиласди. Айниқса, унинг соғинчга бағишланган қўшигини ёқтиради:

Бошқалар ҳам биз каби дийдор кўришга зормикан?..

Аскар йигитлар хат-хабардан бўлак, совға-саломлар ҳам олиб туришарди. Уйдан деярли кун ора нон-патир, талқон, майиз, ўрик, ёнғоқ, асал сингари совға-саломлар олиб талтайишни, бошқаларнинг кўзларини ўйнатиб, бизга турмушдаги қаҳатчилик писанд эмас, дегандек унга-бунга тегишиб юришни одат қилган бойваччалар ҳам йўқ эмасди. Султон уларга нохуш қарап, ўзича «мана энди, инқиlobдан кейин ҳам, бундай бойваччалар узоқ яшашиб, улар ва ўртacha турмуш кечираётган кишилар орасидаги тафовут яна кўп йиллар давом этармикан», деб йўларди. У ўзига баъзан дафтар, тамаки, гугурт келса кифоя деб биларди. Аммо Моҳира ҳафтада, ўн кунда саримсоқми, қалампирми, қўй ёғи-ю, қора чойми, хуллас, топган-тутганини йиғиб, жўнатишни қўймасди. Султон хотинининг бу ишидан кўнглида инжир, уйга йўллаган ҳар бир хатида, мен сизни оч тутиб, кунда совға-салом олишим қандай гап бўлди, буни бас қилинглар, деб ёзарди. У олинганд нарсаларни одатда кўпчилик дастурхонига тўкар, ўзи нимадир тановул қилган пайтида, норасида фарзандлари кўзи олдидан кетмай, изтироб чекарди...

(Давоми бор)

Мұхаммад Али

ШЕРІЙ РОМАН¹

14

«Ғанимларинг доим бўлсин мот!
Сақлаб қолдинг ўлимдан, ўғлим!»
Бундай боқса, чапда пулемёт —
Садо бермас. Нечун Муса жим?
Ағдарилиб ётарди Муса,
Қулоғидан тегмиш дайди ўқ.
Ўзи ўлган, қўллари эса
Пулемётни қўйвorgани ўқ...
Аравага ўтар Насриддин,
Патиллатар пулемётни бот.
Бирдан йўлда, олисда тайин
Оқ қўлқопни илғади Фарҳод!
Уч-тўрт казак ҳалқа ичра дов
Ёриб ўтмоқ бўлар Кўқонга,
Энг ўртада ўша Иванов:
«Фарғона ҳам афсус, армонга
Айланмоғи ортиқ сир эмас.
Бас, уринмоқ, уннамоқ абас!»
Шериклари тўкилиб охир,
Ёлғиз ўзи қутулиб охир.

15

Қамчи урди терлаган отга!
Кўқон сари қуюндай учди!
Орқасидан елган Фарҳодга,

Фавқулодда назари тушди!
Револьверин суғурғиб шартта,
Мўлжал қилди Фарҳодни анча,
Тепки босди бир неча марта.
Отилмади ўқсиз тўппонча!..
Фарҳод эса яқинлаб келар,
Отмоқ ҳатто хаёлда ҳам ўйк.
Трибунал буни ҳал қилар.
Фақат унда бор шундай ҳуқуқ.
Қудрат учун, не-не ўксук жон,
Комиссарлар учун ўз-ўздан
Жавоб берар!.. Фарҳод ногаҳон
Ивановни қочирди қўздан!
Темирйўлдан ўтгач ўқолди!
Бирдан поезд пишқириб қолди!
Поезддан сўнг қаради Фарҳод:
Шамол ўйнар сойликда озод...

16

Туркфронтдан сим қоқди шитоб
Афсонавий Фрунзе оқшом,
Берди доҳий Ленинга ҳисоб:
«Марказ билан бирлашдик тамом!
Тор-мор бўлди Колчак қўшини,
Зафар билан қутлар Туркистон!»
Бироқ босмачилар ишининг
Мубҳамлигин айтмас қўмондон.

¹ Охири. Боши журналнинг 6, 7, 8, 9-сонларида

Қизиқ халқ бу — босмачи халқи,
Үз уйини ўзи талайди...
Шу дам беҳол шиқирлар ҳалқа,
Қотиба қиз аста қарайди.
«Ёш комиссар Азимов! Қирсин!»
Йигирмага бормаган ўғлон
Шахдам кирап, ғоз турад, эркин
Честь бериб дер: «Үртоқ

қўмондон!..»

«Бўлди, бўлди! Танийман сизни,
Хуш кўраман зўр полкингизни!
Ёш комиссар Фарҳоднинг номи
Фарғонада машҳур тамоми!

17

Навоийнинг қаҳрамонини
Адашмасам, дердилар Фарҳод.
Рости, тарих жомадонини
Титкилашга кўп менда сабот.
Курсантликда ўқиганим бор
Темур ҳарбий тузукларин ҳам...
Юртдошимиз, а? Бизда бир —

диёр,

Шодлик битта, биттадир алам!»
«Худди шундоқ, ўртоқ қўмондон!»
«Элни обод айлайлик охир!
Мадаминбек, Эргаш, Охунжон...
Токай элга қилурлар жабр?
Сиз Мадамин қароргоҳига
Биздан вакил бўлиб борурсиз,
Қулоқ солиб унинг оҳига,
Сиёsatдан сўйлаб берурсиз.
Англатингким, Мадамин гаддор
Қошимизда хасдан кўра хор!
Баски, унинг ўзи сулҳ истар!
Оқ йўл сўзга, ўртоқ комиссар!».

18

Жўшиб-тоши Фарҳод туйғуси!
Пардай енгил, илакдай ҳарир!
Қўлин қисиб Фрунзе ўзи
Унга оқ йўл тилади ахир!
Фрунзе-я! Эшитса номин
Инқиlobнинг титрар ёвлари!
Йўқотгувси тинчин, оромин
Қолчак, Эргаш, Ивановлари!
Не тонг, кўнглин забт этса бу чоғ
Ҳадсиз қувонч, белгисиз гуур!

Фрунзедек саркарда бўлмоқ
Фарҳоднинг ҳам орзуси эрур!
«Буюр, Ватан! Үглинга буюр!
Унга пок қалб берганинг ҳаққи,
Қалдирокдай суронли умр —

Шарафингдир, деганинг ҳаққи,
Буюр, Ватан! Тайёрман ҳар он:
Томирда қон, жон риштамда жон,
Имон ҳаққи, соғ виждан ҳаққи,
Замин ҳаққи, осмон ҳаққи!»

19

Марғилонга жўнашди дарҳол,
Насриддин-у уч аскар, Фарҳод.
Шунда кутар чули-чули¹ чол.
Вокзал олди гавжум — гирдибод,
Издиҳомли эди, тиқилинч...
Ўрталикда каттакон супа.
Спектакль қўйишар бу кеч
Ҳамза бошлиқ сайёр труппа.
Қудрат билар эди Ҳамзани...
Сўйлаб бермиш кўп марта устод:
Кураш — Ҳамза умрин маҳзани!..
Шунга имон келтириди Фарҳод.
Ана шоир — «Фоғир», бағри қон...
Ана имом, ана бой, қози...
Қулоқларга етди шу замон
Босмачилар «ур-сур» овози!
«Фоғир», «қози», «бой», «имом»

шу тоб

Қуролларга ёпишар шитоб!
Ташланишар ёвга басма-бас!
Қизил Қўшин билан ҳамнафас!

20

Карвон йўлга чиқди саҳарҳол,
Қолиб кетди Водил ва Чимён.
«Тезлайлик — дер чули-чули чол,—
Қоронғига қолмоқлик ёмон».
Иланг-биланг сўқмоқ йўл узун —
Дара ичра кириб йўқолди.
Лаҳза ўтмай ботди-кетди кун,
Кеч кириб, қош қорайиб қолди.
Ўнг тарафдан сас чиқди бехос:
«Тўхта! Кимсан?»— сўзлар қоя
тош;

Дара ичра айланиб овоз
Олисларга олиб кетар бош.
«Мусулмонмиз, гуноҳимиз йўқ,
Худо деган бандамиз — дер чол,—
Кўряпсан-ку, қўлда яшил түф,
Бекка обор, сўз бордир ҳалол!»
«Ният покми?» «Йўқ эса, оё
Каломулло урсин, илоё!»
Эллик ҷоғлиқ йигит шу онда
Пайдо бўлди турли томондан.

¹ Чули-чили — ўртадаги одам маъносидা.

21

Яна бир тош йўл босди карвон,
Пастқамгина қишлоққа кирди.
Гувалак уй, бостирма айвон
Шундоқ кўча бўйида эрди.
Учоқда ўт ёнмоқда баланд,
Бир қўй қайнар катта қозонда.
Бирор ўтиң ёрмоқ билан банд,
Бирор мөҳмон кутар айвонда.
Ичкарига киради Фарҳод:
Чўнг дастурхон ёзиғлиқ хона,
Пар ёстиққа суюнганча шод
Мадаминбек ётар мастана.
«Жим!»— дегандай чули-чули чол
Имо қилди Фарҳодга аста.
Хонадаги кишилар филҳол
Деган каби: «Биз камарбаста» —
Қўзғолдилар мөҳмон шаънига.
Чўкка тушди Фарҳод ёнига
Насриддинбек адъютант мисол,
Аҳволотга тушунолмай лол...

22

«Фрунзедан вакилман, жаноб!
Сулҳ таклифин қилган экансиз.
Робитанинг шундай хили боп,
Савашувсиз, қонсиз ва жангиз...»
«Савашидан қочадиган йўқ,
Мадаминбек — майдон суйган эр.
Аравани опқочмай қуруқ.
Кўнглингдагин очиқ айтабер!»
«Қизил Қўшин — забардаст
қўшин,
Йўқдир унга тенғ келгувчи жон...»
«Егани йўқ Мадамин муштин,
Оҳ, оҳ, мушти заранг беомён!..»
«...Қизил Қўшин тадаби шундоқ:
Сиз урушни тутгатурсиз бот.
Дўст ҳаддига ўтганингиз чоғ
Кўражаксиз бундоқ илтифот:
Жанг қилурсиз Қизил Қўшинда,
Халқ учун-да, Ватан учун-да.
Дахлсизdir хонумонингиз,
Хонумону ширин жонингиз!»

23

«Илтифотлар учун ташаккур!—
Истеҳзоли кулди бек шунда.—
Қилсан дейман кўзларимни кўр;
Кофиirlарни кўргунча бунда!
Фарғонада кезишар хушнуд,
Марғилоннинг боғларин топтар.

Мен, давангир, қўл-оёғим бут,
Бамисоли қўрқоқ бир капитар
Қочиб юрсам дарама-дара,
Ўз еримга сифмаса ҳаддим,
Тағин номим аталса қора,
Нимага ҳам унда яшадим?
Барчасига кофиirlар сабаб
Келмасайди шулар бостириб...»
«Бек, айтинг-чи, қачондан ажаб
Мусулмондир генерал Монстров?
Иванов-чи, хоин ва жосус?
Ишга тўғри келмаётир сўз?
Кечиринг-ку каминангизни,
Бир сўзлик деб билардик сизни!..»

24

«Бу, галингиз қизиқ-ку, ия!
Ахир, подшо мени бир замон
Бир аёлни ўлдирди, дея
Ун беш йилга қилди аристон!
Хаммасига нафратим бордир,
Гар бошимда бўлмаса ҳам тож,
Юрт тузмакка қодирман, қодир,
Большавойга эмасман муҳтоҷ!
Узим бўлиб яшаш истайман!
Ўз еримнинг соҳиби мисол!..»
«Шундоқ бўлур, сизга айтай ман,
Бизни кутар шундай истиқбол!»
«Нозик туйғу устидан ҳали
Кулмоқни ҳам биламан дегин?..
Босмачи-да — муҳокамали,
Босмачи ҳам одамдир лекин.—
Қарсак урар уч марта.— Жаллод!
Юзига қон тепди-ю Фарҳод
Сездирмади, муштуми бироқ
Қисилади тошдан қаттиқроқ!

25

Насриддинбек бўлди дарғазаб!
Қайдалигин эслар шу асно,
Мадаминбек томонга қараб
Кулиб қўйди гўё бепарво.
Ноҳуш жимлик чўқди. Шу замон
«Лебель» — фаранг милтиғин
ушлаб,
Ғаниполвон кирди кўзи қон,
Насридинбек кўз қирин ташлаб,
Эслаб кетди: Ғани ҳар қалай
Учраганди Тошкентда бир кун.
Марғилондан келипти атай
Иванов-ла кўришмоқ учун...
Мадаминбек салмоқли деди:
«Қўлингдаги милтиғинг, қани,

* Сон-саноғи нечтага етди?»
 «Мингдан ортиқ, бегим!» — дер
 Фани.
 «Чиқавер, бор!» Жаллод чекинди.
 Ҳамма енгил тин олди энди.
 Фарҳод ўзин ўнглади бир оз:
 «Шу тупроқнинг фарзандисиз,
 рост.

26

Шу Ватанни севасиз дилдан.
 Ушбу халқа тилайсиз иқбол.
 «Фарона» деб қўймайсиз тилдан,
 Менда бордир шундай бир савол:
 Нечун халқни талайсиз ахир?
 Нечун вайрон бўлмоқда Ватан?..»
 Мадаминбек сесканди оғир,
 Тиф теккандай жунжикди бадан.
 Нима десин? Нима ҳам дегай?..
 Поёни йўқ хаёлга чўмди.
 Ватан... Ерга бўлмади эга...
 Барини қалб қаърига кўмди..
 Тащқарига чиқди бирдан бек,
 Курсичани кўтариб қайтди.
 Курсичада заррин ёстиқдек
 Товланарди «Куръон». Бек айтди:
 «Куръон»ни ўп! Ваъда бер бизга!

Қасд қилмайсиз ҳаётимизга!»
 Фарҳод ўпди аста «Куръон»ни
 «Бас, ишонинг омонат жонни!»

27

«Шартларим бор: Туркистон аро
 Шариат хор қилинмаса бас!
 Босмачини хизматга асло
 Иироқларга олинмаса бас!»
 Шўро шуни бажарса ҳалол:
 Шўро иши мен учун шараф!
 Ишонсалар бўлур бемалол,
 Бирор корга қолурман яраб!
 Мен ҳам Ватан деган ўғилман,
 Юрт тупроғи тўтиё кўзга.
 Хато қилган эдимми, билмам,
 Үмид боғлаб олис юлдузга?..»
 ...Қизил карвон қайтди

музаффар,

Мағрур қайтди Фарҳодлар энди.
 Қўмондонга етди бу ҳабар,
 Ер севинди, осмон севинди!
 Насриддинбек қайтаётган он,
 Фанига дер қалбида түғён:
 «Ботир қони томар юракка,
 Хоин қони эса — чељакка!..»

Ўн тўртинчи боб

— Тўхта батрак, ерни қандай олмоқчисан?
 — Комиссия этагидан маҳкам ушлаб.
 Ҳамза Ҳакимзода.

1

Оталардан сўйласак баъзан,
 Варақласак тарихни бир-бир,
 Беихтиёр ўйлаб кўрмасдан
 Танқидлаймиз барини моҳир.
 Гоҳ туюлар уқувсиз, лаванг,
 Гоҳи тоғдан тушгандай содда.
 Билганлари — муҳораба, жанг,
 Қўришганми роҳат ҳаётда?
 Севишганми улар ҳам биздек,

Уртанганми узун кечалар?
 Утишганда йигитдек, қиздек
 Яшнаганми сокин кўчалар?
 Ерқинмиди умр қуёши?
 Етганмикин нури бизгача?
 Ҳар замоннинг бордир ўз тоши,
 Тарозиси бордир ўзгача.
 Ўз замонин одами улар.
 Утли, чақин қадами улар,
 Ўз ишига бизлар сингари
 Моҳир, оқил бўлишган бари.

¹ Комиссар Фарҳод Азимов Мадаминбекнинг Совет ҳукумати томонига ўтиши ҳақида шартнома тузиб, унда сиёсатга зид бўлган ҳолатлар — шариат асосларини саклаш, босмачилар узоқларга хизматга олмаслик, каби шартларга ҳам йўл қўяди. Бу шартлар В. В. Куйбишев томонидан бекор қилиниб, кайта кўриб чиқилган эди. Шундан кейингина Мадаминбек ўз армияси билан советлар томонига ўтди.

2

Мана Фарҳод ошиқ бечора,
Улимдан ҳам қўрқмас комиссар,
Сарвқомат нозик Ситора,
Оппоқ томоқ, қора қош симбар,
Бир-бирига интиқ икки дил,
Бир-биридан олис икки жон...
Ишқда энди қандай таомил?
Паранжили ахир бу замон?
Ситорани кўрмоққа бир бор
Ташна бўлар ошиқ йигитим.
Нечук чора излар кўнгли зор,
Ким англару кўмак бергай ким?
Янги шаҳар — ўзгача олам!
Ошиқларга жуда хуш кёлар:
Үрдадан, бас, ўтиши билан
Паранжисин қўлига олар,
Офтоб каби тўлишиб юзи,
Алланечук пориллаб кўзи
Фарҳодининг ёнида дилдор,
Одимлайди озод, баҳтиёр.

3

Фарғонани қезганда Фарҳод,
Ҳаёлларга бўларди асир:
Тошқин сойдай гуриллар ҳаёт,
Шиддатларга чўмар дала, қир!
Шовуллайди боғлар бемисол,
Яшил либос кияр қишлоқлар!
Лолалардан адирлар хол-хол,
Тоғлигидан гердаяр тоғлар!
Хусн киргай шаҳарларга ҳам,
Самарқанду Тошкент, Фарғона
Жаннаторо бўлур ростакам,
Ярашгувси бори фасона!
Элга киргай барака-ю қут,
Қамол топгай бу кўхна Ватан!
Барин кўргай хурраму хушнуд,
Барин кўргай Ситора билан!
Қўнгилларда осмонча фуур,
Уммонча завқ, жаҳонча сурур,
Кезишарлар икков безавол,
Бахти бекам фарзандлар мисол.

4

Ситорани хаёл тарқ этмас,
Ташвишларга кўмилар ёди:
Дил-дилидан келарди бир сас:
«Саломатми суюқ Фарҳоди?»
О, Фарҳоднинг йўқдир қиёси:
Фарҳод — Ватан, Фарҳод — табиат,
Фарҳод — дилбар кўзин зиёси,
Фарҳод — дилбар билган ҳақиқат!

Фарҳод — орзу, фақат жўшгувчи,
Фарҳод — туйфу, тонг каби
шашфоғ!

Фарҳод — севги, умр қўшгувчи,
Обиҳаёт янглиғ мусаффо!
Фарҳод — хаёл, ададсиз, чексиз,
Тасаввурни қолдиргувчи мот...
Ниманики ўйламасин қиз,
Фарҳод билан тўлиғдир ҳаёт!
«Фарҳод ака, ёруғ жаҳонда
Бошгинангиз бўлса омонда,
Ситорага ҳеч на керакмас,
Қорангизни кўриб юрса, бас!»

5

«Москвада сабоқ олмоғим
Тадорикин кўрдилар устод.
Лозим бўлди бироқ қолмоғим,—
Ситорага сўзлайди Фарҳод.—
Сабаб исён юз берди ногоҳ,
Хоин тўнин кийди Иванов...
Гуноҳ қилдим, даҳшатли гуноҳ,
Қочирвордим ёвни мен анқов!»
«Отмайсизми қуриб кетгурни!
Қўлмайдими тишлиғанча ер!»—
Қизарганча кичкина бурни
Ситорахон куйиб-пишиб дер.
«Отажакман энди кўринса!
Қулоқ беринг, жоним, бу гапга:
Мени йўллар ўртоқ Фрунзе
Москвага, олий мактабга!»
Кўзларини пирпиратар қиз,
Тўғри сўзни айтмоққа ожиз:
«Яхши — дейди, — яхши...
шараф-шон...
Фақат ёмон, ҳижрони ёмон!..»

6

Фарҳод қизга қаттиқ тикилар,
Қизнинг шаҳло кўзлари нурпош...
Мижжаларда кам-кам йигилар,
Аста-аста ҳалқаланар ёш.
Битта томчи юмалар пастга...
Тушади-ю тошда ялтирас.
Узун-узун, қора, пайваста
Киприклари титрар, қалтирас.
Унсиз нидо таратар алъон
Нигоҳларнинг сўзсиз қўшиғи...
Йигитларни забт этар осон
Мана шундоқ қизлар бўшлиги!
«Азизам! — дер Фарҳод.—
Ироқقا

Отланурман, йўқ ўзга чора.
Гар ишқимиз ўхшар чироққа,
Сўнсин-кетсин, майли, Ситора!
Олов эса ишқимиз, олов,
Сўнмас, балки ёнажак лов-лов!
Олис йўллар, айрилиқ, ҳижрон
Дардимизга бўлажак дармон!»

7

Афсонавий семурғ мисоли
Коинотда замон елади.
Тақдирин ўз қўлига олиб
Қанотида инсон кёлади.
Семурғни-ку тўхтатмоқ мумкин,
Қўндириш ҳам мумкин Заминга.
Сен-чи, Замин, олармисан тин,
Ўлчов борми пойқадамингта?
Сен еларсан, сендан фасллар
Чаманларга танлайди ранглар.
Сен еларсан, сендан ақллар
Сайқал топар, тўлишар онглар!
Насриддинбек, кечаги қарол,
Олис Русьни кезган мардикор,
Синовингдан ўтди безавол,
Бугун — фирмә, ол билети бор!
Москвадан қайтар бу фурсат:
Ташсовдепдан делегат сифат
Саккизинчи съездда қатнаши.
Содда кўзлар нурдан қамашди...

8

Лим-лим одам тўлган кошона,
Вакиллар бор турли томондан:
Мовороуқофқоз, Фарғона,
Украина, Сибирь ва Дондан,
Узоқ Шарқдан.... Насриддин кўзи
Қаторларда бир-бир югурди.
Ҳамма жойда баани ўзи
Қизил аскар эрларни кўрди.
Бирданига гувиллади зал,
Суронлардан қулоқлар тинди!
Сўзга бериб ургу ва сайқал:
«Ленин! Ленин!» — дерди зал энди!
Минбар ёқса қаради полvon,
Ўрта бўйлик бир одам, ана,
Қўлин силкир мамнун зал томон!
Чеҳрасин ҳам кўрди расмана!
Насриддинбек жўшди-ку бирдан,
Шартта туриб ўтирган ердан,
Билмай қолди, бериб жонини:
«Яшасин!!!» — деб юборганини!

9

Хўп эшитган у ҳақда полvon,
Бўлармикан бир кўрмоқ насиб?
Хаёлида эди кўп замон
Инқилобнинг буюк дарғаси.
Насриддиннинг қалбida армон:
Тинглармикан доҳийнинг сасин,
Замонани титратган инсон,
Инқилобнинг буюк дарғасин?
Мана, сўзлар Йлъич, улуу зот,
Майн сўзлар чучук тил билан:
«...Зулм битди, битди истибод!
Ғолиб келдик, жаҳон олди тан!»
ГОЭЛРОдан сўзлайди кейин,
Чарақлайди кўзларнинг нури!
«ГОЭЛРО,— дер шавқ ила

Ленин, —

Коммунизм шонли дастури!»
Нурдан либос кийгувси Ватан,
Нурга тўлур бу янги чаман,
Юртнинг гўзали гулбоғлари ҳам,
Олис, олис пучмоғлари ҳам...

10

Туркистонлик делегатларни
Қабул этди тонг билан Илъич.
...Кремльни — қадим шаҳарни
Тушида ҳам кўрмаганди ҳеч
Насриддинбек. Ҳайратга солар
Не-не моҳир, қўли гул меъмор.
Самарқандни ёдига олар,
Бухорони хотирлар такрор...
«Сиз қаердан? — сўрайди

Ленин, —

Фарғонадан? О, Узбекия!
Босмачилар тинган йўқ лекин,
Қўймаймиз-а, улар эркига!
Зиммангизда зўр миссия бор,
Англаб етинг, азиз ўртоқлар:
Сиз — Шарқ учун машъал,

байроқдор,

Шарқ сиз билан тақдирин боғлар!
Сиз бахтлисиз: мазлум Шарқ аро
Минг-минг йиллар ичра,

барқарор —

Инқилобнинг эрк туғин ёлғиз
Илк бор, илк бор ҳилпиратган —

Сиз!»

11

Полvon қалби тез ураг эди,
Аллақандай жаҳоний туйfy

Кўкрагида гупирар эди!
Ўз-ўзини босолмасди у!
Кўз олдига келар кўхна Шарқ,
Юракнусха қадим Хиндистон,
Асрларнинг кўз ёнцига гарқ
Шому Сиём, Ироқу Афгон...
Ҳайратларда, қолур барчаси,
Бори эллар ҳавас этгувси.
Гавризангар оша ёрк саси
То Сарандиб бориб етгувси!
Химолайдан ҳатто юксакроқ
Шарқ кўкида балқир Туркистон!
Чунки унда манглайи порлоқ
Эрк туғини кўтарди Инсон!
Полвон билди ўнандай ҳақиқат,
Буюк Ленин англатди фақат:
«Инсон келар дунёга нечун?
Эрк байроғин кўтармоқ учун!»

12

Гавжум эди Тошкент вокзали,
Насриддинни қаршилар Фарҳод:
«Паловига қарздорсиз ҳали,
Суюнчини чўзинг ҳозир бот!»
Қучоқлашиб, кўришар полвон:
«Суюнчингга энчи бу жоним!
Кўкрагингга тақдими нишон
Туркфронтнинг бош қўмондони?»
«Йўқ, суюнчи унгамас асло!»
«Суюнчингга энчи бу жоним!
Шараф ила Афғондан ва ё.
Қайтдиларми уётод Авлоний?»
«Қайтдилар-ку устод сафардан,
Йўқ, суюнчи унга ҳам эмас!»
«Ҳафа бўлма, щертой, овсардан,
Англаб етдим энди мен галварс:
«Дилдорингга кўргизиб меҳр,
Бахт топибсан, кўкрагингни кер!
Демак, ота ўғди бўлибсан:
Суюклигинг сўзин олибсан!»

13

Ўзида йўқ ҳаҳолар Фарҳод!
Мойдек ёқди йигитта бу гап.
«Йўқ, суюнчи унгамас!» «Наҳот
Тополмасам сабабин ўйлаб?
Бизга ҳаёт берсин, сизга — ёш...
Айтинг қўйинг қоплон, ўзингиз!»
«Энди айтай, қолмади бардош:
Уғил кўрдиз, ўғил кўрдингиз!
Суюнчини чўзингиз, оға!»
Каловланар ота: «Э... Ия!»
Эсанкирар: «Совға-да, совға...»

Ўғилчам бор энди... мени-я?»
Шарт опичлаб Фарҳодни чапдаст
Икки қўллаб қўкка отарди!
Илиб олар эди шу нафас,
Уч қўйруқсиз завққа ботарди.
Гоҳ барчани қаратиб бир-бир
Юрагида пинҳон ва соҳир —
Ҳислар қайнаб, телбаларга хос
Хўнграуди-ю куларди холос.

14

«Рустам» бўлди ўғилнинг оти.
У полвондай яшши керак.
Курашларга тўлсин ҳаёти
Табиат, бер покиза юрак!
Куйманади Ойчучук кампир!
«Гиргиттон!» деб суюб қўяди.
Силар экан қўнғир, қорамтири
Сочларини, қўнгли ияди.
Яқинлашса келин ой-куни,
Кампир шунинг ғамин ер эди,
«Парвардигор асрасин уни,
Биби Фотма қўлла! — дер эди.
Билмоқ бўлар — қизми, ўғил ё,
Аломатлар мағзини чақар.
Валя тушин сўрар доимо,
Таъбир излаб кўз юммай чиқар!
«Ҳазир бўл, ҳай, айланай келин!
Юқ кўтарма, ҳозир мўрт белинг!»
Чақалоққа тикар кўйлакча,
Ёқаларин буриб бўлакча...

15

Валентина бемисл хурсанд,
Чиқай дейди қиндан юраги!
Суйганидён кўрмоқлик фарзанд
Аёл зотин олий тилаги!
Сен борингни аямай зинҳор
Севганингга этсанг бахшида,
Пок кўнгилнинг мавжи бетакрор
Самар берса ахир, яхши-да!
Насриддинбек — Валянинг бахти,
Отаси ҳам, оғаси ҳам шу.
Шу остона — унинг тож-тахти,
Севги-ю рашик, шодлигу ғам — шу.
Жиззахдаги ғалаён турмуш,
Харьковдаги саргардон умр...
Валентина учун бари хуш,
Ширин рўё бўлиб кўринур.
Чунки полвон ёнида эди,
Имонида, жонида эди.
Полвон бирга бўлса бас унга,
Жаҳаннам ҳам чўт эмас унга!

16

Ассалом, эй қадим Шаҳрихон!
 Инқилобдан баҳраманд юртим!
 Манглайнингга Ватан битди шон,
 Толеингни жобажо кўрдим!
 Иллар ўтди, бечора ҳалқум
 Ўз ерига бўлмади эга.
 Еру мулкни баднафс, оч ҳалқум —
 Бойлар олмиш ҳаққи-маҳрига!
 Бурғу чалди шонли Инқилоб!
 Мот қолди-ку зулму истибод!
 Қадим юртда илк марта ҳисоб
 Ўтаётир буюк Ислоҳот!
 Бойлар ери тортиб олинур,
 Сойлар суви ўйноқлар эркин.
 Баднафсларга кишан солинур,
 Камбағалга ер ва сув текин.
 Ислоҳотни ўтказмоқ учун,
 Вакил келди Тошкентдан бугун —
 Насриддинбек, ўғлинг, Шаҳрихон!
 Тупроғингда у мана меҳмон!

17

Ел уйғонмай каллаи саҳар
 Шаҳрихонни кезади полвон.
 Ажаб, мисли бегона шаҳар
 Кўринмоқда жонажон макон!
 Сой бўйига чиқар хаёлчан,
 Номозакка борар... «Во дариг!
 Чорак аср келолмадим ман!»
 Кўчалар ҳам кетмиш ўзгариб!
 Азимбойнинг боғи энди йўқ,
 Фақат завод ишлаб ётибди
 Бугун завод муборак, қутлуғ
 Ҳаёт сари қулоч отибди!..»
 ...Дукчи эшон, даври етди-ю
 Кўк тоқида кўрди юлдузин.
 Бир авлодни ҳазон этди-ю,
 Очиб кетди бир авлод кўзин.
 Туркистонда ўзгарди фасл,
 Кўчаларда ўзга бир насл,
 Тортмоқ учун ҳаёт танобин,
 Мижжаларнинг қувдилар хобин!

18

Қандоқ қилиб полвон эсига
 Тушмас буқун олис муҳаббат?
 Кўринарди гоҳо кўзига
 Гулираъно жувонмарг Жаннат!
 Жаннат — эртак, эҳтимол рӯё,
 Чақалоқнинг туши каби пок.
 Яшадими аслида у? Ё

Муҳаббатга ташна дил, дарднок,
 Ўз-зўзини овутмоқ истаб
 Яратдими хаёлий пайкар?
 Қабристонда кезар оҳиста,
 Кўзлари кўр, қулоқлари кар...
 Ана, дўнглик чўкибди ерга,
 Жаннат қабри... Тебранар шувоқ.
 Барин шоир солганди шеърга,
 Орзуладу армонлар, фироқ,
 Меҳру вафо, ситаму карам,
 Фаму фараҳ,— барчасини ҳам.
 Жаннат билан кўмди у пайти...
 Ер олганин бермагай қайтиб.

19

Ислоҳотдан ўтди Қўшқўноқ,
 Холдевонбек, Қўштепасарой,
 Назармаҳрам, Бешкал ва Довлоқ...
 Арзга келди машҳур Жўрабой:
 «Уртоқ вакил! Бир неча дәҳқон
 Жўжадаги ерим олмоқчи,
 Чорикорим Дўсмамат дарҳон
 Чорбогимга шарт қўш солмоқчи!
 Неки, сифса оғизга, неки,
 Барин тортиб олмоқми касб-кор?
 Ер меники! Чорбог меники!
 Ювуқизнинг нечук ҳадди бор?..»
 «Ер оласиз, бўлмангиз кунчи,
 Ер меники, деманг, ҳойнаҳой
 Ер кимники эканлигин-чи,
 Ўлгандан сўнг билажаксиз, бой!»
 ...Алламаҳал эди, ярим тун,
 Маҳкамада қолди у шу кун,
 Энди уйқу элитган экан.
 «Э, кўзинг оч, зўбидин!»— деган

20

Қичқириқдан уйғонди полвон!
 Сой томонда қаттиқ ҳурди ит.
 Тураг эди кўзи тўла қон,
 Пичоқ тутган иккита йигит.
 «Жўрабойни тинч қўй, ғаламис!—
 Фижирлатди бири тишини.—
 Қанорага гўштинг иламиз!
 Анойи деб билма кишини!»
 Шарт ташланди бири қоплондай!
 Чап берди-ю Насриддин, бироқ
 Қамалганди бурчак томонда!
 Бири «пух» деб ўчирди чироқ,
 Шу он тепди Насриддин бирин,
 Ағдарилиб тушди у шўрлик.
 Жизиллади ногоҳ ўнг биқин,
 Бор экан-да шундоқ кўргулик!

«Йҳ!» деди-ю йиқилди полвон.
Қочар экан йигитлар шу он,
Биттаси дер: «Ўлдирма, Тоҳир!
Ўлдиришлик шартда йўқ ахир!»

21

Насриддинбек соғаяр аста,
Келиб турар Дўсмамат дархон.
Уша дархон, ғамларга баста,
Сибирларда кезган саргардон.
...Верхоленск деган бир жойга
Дархон охир етиб олипти.
Үртоқлари тушипти қайга —
Бу ёгини билмай қолипти.
Олти йилда қайтипди омон,
Дукчи эшон руҳи қўллапти,
Дўстларидан тополмай нишон,
Ҳасратига ҳасрат улапти...
«Бир нарсага ҳайронман, ҳайрон:
Яхшиликни билмайсан ахир!
Ер берсалар олмайсан, дархон,
Токайгача юрасан фақир?»
Дархон деди: «Пешона-да бу...
Худо ўзи бермас бўлса-ю,

Бандасининг бергани қачон
Қамбағалга суд қипти, полвон?

22

Эртага бой қайтиб келса гар.
Ҳатто худо тингламас арз-дод». Насриддин дер: «Айла бир назар:
Замон бошқа, мамлакат обод.
Қурултойга Московга бордим,
Шодлигимдан ҳайратланди кўк!
Ўз кўзим-ла Ленинни кўрдим,
Доҳий Ленин ишончи буюк!
Шарққа машъал бўлурмиз бизлар!
Буюк Ленин шундоқ деди, бас!
Букилмагай ортиқча тизлар!
Ортиқ кўзлар жолалар тўқмас!
«Ер олдингми? — шундай дер
Замон —
Меҳнат билан порлат юлдузинг!»
Дўппингни от осмонга, дархон,
Ўз ерингга эгасан ўзинг!
Дараҳт ўтқаз, гул эк, чаман қил,
Туркистонни энди Ватан қил!
Гар еринг бор оёқ остида,
Бўлмайсан хор оёқ остида!»

Ўн бешинчи боб

*Ўзбекистондир бу мулк.
Турдий.*

1

Бошинг кўттар, Насриддин полвон,
Эр кишининг саботи бўлур.
Кўз ёш тўкли маҳмалисимон,
Дўст бўғилур, душманлар кулур.
Мард бошига тушса мусибат,
Юракда қон совийди балки,
Эл кўрсин деб ва лекин минбаъд
Сурон солмас титраб ва қалқиб!
Ё ўрмонда адашиб қолиб,
Кўриб, тунда дунёning ваҳмин
Кўрқаётган бола мисоли
Тилайсанми одамлар раҳмин?..
Кўзларини артар пинҳона,
Ич-ичидан эзилар бироқ.
Мени ташлаб кетдингми, она!
Мени ташлаб кетдингми йироқ!
Тўкис бахтим эдинг сен ахир,
Синмас шахтим эдинг сен ахир,
Сен бор эдинг, дунё кенг эди,
Орзуларим кўкка тенг эди...

2

Ҳар фарзандда бўлур бир армон:
«Тирик экан онам, мен нечун,
Қўролмадим жон ўрнида жон,
Бас, кўзларим арзир тўқса хун!
Умрин обод қилмоқ қаёқда?
Хаёлга ҳам келмаган зинҳор.
Ҳатто ғазаб қайнаган чоқда
Қўнглига ранж етказдим бекор!..»
Насриддин ҳам ўз-ўзин койир:
«Она қадрин билмадим, эвоҳ!..»
Дунё кезди саргардон сойир,
Тоғлар кўрди, қолмади ўр-чоҳ.
Бирон марта, онам нечук деб,
Ғам қилганин эслай олмас ул.
Она, она! Дунёга келиб
Жонингроҳат топмади буткул!..
Туғилдий-ю, ажаб, набира,
Бетоб бўлиб, ўнгланмай сира
Ўтди кампир... Дунё-да, дунё...
Армонлари ушалдими ё?

3

Бухорога отлангил энди,
Жўнамонинг лозим саҳарда.
Шўроларнинг биринчи съездиди
Иифин қургай қадим шаҳарда.
Валентина баҳтиёр эди,—
(Кичқиаркан уч яшар Рустам)
Хурсандлиги ошкор эди,
Парвозларга шай эди ростдан.
Эй, Бухоро! Ўзбекнинг юрти!
Чорак аср изми қўлингда!
Не-не ёғий сенга от сурди,
Хокитуроб бўлди йўлингда!
Баҳайбат Турк ҳоқонлиги-ю,
Кутайбанинг лақ-лақ лашкари,
Сомонийлар султонлиги-ю,
Қораҳоний шоҳлари, бари
Бу ерларда қайради қилич!
Бироқ бари, ҳеч бир замон, ҳеч
Кўргани йўқ бундай анжуман!
Оҳ, нурафшон кундай анжуман!

4

Чаманларинг тутиб кетганда
Мўрмалаҳдай Чингиз галаси,
Тупроғингни ҳароб этганда,
Кўйганида юртнинг даласи,
Бош эгмадинг, турдинг мардона,
Матонатга ҳайкал бўлдинг сен.
Сўнг Шайбоний келди фардона,
Гўё динга сайқал бўлдинг сен.
Сўнгра таҳтга минди беомон
Мангитлардан чиққан сулола,
Еди, ичди... Халқнинг бағри қон,
Фақат кўкка ўрлади нола!
Сўнгра подшо Россияси ҳам
Узун қўлин чўзди сен томон,
Бўлдинг-қолдинг расмана қарам
Кўхна юртим, жонажон макон!
Кайфу сафо сурдилар ҳар кеч!.
Бироқ бари, ҳеч бир замон, ҳеч
Кўргани йўқ бундай анжуман!
Оҳ, нурафшон кундай анжуман!

5

Азиз халқим, тарихинг буюк,
Минг йилларни кўрган ўзбексан!
Дилинг куюк, тупроғинг суюк,
Тарихдан дур терган ўзбексан!
Сино қадри юксак мисли барқ,
Наъра чекди улуғ Беруний;
Ёқа ушлаб қолди бутун Шарқ,

Таъзим этди жаҳон фунуни!
Илми нужум қўйди муаммо,
Минг бир юлдуз топди Улуғбек,
Ўз юлдузин топмоққа аммо
Ожиз қолди доно ул ўзбек!
Назм боғи — равзай жинон...
Учрайвермас бундоқ фидойи:
Қачон етгай баҳтга деб, инсон,
Ҳайратланиб ўтди Навоий,
Келажакка боғлади илинж!
Бироқ бари, ҳеч бир замон, ҳеч
Кўргани йўқ бундай анжуман!
Оҳ, нурафшон кундай анжуман!

6

Лабиҳовуз, теграси сұпа,
Ховлибоққа мос эрур чиндан.
Одамлар гоҳ ёлғиз, гоҳ жупай
Кезишади майдон ичинда.
Пастқамларда қорайган қорлар
Кўзга ёқмас: келмоқда баҳор.
Пештоқларда ёнар шиорлар,
Кўнгилларда шаъну шукуҳ бор!
Сўзлашмоқда бир четда хандон
Аҳли адиб: Ҳамза, Авлоний,
Сўфизода, Айний ва Ҷўлпон...
Ҷўлпон эса шеър ўқир ёниб!
Профессор Авлоний бу чоғ
Муаллимлик қилас САҚуда.
Елкасидан тушган каби тоғ
Бахтиёру масрурдир жуда:
Нақ Тошкентни меҳмонга айтиб,
Хуш ўткарди кеч, кузак пайти
Фарҳод билан Ситора тўйин!
Обод этди икки дил уйин!

7

Ситора-ю Фарҳод бекиёс
Кўрку чирой этмиш намоён!
Янги келин-күёвларга хос,
Ул шер ўғлон, ул оғатижон,
Сўз қотишмас, кезишар сипо,
Ўзларини тутишар оғир.
Ситора ёш ва лекин «копа»,
Женотделдә ишлайди ҳозир.
Чечак ёзмай сарғайиб сўлган
Норасида қизларнинг оҳи,
Ҳасрат ичра ҳокисор ўлган
Оналарнинг нотинч арвоҳи,
Тўрт деворнинг ичиди пинҳон
Ерга бағрин берган аёллар,
Битта туйнук — шу ёруғ жаҳон...
Бари, бари — боғлар хаёллар...

Ўзбек қизи! Ёруғликка чиқ!
Чачвонни от, душманингни йиқ!
Бамисоли кўқдаги нужум
Зулмат сари бошлайлик «Хужум!»

8

Москвадан қайтаркан Фарҳод,
Бирдан юртни чулғади мотам.
Кўнгилларга сифмади фарёд,
Москвага симади одам.
Вафот этди Ленин раҳнамо,
Кузатдилар сўнгги сафарга...
Доҳий Ленин ўлдими аммо?
Йўқ! Бошлар ў мангуда зафарга!
Уз қалбиди қоим, жангари
Эътиқодни ҳис этди Фарҳод!
... Поезд елар Ситора сари,
Ишқдан боғлаб букилмас қанот.
Үртаганда соғинч ва ҳижрон
Дилдорига мактублар ёзар.
Бироқ мактуб, томирдаги қон —
Гупиришин нечоғ етказар?..
Жон аямай бўлсанг фидокор,
Доим қадринг билувчилар бор!
Камол топди эл суйган ўғил:
Республика комиссари ул!

9

Китобхоним, анов тарафга
Сал дурустроқ ташланг-чи назар:
Танишроққа ўҳшайдими, а,
Сабза мўйлов ёш қизил аскар?
Бу — Жалолдир, жиззахлик ўғлон!
Ёдда борми Қийлидаги тўй?
От чоптириди майдонма-майдон,
Самарқанду Бухоро, Чоржўй,
Күшкага қадар көзди беармон,
Ёв бошига ит кунин солди.
Бироқ буқун юраги вайрон:
Гулсунидан айрилиб қолди...
Комсомол қиз Гулсунни тунда
Босмачилар кетмиш чавақлаб.
Жалол мунграпар, бир армон унда:
Қололмади баҳтини сақлаб!..
Йигит боқар, атроғга боқар,
Умум фараҳ қаърида оқар...
Эл қувониб турганда нечун
Қад буссин ул мисли соғир нун?

10

Анови-чи, бекасам чопон,
Даврада гап бермаётир-ку,—

Эски қарол Дўсмамат дархон,
Шаҳрихонда делегатdir у.
Бир тарафда қўқон дўппилар,
Аскиянинг авжи юқори.
Қарсилаиди озод кулгилар.
Жаранглайди қадим Бухоро!
Хоразмлик бир тараф ана:
Азал-абад санъатга мойил,
Бошланилти «Лазги» ҳам мана,
Ҳамма дейди: «Қойил-э, қойил!»
Хуррам боқар тошкентлик ишчи,
Душанбалик, сурхонлик дехқон.
Жилмаяди риштонлик гиштчи,
Самарқандлик нонвой ҳам хандон,
Барчасининг юзида севинч...
Бироқ бари, ҳеч бир замон, ҳеч
Кўргани йўқ бундай анжуман!
Олий шонли кундай анжуман!

11

Эй, Бухоро! Үтди асрлар,
Чақмоқ каби замонлар учди.
Тупроққа тенг бўлди қасрлар,
Қабоҳатлар заминни қучди!
Талотўплар кечди итирқин,
Билиб қўй, эй она Бухоро:
Анжуманлар кўп кўрдинг, лекин
Кўрганинг йўқ бундайин асло!
Кун булатни поралаб пар-пар,
Бошлар узра кезиб юриби.
Ўнг томонда ясоғлиқ минбар
Нотифини кутиб туриби.
Қизил аскар, ишчи-ю дехқон...
Тўлаётир ҳайъат сафлари.
Сув сепгандай тинчиди майдон,
Фақат шамол кезар сарсари,
Чачвонларга бориб уринар,
Сафлар аро кирап, суринар,
Сўнг бўйлайди баланд пештоқни,
Юлқилайди қизил байроқни...

12

Полвон қарар ҳайъатга алҳол,
Чарх урмоқдан тинар хаёли:
Қўз ойнакли чўққи соқол чол,
Бу — Калинин, юрт оқсоқоли!
Машҳур арбоб, Ленин сафдоши,
Яхши билур эл азиз номин,
Олиб келмиш Ватан қуёши —
Москванинг қуюқ саломин!
Файзулладир анов ўтирган,
Хўжа ўғли, порлоқ манглай эр!
Бухорода тантана курган

Чин ленинчи революционер!
 Бир тарафда кўринар мағрур,
 Ўртоқ Акмал, фирқа сардори.
 Кўзларида ёниб турган нур
 Ошкор этар дил ифтихорин!
 Бир томонда Фарҳод комиссар,
 Юрагида жўшади ҳислар!
 У томонда гўзал Ситора
 Ярақлайди мисли ситора...

13

Бир тарафда мамнун ўтирас
 Марғилонлик Йўлдошбой дехқон,
 Жиндек чўққи соқолин тарап.
 Уни яхши танирди полвон.
 Босмачилар билан жангларда
 Сардорликни қилолган уdda,
 Ном қозонган нақ Золи зардай,
 Жойбозорлик ўт йигит шу-да!
 Бу томонда ўтирган ўғлон
 Султонхўжа Қосимхўжаев.
 Яхши танир уни ҳам полвон,
 Инқилобчи инсон ажойиб!
 Жой олмишлар ҳайъатдан бисёр
 Будённовка кийган аскарлар,
 Пахтакору чўпон, санъаткор,
 Этиқдўзу кулол, мискарлар...
 Полвон қалби инграйди шу дам,
 Азоб берар эски дард, алам:
 Ҳануз кутар ўйниғлик ҳома,
 Ҳануз йўқдир «Туркистоннома»...

14

«Қирқ беш ёшга кирдим. Умр ҳам
 Бир манзилга бориб етиби.
 Ҳайҳот, умрим, мен энди билсан,
 Суронларда ўтиб кетибди!
 Жанг қилдим мен, саваш қурдим
 мен,
 Лаҳза ҳам тинч қўймади замон,
 Нақ жонимни жаббор бердим мен,
 Ёзилмади достоним ҳамон!
 Тепа сочим сийраклаб энди,
 Қурий бошлар иликда дармон,
 Соқолимга оқ қирор инди,
 Ёзилмади достоним ҳамон!
 Ватан меҳри, офтоб мисли сен!
 Оҳ, қалбимни кемирар армон:
 Фарзандликка арзийманми мен?
 Ёзилмади достоним ҳамон!..»
 «Ўртоқлар!— дер Ҳўжаев шу он,
 Акс садодан янгради майдон.—
 Кўнглимизда йўқ зарра ғамлар!
 Келмоқдадир ажойиб дамлар!

15

Овуллару, яшил қишлоқлар,
 Боғлардаги аҳли меҳнаткаш,
 Осмонларга бўй чўзган тоғлар,
 Тоғлардаги аҳли меҳнаткаш,
 Жабрдийда ўзбек тупроғин
 Ватан билган ҳар азиз инсон,
 Бугун ювиб дилидан доғин
 Ҳайқиради, эшит эй жаҳон:
 «Ўзбек ҳалқи қадим тупроқда,
 Бобо тарих қошида илк бор
 Жумҳурият бунёд этмоқда,
 Тақдиридан масъуд, баҳтиёр!
 Октябрнинг ғолиб қадами
 Жаҳонларни титратди бутун!
 Бирлашди-ю ўзбек Ватани
 Ўзбекистон яралди букун!
 Она ҳалқим, азоблар тинди,
 Ўзбекистон муборак энди!
 Гуллаб-яшна, камол топ, ўлкам,
 Тенглар ичра тенг республикам!»

16

Ногаҳонда еру кўк аро
 Жаранглади минг-минглаб «ура»,
 Титраб кетди гўё Бухоро,
 Чамаси бир қалқиди курра!
 Чопиб қолди булатлар лак-лак,
 Ларза тушди дара-тоғларга.
 Чор минордан чўчиган лайлак
 Учиб кетди олис ёқларга...
 Қийқиришар барча шодмон, шод,
 Қизил аскар, дехқони ашраф:
 Обод бўлсин, бу тупроқ обод!
 «Шараф! Ўзбек ҳалқига шараф!»
 Қўлларини баланд кўтариб
 Олқишлияди юрт оқсоқоли:
 «Шундай ҳалқ ҳеч бўлмайди фариб!
 Бу ҳалқ — озод Шарқнинг
 тимсоли!»
 «Ўзбекистон, омон бўл, Ватан!»
 «Ўзбекистон, шонга тўл, Ватан!»
 «Ўзбекистон!» «Жон
 ўзбекистон!» —
 Ҳайқиради ер билан осмон.

17

«Ўзбекистон!» — ҳаприқар полвон,
 «Ўзбекистон!» — Валия қичқирад.
 Теграсида жунбушдан ҳайрон
 Рустам эса қўрқиб чинқирад.
 Баландларга кўтариб ўғлин

Қўлларида ўйнатар полвон.
 «Атрофга боқ, юртингни кўргин:
 Ўзбекистон, бу — Ўзбекистон!»
 Насриддинбек ўйланар бир дам,
 Ёришади ақли бекиёс!
 Тиник тортар тафаккури ҳам
 Дунё кўрган донишмандга хос!
 Умрим бекор ўтибди, деган
 Ақидадан кулаётир у!
 Чин фарзандлар орзуманд этган
 Бахта ноил бўлаётир у!
 У зўр достон ёзиб қўйибди.
 Улуғликка фақат йўйибди.
 Янгроқ исм, шарафли достон:
 Ўзбекистон, жон Ўзбекистон!

18

Насриддиннинг сизар юраги,
 Қўлга неча олса ҳам хома,
 Ҳеч бўлмади бажо истаги,
 Ёзилмади «Туркистоннома!»
 Борлигини баҳш этди бироқ,
 Ўзлигини ўйламади у.
 Барқ урсин деб жонажон тупроқ
 Муҳрлади қалбига мангур.
 Шу Ватанинг толеи учун
 Жанглардà қон кечди эрта-кеч.
 Бўлса ҳамки дийдаи пурхун,
 Ҷўқтирмади эл қаддини ҳеч!
 Лозим эса тутмади қалам,

Суянди ул қўлда қуролга,
 Шу тупроқнинг меҳру ишқи, ҳам—
 Қалбидаги эрку аъмолга.
 Буюк достон ёзид қўйибди,
 Улуғликка фақат йўйибди,
 Жаранглар бу шарафли достон:
 Ўзбекистон, жон Ўзбекистон!

19

Ўзбекистон — сен буюк достон,
 Полвон ёзди қалб қони билан,
 Түғён, армон, тепиб турган жон,
 Виждони-ю имони билан!
 Аямасдан ўшлигин зинҳор,
 Орзуларин барин этиб жам,
 Шижаоту шиддат, неки бор
 Фидо қилди сенга чинакам!
 Фарзанд бурчи — залворли юқдир,
 Майишгувси анов-манов қад!
 Қошингда-ку қарзи буюкдир,
 Биттасини узолди фақат:
 Она-Ватан пешонасида
 Балқиб ёнди толе юлдузи!
 Фарзанд учун, дўстлар, аслида,
 Шундан ортиқ не баҳт бор ўзи?
 Ўзбекистон! Мангу омон бўл!
 Сен жисмлар ичиди жон бўл!
 Умри бокий буюк достон бўл,
 Ўзбекистон, Ўзбекистон бўл!

ХОТИМА

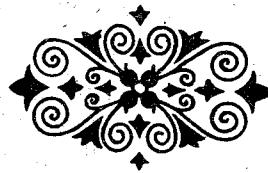
Ўзбекистон Совет Социалистик республикаси яралган 1924 йилдан бери ярим асрдан ортиқ вақт ўтди. Чор Россиясининг қарам ўлкаси — харобага айланган Туркистон ўрнида бугун Ўзбекистон яшиаб турибди. Бугун Насриддин ва Фарҳод, Авлоний ва Дўсмамат дархон авлодлари, Сора ва Валентина авлодлари Ўзбекистон донғини жаҳонларга ёймоқда. Боболарнинг не машиқатлар билан қўлга киритган озодлик байроғи, бугун кўз олдиларида ҳиллираб турибди. Эрк туйғуси уларнинг қони ва жонида. Хўши, қаҳрамонларимнинг тақдирлари кейин қандай кечди? Насриддин коллективлаштириши даврида совет ташкилотларида фаоллик кўргизди. Фарғона облостъ колхозларидан бирига раислик қилди. 1939 йилда Катта Фарғона канали курилишида айниқса полвоннинг номи чиқди. 1943 йилда бетоб бўлиб 63 ёшида вафот этди. Валентина кеча яқинда ҳам тирик эди. Шаҳри-хонда яшарди. Болалар врачи бўлган бу аёл 1970 йилда дунёдан кўз юмди. Биз у киши билан учрашиб, кўп марта ҳикоялар эшиштган эдик. Рустам (Насриддиннинг бошқа болалари турмади) ўқиб инженер-гидротехник бўлди, марказий Фарғона чўлларини обод қилди. Ҳозир Қарши чўлида меҳнат қилмоқда. Абдулла Авлонийга «Меҳнат қаҳрамони» унвони берилди. 1930 йилда эса «Ўзбекистон халқ маорифи зарбори» деган фахрий номга сазовор бўлди. Ижоди ҳам гуркираб яшиади, оқибат ўзбек совет адабиётини оёққа турғизганлар сафида фахрли

ўринлардан бирини эгаллади. У 1934 йилда вафот этди. Полковник Фарҳод Азимов 1937 йилда фожиали ҳалок бўлди. Ситора эса, Иттифоқ аҳамиятига молик пенсионер, ҳозир Тошкентда яшайди. Икки ўғли бўлиб, иккиси ҳам илмпарвар чиқди. Бири ядро физикаси институтига катта илмий ходим, иккинчиси фан кандидати, Тошкент институтларидан бирида адабиётдан дарс беради. Дўсмамат дархон набиралири эса эл ичра машҳур пахтакор сулола бўлиб етишиди.

Юлдузларда ҳаёт ҳам тўхтамайди, яшаши учун кураши жараёни узлуксиз давом этади. Шу вождан ҳам улар буюк коинотнинг нигоҳ етмас қаърларидан тўхтовсиз нур сочиб турадилар. Менинг ҳаҳрамонларим ана шундай юлдузларга ўхшайди, улар ҳам ҳалқимиз тарихини порлоқ нур сочиб ёритиб тургувчи юлдузлардир. Улар бизга бир содда, буюк ҳақиқатни — дунёнинг боқий бўлиши учун курашмоқ кераклигини уқтиридилар, зулматдан зиё топиш, эрк сари талпиниши — боқийликка етишишининг энг тўғри ва қисқа йўли эканлигини кўрсатдилар. Шу сабабдан уларнинг ўзлари ҳам боқий бўлиб қолдилар.

Дунё ана шундай кишилар билан боқийдир.

1969—1979 йиллар.

Назир Сафаров

Момакалдирок

РОМАН¹

Меросхўрлар

Куриб кетсин кундошлар,
Кунда уриш бошлайди...
Халқ қўшиғи.

Kор ёғди, излар босилди, деганларидек Маматбойнинг фо-
жиали ўлими тезда унутилиб кетди. Маматбой ҳали тирик-
лигига ёқ кундошлар ўртасида пинҳона бошланган ички кураш унинг
йигирмаси ўтмасданоқ ошкора тус олиб, иккала кундош энди очиқча-
сига бухоролик Шамсиқамарни ўтиrsa ўпоқ, турса сўпоқ, дейдиган
бўлиб қолдилар. Илгари эрни рашқ қилиб жанжал кутарадиган кун-
дошлар энди ундан қолган меросни бўлиб олиш қайғусига тушиб қол-
ган эдилар.

Кунлар аста-секин илиб, қорлар эрий бошлади. Тарновлардан
билур қатралардек томчилар товланиб, чак-чак томиб турар, қуёш-
нинг илиқ нурларида камалак ранга жилоланиб, кўзни қамаштиради.
Нурота тоғларининг юксак чўққиларидан қорлар сурилиб, ўнгирларда,
қуёшга чапроқ ёнбағирларда кўзга хира қўргошиндек ташланиб
туради. Ҳамма ёқда табиий, илоҳий бир жонланиш. Олам яшил
зумрад ранга ўралиб бормоқда эди.

Бироқ Маматбойнинг уйидаги жонланиш, уйғониш бутунлай бош-
қача: улар табиатнинг бу бетакор инъомидан завқланиш ўрнига
марҳум эрдан қолган беҳисоб мол-мулк дардиде кунда жанжал қили-
шар, айниқса, Маматбойнинг кўз очиб кўргав хотини Қимматпошша
арзимаган гапни баҳона қилиб, Шамсиқамарни чирқиллатар, иккинчи
кундоши Холпошшага ҳам кун бермаэ эди.

У мана бундай деб қарғарди:

— Курибгина кетгур сойкелди! Менинг арслондек Маматбойим
сенинг бахтсиз етимчанг деб ўлиб кетди. Сен қушоёқ бўлмаганингда,
у кўз олдимда шердек ўйнаб-кулиб юарди!..

Қимматпошша кўз ёши тўкиб, эрининг бирдан-бир вафодор ёри

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

қилиб ўзини кўрсатар, баъзан уввос солиб, уйни бошига ҳам кўтарарди.

Лекин эрининг қирқи ўтган куннинг эртасигаёқ Қимматпоша пинҳоний ўйнаши Соҳиб саркорнинг қўйнига илондек ўрмалаб кириб олганди. Энди ўйнаши-кулиш ҳуфъя эмас, у Соҳиб саркорнинг росмана хотини бўлиб олганди. Маматбойнинг уйи Соҳиб саркорнинг хизмат учун келиб кетадиган жойи эмас, балки ўз ҳовли-жойи бўлиб қолганди.

Соҳиб саркор билан Қимматпоша атайлаб шундай қилишганди. Улар шу йўл билан Шамсиқамарни бу уйдан бездириб, қувиб чиқариб, ўзлари эса бу даргоҳнинг ҳукмрони сифатида Додхудо билан Шамсиқамарга меросдан заррача ҳам бермай, тахини бузмай, ўз қўлларида сақлаб қолмоқчи эдилар.

Маматбойнинг адиру қирларда ўтлаб юрган сон-саноқсиз сурувлари, сигир-бузоқ, йилқилари, ер-сув ва ҳоказолари Соҳиб саркорга беш бармоқдай маълум эди. Соҳиб саркор ҳатто Маматбой билмаган нарсаларни ҳам аниқ ва пухта биларди. Ана шу сабабларга кўра, мерос тақсимоти фақатгина Соҳиб саркорнинг виждонигагина ҳавола эди. Отадан қолган зурриёт — асосий меросхўр — Додхудо ҳали гўдак.

Шамсиқамар эса рўзгорнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, унча-мунча нарсанинг фарқига тушуниб улгурмаган. У тулкидек айёр, бўридек олғир сатанг кундоши Қимматпошшанинг олдида ип ҳам эшолмайди. У эшикдан кирганда ҳам, чиққанда ҳам Шамсиқамарга пичинг қилас: «Уруғингга қирғин келгур, қайси гўрдан келдинг, ҳаромидан бўлган ҳаромингни пеш қиласанми?!» деб заҳрини сочар эди. Қанчалик беозор бўлмасин, бари бир Шамсиқамар ҳам чида буролмасди. У ҳам: «Иссиққина кўрпага кириб, эр топиб олдингиз-ку, яна нима дейсиз!» деб қоларди. Бунга жавобан Қимматпошша: «Ҳа-а яшамагур! Тили ҳам чиқиб қопти! Нимангга кериласан? Ҳаромидан ортирган шўр тумшуғингами?! Қўлингдан келса сен ҳам тегиб ол-чи! Ажаб қиппан, хўп қиппан!» деб зор-зор қақшатарди. Фақат кейинги пайтларда иккинчи кундоши Холпошшагина камгап бўлиб, бўлар-бўлмасга аралашавермасди. У: «Ёлғиз худодан кўрдим! Оллонинг иродаси, унга қарши борган одам мусулмон эмас, тақдирга тан бердим», деб иложи борича можоралардан ўзини четга тортар, меросдан ҳам кўра: энди тинчгина ҳаёт кечиришни афзал билиб, беш вақт намозини канда қилмай, ҳар дамига шукур қилиб, хилватнишин бўлиб қолган эди.

Шамсиқамарнинг кўзига ҳеч нарса кўринмас эди. Шу мерос тезроқ тақсим қилина қолса... Үғлини берсалар бас! Нурутани елкасининг чуқури кўрсин! Ўлар бўлса, ўлиб бўлди бу Қимматпошшанинг дастидан.

— Кундошликка ўт кетсин! Дадам мени молдай қилиб, икки кундоши устига сотмаганда бундай, сир-савдолар бўлмасди. Қиз бўлиб туғилмай ўлай илоий! — деб Шамсиқамар тунлари ҳўнг-ҳўнг йиғлар эди.

Маматбойнинг давлати бир тилсимот бўлса, унинг қалити Соҳиб саркорда. У, ҳар ҳолда, элу юртдан ҳайиқиб, бир оз бўлса-да андиша қиласарди. Қимматпошшанинг эртаю кеч мерос тўғрисидаги аврашларига қарамай, ишни пайсалга солиб келар эди. У қандай қилиб бўлса ҳам, Додхудога тегадиган меросни ўз қўлида сақлаб қолиш пайида эди. Қимматпошша эса туну кун унинг жон-ҳолига қўймай жаварди:

— Тушунсангиз-чи, нодон эркак! Додхудо фирт ҳароми! Унинг меросга сира ҳам даҳли йўқ. У икки дунёда ҳам меросхўр бўла олмайди! Ахир у Маматбойнинг пуштикамаридан бўлмаган бўлса, қандай қилиб меросхўр бўлсин? Нега буни билиб туриб билмаганга оласиз?

Шунда Соҳиб саркорнинг ҳам жаҳли чиқиб кетарди:

— Хап турсанг-чи, сочи узун, ақли қисқа аҳмоқ! Нуқул қаёқдаги гапларни галирасан! Мен нима хаёлда-ю, сен нима деб чулдираисан! Додхудо Маматбойнинг пуштикамаридан бўлганми-бўлмагани — бу менга қоронғи, лекин шуни биламанки, шу ўрил деб у бутун элу юртга тўю томоша берди. Буни етти иқлим билади! Ишни хамирдан қил сурғандек қилиб бажармоқ лозим, — дер эди-да, Қимматпошшани қучоқлаб, бағрига тортарди...

Шундан кейингина сатанг Қимматпошшанинг попуги бир оз босилиб қолгандай бўларди-ю, бироқ эртаси куни яна машмашасини бошлар эди.

Соҳиб саркор сатанг Қимматпошша даъвосини қаңчалик ич-ичидан қўллаб-қувватламасин, ҳақиқат панд бериб қўйишидан қўрқиб, яна ётиғи билан тушунтира бошлар эди:

— Иштаҳани бунча ҳам карнай қиласкерманг, пошшом, сиз билган ишни мен ҳам яхши биламан. Орада «чала туғилган», деган гап бор. Буни марҳум бойнинг ўзи ҳам тан олиб, тўй берди, етган ажал экан, тўй азага айланди, худо раҳмат қилсин...

Худо раҳмат қигур эмиш, ким билсин, балки ҳароми болага тўй бергани худога ҳам ёқмагандир...

— Тавба денг, гапимни бўлманг, пошшо, ош еган эл бунга гувоҳ. Сиз айтган даъво билан элга мурожаат қилсан, тавба деб айтай, оғзимиздаги ошдан ажраламиз-да, обрўйимиз бир чақа бўлиб қолади. Ақл билан иш тутиб, ўйлашайлик. Додхудо ҳали ёш гўдак. Мероси васийлигини ўзимга сўрасамми, деган фикрдаман... Қани, ҳаракат қилиб кўрай-чи. Шамсиқамарни бездиравермай туринг. Бўлмаса у ҳам, ўзим васий бўламан, деб оёғини тираб туриб олиши мумкин... Шундай қилсан, уни Нуротадан жўнатиш енгил кўчади.

Шу маслаҳат билан улар эл-юрт оқсоқолларини чақиришди. Маматбой давлатини меросхўрларга бўлиш учун тўпланган эътиборли одамлар даврасида Соҳиб саркор йиғламсираб бундай деди:

— Худо раҳмат қилиб, гўринг тўла нур бўлгур хўжайним Маматбой, ўзларингизга маълум, бор-будини менга ишониб топширган эди. Мана, йигирма-ўттиз йилдирки, пиру давлатманд бой хизматларида бўлиб, сиз оғзимиз сенга бормади. Феъли кенг, дарёи азим эдилар. Ҳалол хизмат қилдим: Бундан сўғин ҳам арвоҳларини юз-хотир қилиб, марҳумга содиқ қоламан. Баъзи бир қинғир қўлларга ўхшаб, бой молига хиёнат қилмадим, аксинча, бирларини икки, ўнларини йигирма қилдим... Бундан сўғин ҳам Маматбойнинг сафирлари Додхудобой молларининг туёғига туёқ қўшиб, ҳалол хизмат қилмоқ ниятидаман. Қози отамраво кўрсалар, Додхудога васийлик қилиб, ота арвоҳини шод қилиб, чироғини ўчирмай, Додхудо ҳаққига хиёнат қилмай, камарбаста бўлсан, деган умиддаман. Қолган гап сизларда. Мен биламан, кимки сафир ҳаққига хиёнат қилса, косаси оқармайди, у дунёсидан ҳам, бу дунёсидан ҳам айрилади. Арвоҳнинг юз-хотири, худо ҳозир, биллоҳи азим, рост гапим шу!

Ҳозиржавоб қози бобо:

— Баракалло! — деб қўйди.

Қози бобонинг «баракалло»сидан кейин Соҳиб саркорнинг иши юришиб кетди. Васийликка шариат қозиси бош қўшиб, Додхудога тегишли мерос бўйича онаси Шамсиқамарнинг номини битиб, муҳрлаб Соҳибга топшириди. Шундан сўнг қози қизи ва невараси Додхудони олиб, амлек рўзгорини тяяларга ортди-да, Бухорога қараб йўл олди.

Шамсиқамар, Додхудо, Қози бобо ва уларнинг карvonлари йўлга чиққанда ҳаво очиқ, баҳорнинг ёқимили шабадаси эсиб турарди. Қирадирлар устида ёнбошлаб ётган илиққина қуёшнинг тафти ҳузур ба-

ғишларди. Дов-дарахтлар куртаклаган, офтобрўя ерларда кўм-кўк майсалар уна бошлаганди. Кенг дашт тарафларнинг сийнасига илиқлик ўтиб, оқ-кўкиш ҳовур кўтарила, ложувард осмонда тўрғайлар сайрап, бургутлар эса тоғ чўққилари устида парвоз қилар эдилар.

Улар туяларнинг зил-заворли юришларига қараб, жангур-жунгур бир оҳангда тебраниб Имом Ҳасайн-Имом Ҳусайн масжидидан ўтганларида қоронғилик туша бошлади. «Бекор йўлга чиқдик, бемаҳалга қолганга ўхшаймиз-да», деган фикр ўтди Қозининг кўнглидан. Бироқ орқага қайтишини лозим кўрмадилар. «Худо хоҳласа, ҳар балою ҳар қазодан омон сақлагай», деб ўйлади у. Улар тоғлиқлар орасидаги сўқмоқ йўллардан ўтиб боришар экан, Шамсиқамарнинг ҳам юрагини ваҳима чулғай бошлади. Қўз олдида ҳар хил иңсу жинслар кўринаётгандек бўлди. Додхудони бағрига босганча: «Э яратган эгам, қўзичоғимни паноҳингда асрар», дея пичирлаб, Додхудони бағрига босарди. Қози эса Бухорога омон-эсон етиб борса, бу аркони давлат билан музофотнинг энг бой одамларидан бири бўлиб қолишини ўйлаб боради.

Тун қоронғисида туртиниб-суртиниб Алвости кўприкка етиб келгандаридан баногоҳ момақалдироқ гумбирлаб, чақмоқ чақиб юборди. Чатмоқ бир зум ялт-юлт қилиб, оламни ёритганда чор-атроф ниҳоятда қўрқинчли бир кўкиш тўсга киради. Момақалдироқ ҳар гулдирағанда гўё тоғлар сийкинар, шатур-шутур қилиб катта-катта ёмғир томчилари ерни қамчикек савалаб ўтарди, гулдирак тинганда ёмғир яна майда томчиларга айланарди. Улар Алвости кўприкдан ўта бошлагандаридан шариллатиб жала қўйиб берди. «Ё ҳаллоқ, ўзинг паноҳингда асррагайсан!» деб хитоб қилди Қози. «Мол-дунёсини ергиналар ютсин!» дея алам билан пичирлади Шамсиқамар Додхудони бағрига жон ҳолатда босаркан. Бирдан момақалдироқ уларнинг тепаларида портлади. Чатмоқ яланғоч қиличини сермаб ўтди. Мол-ҳоллар маърашар, туялар аланг-жалаң бўлиб бўкирар, отлар кишнарди. Момақалдироқ ҳар гулдирағанда Додхудо худди бўзлаётган қўйдай маъюс товуш чиқарип, юзини онасининг сийнасига босар, бигиллаб йиғлар эди.

Ҳаммалари шалаббо бўлдилар. Айниқса, Шамсиқамар Додхудони қанчалик ўраб-чирмамасин, бари бир табиатнинг бу ногаҳоний оғатидан лат еган эди... Ҳарна қилиб бўлса-да, бу қўрқинчли дарани босиб ўтиб, Бухорога етиб олдилар ва дарҳол Додхудони муолижа қилишга киришдилар: қаратмаган табибларию қилмаган илму амаллари қолмади. Бари бир бўлмади—табиатан пуч Додхудо шол касалига гирифтор бўлиб қолган эди.

Тузок

Ҳожи билан Ҳотам Додхудонинг ёнғоқ дараҳтидан қилинган жимжимадор қўштабақали дарвозасидан ҳовлисига олдинма-кейин кириб келдилар. Рухсат бўлгач, ҳовлининг тўридаги бойвачча ётган хона томон юра бошладилар.

Кенг боғ. Боғ этаги узундан-узун сомонхона, оғилхона бўлиб, чап томон қирга туташиб кетганди. Ўнг томонда тандир, ўчоқ ва унга туташиб кетган омбор жойлашган эди. Боғ қулф уриб гулга кирган, чор-атроф ям-яшил духоба тусида, омбор бўғотида мусичалар мудрасарди. Осмон кўм-кўк...

Ҳотамнинг кўзи тандир ёнидаги қизга тушди. Қизнинг нигоҳи чақмоқдек яшнаб кетди. Ҳотам бир лаҳза қотиб қолди. Ҳожи биринки қадам илгарила бўтган эди. У тўхтаб, орқасига қаради-да:

- Келавер, ўғлим, уялма,— деб қўйди.
Хотам ҳўшини йигиб, Ҳожига етиб олди.
Додхудонинг: «Келаверинглар!» деб қичқиргани эшитилди.
Ҳожиг сартарош билан Хотам ичкари хонага кирдилар. Салом-аликдан сўнг ўтириб фотиҳа ўқидилар.
- Худо шифо берсин, оллоҳу акбар.
— Хуш кўрдик, Ҳожим;
— Вақтихушлик бўлсан.
— Хуш келибсиз, иним.
— Хушвақт бўлинг,— деб иккала қўлини кўксига қўйди Хотам.
— Инимнинг исм-шарифлари?— меҳмоннинг бошидан-оёғигача разм солиб сўради Додхудо.
— Хотам, Хотамбек,— деди қандайдир ғуурур билан Ҳожиг,— исми ўзига муносаб. Мана, bemalol сўзлашиб олинг, деб ўзини эргаштириб келавердим.
— Хуш кўрдик. Хуш вақтчилик бўлсан. Мен учун ўзингиз сўзлашгандирсиз ахир, Ҳожим?— деб йигитга зимдан кўз қирини ташлади Додхудо.
Ха, кунларнинг бирида Хотам билан сартарош ўртасида шундай гап бўлиб ўтган эди:
— Ўғлим, Хотамжон, яна бир савоблик иш чиқиб қолди, билмадим, сенга маъқул бўлармикан бу хизмат?
— Буважон, биласизки, Хотамингиз савоб деса ўзини томдан ташлайдиганлардан, сизга маъқул бўлган хизмат, наҳотки, менга маъқул бўлмаса?
— Балли, ўғлим... Аммо хизматда ҳам хизмат бор. Мен топиб келган хизмат ети-ухлаб тушингга ҳам кирмаган бўлса-чи?— елкасига тушиб турган соchlарини панжаси билан тараф туриб деган эди Ҳожиг.
— Тушимга кирмаган хизматни бегона эмас, сиз раво кўрган экансиз, қўлимдан келадиган иш бўлса, бажонидил,— деб жавоб қилганди ўшанда Хотам.
— Қўлингдан келишга келадику-я... Одам қилган ишни одам қиласди, албатта. Қўл-оёқсиз шолнинг оти Додхудо экан, биз истиқомат қилиб турган масжид билан ҳужрани солдирган бойнинг ўғли эмиш у шол. Уни яқин қунларгача бир одам опичлаб ҳар ҳафтада масжидга намози жумани ўқишга олиб келиб, яна олиб кетар экан. Ўша одам қазоси етиб, оламдан ўтиди. Худо раҳмат қилсан. Ана шу марҳум бажарган хизматни энди сен қилсанг?— деган эди Ҳожиг сартарош ўша сўхбат чоғида.
Мана энди Хотам билан Ҳожиг Додхудо ҳузурида.
— Бу ёрини энди ўзларингиз келишиб оларсизлар, деган умиддаман,— деди сартарош.
— Маъқул. Сўраганнинг айби йўқ, иним, қайси эл, қайси юртнинг фарзанди бўласан?— деб савол берди Додхудо.
Хотам шу кунгача ўтмишни ҳеч кимга айтган эмас, фақат Ҳожиг сартарош сўраганда, «тоғлиқман» деб қўярди. Додхудога ҳам худди шундай жавоб берди.
— Тоғликлар оқ кўнгил бўлишади... Маъқул йигит кўринади Хотамбек. Волида, падар ҳаётмилар?— яна савол берди Додхудо.
— Қазо қилганлар.
— Жойлари жаннатда бўлсан. Инно лилло валайкўм рожнуна,— Додхудога қўшилиб меҳмонлар ҳам фотиҳа қилдилар.— Ини-оғалар бўлса керақ?
Хотам «йўқ» деган маънода бош чайқади.
— Умринг узоқ бўлсан, иним: Тоғ беҳад баҳаво жой, нечун уни тарк этиб, масжид ҳужрасини макон этдинг?

— Нон-насиба экан,— ўнг қўлини кўксига қўйиб жавоб қилди Хотам.

— Банданинг боши — оллонинг тоши. Худо нимани раво кўрса, ўша бўлади. Нон-насиба деганинг шу бўлади, иним.

Додхудо кўзини юмиб жим қолди.

«Хасталик. Уззу-кун ётавериб толиққан бечора. Қасали оғир, қани энди, қўлимдан келса-ю, даволаб дарддан фориғ бўлишига ёрдам қиласам», деб ўйларди Хотам.

— Уйланишга хоҳишинг қалай?— томдан тараща тушгандек савол берди Додхудо.

Хотам нима деб жавоб қилишини билмай ерга қаради. Сукутсақлади.

Кутимаган бу муруватга қандай қилиб миннатдорчилик билдиришни билмай, бир Ҳожига, бир ерга қаради йигитча! Уйланмаган йигит қиздан кўра хаёли бўлади, деганларича бор-да?

— Ҳали ёш, уйланиши ким қўйибди, бош суқадиган уйи, чўнтағида сариқ чақаси йўқ,— деди ним кулги билан Ҳожи.

— Буни мен ҳам биламан. Билиб туриб сўрадим да! Гап бундоқ...

Хотамнинг құлоги динг. Аммо Додхудо гапнинг «бундоғини» ҳадеганда айтавермади, негадир яна кўзини юмиб, сукутга толди. Унинг оғзини пойлаб ўтирган Хотам: «Нима гап?» деган маънода Ҳожига қаради. Ҳожи елкасини қисди.

Додхудо узоқ ухлаб уйғонган кишидек бир сесканиб, кўзини очди.

Хотамнинг кўз олдига боя тандир ёнида турған, бирдан «ялт» этиб қараган гўзал келди. «У қизча бу одамнинг кими бўлса экан? Синглисимикан? Ёки... Йўғ-эй, худо сақласин!. Ёки менга ўша қизни шама қилаётидимикан? Наҳотки?!..»

Додхудо негадир теварак атрофга кўз югиритирди, сўнг Хотамга сўз қотди.

— Ота-она ўлими фарзандга мерос, иним. Аммо қизми-ўғилми тақдир деган ҳақиқатдан қочиб қутула олмайди: қиз бола балоғат ёшига этиб она бўлишга, йигит ҳалқи уйланишга ўщозилар экан. Аёл зоти борки, у она ишини давом эттириб бола туғади, фарзанд орзуси билан яшайди, қиз узатиб келин туширади, невара-эвара кўришни орзу қилади. Ҳаётнинг лаззати, ширин-шакар меваси—фарзанд...

«Аёл зоти борки, у она ишини давом эттириб бола туғади, фарзанд орзуси билан яшайди,— деб дилида такрорлади Хотам.— Бу билан нима демоқчи у? Ё мени синамоқчими? Мен бир сағир бўлсан. Ҳожи бувам айтмоқчи, кармонимда ҳемири бўлмаса! Ёки бу Додхудо ҳақиқатан ҳам ҳалқпарвар, одампарвар кишимикан? Гапларига қараганда, чиндан ҳам одампарвар кўринади... Ўзи бир шол бўлса, нима қилади шунча бойликни?.. Қайдам?..» Хотамнинг кўзига яна бояги қиз кўрингандек бўлди.

— Баракалло, баракалло! Жумла мўминнинг орзуси шу! Раҳмат,— деди Ҳожи гап қўшиб.

Додхудо бир оз сукут сақлаб, яна сўзида давом этди.

— Эшон Ҳожи сенга айтгандирлар, шол амакинг ёруғ дунёning ана шу лаззатларидан мосуво! На фарзанд ва на орзу-ҳавас! Бу дунёда ортдириб келаётган давлатим—фақат-фақат юрак тўла армон...

Додхудонинг кўзи жиққа ёшга тўлди, сўзлолмай қолди, Ҳожи дарҳол чойнакни олиб, мажруҳ оғзига тутди-да, аввाल Додхудонинг, сўнг ўз кўз ёшини артди.

Хотамгоҳ мажруҳга, гоҳ Ҳожига ер тагидан назар ташлаб, изтироб чекканча жим ўтиради. Шу қисқа ғамгин бир фурсат ичиди йигит хаёлидан кўп нарсалар ўтди: «Дунёда ёлғиз баҳтсиз мэн десам,

мендан ҳам баттар бахтиқаролар бор экан-ку! Худо давлат берибди-ю, бу мўминга бахт бермаган экан...»

Давра сукунатини яна Додхудонинг ўзи бузди:

— Бахтиқаро шол амаки тўғрисида, эшон Ҳожим сенга бирон нарса деганимидилар?

— Деганлар. Ҳаммасидан хабардорман.

— Қалай, маъқул бўлдими сенга, эшон Ҳожимнинг деганилари?

— Сизга, Ҳожи бобомга маъқул бўлган иш—менга ҳам маъқул,— деди бош иргаб йигит.

— Балли, иним, балли! Эшон Ҳожим таърифларидан ҳам билгандим. Ҳотам, ҳимматли мард йигит экансан. Умринг узоқ, ризқинг фароғ бўлсин, иним.

— Қуллуқ.

— Яхшидан шарофат, ёмондан касофат, раҳмат сизга, Ҳожим, сиз сабаб бўлиб, Ҳотамбекдек гавҳари шамчироқ топдим, иккалангиз ҳам менга ёқиб қолдингиз...

— Қуллуқ,— деди Ҳожи. Ҳотам эса таъзим бажо келтирди.

— Иккйламчи сўзим, ҳар гал сенга «иним» деб мурожаат қилаяпман, малол келаётгани йўқми?

— Нега? Нега малол келар экан? Мен ахир инингиз қатори... Озми-кўпми фойдам тегиб, дунгизни олсам, дейман...

— Ишонаман. Ҳудойимнинг ғазаби битта бўлса, марҳамати мингта, дейдилар. Тоат-ибодат чоғида, кечалари уйқуни тарк этиб, зор-зор ийғлаб қилган илтижоларим яратганинг құдрат қулоғига етганга ўхшайди... Сени еткурган ҳудойимга минг-минг бор шукур.

Додхудо яна кўз юмиб, жимиб қолди... Сўнг алаҳсираётгандек сўзлай бошлади:

— Эшон Ҳожим! Ҳотамбек, иним! Қуряпсизми?

— Нимани?— деди атрофга қараб Ҳожи.

— Фаришталарни.

— Ана-ана, ҳаммаларининг қўллари фотиҳада, дуо қиляптилар.

Ҳотам сартарошга қараб:

— Иситмалаётган бўлсалар керак?— деди ҳайрон бўлиб. Ҳожи Додхудога тикилиб қолди.

— Бўлса бордир, алаҳсираяптилар. Қани кўрай-чи. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,— дэя у ўнг қўлининг панжасини Додхудонинг пешонасига қўйди.— Бай-бай-бай, куйиб бораяпти, иситма зўрга ўхшайди.

— Нима қилдик энди?— деди ташвишланиб Ҳотам.

— Фаришталар жавоб кутиб қолишиди. Сарғайтирма уларни!— деди Додхудо кўзларини юмиб-очиб.

Ҳожи билан Ҳотам бир-бирларига қараб турадилар.

— Сен энди менга иним эмас, ўғил, мен — ота бўлар эканман, ўқдингми? Мол-мулким, бор давлатим сеники. Тўй-томоша қиласиз, бошингни иккита қилиб, қарнай-сурнай билан элга ош берамиз...

Додхудо чўчиб қўзини очди, унинг юзлари, пешонаси жиққа терга ботган эди. Қўзларида қандайдир шодлик жилоланаарди.

— Ё парвардигор, бу қандай мўъжиза! Қўлимга жон кирдими-а, Ҳотамбек?! Ҳа, ҳа, қўлимга жон кирди. Бармоқларим қимирлаяпти. Ишонмайсанми? Мана-мана, қимирлаяпти!..— деди бармоқларини қимирлатиб Додхудо.

Ҳожи шошилиб ёпинчиқни кўтарди. Дарҳақиқат, Додхудонинг чап панжалари билинар-билинмас қимирларди. Ҳожи сартарош ёқасини ушлади:

— Ҳа, ҳа, ростдан ҳам бармоқларингиз қимирлаяпти!

Додхудо бармоқларини қимирлатиб, хурсандчиликдан хандон уриб кулар экан:

— Аввал худо, қолаверса Ҳотамбекнинг қутли қадами, эшон Ҳо-
жимнинг марҳамати, шундай эмасми? Кел, кела қол!..

Ҳотам Додхудо томон энгашди. Ҳожи сартарошнинг ҳаяжонланга-
нидан кўзларига севинч ёшлари қўйилди.

Киз доми

Мана, яна жума етиб келди. Додхудони масжидга олиб бориб, олиб
келиш керак. Уни етаклаб эмас, опичлаб олиб бориб, опичлаб олиб ке-
лиш керак.

Ҳотам Додхудоникига йўл оларкан, бир воқеа эсига тушиб, мийи-
ғида кулиб қўйди. Болалик чоғларида уни ўзига тўқ бир одам асранди
ўғил қилиб олганди. Уларнинг яккаю ёлғиз Хумор исмли қизлари бор
эди. У ниҳоятда тантиқ бўлиб, ҳадеб Ҳотамга опичлатиб юарди. Ӯшан-
да олти ёшларда эди Ҳотам. Эртадан кечгача Хумор билан ўйнаб
юарди. Мана энди зил-замбил Додхудони опичлаб юрибди... Қиёфаси
одам бўлгани билан унинг қўл-оёғида жон йўқ. Ӯзича эркин ўтириб,
туролмаса... Баайни туз тўла қопчиқ!..

Ҳотам Додхудоникида Ҳожи сартарошни учратди. У Додхудонинг
сочини олиб, соқолини тарашлаб, энди асбоб-анжомларини лунгига
ўрай бошлаган экан.

Додхудо одатдагича — тўшагида, қат-қат ёстиқларга елка тираб
шифтга қараб ётар эди.

— Ким у, Ҳотамбекмий?.. Ваалайкум ассалом, кел, кела қол,— дея
Ҳотамни хушнудлик билан қарши олди Додхудо.

— Бардаммисиз, амаки? — тортинчоқлик билан сурашди Ҳотам.

— Алҳамдуилло-алҳамдуилло!..

— Амакингни табрик қил. Бармоқлари хийла қимирлаб, жон ки-
риб қолди. Қўриш, қўлларини ол!— деди кўнгилхушлик билан Ҳожи
сартарош.

Ҳотам унинг шол қўлини ушлаб: «Илоҳим соғайиб кетинг!» деб
қўйди. Бу маңзарани хушҳол кузатиб турган Ҳожи:

— Ҳотам ўғлим, қўлларини кўкракларига олиб қўй? Бармоқла-
рини қимирлатсинлар, сен томоша қил!— деди.

Ҳотам Ҳожининг айтганини қилди. Додхудо эса бармоқларини
хиёл қимирлатиб илжайди.

— Хурсандман, амаким ҳафта бурун бошқача эдилар, ўзгариш
катта. Худо хоҳласа, яқин кунларда чап қўлингиздан ҳам ош ошай-
миз,— деб мажруҳ кўнглини кўтарган бўлди Ҳотам.

— Иншоолло! — дея Ҳожи қўшимча қилди.— Чой қўйиб бериш,
ош ошатиш ҳам гапми, насиб бўлса, яқин орада ўз оёқлари билан
масжидга юриб боришлиарини ҳам кўрармиз, худо хоҳласа.

— Илоҳи омин!— деди Додхудо бармоқларини қимирлатиб.

Ҳожи билан Ҳотам: «Оллоҳу акбар!» деди.

— Ҳотамбек, вақт кетяпти, шошила қол. То етиб боргунимизча
намоз вақти ҳам бўлиб қолади.

— Майли, ҳозир жўнаймиз,— деди Ҳотам.

— Ҳар қалай, жамоат жам бўлишдан бурунроқ етиб боргунларин-
гиз маъқул. Чунки масжидга етгунларингча анча уриниб қоладилар.
Намози жума бошлангунча оз бўлса-да, ором олмоқлари керак.

— Хўп бўлади, бобожон!— деди Ҳотам қўлини кўксига қўйиб.

Ҳотам сандиқ устига тахлаб қўйилган банорас тўнни олиб, Додху-
донинг елкасига солди. Қўлларини тўн енгларига суқди: сўнг маҳси
кийгизиб, қалпоққа ўраб қўйилган дасторни бошига қўндириди. Ҳожи

ёрдамида сербар узун бёлбоғни белидан икки-уч айлантириб, унинг икки учини Ҳотам ўз елкасидан ошириб, белига маҳкам бөглади. Мажрух эса чала-нимжон ўнг қўли билан унинг елкасидан ушлади. Ҳотам иккала қўли билан мажруҳнинг сўлиб, суяқ бўлиб қолган сонларидан маҳкам ушлаб: «Ё пирим!» дея юк ортилган түядек тебраниб оёққа турди.

Ҳотам мажруҳни опичлаганча ҳовлидан ўтаркан, кўзи яна ҳув ўша қизга тушди. Бутун вужуди қандайдир титраб, йигитлик ори қўзғолди. Гўё қиз унга: «Ўл-э, эшакмисан?..» деяётгандек эди. Шунда елкасидаги юк зилу замбилдек туюлиб кетди...

Ҳаво илиқ Осмон мусаффо. Ҳамма ёқда илк баҳор қулф уриб яшнамоқда. Нурота баҳори сўлим ва кўркам. Ҳотам мажруҳни опичлаб борар экан, йўлда учраган кишилар шунчаки кўз қирини ташлаб, салом бериб ўтишарди. У Алвости кўпприкни ёнлаб ўтаркан, эшаги билан лойға ботиб қолган Жабборқул лайлак кўзига кўриниб кетди. Уз аҳволини Жабборқул лайлак эшагига қиёс қилиб, хўрлиги келди.

Ҳотам йўрға отдек йўртиб бораркан, ўйлар эди: «Ҳожи бобода гап кўп. Ўзини дарвишликка солиб юрса-да, одамгарчилиги зўр. Қамгап. Қимлигини ҳалигача ҳеч кимга айтмаган. Үндан десам, менинг ўзим ҳам шундай-ку. Ҳалигача Ҳожи бобо ҳам билмайди-ку; менинг кимлигимни. Вақти келиб, балки сир-асроримни айтарман. Билганда нима?.. Қизиқ, нега Ҳожи бобо бу мажруҳга мени рўпара қилди экан?..»

Ҳотам жилғадан ўта туриб, оёғи тойиб, чўккалаб қолди. У бир қўли билан ерга таяниб: «Ё Али!» дея яна олга босди.

— Оёғингга шикаст етдими, иним?

Ҳотам оёғини авайлаб секин-секин қадам ташлар экан,— ташвиш тортманг,— деди ва «тўпигим чиқмаган бўлса яхши эди», деб кўнглидан ўтказди.

— Оқсанысан-ку?

Ҳотам чурқ этмай, тўпигидаги зирқироқ кучаяётганини сезиб боради.

— Барака топ, тупроқ олсанг, олтин бўлсин.

Ҳотам мийифида кулиб қўйди: «Тупроқ олсанг, олтин бўлсин эмиш».

Додхудо Ҳотамнинг миннатдорчилик билдиришини кутган эди. У «раҳмат» дейиш ўрнига оғзига талқон солиб олгандек лоқал чурқ этмади.

«Мен қилган дуога бунинг ақли етмади», деб ўйлади-да, у яна синамоқчи бўлиб:

— Мендан қайтмаса худодан қайтсан,— деди.

Мажруҳ дуоси Ҳотамга тилёрламаликдек туюлиб, дил түфёнига гўё яшин бўлиб урилди: «Эшагини топса пиёда юрмайдиган қурумсоқнинг дуоси нима бўларди?! деб қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Менга гапирдингми, иним?— деб сўради Додхудо.

— Иўқ, ўзим.

— Оёғинг оғримаяптими? Оғирлик қилмаяпманми?

— Бир латифа эсимга тушиб кетди, айтами?

— Айт, иним, айт.

— Эшак миниб қетаётган афандидан бир одам: «Афанди эшакка миниб, хуржунингизни елкангизга осиб олганингиз нимаси?» деб сўраган экан, шунда афанди нима деб жавоб қилиби денг?

— Нима деб жавоб қипти?— қизиқиб сўради Додхудо.

«Ақли кўтоҳ мажруҳнинг гапини қаранглар, хуржунимни ёлкамга

осмай, эшакка ортгудек бўлсам, кўра-била туриб бўғоз жониворга жа-
вир қилган бўлардимку», деб жавоб қилган экан афанди.

Додхудо қотиб-қотиб кулди, сўнг кулгидан ўзини зўрга тўхтатиб:

— Оббо афандеёй, хуржунин елкасига ортиб эшакка мисса,
ҳайвоннинг юки енгил бўлармиши?.. Қани-қани, яна борми афандингдан? Қизиқ-қизигидан ол-чи. Асло кулгидан бошинг чиқмасин.

— Раҳмат сизга. Сиз ҳам яхши-яхши дуоларингиздан олаверинг.
Бундан ортиқ яхши кунни у дунёдан ҳам тополмасам керак.

— Бу дунёда кўрмаганингни у дунёда кўрасан. Хўш, ҳали фойда-
ли гап айтмоқчи эдинг, шекилли?— ўзини Хотамнинг бошига қўйиб ил-
жайди Додхудо.

— Ҳожи бобомга омонат бериб қўйган эшагингизга... Айтаверай-
ми?

— Хўш, ёмон иш қипманми?

— Йўқ, яхши иш қилгансиз. У ҳам сизга ёмонлик қилаётгани йўқ.
Эшагингиз ўрнига эшак топиб берди.

— Нима деганинг у?

— Нега кўк ҳангига тўқим ўрнига эгар, нўхта ўрнига юган урдир-
дингиз! Шуни билсан бўладими?

— Тавба! Нега гапларинг пойма-пой, нималар деяпсан ўзинг?—
жаҳли чиққандек деди Додхудо.

— Одобсизлик қилган бўлсам, кечиринг. Мен сизни фақат хурсанд
бўлишингизни хоҳлаймән. Кулдириб, кўнглингизни хуш қилсан, дей-
ман.

Додхудо Хотамнинг бу марҳаматидан юмшаб, кўнгли равшан торти-
ди. Хотам эса қаршисида худди яқин бир ошнаси тургандек ўнг кўзи-
ни қисиб, айёона жилмайиб деди:

— Агар сиз у ёенин сўрасангиз, амаки, сизни хурсанд қилиш учун
мана, кўриб турибсиз, эшак бўлдим, эгар ёки тўқим урмасангиз ҳам,
устимга миндириб ибодатга олиб бориб, олиб келаяпман.

— Эшак бўлиб, дема! Хунук эштиilar экан кишига.

— Ҳа, тўғри айтдингиз, эшак бўлмасам ҳам, эшакдек бўлиб... Тўғ-
рими?

Додхудо ҳам ҳозиржавоблик кўрсатиб:

— Гап билан гапнинг фарқи бор, ўттиз икки нархи бор, иним.
Яхши топиб гапирав, ёмон қопиб. Шунга ўхшаб эшак бўлиб дема, жи-
гарбандингиз бўлиб, десанг ярашмабдими?— деб сўради.

— Сизни бир кулдириб хумордан чиқай, деб шундай дедим-да.

— Баракалла-баракалла, тушуниб турибман. Кўнгилчан йигитсан.
Боя ҳам дуо қилгандим, олтин олма олқишибол, деб машойхлар бекор-
га айтмаганлар-да, бу пурҳикмат дуони. Лаббай, ўғлим!

— Менга қаранг, машойхларингиз дуосига қўшимча қилиб, янги-
ча бир дуо тўқисам майлими?

— Қани-қани айт-чи, сёенинг янгича дуонг қандақа экан?

— Олтин сизга, олқишибизга. Қалай, яхши дуоми?

— Яхши. Дуо бўлганда ҳам Хотамникига ўхшаган дуо.

— Бундан сўнг ҳам олтин сизга, дуо бизга. Шунга розимисиз
ахир?

— Минг марта розиман, иним. Тани соғлиқ — туман бойлик.
Кўриб турибсан, хастаман. Дуо қиласман: тани-жонинг соғ бўлсин.

— Айтганингиз келсин.

— Сендан яширадиган сирим йўқ, таҳти равон ясатиб, кимхоб
тўшак, парқу болишлирга ястаниб, подшолар сингари тўрт барзангига
таҳти равонни елкалатиб, намоззга боришга қурбим, давлатим етади.
Аммо буни ўзимга эп кўрмайман.

— Нега, нега энди?

— Негаки, бундай ҳашамат худонинг ердаги сояси Амирул муслиминга вожиб, менга ўхшаган мажруҳ бандаларга эмас.

— Сиз ҳам худонинг ердаги соясисиз, Кўпам ўзингизни ерга урманг... Тахти равон дейсиз, мана мен қайси тахти равондан каму сиз қайси амирдан?

— Э-э... Ҳар қалай, ибодатга қийналиб-қийналиб борсам, охиратимга фойдаси тегар, деб сени танладим, иним?

— Охиратингиз обод бўлса, ажаб эмас.

— Омин!

— Омин,— деб Хотам секин қўшиб қўйди.— Охиратда ишингиз ўнгидан келиб, қулингиз Хотамни унутмасангиз яхши эди.

— Ўзим жаннатга кириб, сени қолдириб кетмайман, иним, хотиринг жам бўлаверсинг.

— Намозга йигилганлар дуосини ўз қулогим билан эшитаяпман. Улар сизни дуо қилиб: «Омин!» деганларида масжид гумбирлаб кетади.

— Баракалла! Савоб деб сен билан мен шу ишларни қиласяпмиз. Ихлос билан хизмат қилсанг, иншоолло, бу савобга сен ҳам шерик бўласан. Чарчамадингми, ўғлим!

— Дуо қилаверинг, дуо қилсангиз, кучимга куч қўшилаверади. Назаримда, елкамда сиз эмас, бир ҳалта пар,— деб тез-тез юриб кетди Хотам.

— Секин-секин, ўзингни уринтириб қўйма. Ўлгунимча дуо қиласман сени.

— Үлманг, амакижон. Сиз ўлған билан ер тўярмиди. Бугун жума намозида ҳам дуо қиласизми?

— Албатта.

— Нима деб дуо қилишингизни билсам бўладими?

— Нима деб дуо қилишимни ўзимга қўйиб беравер, иним.

— Қарғамасангиз бўлгани. Қарғишдан қўрқаман, дуо қилаверинг.

— Икки дунёнг обод бўлсин. Менинг тилагим шу!— деб таъкидлами Додхудо.

— Икки дунёйингизнинг бири ҳозиргисими?

— Ҳа, сен-мен яшаётган, бу дунё омонат, ҳақиқий дунё у ёқда— охират, иним. Шариат йўлини маҳкам тут! Дилингга маҳкам бўл! Бу дунё лаззатига учмай, бечораҳол кун кечирсанг, роҳатини у дунёда қўраверасан.

— Жаннат эшиги Хотамбекларга ланг очиқ десангиз-чи?

— Иншоолло-иншоолло! — деди мажруҳ.

Хуллас, Додхудонинг гап-сўзиغا қараганда, худованди карим бу дунёни чидаганлар учун яратган бўлса керак. Мұхтоҗлик, ҳақорат, очлик, хор-зорлик, азоб-уқубат, бор-йўғига чидаб, шукур қилиб яшаш мусулмон бандаси учун ҳам фарз, ҳам қарз экан. Бойни бой, камбағални камбағал қилиб яратган ҳам оллонинг ўзи экан. Бу тўғрида ўйлаб бош қотириш шаккоклик — диндан чиқиши бўлар эмиш.

— Бу дунёда азоб кўрмай, ўзи меҳнат қилмай, бирорларни ишлатиб, ўзи ишламай роҳат кўраётганларнинг охирати қанақа бўларкин?— деб сўради Хотам, пича сукутдан сўнг.

Додхудо ҳушёр тортиб:

— Кўп гапирсам бошимга оғриқ кирадиган бўлиб қолган. Гапни бас қил,— деди.

Хотам мийигида кулиб қўйди: «Шунақа, ҳали бу бош экан-ку, тўғри гап бош тугул тошни ёради. Одам ҳар хил бўлар экан, баъзи одам гўл кўринади-ю, ишига пишиқ бўлади, баъзиси эса менга ўхшаб, тузоққа илинганини билмай, доғда қолиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб юраверади. Тавба...»

— Мана, масжидга ҳам етиб келдик,— деди оқсоқланиб Ҳотам. У масжид эшигидаги тўсиқдан эҳтиёт бўлиб ўтмоқчи эди. Додхудонинг шалвираб турган оёғи монелик қилди.

Намозхонлардан бир-иккиси уларни кўриб, ердамга шошилди...

Ака-сингиллар

Додхудони опичлаб уйига олиб бориб қўйган Ҳотам дашт ва төрнафаси уфуриб турган ёлғизоёқ сўқмоқдан қайтаркан, ўқтин-ўқтиҳ хўрсиниб, дилтанглик билай ўйлар эди: «Нима учун •менга шунча, зулм-ситамни ражо кўрган экан худойим-а? Нима учун? Еки бизга ўхшаган шўрпешоналар унга ўғайми?.. Узингга аён, бошқалардек менам мўмину мусулмон бандангман. Отам-онамдан жудо қилдинг, сафирилники ражо кўрдинг, булар етмағандек яна... Астағфируллоҳ...»

Ҳотам кўзига могоналар, қир-адирлар кўринди, даралардан оқиб сойга тушаётган сувнинг шовқини эшитилиб, бутун ўю хаёлларини остин-устун қилиб юборди. Мана, Жабборқул лайлак эшаги билан ботиб қолган даҳшатли ботқоқлик. Мана, унинг бир қоп буғдойи учун қора изғиринда жонини жабборга берган ерлар. Ана, Алвости кўприк...

Чўққилар тепасида уч кунлик ой нур сочиб турибди. Унинг кўкиш нурларида яқин-йироқлар, қиру адирлар кўзга сирли ташланади. Каерданdir қуш товуши эшитилди. Пастда сой шовуллайди. Ҳотам шу топда Жабборқул лайлакни қутқарган кечасидаги дек сесканмаган бўлса ҳам, андак кўнгли хавотирда эди. Бугун у Ҳожи бобоси ҳузурига бориб, жиндаккина дам олмоқчи. Анави — бир замбил гўшт — Додхудонинг гапларига қараганда, бу дунёси кулфатларда ўтган одамларнинг нариги дунёси ҳузур ҳаловатда бўлармиш. Тавба...

Ҳотамбек бирдан қўчқириб юборди:

— Э, ҳой! Сан, ҳалигача отингни ҳам билмайман! Худо ҳаққи, агар бу даргоҳда сенга кўзим тушмаганда, сендан илинжим бўлмаганда, эҳтимол, майбу мубталони опичлаб юрмасмидим? Фақат сени бир куриш учун, фақат... қани эди бир учрашсагу дардлашсан, насиб қилярмikan ўша кун менга?..

Ҳожи сартарош ҳам баҳорнинг «сойда ётма, қирда ёт» кунлари аллақачон бошланганини сезиб, масжиднинг заҳ хужрасидан чиқиб, ҳовлида тунамоқчи бўлиб турганида, Ҳотам кириб борди. У салом-аликсиз, тўғри Ҳожи бобосининг ёнига бориб ўтириди. Унинг авзойи бўлакчалигини сезган Ҳожи:

— Ассалому алайкум, ўғлим! — деди.

— Ассалому алайкум, бобожон! — деди Ҳотам.

— Ваалайкум ассалом! — деди яна Ҳожи. — Ҳа, ўғлим, таъбинг бошқачароқ?

— Нега, бобожон? Иўқ...

Шу қисқа савол-жавобдан кейин Ҳожи ҳам, Ҳотам ҳам жим қолди. Бир оз сукутдан сўнг Ҳожи гап бошлади:

— Ўғлим, бу дунёйи фонийда ҳаммамиз ҳам «пuff». дегулик гапмиз. Сенинг йигит сўзлигинг менга сир эмас. Бильякс бир нарса сирдир. Сўрасам, айтармикинсан?

— Сиздан қандай сир яширишим мумкин, бобожон?

— Ростини айтсанг, сўрайман.

— Сизга, бобожон, ҳеч қаҷон ёлғон гапирганмидим?

— Балли, ўғлим. Мендан хафа эмасмисан?

— Сиз пиру комилимсиз.

— Балли! Бўлмаса сенга бир саволим бор: нега сен шу кунгача ўз ҳақингда бирор оғиз гапиришни лозим топмайсан?! Аслингни, бо-

шингдан ўтган сир-савдоларни менга гапириб беришни эп кўрмайсан?.. Кеча уйқудан турсам, жойи хобицга йўқсан... Ҳовлига чиқиб у ёқ-бу ёқни изладим. Қоранг кўринмади. Худо ҳаққи, хавотирландим...

Ҳотамбек хаёлан мулоҳазага берилиб: «Наҳотки Ҳожи бобом менинг кўнглимдагини билиб қолган бўлса?», дея ташвишланарди.

Ҳожи эса гапида давом этарди:

— Баҳор, ўғлим, баҳор. Баҳор яқинлашаверса киши шундай бўлади. Ер, дов-дарахтлар, жониворлар уйғонади. Айниқса, сенга ўхшаган ёш-яланг йигит-қизлар... Ҳут кирди, дехқон пайтавасига қурт кирди. Мушуклар «мов» бўлади. Буларнинг бари баҳорнинг аломати, уқдингми, бўтам. Аммо сен менинг саволимга жавоб бермадинг.

Ҳотам бирдан тўлиқиб кетди. Унинг кўзларига ёш келди. Бир Ҳожи бобосига қаради, бир ерга. Ҳожи бобо ўзининг тағдор саволи билан бу азамат йигитнинг юрак қатида яшириниб ётган сирни билмоқчи. Ҳотам эса бошини ерга эгганича жим ўтиради. Ҷабо йигитдан кўз узмай, синчковлик билан разм соларди.

— Бобожон! — деди тўлқинланиб Ҳотам. — Айтгандим-ку, ота-онам йўқ, сағирман, деб.

— Ота онасиз етим бир сенми бу замонда?! Мана, қулоқ сол:

Бул мусоғир шаҳрида ҳар дам тутошиб ёнаман,
Ҳар қаён борсам бу кун йўлдин адошиб бораман.
На отам бор, на онам бор — ҳеч кишим йўқдир мени.
Ҳар таги деворларга зору саргардонаман.
Не гуноҳ қилдим, худо, дунёда мен бўлдум ғариб?
Ҳар қаерда бекасу бечорага ҳамхонаман,
Доғлар қўйди юракка бу фалакни гардиши,
Қисматим андоғ экан, мен жумладин бегонаман.
Бул яқомни чок этиб фарёду афғон айлабон,
Барчани бағри бутуну, мен дили садпораман.
Энди, Машраб, қул экансан, қисматинг булдур сени,
Шукрилиллаҳ, ҳар ера мен толиби дурдонаман.

— Оҳ, бобожон! — дея Ҳотам юм-юм йиғларди.

— Девонаи Машрабдек улуғ шоир ҳам фарёд чекиб ўтди бу дунёдан. Йиғлама! Жигар-багримни эзма, бўтам.

— Кеичиринг мени, бобожон. Сўрадингиз, энди айтиб бермасам бўлмас, — деди кўз ёшларини артиб Ҳотам. — Мен ота-онамдан иккича ёшларимда етим қолганманд. Отам ҳам, онам ҳам ўлиб кетган эканлар...

— Худо раҳмат қилсин. Омин.

— Омин.. Сўғин фарзанд кўрмаган, тирноқقا зор бўлиб юрган бадавлат қўшнимиз мени асраб олган. Худонинг марҳаматини қаранг, бобожон, нечаче йиллардан бери тирноқقا зор бўлиб юрган эр-хотин қиз кўришади. Унинг отини Ҳумор қўйишади. Чиройлиг-а?

— Ҳа, Ҳумор — чиройли исем, — деб маъқуллади Ҳожи.

Ҳотам бир оз сукут сақлаб, оғир тин олгач, гапини давом эттириди:

— Йиллар ўтган сари биз бир қориндан талашиб тушгандек ўсиб улғаярдик. Ака-сингил опоқ-чапоқ эдик. Мен кўпчилик юмушларни ўзим бажарар эдим; қишига ўтин-чўп ҳозирлаш дейсизми, қўй-қўзиларни, мол-ҳолларини боқиши дейсизми, отхона, молхона, сомонхона ҳамда қатор-қатор уйлар томини кураш дейсизми... Ичкари-ташқари ҳовлиларни ҳам ўзим супуриб-сидириб тозалаб қўярдим. Ҷоғдаги ишкомларни кўтариш, ер чолиб-ағдариб, у-бу нарсалар экиш, токларни кўмиш, хуллас, ҳаммаси менинг зиммамда эди.

Болалик чоғларимида Ҳумор «тутди минди» ўйинини хуш кўрарди. «Тутди-минди» ўйнаганимда Ҳумор мени осонгина тутиб, елкамга мишиб оларди. Сўнгра «Чу, жонивор!» деб хандон уриб куларди. Буни

кўриб турган ота-оналаримиз кулгидан ўзларини тўхтатолмасдилар. Биз балоғат ёшига етганимида фалокат бирдан оёғимиз остидан чиқди-қолди...

— Қанақа фалокат? — деди ҳаяжонланиб Ҳожи сартарош.

— Биласиз-ку, бобожон, қизларнинг ҳусни бошига битган бало. Ўзиям жуда чиройли эди. Ҳуснига яраша ақл-идроқи, ёқимтой қилиқлари ҳам бор эди-да... Эшитаяпсизми, бобожон?

— Гапиравер, қулоғим сенда, бўтам.

Хотам хазин хўрсинди. Кўзларида аччиқ алам ёшлари ғилтиллади.

— Ушанда ҳам худди ҳозиргидек айни баҳор чоғи эди. Шотераклар кучаласини ташлаб барг чиқарган, мажнунтоллар попук ёзган; дов-дараҳтлар уйғониб, оппоқ гулга бурканган кезлар эди. Бу золим фалакнинг дастидан дод, деб юборгим келади, бобожон!

— Дод, дейишдан наф бўлса эди! Гапир, юрагингдагини битта қолдирмай гапир, ўғлим.

— Гапираман, бобожон. Биз бечораларга ҳам ёруғ кун бормикан?

— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, ўғлим. Қоронғиликни ҳасиб қилган эгам. қундузини ҳам дариг тутмас. Ноумид шайтон. Қани, гапни тўхтатма, ўғлим!

— Хўп, бобожон... Сўғин бир куни эшигимиз олдида тулпорларини кишинатиб амир навкарлари пайдо бўлиб қолди.

— Хўш-хўш?..

— Сўроқ-истоқсиз ҳовлига бостириб киришди. Аввалига ҳаммамиз ҳайрон бўлдик. Кейин отам эс-ҳушини йиғиб, чақирилмаган қўноқларни ичкарига таклиф қилди. Дастурхон ёзиб, қуюқ-суюқ билан сийлади.

Уларнинг асл муддаоларини кетганларидан кейин отамнинг гапидан билиб қолдик: навкарлар амирниг совчилари экан. Бу гапни эшитиб, Ҳумор ҳушидан кетди. Онам даҳшатидан ҳайкалдек қотиб қолди. Отам: «Нима бўлса ҳам, онаси билан бир маслаҳатлашай», дебдилар. Навкарлар: «Ул олижаноб амиримизнинг феъллари ҳаммага, шу жумладан сизга ҳам маълум. Ё қайнота бўласиз, ёки... Яқин орада яна келамиз. Агар қизингиз бирор ёққа ғойиб бўлса, сизнинг ҳам, хотинингизнинг ҳам боши жаллод кундасида...» дейишибди.

— Феъллари билан ер ютсин амирни! — деб қарғади онам. Отам эса у ёқ-бу ёққа аланглаб:

— Оғзингни юм, деворнинг ҳам қулоғи бор! — деб ўшқирди.

Мен Ҳуморнинг юзига сув сепиб, бир оз ўзига келтирдим. У ҳадеб:

— Ўзимни ўлдираман! Осаман, ўзимга ўт қўяман. Оқсувга ташлайман! — деб дод соларди.

Отам бўлса:

— Оллонинг хоҳлагани бўлади, усиз бандасига тикон ҳам кирмайди, қизим. Эс-ҳушингни йиғиб ол! Элдан! бурун ноғора қоқма! — деб юпатарди.

Ўша куни кечқурун алламаҳалгача хаёл суреб ётдим. Ярим кечада энди кўзим илинганд экан, Ҳумор елкамга туртиб:

— Акажон, бу ёққа чиқинг, — деди.

Бир оз эсанкираб ўрнимдан турдим. Иккаламиз ташқарига чиқиб, макка ғарами орқасига ўтдик. Атрофни камалакдек кўкиш ҳалқа ўраган. Тўлин ой хира нур сочиб турарди.

— Нима гап, Ҳумор? — деб ҳавотирланиб сўрадим ундан. У бўлса гапира олмас, ҳадеб пик-пик йиғлар эди.

— Ораларингда бирор сир... ҳалигидек бирор гап бормиди? — деб ўйчан сўради Ҳожи бобо.

— Қанақа сир, бобожон?

— Ишқ-муҳаббат дегандек...

— Иў-ўқ, бобожон, Хумор синглим-ку, ахир. Аввалига иккаламиз ҳайкал бўлиб қолдик. Сўғин синглим: «Ақажон! Мени бу балодан кут-қаринг,— деб зорлана бошлади.— Отамнинг авзойи бежо. Ҳа, чиндан ҳам розилик бериб қўйган. Амир жаллодларидан қўрқиб, мени унга сотмоқчи. Амیرга теккандан кўра, мени ергиналар ютсину сингилсиз жаллод кўнгилсиз ҳол юз берадиган бўлса, нақ иккаламизнинг бошимиз жаллод кундасида!» деб онам бечоранинг ўтакасини ёраёди. «Шўргинам қурисин қиз туққанча, тош туғсан яхши эмасми? Гулдай қизимиз жувонмарг бўлди!» дейишдан бошқа гап тополмади онам бечора. Ёлғиз умидим сиздан. Акам, жон-жигарим, сунган торим — ёлғиз сизсиз, акажон. Шошилиш керак. Тонг отмасдан қочайлик!»— деса бўладими, бобожон. Бирдан аъзойи баданим қалтираб кетди. Бошим қотиб қолди. Синглим талабини жон-дилим билан бажаргим келади-ю, ота-она бор, ҳаётлари қил устида турганлигини тушумай ўлибманни, бобожон. «Нега нафасингиз ичингизга тушиб кетди?», деб сўради Хумор. Вақт танг эди. Ниҳоят, тилимга келган гап шу бўлди: «Синглим, мен сени ёвузлар чангалига ташлаб томошабин бўлиб ўтиромайман. Ақлингни йиғ! Ўзингни қўлга ол! Сен-мен ўзимизни ўйлаганда ота-она тақдирини ҳам ўйлашимиз керакми, йўқми? Ота-онамиз жаллодга топширилса майлими, Синглим?» дейишими биламан, Хумор мени итариб юбордида: «Ҳали гап шунаقا денг?! Сиз ўйлаган нарсани мен ҳам ўйлаб, тўғри иш қилган эканман. Отам-онам бошлари омон қолсин учун шу қарорга келиб, тўғри иш қилган эканман. Сизга ҳам тинчлик керак. Боринг! Йўқолинг «Кўргани кўзим йўқ, ҳаммангизни ҳам!», деб кета бошлади. Мен йўлини тўсадим: «Хуморжон, синглим, ўзингни қўлга ол! Қандай қарор, нималар деяпсан, ўзингдан-ўзинг?» деб ялина бошладим. «Уларга қиз, сизга сингил керак эмас. Вассалом. Коғинг, йўлимни тўсманг! — деб яна итариб юборди.— Отамга мол-давлат керак! Ут кетмайдими мол-давлатига! Тўйдим! Тўйиб кетдим бу дунёсидан! Мана бу ерга, ҳиқилдоғимга келди жоним!», деб кекирдагини кўрсатди. Қўрқиб кетдим. Ростини айтсан, бобожон, ақлдан озаёздим. Хумор ўт бўлиб ёнарди. Хумор қандай қарорга келгани ҳали мен учун қоронги эди. Аммо унинг таъна-дашномлари миямни кемирарди. Нияти ёмонлигини кўнглим сезиб турарди. Юз хил ўй-хаёлга бориб, бирдан: «Хумор, қўлингни бер, кетдик! Дейишими биламан: «Тўхта, ит эмган!» деган даҳшатли овоз эштилди. Э воҳ, бу отамнинг овози эди. У гарам орқасида туриб, ҳамма гапимизни эшитган экан. Отам менга хезланди. Мен тек туравердим. Хуморни қолдириб кетолмасдим-да... Отам мени чарчаганича дўпослади. Онам ўйдан дод солиб чиқсан эди, уни ҳам дўпослади. Кейин: «Етим қўзи арасасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим бола арасасанг оғзи-бурнинг қон этар», деб билиб айтган экан ма-шойиҳлар. Ҳай, аттанг!» дея отам ўз-ўзини койий бошлади.

Ёшим ўн олтига етганда етимлигимни билдим. Хўрлигим келиб, аччиқ-аччиқ йиғладим.

Отам: «Чиқиб кет бу даргоҳдан, падар лаънат! Бу яқин орада қорангни кўрмай!» деб туртиб-туртиб олдига солиб ҳайдади. Хумор дод-ланча зор қақшаб қолаверди, бобожон...

Ҳотам ортиқ сўзлай олмади. Қўзи жиққа ёшга тўлган, безгак хурж қилгандек қалтиарди.

— Об-бо! Кўнглинг безовта бўлганича бор экан-да, бўтам. Шунча аламни қандай қилиб юракка сиғдириб юрдинг! Ҳайронман!— деди ҳаяжонланган Ҳожи.

— Хумор дунёга келиб ҳеч нарса кўрмади. Кейин дадаси уни ҳибсга олди. Мен кечалари деразанинг тагига келиб, уни қутқаролмаганимдан кўнглим хуфтон бўлиб, тонг-саҳарда яна қайтиб кетар эдим. Худо ҳадя қилган ҳусни-латофати ўзининг бошига етди.

— Бошига етди— Ҳојки ҳаяжонланиб кетди.

— Ҳа, ўн гулидан бир гули очилмасдан хазон бўлди, бобожон.

— Ё раббим! Бу қандай кўргилик?!— даҳшатли фарёд тортди Ҳожи.— Очиқроқ гапир! Хумор тирикми ёки...

Ҳотам бошини сарак-сарак қилиб, сўзида давом этди:

— Синглим эсимга тушиб кетганда дунёсига ўт қўйиб: «Ҳай-ё-ху» деб чўлу биёбонларга бош олиб кетгим келади.

— Чархинг бузулгур кажрафтор ҳамон бир зайлда айланмоқда,— деди бош чайқаб Ҳожи.

— Хуморларнинг уволи тутмасмикин золим амирни, бобожон?

— Тутади, бўталогим, тутади! Эртами-кечми, тутади. Қилмиш қидирмиш, дейдилар. Синглинг золим амирнинг домига тушдими? Бундоқ очиқроқ гапирсанг-чи!

— Бу ёғини сўраманг, бобожон, айтсам тилим, айтмасам дилим куяди. Эсга олган сарим бағрим ўртаниб ёнади. Мен уни қутқара олмадим. Гафлатда қолдим, гафлатда! Синглим армони мана бу еримда,— деб — кўксига мушт солди Ҳотам.— Мисол қўроғиндек чўкиб ётибди. Қулай пайт пойлаб юрганимда доғда қолдим. Бир куни амир одамлари тонг чоги келиб уй эшигини очганларида ўзини осиб қўйган Хуморни кўриб, эслари чиқиб кетди.

— Ҳайҳот! Ё алҳазар!— қичқириб юборди Ҳожи.

— Ҳовлида дод-фарёд кўтарилигандеёқ,— ҳикоясини давом эттириди Ҳотам,— отам бошини деворга уриб, фарёд чекарди. Мен «Вой жигарим!» деб кириб бордим. Онам ҳүшсиз ётарди. Амир навкарлари фожиадан хабар тонгач, гўё Хумор ўлимига алоқасиз кишилардек хайрмазъурни насия қилиб, ён-верларига қарамай, отларини чоптириб жўнаб қолдилар. Онам рамағдажон бўлиб қолганди. Отам бўлса ҳовлини гир айланиб: «Амир дастидан дод! Гул фунчалигига хазон бўлди қизим! Хазон бўлған, болам! Хуморгинам, жигарбандим! Сен ўлмай, отанг ўлсин, болам!» деб фарёд чекар, телба-тескари ҳаракат қиласарди. Отам мени кўриб; қилмиши эсига тушди шекилли, югуриб келиб мени қуҷоқлади-да: «Кўр эканман, ўғлим. Кеч очилди бу кўр бўлгур кўз. Синилингдан, Хуморимдан ажраб қолдим, ўғлим!», деб ўз бошига ўзи муштлай бошлади. Онам беҳол ётарди. Мен секин ёнига бориб, тиз чўқдим. Онам менга талпиниб тамшанди. Мен дарҳол чойнакни олиб жўмрагини тутдим. Ютоққан экан, бир қултум сув ичиб, ёстиққа ўзини ташлади. Бирон калима ҳам сўз айтаолмай онам шўрлик жон берди. Ёш-қари, аёл-эркак, тумонат одам жанозага тўпланди. Қўш тобут қўлдан-қўлга ўтиб борарди. Мен, отам тобуткашлар олдига тушиб «жигаримлаб» борардик. Қисмат... Қисматларида бор экан», деган гап-сўзлар ўқтин-ўқтин қулогимга чалиниб борарди. Агар амир Хумор эркига чанг солмаганда бу фожиа рўй бермаган бўларди. Шунинг учун ҳам «қисмати» деган сўзи юрагимга ботмасди. Хумор билан онамнинг жаллоди амир эди.

Хумор билан онамни қўш қабрига қўйиб, тобуткашлар тарқалишди. Мен қўш қабр оралиғига ўтириб олиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлардим. У ердан кетгим келмасди. Йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолибман. Отам мени қидирибди. Қидиртирибди. Кимдир: «Ҳотам қабристонда қолувди», деб хабар қилган экан, бир вақт: «Отанг ўлсин, болам!» деган йиги овози қулогимга чалинди. Чўчиб уйғонсам, отам. У чўкка тушиб, узундан-узоқтиловат қилди. Савобини Хумор билан онам арвоҳига бағишлаган бўлиб: «Жойларинг жаннатда бўлсин!», деб юзига фотиҳа тортди. Сўнг иккала-

миз қўшилишиб йиғладик. Мозор сукунати одамни ютаман дейди. Бутун кечани қандай қилиб ҳувиллаган қабристонда ўтказганимни ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади. Бир вақт қарасам, отам оёғимга йиқилиб йиғлаялти. Яқиндагина мени шафқатсиз дўпослаб, ит эмганданит эмганга солиб, уйидан қувлаган одам энди ёш болага ўхшаб ялина бошлади: «Уғлим, Ҳотамжон! Мен осийнинг гуноҳини кечир? Сени ҳеч қаёққа қўймайман. Ана, ўзинг униб-ўсан жой, боғ-ҳовли. Бор-йўқ давлатим энди сеники, ота-онамнинг чироғи ўчмасин, десанг шундай қиласан, ўғлим. Мени ўлди, деб ҳисоблайвер. Тирик мурда — отангни ташлаб кетмагин...» У шундай деб илтико қиласарди. Бундай юзига қарасам, бурунги рангидан ранг қолмаган. Бор-йўғи икки кун ичиди кўзлари ўпирлган гўрдай бўп қолипти. Юзи сомондай сарғайиб, қоп-қора соқолининг бир чети оппоқ оқариб кетибди. Кўриб, кўрқиб кетдим. У аввал жон дилимдан севган отамга сира-сира ўхшамасди. Негадир дарҳол кўзимни олиб қочдим. Этим сесканиб кетди. Худди гўрдан арвоҳ чиқиб, мен билан гаплашаётгандек юрагим орқамга тортиб кетдию иргиб ўрнимдан турдим-да, ит қувган гадой сингари қочиб қолдим. У шўрлик: «Ҳой қаёққа, қайт!», деганча қолаверди.

— Во дариф! — деб юборди Ҳожи.

Ҳотам Ҳожига юзланди. Юзландиу ҳайрати ортиб, унга тикилганча сурат бўлиб қолди. У бундан йигирма-ўттиз дақиқа аввалги Ҳожига ўхшамас, Ҳотам назаридаги бобожони юзидаги ажинлар қалинлашиб, гўё беҳад оғир меҳнатдан ҳориб-чарҷаб, гўё оғир дардга мубтало бўлган одам сингари кўзлари киртайиб, ранги оқариб қолган, хастадек кўринарди.

Ҳотам аламзадалик билан уҳ тортгач:

— Қайтага ўз дард-ҳасратимни сизга айтиб, дилингизни сиёҳ қилдим, кечиринг, бобожон? — деди.

— Бўталофим, айт-чи, отанг ёшлигингда ўлган экан, сен ахир, унинг кимлигини билсанг керак, — деб оғир ўйчанлик билан сўради Ҳожи.

Ҳотам йиғидан қизариб кетган кўзларини артиб:

— Ўзимнинг отамними? — деди. — Айтдим-ку, эшитганман: мен отамдан гўдаклигимда етим қолганман. Сўғин эсимни таниганимда одамлардан отам амирга қарши қўзғолон кўтарганларга қўшилганини, амир отамни қўзғолончиларга қўшиб, Бухоро Регистонида қатл қилдиртирганини эшитганман.

— Отангни оти нима, эслайсанми? — ҳаяжонини босолмай сўради Ҳожи.

— Нега билмай, отамнинг оти Шойзоқ...

— Ё раббим, нималар деяпсан, бўтам?! Қатл этилган Шойзоқ ҳали сенинг отангмиди?

Ҳожи сартарош безгак хуруж қилгандек қалтирас, ҳайратдан кўзлари чақчайиб кетган эди. Унинг кўз олдида Бухоро Регистони, жаллод кундасига боши қўйилган маҳкум қиёфаси, ярақлаган ойботта, танасидан жудо қилинган бош қўриниб кетди.

Ҳожи худди Ҳотамдек йигитлик пайтларида доми-ризқ ташвишида Бухоро бозорида эрталабдан кечгача тентирав, бирорвнинг бир қоп-ярим қоп юкини орқалаб, уйига олиб бориб, чойчақа ундириб юарди. Шундай кунларнинг бирида Регистон томондан ногораю карнайларнинг этни жунжикитирувчи бўғиқ садолари эшитилиб қолди.

Эшитмадим деманглар,
Эшитганлар қолманглар.
Амир жони омонда,

Шу жума Регистонда,
Давлатпеноң жонига,
Жонию боргоҳига,
Ғузорда қасд қылганлар,
Имени паст бўлганлар,
Бугун қатл этилур,
Абад узлатга кетур.
Кимни шайтон оздирар,
Ўзига гўр қаздирар, —

дэя отда елиб юрган жарчилар расталар бўйлаб жар солишарди.

Оломон: «Амир ғазабига дучор бўлган ким бўлди экан?» деб Регистон томонга оқа бошлаган эди. Кўп қатори Ҳожи ҳам ўша ёққа ютурган эди. Ялтираган ойболталарини ушлаб, ҳукм ўқилишига мунтазир алпозда жаллодлар тизилиб тўришарди. Ўлимга ҳукм қилинган қўзғолончилар орасида Ҳожи худди Ҳотамга ўхшаш навқирон йигитни кўрган эди.

— У сенинг отанг Шойзоқ экан-да... Ҳайҳот! — дэя бошини чанг-галлади Ҳожи.

1871 йили Ғузорда ҳалқ амирга қарши қўзғолон кўтарган эди. Сон-саноқсиз дехқон, чорвадор Ғузор бозорини ўраб олди. Уларга Қарши, Шаҳрисабздан ҳам оломон келиб қўшилди. Ҳотамбекнинг отаси Шойзоқ бир гуруҳ қўзғолончиларни бек қароргоҳига бошлаган эди... Буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўрган Ҳожи:

— Сен, паҳлавоним, ўша мардлар марди, шаҳид кетган жаннати Шойзоқнинг ўғлиман дегин? — дэя Ҳотамни бағрига босдай. — Ўксима, бўтам! Ўксима! Қасосли дунё бу. Ноҳақ тўкилган қонлар тутмасдан қўймас. Ал қасосул минал ҳақ!

Ҳўрланган муҳаббат

Ҳотамнинг фожиали қисмати Ҳожи дарвишни эсдан оғдираёзди. У Ҳотамни кузатиб қайтаркан, юрак-бағри ўртаниб: «Во дариг!» деб юборди. У ўсиқ соchlарини бармоқлари билан тарааркан, бутун саргузаштлари кўз ўнгидан бир-бир ўтаверди. Унинг етимлик изтироблари, кўрган-кечирганлари баайни сояси сингари илашиб олган шўришу фавғолари Ҳотамнинг саргузаштига ўхшаб кетарди.

Ҳожи ўз ёшлиги, ўтмиши, ҳозир кечириб турган аянчли кунларини ўйлаб, хўрсиниб қўйди. У ўзининг ғам-ғуссага тўлиб-тошган аламли ҳаёти ҳақида шу кунгача бирор кишига оғиз очиб ёрилмаган, аламкаш, дарманд дўст, жонкуяр ҳамдам тополмаган эди. Чеккан изтироблари қалбининг таг-тубида қўроғшин сингари чўкиб ётарди. Мана энди у Ҳотамнинг бошидан ўтган аламли, оғир қулфатлардан кўнгли эзилиб беихтиёр қўзига ёш олди. Юрагида чўкиб ётган дард-ҳасратлари чай-қалиб кетгандек бўлди.

Кеч, куз эди. Мева-чевалар ғарқ пишган маҳал. Қирчиллама бир йигит тирикчилик домида Бухоронинг Чорсу бозори томон бормоқда. Жулдур жомакор тўни устидан икки қулоч арқонни боғлаб олган. Унинг нонтопари ҳам, бойлиги ҳам шу икки қулоч арқон эди, у эрта тонгдан шоми ғарибонгача Бухоро бозорида изғийди, иш қидиради. Борди-ю, бирор кишига дастёрик зарур бўлиб қолгудек бўлса, унинг баҳтиёр они шу бўларди. Ярим қоп — бир қоп юкними, ўтин-чўпними орқалаб югурга кетарди. Юқ әгасини уйига етказиб, чақасини олиб бир оз кўнгли тинчиган бўларди. Ёз ва қиши Ҳожининг касб-кори шу эди.

Бухоронинг бозори ҳар вақт бозорчилар билан гавжум. Эгри-буғри тор кўчалардан одамлар чумоли сингари ўрмалашарди. Ҳовли-жойлар-

нинг тифизлиги, кўча-майдонлар, савдо расталарининг торлиги, сувтанқислигидан шаҳар ҳавоси ғуборли, бўғиқ, одамларнинг ранги заъфарон... Қимирлаган жонки бор, ўз ташвиши билан овора. Сотувчилар бақириб-чақириб харидор чорлашади:

Манинг отим Қоравой,
Келиб қолинг, Жўравой.
Шалғом эмас сотганим,
Фирчасимой, фирчча мой!

Бедафуруш бедасини, қовунфуруш қовунини, мешкобчи муздек сувини, поякичи тамакисини мақтар, исириқчи исиригини бурқситиб: «Ҳазор асп банд», деб одамларни ёмон кўздан ҳимоя қилган бўлиб, ялангоёқ югуриб-еларди. Шаҳарда нима кўп — тиланчи гадой, нақшбанд дарвишлар кўп:

Ё олло дўст, ё олло.
Ҳақ, дўст, ё олло.
Баҳоваддин авлиё,
Ҳақ, дўст, ё олло.

Садақа радди бало,
Бақавли расули худо...

дэйишиб, қулоқларни қоматга келтиришарди.

Қора, чўтири бир одам қўлидаги матосини мақтаб, ўтган-кетганлар йўлини тўсиб, ялинарди:

— Нима берсангиз майли, пулингиз ўзингиз билан бирга кетади. Арzonни қидирманг, ака, арzon беиллат эмас, қиммат беҳиқмат эмас. Ўзингиздан қолар гап йўқ... Буюрсин. Тепкилаб-тепкилаб кийинг. Худо ҳаққи, бир оз пулга зарур бўлиб қолдим. Бу мато сотиладиган мол эмас, бисот қилиб қўйсангиз, арзигудек...

Эски-туски... Бу бозорда нималар йўқ дейсиз? Уч-тўрт бор ямоқ тушган тоштовондан тортиб, қайта чармланган маҳси-кавущ, паранжисочбанд дейсизми, аёллар мурсаги, жун рўмол дейсизми, куя теккан телпакдан тортиб, мисқоли саллагача бор.

Гилам-кигиз бозорида олувчидан кўп сотувчи. Икки орада иш битирувчи — оғзи ҷарчамас даллол гилам эгасининг ўнг қўлини маҳкам ушлаб, зўр бериб силтамоқда:

— Бор баҳоси шу! Бор, барака топ, деб юборинг!

Мол эгаси «йўқ» маъносида бош чайқайди. Ҳадеганда юмшагиси йўқ кўринади.

— Келинг, бир танга қаерда қолмайди, бўпти, яна бир танга қўшдим. Олса харидорники, олмаса даллолники,— дейди даллол гилам-фурушнинг қўлини қаттиқроқ силтаб.

— Боринг-эй, барака топсин,— деб юборади гилам эгаси.

Атрофдаги одамлар:

— Мўлкка эга бўлдингиз, буюрсин.

— Бу гиламнинг баҳоси йўқ, нархи ўн йилдан кейин ҳам ошса ошадики, камаймайди.

— Эй, нимасини айтасиз, бу гиламни, аяб тутса боласидан-боласига, боласидан-боласига мерос қолади.

— Буюрсин. Етти пуштига ётади деяверинг,— деб бир-бирларининг гапини маъқуллашади.

Даллол харидордан пулни олиб, санагаç:

— Қани, даллолникини узатинг!— деб қўл чўзади. Қейин ҳар икки томондан мўмайгина ҳақ олган жиккак, сўзамол одам, чақон ҳаракат қилиб, иккинчи даврага ўтиб, харидор ҳожатини чиқаришга киришиб кетади.

Ҳожи шу куни эрта наҳор мардикор бозорига бориб, ёлловчи йўлини пойлади. Мардикор кўп, мардикор сўровчидан дом-дарак йўқ. Ҳожи кун найза бўйи кўтарилгунга қадар кўчада кўринган ҳар бир йўловчига умид кўзини тикиб ўтири. Нихоят, бу кунги мардикорлик юмушидан умиди узилиб, бозор оралаб кетди. Унинг қорни оч эди. Бозордан ҳам айтарли иш топилмади. Ҳожига ўхшаб белига арқон чулғаб, аравача судраб юрган ташувчи-дастёrlар оз эмас эди.

Кун ботиб, тун қора лиbosига ўрада бошлади. Уфқда мўралаб кўринган Зуҳро юлдузи борган сари чараклаб, зиё соча бошлади. Осмон қол-қора. Бегубор...

Ҳожи расталардан ҳолсиз бир ҳолатда ўтиб бора туриб:

— Дод, ёрдам беринг, мусулмонлар!— деган овозни эшилди. Ҳожи ёрдамга шошилди. Юз-кўзини ўраб олган икки киши бир йўловчини ечинтирмоқда эди. Ҳожининг: «Ҳой, номардлар!» деган дағдағасини эшишиб, безорилар бир зумда кўздан фойиб бўлдилар. Ҳожи йўловчини оёққа турғазиб, тўнини қоқди, кийгизиб аҳвол сўради.

Ўрта яшар йўловчи Ҳожининг елкасига қоқиб:

— Умрингдан барака топ, ўғлим. Шер йигит экансан. Сен бўлмаганингда бор-будимдан айрилиб, балким.. Оллога шукур, сени менга худо етказди. Билсан бўладими, қайси худоёрлақаганинг фарзандисан, ўғлим?

— Фақирман, мусофири, тақсир. Ота-онам қазо қилган.

— Жойлари жаннатда бўлсин. Бу юртда кимни қора тортиб юрибсан? Қариндош, ёр-биродаринг борми?..

— Яратгандан бўлак ҳеч кимим йўқ. Истиқомат ерим Лабиҳовуз мусофирионасида.

— Лабиҳовуз ҳам нотинч, безорилардан холи эмас,— деб қўйди йўловчи.

— Начора, тақсир.. Безорилар нимамни ҳам оларди.

Кўринишидан мулласифат, соқол-мўйлаби ҳафсалаш билан тараашланган бу одам ўрта яшардан юқорироқ кўринарди. У йигитни ёқтириб қолди чамаси, ёки, яхшиликка яхшилик билан жавоб қилишни ўйлабми, ҳар қалай: «Мусофири экан, бир коса гўжани аямасам, филдай кучи бор, шундай одам керак эди, мол-ҳолимга қараб, сув-пув ташиб юрар. Олдимиз қиши. Ўтин-чўп ҳам ҳозирлаш керак, кунда қазиб, ёғоч арралаш даркор. Бу йигитни менга худо етказди. Фурсат ғанимат, қўлдан чиқармаслик керак. Мўмин-қобилгина йигитга ўхшайди», деб кўнглидан ўтказди.

Улар жимгина юриб, Регистон майдонидан ҳам ўтдилар. Лабиҳовузга яқинлашгандарида Ҳожи халтасини ерга қўйиб:

— Отахон, менинг йўлим бу тарафга. Сизни уйингизга кузатиб қўйами?— деб сўради.

— Балли, ўғлим. Олиб бориб қўйсанг, умр бўйи дуо қилар эдим...

Икковлон яна йўлга тушдилар. Уйга етганларича отахоннинг фикри қатъийлашди. Қўш табақали дарвозаси олдида соқолини тутамлаб, бир оз турди-да:

— Ўғлим! Отингни ҳам билмайман... Хўш... сенга, бир маслаҳатли гап бор: хўп десанг, чойхонада ётиб юргандан кўра, бизникида турақолмайсанми? Ул-булга қаравиб, дегандек, ёрдамлашиб юардинг.

Нотаниш одамнинг мурувватпешалиги Ҳожини каловлатиб қўйди. Тўғриси, дили равшан тортиб кетгандай бўлди. Тезроқ жавоб қила қолмаса, гўё отахон фикридан айниб қоладигандай:

— Сиз лозим кўрсангиз, сизга фойдам тегса... Нур устига нур,— деди тутилироқ.

— Баракалло!— деди чўзиб у.— Қани бу ёққа! У ёқда хотин-халаж, номаҳрамлар бор.

— Ҳожи даҳлиз ёнидаги торгина ҳужрага кирди. Ҳиёл ўтмай, отаҳон битта эски кўрпача билан лўла кўтариб чиқди-да:

— Корин қалай? — деб сўради. Жавоб кутиб ўтириш яна ўзи гапирди. — Сўраб бергунча уриб бер, деганлар. Мен сени тўйхонадан бошлиб келмадим-ку, ахир, — деб кула-кула ичкарига йўл олди у. Қўп ўтмай, яна қайтиб чиқди. — Нон-насиба, ўғлим. Паловга қарздорбиз. Бу дафъя суюг ошни палов ўрнида кўрасан. Сенинг ҳужранг, ёткъ хонанг шу жой. Сал холироқ бўлгани маъқул, хожатхона ҳу нарида. Бемалол ётиб дамингни ол, худо хоҳласа, эртага бафуржга таплашамиз. Ҳайр, яхши тушлар кўриб ёт, — деди-да, чиқиб кетди.

Тўсатдан кўрсатилган бу илтифотдан Ҳожи гангиб қолди: ҳаёл сурис, боши осмонга етгудек бўлди. Ҳар қалай, бу дунё яхшилардан холи эмас, бири кофир бўлса, бири мусулмён, деганларича бор. Чойхонадаги ҳаёт қаёқда буниси қаёқда.

«Бу ҳужрада шоҳона кун кечирсан бўлади», деб ҳурсандчилигини юрагига сифдира олмасди Ҳожи. У овқатланиб бўлгач, кўрпачага ўралиб ётар экан: «Бу иноят кимдан бўлди? Отахонданми, ёки оллодан? — деб ўзига-ўзи савол берди. — Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир. Ёмонликка яхшилик эр кишининг ишидир. Отахон яхшиликка яхшилик қайтарди. Раҳмат шу одамга. Мен ҳам энди қўлимдан келган яхшиликни аямаганим бўлсин!»

Эрта-тонг отахоннинг чўзиқ-чўзиқ йўталидан Ҳожи кўзини очди ва ўрнидан иргиб туриб, салом берди.

— Олдин қўл, юз-кўзингни юв, кейин салом бериб сўраш, — деди у. Ҳожи учун бу бир жиҳатдан насиҳат бўлса, бошқа жиҳатдан танбеҳ ҳам эди. — Кун чиқмай ўйқудан турсанг, руҳинг тоза, ишинг ўнгидан келаверади... Олло жамийки мавжудотларга ризқ-рўз улашаётгандан, бойўғли бормай қолибди. Олло элчиси Жаброилни юбориб, уни олдириб, нега вақтида келмадинг, деб сўрабди. Шунда бойўғли бундай жавоб қилибди: «Эй, яратган эгам, мен дунёнинг ҳисоб-китобини олаётувдим», дебди. «Сенга тушиб қолган қандай ҳисоб-китоби бор экан дунёнинг?!» деб ғазабланибди худо. «Кечир, мен гуноҳкорингни, худойим. Дунёда ўлик кўпми, тирик кўпми, эркак кўпми, аёл кўнми? Шуни билмоқчи эдим», дебди. Олло ундан сўрабди: «Хўщ, сўзла-чи, қайси бири кўп экан?» Бойўғли жавоб берибди: «Менинг ҳисобимга қараганда, ўлик кўп. Нега десанг, кун чиққунча ғафлат босиб ухлайдиганларни ҳам ўлик ҳисоблайман. Чунки сен ризқ улашаётганингда улар қуруқ қолади», деган экан. Эшитдингми, ўғлим, шунинг учун барвақт турсанг, доми-ризқдан қуруқ қолмайсан.

Отахон Ҳожига яна анчагина панд-насиҳатлар қилди. Сўнгра бажариши лозим бўлган ишларни тайинлаб, ўзи мадрасага кетди. У мадрасада мударрис бўлиб ишлар экан.

Ҳожи кечга қадар у топшириб кетган ишларни бажарди: ер афдарди, ток-ишкомларни йиқитиб, ҳосилсиз навдаларини қирқди. Чайир навдалар билан токларнинг бутоқ-шоҳларини чирмаб боғлади, анор зангларининг тагини очиб, попук илдизчаларини кесди, тагига қуруқ кесак ташлаб, кўмди...

Мударрис мадрасадан қайтган заҳотиёқ Ҳожининг ишига зимидан разм солди. Ниҳоятда ҳурсанд бўлиб: «Балли, ўғлим, еганинг ош бўлсин!» деб дуо қилди. Ҳожи ниҳоятда толикқан эди. «Ҳўжа кўрсинга» иш қилган эди-да у. Шу сабабдан отахоннинг меҳри ошиб-тошиб не маҳалгача у билан ҳужрада ҳангома қилиб ўтириди. Сўфи оллоёр, Яссавий, Машрабдан ғазаллар ўқиб, «Минг бир кеча»дан ҳикоялар айтиб, Ҳожининг кайфиятини чоғ қилди.

Ойу кунлар ўтиб, Ҳожи бу хонадоннинг ўз кишисига айланниб қолди. Мударриснинг уйда ўтириб қолган, бир кўзига гул тушган, бироқ

юлдузи иссиқ Моҳи исмли барно қизи бор эди. Қиз дастлабки вақтларда Ҳожидан юзини пана қилиб, чой-нон, тушлик олиб чиқиб юрди, сўнгроқ жилмайиб, кўз сузиб, ҳатто ҳазиллашиб, гап отадиган бўлиб қолди...

Бўйдоқ Ҳожига қиз қилиқлари майдек ёқиб, яйраб-яшнаб кетарди. Баъзан кўнгли безовта бўлиб «оҳ!» тортиб юборарди. Кўнгли қанча безовта бўлмасин, охи дуди осмонга стун бўлганда ҳам, бу бедаво дард-эканлигини Ҳожи тушунарди. У ноинсофликдан ўзини тийиб-тергашга ҳаракат қиласарди. Ўйда дадаси йўқ пайтларини ғанимат билиб, қиз тез-тез Ҳожига кўриниш берадиган бўлиб қолганди. Ғунажин кўз сувзудек бўлса, буқача, албатта, ипини узади-да. Аммо Ҳожи ипсиз боғланган эди. Шу зайлда яна қиши ўтиб баҳор келди. Қорлар эриб, ариқлардаги музлар кўчиб, бўтана сувлар қалқиб оқа бошлади. Яна токлар очиш мавсуми бошланди. Ҳожи юмушларга кўмилиб қолди. У ўтқазган ниҳолчаларнинг олди чаман-чаман гулга кирганди. Ҳавода қушлар чарх уриб хониш қиласар, қалдироҷчлар айвонда чарх уриб, уйларнинг эшикларидан чуғурлаб кириб, уя солар, бўғотларда лола-қизғалдоқлар яшил ғунчалар туғиб, навозишланиб турар эди.

Бугун Ҳожи кун бўйи ер чопди. Тушга яқин ҳордиқ чиқариш учун хужрасига кириб ётди. Мудроқ босди. Кўзи уйқуда бўлса ҳам, хаёли ичкарида эди. Эшик ғичирлаб очилгандек бўлди. Салдан сўнг Моҳинисо кириб келди. Рўмолининг бир учини қимтиб:

— Ҳа, йигит, чарчадингизми? — деб сўради.

— Чарчаганда қандай! — деб жавоб қилди йигит.

— Вой, йигит киши ҳам, чарчар экан-да, туриңг, дадамдан ўрганган эртакларингиздан бирортасини айтиб беринг? — деб илтико қилди.

Аввалига Ҳожининг юраги дов бермади. Хавотирланиб ўрнидан тураркан:

— Моҳихон, дадангиздан эшитган эртакни тақрорлашдан нима фойда? — деб жилмайди.

— Йўқ! — деди қатъий бир оҳангда қиз. — Мен дадамдан эшитмаган, ўзингиз эшитган эртаклардан айтиб берасиз.

— Қайси эртак экан сиз эшитмай, мен эшитган?

— Вой, муғомбир-еъ.. Бўла қолинг, қулогим сизда!

— Тушунмаяпман. Тушунган бўлсан, оёғингиз тагида тил тортмай ўлай, — деди Ҳожи.

— Вой, мени қўрқитманг. Бирам гапни чувалаштиришга устасизки...

— Сира эсимга келмаяпти-ку! — деб бошини ушлади Ҳожи.

— Айтами? — кўзини сузиб, кокилини ўйнаб сўради қиз.

— Майлингиз, — деб қизга жилмайди йигит.

— Оғзингизга чайнаб солиб қўйсам, ёқадими сизга?

— Кошкى эди, чайнамай «луқ» этиб ютардим, — деб хандон урди йигит.

— Эҳтиёт бўлинг, томоғингизга тиқилиб қолмасин! Насибадан ажралиб қолманг яна, — деди аразлаган бир оҳангда қиз.

— Қани эди, насибам қўшилгани рост бўлса, эй парвардигор! — деб қўлинни шифтга кўтарди йигит.

— Ҳа, ялинмас экансиз. Худога ялингандан ўзимга ялининг, — деб кўзига ёш олди қиз.

— Моҳинисо! Кечириңг мени. Ялиниб сўрайман, қайси чўпчак эди, оғзинасини ёдимга солинг, айтиб бермасам... Қасам ичсам, ишонасизми?

— Ошиқ-маъшуқлар чўпчаги. Наҳотки шуниям билмасангиз, — деб жилмайди қиз. Унинг жон олғувчи ханжар киприкларида гул баргига ёнган шабнам сингари биллурдек тиниқ ёш томчиси қалқиб турарди.

Қиз онасига эрка эди. Ҳожи билан йигит ўртасидаги сир-синоатдан она воқиф бўлса ҳам, қизини қайтаролмади. Қиз Ҳожини севиб қолганди.

«Тенг-тенги билан, кимсан, отанг мадрасаси Қалонда мударрис бўлса! Ўзингни, бизни шарманда қилма!— деб чунон насиҳат қилса ҳам, қизга заррача кор қилмади.— Отангга айтиб бераман, унда пушаймонинг кор қилмай қолади, қизим!» деб Моҳига пўписа ҳам қилиб кўрди. Бари бир қиз она йўлига юрмади.

Она ноилож бу сир-асорорни эрига оқизмай-томизмай етказди. Бир кун тун яримдан оққан маҳалда мударрис ҳужра эшигини очиб, ширин уйқуда ётган Ҳожини уйғотди.

— Гапимиз қисқа бўлади, ўғлим,— деб сўз бошлади мударрис.— Мен сендан ёмонлик кўрмадим. Берган тузимга розиман. Аммо меҳнатингга яхши ҳақ тўлайман. Мана бу пулни ол. Мен сен билан хайларашгани чиқдим. Агар мени хурсанд қиласман десанг, эрта билан Бухорою шарифни тарқ қиласан. Тўрт томонинг қибла. Пешонангни худо очсин...

Ҳожи ҳамёндаги пулни салмоқлаб:

— Ўзи нима гап, тақсир, қандай гуноҳ қилиб қўйдим, билсан бўладими?— деб савол берди.

— Ёпилди қозон — ёпилди. Қўл синса енг ичида, бош ёрилса дўппи тагида. Сену мен биламан, бир худо билади. Тушундингми?

— Қизингиз Моҳинисо ҳам биладими?— деб саволни берар экан, овози бўғилиб қалт-қалт титрарди Ҳожи.

— Қизимнинг номини тилингга олма! Хайр!— деб ўрнидан турди мударрис ва қўли билан очиқ эшикни кўрсатди.

Ҳожи бир нафас ўйланаб тургач:

— Отахон, ҳайдаяпсиз-а?— деди.— Сиздан буни кутмаган эдим. Менга эмас, қизингизга жабр қилаяпсиз...

Ҳожи жомакорини кийиб, ўша икки қулоч арқонини яна белига боғлаб, тўрвасини қўлтиғига қисаркан, ҳамённи икки-уч марта ҳапак қилиб отиб-илиб, сўнг ҳужрага тангаларни сочиб ташлади. Бўшаган ҳамённи мударрисга узатиб, этак барини бир силкиб қоқди-да, ланг очиқ турган ҳужра эшигидан чопиб ташқари чиқди...

* * *

Ҳожи дарвиш Хотамнинг бошидан ўтган аччиқ саргузаштларни ўйлаб, аъзои-бадани зирқираб кетди. Ўзингни бошидан ўтган, қисмат шу куйга соглан ҳаётини эслаб, баттар эзилди.

Кутимаганда кулранг булувлар самони бутунлай чулғаб олиб, қиялама ёмғир ёға бошлади. Бирдан И мом Ҳасайн-И мом Ҳусайн масжидининг теппасида чақмоқ чақнаб, бор куч билан момақалдироқ гумбурлади. Масжиднинг мармар устунларидан ёмғир жилдираб оқиб тушмоқда — салобатли масжид ҳам Ҳожига қўшилиб юм-юм йиглаётгандек эди...

Ҳийла

Додхудоникига боргани бу гал негадир Хотамнинг оёғи тортавермади. У Деҳибаланд тепалигидаги И мом Ҳасайн-И мом Ҳусайн масжиди минорасига чиқиб, Ҳожи бобоси ҳикоя қилиб берган Нурота табиатини тоғ ва яйловларини томоша қилгиси келди. Шу мақсадда минорага кўтарилиди. Шимоли кенг яйлов, жануби тоғлар билан ўралган воҳага кўз югуртирап экан, тўда-тўда қўй-қўзи, йилқи, подалар ўтлаб юрганини кўриб, ҳайратга тушди.

«Жуба тоғи қайси бири бўлса экан? Анавиниси Күҳи, анавиниси Жўдий тоғи бўлсамикин?.. Нух пайғамбарнинг қайифи ўша ерда қолган

дейишади. Қизик, у қайиқ ҳозир ҳам бўлсамикин?.. Жудий тоғига чиққанларнинг гапи рост бўлса, у ердаги дараҳтлар қайиққа ўхшармиш. Тавба! Дараҳт ҳам қайиққа ўхшайдими? Танасига уч-тўрт кишининг қулочи етмас эмиш... Бахил тоғи қайси бири бўлди?— Хотам жануб томонга назар ташлади.— Дараҳт у ёқда турсин, гиёҳ ҳам ўсмайди, дейишларига қараганда, Бахил тоғи ҳов анави бўлса керак. Қоялар шип-шийдам. Ахчап деган тоғи ҳов анави бўлсамикин? Оппоқ тошдан уйлар қурилган дейишади... Бири-биридан сирли афсоналар,— деб қўйди Хотам.— Агар рост бўлса, Бахил тоғи билан Ахчап тоғи оралиғига ҳалқ улкан кўл-ҳовуз қурмоқчи бўлиб, унга Абдуллаҳон тўғони деб ном беришган, дейишади. Кошкি эди, Абдуллаҳон тўғони шу топда сувга тўлиб қолсаю, тоғ оралиғидаги мана бу ерларга Жабборқул отамга ўшаган камбағаллар йигилишиб, экин экиб, деҳқончилик қиссалар, эл ундан баҳра олса, қандай яхши бўларди-а?!. Хом хаёл афсоналар!.. Ундай десам, Искандар Зулқарнайн деган босқинчи келиб, Нурота чўлида уч юздан ортиқ кориз қазитиб, аскар, от-уловларини сувга сероб қилган экан. Ҳожи бобомнинг айтишларига қараганда, бу тарихга икки минг йилдан кўпроқ вақт бўлган. У қазиб қолдирган коризларга Нуротанинг бойлари ҳозиргача эгалик қиласди, сувни сотади. Пулдорлар-ку, сув сотиб олиб, деҳқончилик қиласди, Жабборқул отамга ўшаганлар бояги-бояги — бойхўжанинг таёфи...»

Нуротада Жўш деган катта қишлоқ бор, дейишарди одамлар. Вилоятнинг катта бозори ҳафта сайин ўша ерда бўлади. Ҳатто бу бозорга Қармана, бошқа қишлоқ ва вилоятлардан савдо-сотиқ қилгани одамлар келади, деб эшигандан бери Хотамнинг хаёли ўзида эмасди.

Хотам минора устида туриб, Жўш бозорини қидираради. Нурота яйловининг паст-баланд жойларида кўриниб турган қишлоқларни

Расмларни А. Холиқов чизган.

кўздан кечириб, уларнинг қайси бири Жўш эканлигини билолмай дикати ошди, қейин мармар тоғи — Фозғон эсига тушиб қолди. «Фозғон тоғи Нурота чашмасига яқин», деган эди тоштарош Карим амаки. У, Шайх Саъдий, Фузулий, Жомий, Навоий ғазалларидан танлаб, мармар тошга ўйиб битгани, қабрларга қўйиладиган мармар тошга оят ўйиб бериб, марҳумлар арвоҳини шод қилиб келаяпман, деганини ҳам Хотам ўз қулоғи билан эшитган эди. Яқиндагина намоз жума куни Додхудо буюртмаси билан масжид учун ясаган Фозғон мармар устунини намозхонларга намойиш қилганини, одамлар Карим тоштарош ҳунарига қойил қолиб, унга тасссаннолар айтганларини ўз қулоғи билан эшитгани учун ҳам унинг эътибори Фозғон тоғига қаратилганди. Дэҳибаланд минорасидан Фозғон тоғи яққол кўриниб турарди. «Карим тоштарошнинг мармардан устун ясаганига офарин айтган одамлар, унинг бундай улкан тошини қандай қилиб ўз жинсидан ажратиб олганини билармискинлар?.. Додхудо мени эшшак қилиб, устимга миниб... Эшшак бўлишдан кўра тоштарошга кўмаклашсам, бир қорним тўймасмикан?— деган фикр Хотам хаёлини чулғаб олди.— Нима қилсам экан? Оёғим изидан, эр йигит сўзидан қайтмас. Ҳозир шол мени кутиб ётиди. Кўзи йўлимда, жума намозидан қолгудек бўлса, бошим балога қолиши турган гап!..»

Минорадан туша туриб марҳум Оймат сўфи ўлими Хотамнинг эсига тушди. Сўфи йигирма йил муттасил бу минорага чиқиб тушганди. Ҳожи бобом тушмаганида ўлсан ҳам рози бўлмасдим, беғубор, кўнгилчан одам. Икки ўртада Ҳожи бобом хижолат чекиб қолгудек бўлса... Бормасликка иложим йўқ, ўзим рози бўлиб, сўз берганиман. Арслон изидан, эр йигит сўзидан қайтмас. Ҳозир шол мени кутиб ётиди. Кўзи йўлимда, жума намозидан қолгудек бўлса, бошим балога қолиши турган гап!..»

Хотам минорадан тушиб, булоқ томон йўл олди. Одатдагидек бу гал ҳам булоқ оқавасига бет-қўлини ювиб, таҳорат қилиб, Зайнулараб қишлоғи томон йўл олди. Ҳаво тиниқ. Қишининг совуқ нафаси ўчиб, баҳорнинг илиқ ҳавоси билан алмашганди. Йўлда якка-ярим йўловчилар учрайди. Қим билсин, уларнинг ҳам ўзларига яраша ташвишлари бордир. Ҳеч банданинг ташвиши Хотамникуга ўхшамасин. Эндигина мўйлаби сабза урган ўспирин йўқсилининг бошида тақдирнинг шу қадар оғир тоши!

У Додхудо ҳовлиси томон йўл олар экан, кўнгли ғаш, таъби хира, ичига чироқ ёққанда ҳам ёримас, дили сиёҳ, юрагига қил сифмасди. Синглиси Хумор хаёлидан бир зум нари кетмас, ўшанда қилган қўрқоқлигидан ҳали-ҳануз ҳафа эди. Тизгиниз хаёл уни аллақаерларга етаклар, Дудхудоникида маъсум қизга аллақандай хаёли иплар билан боғланиб қолгандек эди. Тўғриси, кейинги пайтларда шу қизни тез-тез кўриб туриш учунгина унинг хизматига келар, бўлмаса аллақаочон ундан кўнгли совиганди.

Қани энди, биронта кўнгли яқин сирдош топилсаю Хотамга:
— Нечук бу қадар фифону нола?! Кел бу ёқقا, эй, бағри гирён йигит, айни фасли баҳор, ғам андуҳни улоқтири, суҳбат қурайлик, дардлашиб кўнгил чигилини ёзайлик, ўйнаб-кулиб кайфимизни чор қиласлик. Ёшмиз, кўнгил шишаси синмасин, мурод-мақсад ҳосил қилиш керак бўлса, кел, биргаллашиб ҳаракат қиласлик деса!.. Қани энди, шундай бир мард йигит топилсаю ҳой дарбадар, дардингни айт! Мушкул кушодинг бўлай, дардингга дармон, ярангга малҳам бўлай деса?!

Шу ўй-хаёллар билан бўлиб, Додхудо эшигига етиб келганини ҳам сезмай қолди Ҳотам.

Тоғ этагидаги ҳовли олди. Икки табақали дарвоза ёнбошида қўш супача. Иккала панжаси билан бошини чангллаб ерга кўз тикиб ўтирган одам қаршисида бир қулоғи кесилган эшак мудраб турибди. Ҳотам супачада ўтирган кишига, сўнг эшакка қараб, ўз-ўзига деди:

— Бу таниш чиноқ-ку! Э-ҳа, омонмисан, жонивор,— деда эшакнинг сағрисига «тарс» этиб бир шапалоқ солди.

Чўчуб бош кўтарган қария аланглаб атрофга қаради:

— Кимсан?— деди.

— Мен, Ҳотамингизман, отахон.

Қария узоқ вақтдан бери йўқотиб қўйган, жуда-жуда дилига яқин кишини топиб олгандек шоша-пиша ўрнидан турди-ю, оёғи увишганиданми, гандираклаб кетди.

— Ўтириңг, ўтириңг,— деди Ҳотам қарияни суяб, ўтқазиб қўяркан.

— Сабил оёқда жон йўқ. Қимирлатиб турмасам увишиб қолади. Камол топ, ўғлим,— Жабборқул лайлак Ҳотамни бағрига босди.— Омон-соғ бормисан, ўғлим?

— Шукур, ўзингиз тузумисиз?

— Тупроқдан ташқарида юрибман-да, ўғлим.

— Шунисига ҳам шукур, отахон. Укаларим бахтига ўлманг. Холам, укаларим омон-соғмилар?

— Шукур, шукур. Сатторқул сени кўп эслаб, сўроқлайди-да.

— Сатторқул? Қайси бири эди у?

— Опасидан кичиги. Мен билан эшагимни ўлимдан қутқазганинг, Ҳожи сартарошнинг ҳужрасига олиб келиб, илитиб-иситиб жонимни сақлаб қолганинг болаларим оғзидан сира-сира тушмайди. Қўраси кунимиз бор экан, мана бу жонивор ҳам мени билан оёқлашиб юрибди. Яхши ҳам шу бор экан, қимирлаб юрибман.

Ҳотам одоб юзасидан Жабборқул лайлак сўзини бўлмай, қунт билан тинглаб турди-да, сўнг яна:

— Сатторқул қайси бири эди, Жабборқул ота?— деб савол берди.

— Сатторқул ўша-да, сен овқатга ўтирмай, кетмоқчи бўлганингда, «Қотирма сизсиз томогимиздан ўтмайди, ҳеч қаёққа қўймаймиз сизни, ақажон!» деб этагингга маҳкам ёпишиб олган...

— Ҳа-а, билдим, Сатторқул бўйдор, озғингина... Энди эсимга тушди, меҳмондуст югит экан Сатторқулингиз... Оббо азамат-ей,— деди севиниб Ҳотам.— Холамга ҳам қойил қолдим, одамохунликда ўзингиздан нусха кўчирган эканлар. Сатторқул қуиб қўйгандек бўйибести, афт-ангари худди ўзингиз-а!— қариянинг елкасига секин қоқди Ҳотам. Қадрдонлар бирлас яйраб кулишдилар. Ҳол-аҳвол сўрашдилар. Гап айланиб, «олди-берди»га келиб тақалди.

— Бу атроф қишлоқда қўли қимирласа оғзи қимирлайдиган бечораҳол деҳқон, чорвадорлар яшайди,— деб сўз бошлади Жабборқул лайлак.— Қўпчилиги деярли амалдор Додхудо билан олди-берди қилишади. Бирининг парча ери бўлса, улови йўқ, улови борининг ери йўқ, ёки экишга дони. Қачон кўрма, камбағалнинг қўли қисқа. Осмон узоқ, ер қаттиқ, ўғлим, қаёққа ҳам бораради, шўрпешоналар? Яна айланиб шу қурумсоқ шолга келадилар. Шу ниятда мен ҳам келгандим, юзимни кўргиси йўқ эмиш.

— Нега?— ҳаяжонланиб сўради Ҳотам.

— Негаки, ўтган йилги қарз ҳали ҳам бўйнимда. Бош эгиб келгандим: «Экишга дон сўрашни билган баччағар олдин қарзини узсин!», дебди. Уруғлик учун тишмнинг ковагида сақлаб келган буғдойни, хабаринг бор, ўзинг унга алмаштириб бердинг. Ноиложликтан шундай

қилгандим. Мана энди уйда на бир кап ун бор ва на экиш учун бир ҳовуч уруғлик. Вақт ўтиб бораяпти... Додхудога иши тушган билади: қаҳри қаттиқ унинг, юмшатиш ўлимдан қийин.

— Гап ҳали шунақа денг,— деб қўйди кипригини пир-пир учирив Хотам.

Жабборқул лайлак қўлидаги халачўпи билан ер чизиб ўтиради. Хотам бўлса гоҳ эшакка, гоҳ ер чизиб ўтирган қадрдонига қараб-қараб, ўзича нималарни дир ўйларди. Икки орада ҳукм сурган оғир сукунатни яна йигитнинг ўзи бузди:

— Хўш, нима қилдик энди, отахон?

Жабборқул лайлак ҳамон бўйинни эгиб, ер чизиб, жим ўтиради.

— Уйингизда бир кап унингиз бўлмаса, болалар оч... Экишга бир ҳовуч дон йўқ! Сиз бечора деҳқон бўлиб қаерга бордингизу, додингизни кимга ҳам айтдингиз?

Яна орага жимлик чўқди. Хотам пешонасини бармоқлари билан ишқалар, Жабборқул лайлакнинг бедаво дардига даво излаб тополмайтгани унинг юз-кўзидан кўриниб туради. Хотам ўйлаб-ўйлаб, мурод эшигини тополмагач:

— Отахон, сиз қимирламай шу ерда тура-туринг, мен ҳозир шу ҳовлига бирров кириб чиқаман. Гап бор,— деди.

— Умрингдан барака топ, болам.

Хотам дарвозаҳонадан ўтиб, ичкарига йўл олди, уй муюлишида туриб:

— Мен келдим!— деб қичқирди (Гап шундаки, то ичкаридан садо чиқмагунча ҳовли томон силжишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди). Сўнг бу даргоҳда «уй зиндони» бўлиб қолган ёш қизчани бир кўриш илинжида аланглади. Бироқ, у ичкарида бўлса керак, кўринмади.

Хотам айвон муюлишида турганча Жабборқул лайлак билан Додхудони муросага келтириш ва қизчани бир кўриш орзусида ёнарди.

— Келавер, Хотам!— Додхудонинг бўғиқ ва заифона овози эшилди. Хотам қувноқ бир вазиятда салом бериб, Додхудога рўпара бўлди. Мажруҳ ўнг қўлини хиёл кўтариб, уни ўтиришга таклиф қиласа экан:— Энди турсам ҳам бўлади,— деда жойидан қўзғалмоқчи бўлди.

Хотам дарҳол мажруҳни сяyb ўтқазди-да, орқасига ёстиқларни қалаштириб ташлади. У ҳар қачонгидек Додхудони кийинтирас экан, кўзи аланг-жаланг — қизчани бир кўриш илинжида эди. У атай имиллаб кийинтиради. Қиз ичкарида, ким билсин, у ҳам, Хотамни бир кўрсам, деган хаёлдадир. Бироқ, бу орзу фақат хом хаёл. Додхудо фармонини икки қилишга кимнинг ҳам ҳаққи бор! Мажруҳни кийинтиратуриб, шуларни ўйларди Хотам. У «юкини» ўраб-чирмаб елкасига олиш олдидан чўкка тушиб ичкарига яна зимдан нигоҳ ташлади. Бу гал ҳам умиди пучга чиққанига қаноат ҳосил қилган Хотам мажруҳни опичлаб: «Ё пиrim, сендан мадад!», деда юк ортилган түя сингари қўзғолиб оёққа турди.

— Ҳой, дарвозани беркитиб ол!— деб қичқирди Додхудо.

Елкасида юки билан Хотам орқасига қайрилиб, гир айланиб олгач, яна йўлида давом этди. У зора, «уй зиндони» эшик ёпишга чиқса, кўрарманми, деган умидда шундай қилган эди, йўқ, «уй зиндони» ўрнида ўзи билан изма-из келаётган Холпошша момони кўриб, ҳафсаласи пир бўлди, тез-тез қадам ташлаб, дарвозадан кўчага чиқди.

Хотам қадрдон Жабборқул отасининг дарвоза олдида кутиб турганини биларди. Гўё уни тасодифан учратиб қолгандек жўрттага салом бериб, сўраша кетди:

— Эй-эй, Жабборқул отамлар-ку!— деди тўхтаб Хотам. — Салом алайкум... Холам соғ-саломатмилар? Сатторқул, укаларим чопқиллашиб юришибдими?

Жабборқул бу ҳолатдан ҳангуманг бўлиб, нима дейишни, нима

қилишни билмай, саросимага тушиб қолди. Бунинг устига Додхудони ўраб-чирмаб оничлаб олгани кўзига қандайдир хунук кўриниб кетди.

— Қани, нега туриб қолдинг, юрмайсанми? — деди зарда билан Додхудо.

— Ҳозир-ҳозир. Сиз бу одамни танийсизми?

— Бу алдам-қалдамчини сен ҳам танийсанми ҳали?

— Ундей деманг, бу киши ҳам қиёматлик отам.— Яқин бориб қўл узатди Ҳотам. Жабборқул у билан қўллашиб, ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Додхудога қўл чўзиб, салом берди. Додхудо жирканиб юз ўтириди-да:

— Дунёда одам қуригандек топган қиёматлик отангни қара-я! — деб тўнгиллади.

— Ундей деманг, амаки, Жабборқул отам тўғри одам.

— Ҳа, ўроғдан ҳам тўғри! — деди энсаси қотиб мажруҳ.— Қани, юрасанми? Мунча эзма бўлмасанг.

— Қизиқ бир ҳангома эсимга тушиб кетди, айтами?

— Майли юриб-юриб айтавер.

— Хўп бўлади. Сиз ҳам мени қоралаб... — кўзини қисди. Ҳотам Жабборқулга.

— Юрмайсанми?

— Хўп-хўп, мана юрдим... «Бор эканда йўқ экан, оч эканда, тўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қурвақа ҳофиз, тошбақа тарозибон экан. Чумчуқ чақимчи-ю, қарға қақимчи экан, узоқда эмас шу яқиндагина бир нор тута билан ҳангига эшак дўстлашган экан», — дей. У тир айланиб, орқасига қаради. Қўрсаки, Жабборқул лайлак жойидан ҳам қўзғалмай, қоқкан қозикдек қаққайиб турибди. «Бечора ранжиди. Юрса бўларди, зора-мора мушкули осон бўлармиди?» деган гап одами ҳотам жасар қўйиб кутилди. «Мен кутилди, кутилди, кутилди...»

— Эшитяпсизми, амаки?

Додхудо кўзини чирт юмиб ўзича «ҳамду-сано» айтиш билан банд бўлгани учун Ҳотамнинг чўпчагига у қадар эътибор бермаганди. Мажруҳдан жавоб бўлавермагач: «Ҳангомани эшитяпсизми, амаки?» деб қўйди. Ҳадеганда яна жавоб бўлавермагач, Ҳотам қаттиқ сийкинди. Шунда художўй Додхудо босинқираган кишидек кўзи жовдираб атрофга аланг-жаланг қараб: «Йиқилмадингми, иним», деб қўйди.

— Ҳа, худога бир атаганингиз бор экан, хайриятки йиқилиб тушмадим.

— Эҳтиёт бўл, анави касофатни бекор эргаштиридинг. Ёмонга яқин юрсанг балоси юқар, қозонга яқин юрсанг қораси.

— Ундей деманг, заарсиз одам. Нега индамайсиз, эшак билан тута ҳангомасини эшитингиз келмаяпти чамамда?

— Айтавер, қулоғим сенда.

— Шундай қилиб,— деди ҳангомани давом эттириб Ҳотам:— «Юрагимнинг қоқ ўртасида қўрғошиндек бир гап қадалиб ётибди. Рухсат бўлса, шу гапимни айтиб, юрагимни бўшатсан», — депти эшаквой.— «Бу ёғини ҳам айтаверайми», деб сўрабди туйвойдан. «Айт! Бемалол айтавер тортинмасдан», депти осмондаги булатларга мағрур боқиб нор тута. «Дўстингман, аҳволингга ачинаман-да, айт-чи, устингда оғир юкинг бўлганда, қирдан сойга энишинг осонми ёки сойдан қирга ўрлашинг?» Нортуя бошини кўкка силкитиб, кўзларини чақчайтириб, гулдирос қаҳ-қаҳа уриб, бундай жавоб қипти: «Қўнглимдаги аламимни ўз юрагида туғиб юрган дўстим эшаквойга тасанно! Ҳа, тўғри айтдинг, дўст-дўстга ачинади, қайшади. Офарин сенга, эшаквой! Узоқ сафар, олис оғир йўлларда йўлдошимсан», дебди чуқур уҳ тортиб нортуя.

«У ёини сўрасанг, қиёматли қадрдон, биз, туяларга йўл бошловчи ўзингсан, қаёққа бошласанг, бош тортмай ўша ёққа кетаверамиз, чунки сенга ишонамиз. Энди саволингга жавоб бергудек бўлсам, эшиг, сойга қараб йўл босганимда, юким илгари кетиб, она сутим оғзимга келади. Қирга қараб ўрлай бошлаганимда, юким орқага кетиб, қонимга ташна бўламан. У ёини билмоқчи бўлсанг, чин юрак сўзим — қирнинг ҳам, сойнинг ҳам падарига лаънат!» деган экан нортуя. Қалай, эшак билан тия ҳангомасига нима дейсиз, амаки?

Додхудо ҳамон кўзи юмиқ, лаб-лунжини қимирлатиб ҳамду-сано айтиш билан машгул бўлгани учун Хотам ҳикоясига бу гал ҳам эътибор бермаган эди. Хотам яна гир айланаб, орқасига қаради, эшагини етаклаб келаётган Жабборқул лайлакка рўпара бўлиб, тўхтади-да:

— Хўш, сиз нима дейсиз эшаквой билан нортуя ҳангомасига? — деб сўради.

— Дарҳақиқат, ҳангома қизиқ экан, табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб, дейдилар. Юк сени устингда, оғир енгиллиги сенга маълум бўлмаса, мен қайдан билай, ўғлим.

— Қойил! Қойил — қотиб-қотиб кулди Хотам, яна гир айланди-ю: — Эшакнинг юки енгил бўлса ётоғон бўлармиш, кўриб турибсиз, уйқудан кўз очолмайди, — деб елкасидаги Додхудога ишора қилди.

Жабборқул лайлак завқ билан қиқирлаб кулди. Хотам Жабборқулга имо-ишора қилиб: «Бўлинг арз-додингизни айтинг. Бундай қулай вақтни тополмайсиз», деб шивирлади-да:

— Амаки, сизга арзлари бормиш, эшитаяпсизми? — деди.

Додхудодан садо чиқавермагач:

— Эшитаяпсизми? — дея қаттиқ силкиди.

Додхудо кўзини очиб:

— Гапиравермайсанми, қулоғим сенда! — деб қўйди.

Жабборқул чол қадамини тезластириб, қимтиниб сўзи-сўзига қошувшай, гапира бошлади:

— Қўлим калта. Иўқчилик. Вақтида узолмадим... Иқрорман, юзим шуввит. Қарз билан жон омонат, уни узмай қутуолмайди киши. Тонаётганим йўқ!

Додхудо жилмаятуриб, бирдан ғазабланди:

— Эшитдингми, у битлиқининг гапини? Тониб ҳам кўр-чи? — деб бақирди.

— Борни юзи ёруғ, йўқни юзи чориқ. Сўқаверинг. Битлиқи дейсизми, алдам-қалдамчи дейсизми, нима ҳам дердим. Худо хайнингизни берсин, ялиноман. Шу сафар йўқ, деманг. Ўла-ўлгунимча дунгизда бўлай, — деб Жабборқул чол юриб бораётган Хотам атрофида парвонадек айланарди.

— Уруғликдан неча марта қарашдим? — деб таҳдид қилди Додхудо.

Жабборқул орқада қолиб кетган эшаги билан овора бўлиб, Додхудо сўзини эшитмай қолди. Шунда Хотам:

— Жабборқул ота, уруғликдан неча марта қарашган эдим, деб амаким сўраяптилар сиздан? — дея бақирди.

— Уруғликданми? Уруғликдан икки марта... Ҳа-ҳа, икки марта. Қиёмат қарзи, ҳалигача узолганим йўқ.

— Эшитаяпсанми, қиёматлик отанг ниятини? Қиёмат қарзи эмиш. Оқ кўнгил эмиш! Бу дунёда қарзини узгиси йўқ. Ўлгандан сўнг қиёматда узмоқчи. Йўқ-йўқ, бу дунёнинг қарзи у дунёга қолмай узулмоғи шарт! Шариатнинг амри шу! Нақд пулинг йўқ экан, ҳовлинг бор. Сошиб саркорнинг маслаҳати — маслаҳат: қарздан қутулишни хоҳласанг, ҳовлингни ўтказ. Нима керак у, оғримаган бошингга олтин таёқ. Хўш, иккисидан бири, қулоғим сенда? — деди қулоғини тутиб Додхудо.

Жабборқул гўё пешонасидан ногоҳ мушт еган одамдек гандирак-лаб кетди.

Асл муддаосига жавоб ололмаган Додхудо дарғазаб бўлиб:

— Far бўл, ўғри бўл, инсоф билан бўл-да! Ҳа, ана шунақа, бекор айтмаганлар, оч баччағардан қоч, баччағар, деб! Муттаҳам!

— Муҳтоҷман. Илло муттаҳам эмасман.

— Муттаҳамсан! Мол мардумхўрсан!— дея бақирди Додхудо.

— Бу қанақа хўрлик бўлди, э худо... Мен ҳам сиздек бир худонинг бандаси, ўз камбағалингизман-ку, ахир!— деб кўзига ёш олди Жабборқул қария.

— Кўрдингми, лўлилик ҳам қўлидан келади қиёматлик мўлтони отангни?

Ҳотам жавоб қилди:

— Кўр эмасман, кар эмасман, амаки. Кўнглингизга оғир олмасангиз, оғзимга бир гап келиб қолди, айтсам майлимни?

— Айт. Айтавер!— деди Додхудо.

— Мен гувоҳи бўлиб турган ҳақоратларни худойим ҳам эшишиб кўриб турганмикин? Шунга ҳайронман, холос.

— Ҳайрон бўлма, ҳайрон бўладиган ҳеч нарса йўқ бу ерда. Ҳарна келса худодан. Беш бармоғинг баробар эмас-ку, ахир, ачинма!

— Қандай ачинмас эканман, амаки. Ҳеч бўлмаса Жабборқул отанинг гўдакларига шафқат қиласангиз, савоб бўларди-ку.

— Шафқат, савоб бундан ортиқ бўлмас. Олишни билса-ю, қайта-ришини ўйламаса? Инсофи, диёнати бор киши бундоқ қилмайди-ку, иним!

— Тўғри, аммо худо бермаса, мен қандай қилай?— зорланди Жабборқул лайлак.

— Худонинг оёғидан олма, бетовфиқ.

— Худо бермаганини айтдим, ёмғир ёғмади, коризчи Амин сув бермади, Нурота чўлида ўт-ўлан бўй чўзмай қовжиради. Экинлар айни гуллаган ерида қуриб қолди.

— Хўш, бунга ҳам мен айборми?

— Йўқ, ҳаммаси худодан!— деди Жабборқул ота.

— Яна худога тармашади, бетовфиқ! Ҳой, сен бир дам тўхта-чи! Сенга айтаман, дамингни ол!

Ҳотам юришдан тўхтади.

— Ҳой, ношукур банда! Худони айблашдан қўрқ! Коғир бўлдинг, истиғфор айт! Садқай мусулмон кет! Тавба қил, коғир!

— Коғир эмасман. Алҳамдуилло...

— Ўз айбини худога тўнкаб, яна мусулмон эмиш! Мусулмон одам борига ҳам, ўғига ҳам шукур қилади. Аввал қарзингни узасан, сўнг... Йўқол кўзимдан! Қани, Ҳотамбек, юрақол! Қадамингни теззат!

Мажруҳнинг ҳақорати Ҳотамга қаттиқ ботди. Юриб боратуриб, бир айланиб, орқасига ўгирилди, эшагини ҳолсиз-мажолсиз етаклаб келаётган Жабборқул отани кўриб, ғазаби тўлиб-тошди. Елкасидаги юки Ҳисор тоғидек оғир туюлиб кетди: «Тил — бесуяк, дейдилар, нималар деб вайсади бу коски!— деб пичирлади ўзича Ҳотам.— Нега ер ютмайди буни, а? Тавба, тавба! Бу иккисидан қайси бири мусулмон? Ким ажрим қилар экан буни-а? Бари худо номидан иш қилиб, пайғамбарни пеш келтириб, ўзини ўйласа! От топиб эшак еса! Инсоф-диёнатни, одамгарчиликни оёқ ости қилса, омбори донга тўла, дала-даштларда сон-саноқсиз қўй-эчки, отхонада отлари кишинаб, моллари маъраб турса, Бу оч очофатни тўйдими бўлмаса. Камбағал бечораларни ҳақорат қилса. Бу қандай бедодлик!? Худойим билиб илонга оёқ бермаган экан. Агар бу йиртқичнинг қўл-оёғи бутун бўлганда, ё алҳазар... ўзинг паноҳ бер, худойим! Елкамдаги иблиснинг жони ҳозир қўлимда. Ерга қозиқ қилиб қоқиб қўйсам-чи! Йўқ-йўқ, бу фикр хато,— дея яна ўзига ўзи

тасалли берди Ҳотам.— Ёлғиз отнинг чанги чиқмас. Ҳожи бобом, түғри айтди бу гапни. Ман буни ўлдирсам, ҳомийлари мени соғ қўярми? Уларнинг айтгани айтган, дегани деган. Қани эди Жабборқул оталар бирлашиб, Додхудоларга қирон солсалар. Додхудоға ўхшаган йиртқичлар яккаланиб қолмагунча Жабборқул оталарга кун йўқ!»

— Ким билан сўзлашайсан? Қани, қадамингни тезлат! Намозга кечикамиз,— деди тажанглашиб Додхудо.

- Кечикмаймиз, мени бир илтимосим бор сизга, амаки.
- Ҳозирми?
- Ҳа, кечикириб бўлмайди.
- Нима экан у?
- Рад қилмасангиз, айтаман. Шартим шу!
- Шарт қўйиб айтаман дегин?
- Ҳа, шу шарт биланки, илтимосимни рад қилмайсиз.
- Рад қилсан-чи?
- Унда айтмайман.
- Айтсангу, илтимосинг оғир бўлса?
- Ҳар қалай, от билан туж сўрамайман.
- Хайр, айтиқол.
- Менга икки саноч (тахминан икки пуд) буғдој берасиз.
- Фармойиши бу?
- Йўқ, илтимос.
- Нега керак бўлиб қолди сенгә буғдој?
- Шартлашганимиз. Лабз ҳалол, сўраманг...
- Биламан, қиёматлик отангга раҳминг келди.
- Худонинг раҳми келмагандা, бандасининг раҳми қаёққа боради.
- Ана, баракалло! Ана бу гапинг учун от сўрасанг ҳам берардим. Мусулмончилик бундай бўпти-да!
- От керак эмас, икки саноч буғдој, қарзга. Фойдаси билан қайтараман.
- Йигит сўзи сингандан кўра, шайтон бўйни узилсин!
- Раҳмат, мана энди ибодатингиз шубҳасиз даргоҳида қабул бўлади, худо хоҳласа.
- Е раббано, омин!— деб қичқирди Додхудо.
- Хайр кўришгунча, хуш қолинг, Жабборқул ота,— деди Ҳотам масжид томон йўл олар экан.
- Ҳой, мен ҳам,— деди эшакка минишга шошилиб Жабборқул.— масжидга бориб, жума намозини ўқиб, ҳаққингга дуо қиламан, ўғлим. Менга насиб қилмаган баҳт-иқбол сенга насиб қилишини сўраб, яратган эгамга ёлвораман...
- Жабборқул лайлак Ҳотам билан изма-из эшагини «их-их»лаб масжидга йўл олди.

Савоб ва увол

Дили қоронғи тундек сим-сиё, юрагига қил ҳам сиғмай бораётган Ҳотамнинг бирданига кўнгли очилиб, чеҳраси ёришиб, дили равшан тортиб кетди: «Эриди қурумсоқ, эриди. Агар эримаганда Жабборқул отанинг ҳоли нима кечарди? Шундай тошбагир Додхудони эритдим, бало эканман» деб хурсанд бўлди Ҳотам.

Машаққатли узоқ сафар олдидағи хавф-хатарли баланд тоғлардан омон ошиб ўтган сайёҳ ўзини қандай хушҳол сезса, Ҳотам ҳам худди шу кайфиятда эди. У обёғи оғриганини унутиб, масжид томон бораарди.

Шу пайт олисдан қўшиқ овози эшитилди:

Дўстга хор, душманга зор,
Номардга мухтоҳ айлама!
Номардга мухтоҳ айлама!

Мудраб бораётган Додхудо қўшиқчи овозини эшитиб, ранги қув ўчиб кетди, бирдан теварак-атрофига алланг-жалаң боқди. Қўшиқ овози тобора яқинлаша бошлади. Додхудонинг ташвиши яна ҳам ортиб, орқа-олдига қарап, аммо қўшиқчини кўра олмасди.

— Хотамбек! Овозинг ўчгурнинг қўшиғи қаёқдан келаяпти? — дея энгашиб сўради Додхудо.

Хотам гир айланиб олгач: «Овози бор ўзи кўринмайди», — деб қўя колди. Қўшиқ овози яна ҳам яқинроқдан эшитилди. Додхудони ваҳима босди:

— Қара! Орқа-олдингга қара! Шу орада. Мен эшитаяпман? Нега сан эшитмаяпсан? — деб безовталанди.

— Эшитаяпман.

— Шу орада, яқингинада. Яхшироқ қарасанг-чи!

— Бўлса бўлар,— деди юришини секинлаштириб Хотам. Сўнг ўзи «Номардга мухтоҳ айлама» қўшигини хиргойи қилиб, қўшиқ куйига мослаб, саллона-мастона қадам ташлаб юра бошлади. Кўркувдан ваҳимага тушган Додхудо ҳамон ўзига келолмай, титраб-қақшарди:

— Бу нима майнавозлик? Кўнглим айниятги! — деб ўқчили.

Хотам бўлса ҳеч нарса сезмагандек хиргойи қилиб юришида давом этарди.

— Ҳой, сенга айтаяпман, бекулоқ! Сен ҳам Камол жиннига ўхшаб тентак бўлдингми, нима бало! — Додхудо шу қадар даҳшатга келганди, додлай бошлади. Шунда Хотам:

— Нима бўлди, амаки? — деб таққа тўхтади.

— Дард бўлди, бошимга битган бало бўлди! — дея ғазабнок қич-қирди Додхудо.

Ҳеч нарсага тушунмаган Хотам сўради;

— Бошингизга битган бало ким у, амаки?

— Шунча бақираман-чақираман, қани энди сендан садо чиқса, нега ундоқ қилдинг? Нега!.. Нега?!

— Бақирибиз-чақирибиз, нега мен эшитмадим, амакижон?

— Яна эшитмадим дейдия! Эй худо, ўзинг юзини тескари қил у нобакор жиннини! Кўрарга кўзим йўқ. Овози эштилса, аъзойи баданинга санчиқ киради...

— Ҳа, энди тушундим, кимдан озор чекканингизни, сиз бундай дейсиз, одамлар ундей дейди. У қўшиқ айтганда ёш-қари ҳанг-манг қотиб қолади. Ўзим ҳам кўрганман. У кўча-кўйда пайдо бўлиб қолгудек бўлса: «Камолвой! Битта эштайлик, йўқ деманг, хурсанд қиласиз», дейишади одамлар. Шунда у: «Қўшиқ пулга сотилмайди. Тошинингни тер!», деб шоҳ ташлаганча кўздан гойиб бўлади. Авлиё одам у.

— Авлиё дема уни. Гуноҳга ботасан! Қарғишига қолган у палакат! Кўшиқ пулга сотилмасмиш!.. Пулга нималар сотилмайди. Пулинг бор — сондасан, пулинг йўқ — рондасан. Тушундингми, рондайи даргоҳ нима!

Хотам индамади. Яна қўшиқ овози эшитилди. Додхудо ваҳима аралаш яна асабий вазиятда бақирди:

— Овозинг гўрдан келгур шу орада. Тез юр. У касофат етиб кел-масдан масжидга етиб олай. Чаққон, чаққон! — деб бақирди Додхудо.

Хотам: «Хўп бўлади! Ҳа дўст, бўшашма жонивор!» деб ўз сонига «тарс-тарс» шапалоқ ура-ура қамчи кўтармас асов отдек дувур олиб отлиқ, эшаклик, пиёда йўловчиларни ортда қолдириб, масжид томон

чопа кетди. У қора терга тушиб ҳансираб, ҳолдан тойиб, юришдан тұхтади.

— Чарчадинг, дамингни ол. Ҳар қалай, касофатнинг товуши үчди. Худога шукур.

— Құшиқчи сизга нима ёмонлик қылған эди, амакијон?— Ҳансираб-ҳансираб сұради Ҳотам.

— Суриштирма! Худога солғанман. Дамингни ол. Яна бир ғайрат қылсанг, масжидға етиб оламиз. Бирга-бирга ибодат қыламиз. Имомдомладан амр-маъруф әшитамиз. Ё олло, имонимни саломат, охиратимни обод қыл...— дедя яна ҳамд-сано үқий бошлади Додхудо.

— Сиз ибодат қилиб намоз үқисангиз ярашади,— деди юзидағи, пешонасадығи терларни артар экан Ҳотам.

— Менға ярашган намоз нечук сенға ярашмас экан?

— Намоздан үқиладиган дуоларни билмайман-да.

— Гап ихлосда. Бир воқеани айтиб берсам бўлар экан сенга. Майли, сен дамингни ростлаб ол. Кунлардан бир кун бир саҳройи шаҳар кўчасидан от миниб ўтаётгандан масжид минарасида азон айтиб турган муаззинга қўзи тушди. Дарҳол отдан тушиб, оти жиловини дараҳт шохига илди-да, намозхонлар сафига бориб турди. Саҳройи умрида намоз ўқимаган ва намозда үқиладиган оятлардан хабарсиз эди. Сафда туриб намозхонларга бундоғ назар солса, ҳамма ўзича ичиди пичир-пичир бир нарсалар деяётганини қўрди-ю: «Отивни илдим шохга, бўйнимни илдим ҳақга, муллолар ҳам пичир-пичир, менам пичир-пичир», деб одамлар нима қилса, у ҳам шундай қилаверди. Намоз даргоҳига қабул бўлиб, саҳройини худо жаннати қилди. Энди тушундингми, эътиқод-ихлос нима экан?

Ҳотам индамади. Додхудо жавоб кутди. Ҳотамдан садо чиқавермагач, яна сұради:

— Тушундингми, сендан сўраяпман!

— Ҳа, сўраётганингизни билиб турибман... Сиз худо саҳройини жаннати қилиб юборди дедингизми?

— Ҳа, шубҳанг ҳам борми ҳали бу гапга?

— Бу гапга шубҳам йўқку-я... Ҳалиги саҳройини худо жаннати қилганини сиз қаёқдан билдингиз, шуни билгим келаяпти.

— Сен шуни билиб олишинг зарур экан, ўзингдан катта бир гап айтдими, хўп дегин. У билмасдан гапирмайди. Ёш йигит каттанинг галига гап қайтариши гуноҳ, тушундингми?

— Тушунишга-ку, тушуниб турибман-а, аммо намоз үқиган саҳройини худо жаннати қилганини ким кўрибди, шуни тушуниб олгим келса, бунинг нимаси гуноҳ?

Додхудо кула-кула бундай деди:

— Ким худони қўзи билан кўрибдики, Додхудо амакинг кўрсин! Ҳар бир мусулмон худони ақл билан танийди. Мен, сен худони кўрмаймиз, худо бизни кўриб, кузатиб туради.

— Худо ухламайдими?

— Бас қил. Коғир бўлма! Худога аён нарсалар, бандасига пинхон. Худо қудрати олдида замину замон... Астағифурulloҳ-астағифурulloҳ,— деб истиғфор айтди Додхудо.

Ҳотам Ҳожи сартарош билан савол-жавоб қилишганды билиб-билим берган саволлари учун бундақа танбеҳ әшитмас эди. Ҳожи билан яйраб-яшнаб сўзлашарди. Билмаганларини сўраб оларди. Додхудонинг сўзи Ҳотамга ёқмади.

— Яна бир нарсани айтиб қўйяй сенға, худо билан ҳеч ким кўришган эмас, фақат фаришта-ҳазрати Жабраил орқали худо билан сўзлашиб турадилар. Билиб қўйсанг, бу ҳам бирда бўлмаса, бирда яраб қолар сенға, деб айтаяпман. Тушундингми?

— Озгина,— деб жавоб қилди Ҳотам.

— Ҳа, баракалла, нима кўп — худонинг куни кўп. Кам-кам ўрганиб мударрис бўлиб қолсанг эди-я, баччағар.

— Ҳа, сиз домлам бўлганингиздан кейин бўлсам бўлавераманда. Ҳалиям сиздан анча нарса ўрганиб олдим.

— Ҳа, қайта-қайта гап кавлайверишингда бир гап бор, сен баччагарда!— деб ҳазил қилган бўлди Додхудо.— Дамингни олиб бўлдингми?

— Юрсак бўлади.

— Ундаи бўлса, секин йўлга туш, мен сенга қиёмат-қойим тўғрисида билгандаримни сўзлаб берай, хўпми?

— Ҳо, буни қаранг-а, амаки, сизни ҳам авлиё десам бўлар экан. Худди шуни сўраб билсан қалай бўлар экан,— деб кўнглимдан ўтказиб турган эдим... Қиёмат қойим қизиқ дейишадилар. Шу ростми?— деб яна йўлга тушди Ҳотам.

— Ростми эмиш! Ёлғон ҳам бўлармиди, а? Шак келтирма, кофир бўласан! Қиёмат қойим деганим шундақа аросатки, биз яшаб турган дунё асфала-соғингга кетади. Маҳшар бошланади, қуёш билан ер ораси найза бўйича бўлиб қолади. Фараз қилки, ер юзи бир дош қозону унда бор жон-жонивор, тоғ-тоғ чўяндек эриб қайнайди. Үлганлар қабрдан бош кўтаришиб: «Ё Муҳаммад!», дея фарёд соладилар. Пайғамбаримиз Расулулло бўлсалар: «Воҳ, умматим! Воҳ, надомат!», дея фифон чекадилар. Қуёшда куйиб қоврилиб ётган сену менга ўшаган умматларига муборак қўлларини узатиб, барча умматларини худонинг тарозибони олдига бошлаб борадилар. Мусулмоннинг сараси саракка, пучаги пучакка чиқадиган жой ана ўша тарози! Тарозибон бу бебаҳо дунёда қилган гуноҳ ва савобимизни тарозисида тортади, савобдан гуноҳи кўп бўлганларни дўзахга, гуноҳидан савоби кўп бўлганларни жаннатга юборади.

— Амаки!— деди ҳаяжонланиб Ҳотам.— Мусулмон бандасининг қилган савоби билан гуноҳи қаерда сақланар экан?

— Буни аъмол дермишлар. Аъмол тарозбон қўлида бўлади.

— Сиз билан менини ҳам тарозбондами?

— Бўлмасам-чи?

— Ундаи бўлса, савоб ишни кўпроқ қилайлик. Савоб иш қанақа бўлади, амаки?

— Қанақа бўларди, мана, ҳозирги ишинг бориб турган савобнинг ўзгинаси. Жаннат эшиги сен учун ланг очиқ, худо хоҳласа. Жаннатда нима истасанг ҳаммаси муҳайё. Сув ўрнига шарбат ичасан. Бир-биридан гўзал, сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринадиган мурчамиён, фунча даҳан, гул юзли париваш ҳуриқолар ана ўша ерда — жаннатнинг ихтиёрида бўлади. Бу дунёро роҳатидан кеч! Роҳат-фароғат у дунёда. Тушундингми?

— Тушундим. Бу дунёда лақиллаб юргандан кўра, тезроқ у дунёга кетиш керак экан. Сизга-ку жаннат эшиги очиқ туар-у, менинг ишим чатоқ экан, — деди Ҳотам.

— Ноумид шайтон, нега ундаи дейсан? Худо хоҳласа, иккимиз бирга кирамиз жаннатга.

— Йўқ,— деди оҳ тортиб Ҳотам.— Мен отангизга ўшаб масжид солмаган бўлсан...

— Масжидни ҳамма ҳам солавермайди. Ҳозир сен қилиб турган хизмат ҳам савоби азим. Мана, мени елкангда кўтариб, намозга олиб бориб, олиб келаяпсан. Бу катта савоб. Охиратим обод бўлсин, десанг бу дунёро роҳатидан кеч, иним.

— Кечганман-ку, амаки. Яна нимадан кечай?— деди ғамгин бир оҳангда Ҳотам.— Қани эди, сизга, отангизга ўшаб масжид солишга қурбим етса эди. Йўқ-йўқ, сизга ўшаш қийин. Сизга ўшаб ерим,

сувим, давлатим, чўпон, етим, чоракорларим бўлмаса. Ҳар куни беш сақт намозда мусулмонлар дуо қилишаркан, жума намозида имом отангиз отларини хутбага қўшиб ўқирканлар...

— Тўғри айтасан. Мана кўр! — деди ўнг қўлини кўрсатиб. — Беш бармоқ баробар эмас. Шунга ўҳшаб парвардигорнинг ўзи бирорни бой, бирорни факир қилиб яратган. Мана мен ёки ошинанг Жабборқул лайлакни ол... Мен сени худо йўлига бошлаб намозга ўргатдим. Бу савоб. Бу савоб иш билан охиратинг обод бўлгай, иншоолло.

— Ундай бўлса, намозда ўқиладиган дуоларни тезроқ ўргатсангиз бўлар экан менга, текинга эмас, савобига тенг шерик қиласман, хўпми, амаки?

— Нияting яхши, мурод-мақсадингга етасан... Мана, масжидга ҳам етиб келдик. Имом Ҳасайн-Имом Ҳусайн арвоҳлари ёр бўлсин сенга, иним.

Ҳотам одатдагидек зинапоялардан кўтарила бориб, Ҳожи сартарош билан Карим тоштарошга кўзи тушди: «Ҳар қалай, ажралмас дўст бўлиб қолишиди бу иккаласи», деб кўнглидан ўтказди Ҳотам ва уларга салом бериб ўтди.

Масжид саҳни намозхонлар билан лиқ тўла эди. Додхудога кўзи тушган одамлар: «Ҳой, йўл беринг!», дейишиб ҳовли ўртасидан йўл очиб, икки томонга тизилишар, Ҳотам бўлса: «Пўшт! Пўшт!», деганча супа томонга ошиқарди. Ҳотам опичидаги Додхудо икки томонга тизилишган одамларга бош эгиб саломлашар, гўё бутун жамоа унга пешвоз чиққандек ўзини мағрур тутарди.

Ҳотам зиналардан кўтарилиб баланд айвонга чиққач, одатдаги ўнг қанотдаги эшикдан масжидга кирди, хутба ўқиладиган минбар яқинига қўйилган мослама — курси олдига бориб, чўкка тўшдида, одамлар ёрдамида Додхудони ўтказиб қўйди.

Шундан сўнг намозхонлардан баъзилари Додхудонинг олдига кеilib саломлашиб-сўрашиб, яна ўз сафларига бориб қўшилишарди. Ҳотам терларини артиб, кийимларини тузатди, Додхудо омонат берган малла саллани бошига ўраб, унинг ёнига чўкка тушди.

Хали имом-домла келганича йўқ. Намозхонлар ипга тизилган мунчоқдек сафларда қатор-қатор бўлиб, баъзилари тасбеҳ ўгириб, жим ўтирадилар.

Жума намозига тўплланганлар турли тоифадаги одамлар эди. Ҳафтада бир кун келадиган жума мусулмонлар учун дам олиш куни бўлиб, балоғат ёшига етган йигит, ёш-қари эркаклар, албатта, жума намозини ўқиши учун масжидга боришлари деярли мажбурий эди. Уша куни «ҳарки-ҳарчи» яъни, бор борича, йўқ ҳолича, деганларидек одамлар ювениб-тараниб, жанда бўлса бўлсин, ганда бўлмасин, қабилида тоза кийимларини кийиб келишардилар. Савдогарлар тоифаси ва кичик лавозимда бўлган амир амалдорлари, оқсоқоллар, ўзига тўқ бой-бадавлат кишилар кийинишлари, сипо кўринишлари билан, олақуроқ тўнли, тоштовон, чориқ ва кавуш кийиб келишган ҳунарманд косиб, камбағал дехқонлар ташқи кўринищда ҳам бир-бирларидан кескин фарқ қиласдилар.

Одатда юқори табақага мансуб кишилар кўпинча масжид ичида намоз ўқисалар, аксари косиб, камбағалҳол кишилар масжид айвонида, кенг ҳовлида ўз жойнамозларида ибодат қилиб, тарқалишардилар. Шуни ҳам эслатиш зарурки, масжид ичига гилам ва пахта, жундан тўқилган қалин доимий жойнамоз тўшаб қўйилган бўлса, ташқарида намоз ўқийдиган мусулмонлар тўйлари, ёки белбоғларини жойнамоз ўринида ишлатардилар. Айниқса, жума кунлари кам деганда беш юзга яқин мусулмон жамоаси йиғилишар эди.

Қиём пайти. Имом Урганжий икки киши ёрдамида зинапояларни оҳиста-оҳиста босиб, баландга — масжидга кўтарилимоқда.

Имомнинг ташқи қиёфасида бошқалардан фарқ қиладиган аломатлар бор эди. Унинг ўнг оёғи чап оёғидан хиёл қисқа бўлганидан оқсоқланарди. Халойиқ имомни орқаваротдан эслаганларида, албатта, «оқсоқ» лақабини исмига тиркаб айтишарди. Имом ўрта бўй, чўзиқ юз, қаншари ясси, пучук бурнининг иккала тешиги настга эмас, юқорига қараган, манқаланиб сўзлар эди. Имом жума намоз кунлари ўзига алоҳида оро бериб, оқ кўйлак, яхтак устидан банорас тўн кийиб, бошига лайлак уясидек оқ достор (салла) қўндириб, оқсоқлигини гўё сарполар билан ниқоблагандек икки киши қўлтиқлагани ҳолда саллона-саллона виқор билан қадам ташлаб келарди.

Жойнамозлари устида қўл қовуштириб ўтирган намозхонлар имом ҳурмати учун дувва ўринларидан туришди. Имом жамоа эҳтиромига иззат кўрсатган бўлиб, ярим таъзим билан юриб бориб, масжид остонаси тагига қовушини ечди ва: «Бисмилло», деб ичкари кирди. Халойиқ нигоҳи имом-домлада эди. Сафдагилар орасидан ўтиб меҳробни мўлжаллаб бораётган имомнинг кўзи Додхудога тушди, унга яқинлашиб эҳтиром билан хиёл кўтарилиган унинг қўлини тутиб: «Худо шифо берсин», деб дуо қилди.

Имом меҳробга яқинлашиб, ўзича мустақил пешин намозини ўқишга киришди. Имом пешин намозини ўқиб тугатгач, уни кузатиб турган муаззин такбир тушира кетди: «Оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, оллоҳу...» садосини эшигтан намозхонлар оёққа туриб имомга иқтидо қилиб, жума намозини ўқий бошладилар. Имом қуръондан қандайдир оятни ўқиб «оллоҳу акбар» деса энгашиб, «сами оллоҳулим ан ҳамида» деса пешоналарини ерга қўйиб, яна туриб, имом ҳаракатини такрорлардилар. Шу тариқа икки ракаат жума намози тугаб имомнинг: «Омин», деган овози билан ҳамма дуога қўл кўтарди. «Ибодатимиз даргоҳига қабул бўлгай», деб худога илтижо қилишиб, юзларига фотиҳа тортдилар.

Шу пайт Қамол масжид айвонига кўтарилиб, намозхонларни кўздан кечирди. Ҳеч ким билан салом-алик қилмай, тўғри имом домла ёнига борди. У қўлидаги ҳассасини ўйнатар, худди бироннинг бошига тушириб қоладигандай важоҳати қўрқинчли, кўзлари безовта эди. Меҳробдан минбарга томон йўл олаётган имом ҳам жойида қотиб, тик туриб қолган эди.

Эл орасида жинни, авлиё деб ном чиқарган бу одамнинг ташқи кўриниши, турқи-таровати ниҳоятда хунук. Бирор хилват ерда қўққисдан унга дуч келиб қолган одамнинг юраги «шув» этиб, ўтакаси ёрилиб кетиши турган гап... Озғин, бесўнақай, новча бўй. Мўйлаблари патак соқолларига ўралиб, юз-кўзини бутунлай қоплаб олган. Сержун кўкраги яланг, жулдур жомали, ялангёёқ Қамол, ўзича гулдираб аллақандай қўшиқларни хиргойи қилиб юрарди. Хотам Қамол «жинни»дан кўз узмас, ҳанг-манг — чунки уни бу ерда биринчи бор кўриши эди. У меҳробдан тўғри минбар томонга юрди. Минбарнинг олдига бориб, бор овозда:

— Халойиқ! Ассалом алайкўм! — деди. У ер-бу ердан: «Ваалай-кум ассалом», деганлар ҳам бўлди. — Мен ҳозир тўппа-тўғри оллоҳи таоллонинг олдидан — арш-аълодан тушиб келдим! Ёлғончи — худонинг душмани! Ораларингизда ёлғончи, имонсиз, мўминлар ҳаққига хиёнат қиладиган шайтон феълли одамлар борлигини биласизларми?

Домла-имом чўчинқираб:

— Куфр бўлманг, авлиё,— деб қўйди.

Қамол имомга юзма-юз бўлиб: «Хўп, хўп акамулло», деб бўйни эгиб, узр сўраган бўлди. Имом мулойимлик билан:

— Балли, авлиё! Қани энди жойингизга бориб ўтилинг. Намоз қазо бўлмасин,— деди.

— Қазо бўлса қазосини ўқийман... Анави қўл-оғи шол маҳлуқда имон йўқ! Диёнат йўқ! Қази билан қартадир... У ҳам отаси Маматбойга тортди. Жабраил билан сўзлашдим, отаси тўнғиз қавмида кетибди? Итдан бўлган қурбонликка ярамас! Одил парвардигорим тўппа тўғри айтдики, Камол, бундан ортиқ яна нима қиласай, бу дунёлигидан маҳрум қилиб қўйибман-ку, яна нима қил дейсан, деди. Ноилож рози бўлдим. Ёлғончи — худога душман.

Камол авлиёнинг бу галидан намозхонларнинг айримлари пиқ-пиқ кулишдилар, айримлари эса: «Жинни ўлгурга нима ҳам дер эдинг» деб пичирлашдилар.

Камол жиннининг ошкора ҳақорат сўзларини жим эшишиб, изди-хомни кўздан кечириб, ҳайрон бўлиб турган Ҳотам Додхудони боя қалтироқ босганлиги сабабини энди тушуна бошлаган эди. «Жинни»-нинг нимасидир унга ёқиб қолди.

Камол ўзи ёниб-ўзи ўчиб, устун тагига бориб, жимгина ўтириб олди.

Имом жума намозининг расмий қисмини тугатгач, ўнг қанотдаги уч пиллапоялик минбар томон йўл олар экан, иккинчи қаторда ўтириб шовқин солган Камол «жинни»га кўз қирини ташлаб ўтди, минбарга кўтарилиб, деворга суюб қўйилган зарҳал ҳассани олиб, намозхонларга юзланди. Имом қандайдир оятни ўқиб, настга тушаётганда нима бўлди-ю калта оғи панд бериб, ийқилиб тушди. Кимдир:

— Эй, тақсиримга нима бўлди?— деб қичқирди. Уч-тўрт намозхон ёрдамга шошилди. Булар орасида Камол «жинни» ҳам бор эди. У: «Тақсиримга кўз тегди. Қани, ҳалиги менинг кўзмунчоғим? Бўйинларига тақиб қўяй», деб чўнгтагини кавлади. Унинг қилиғига баъзилар кулиб, баъзилар ғазабланди. Кулганлар билан ғазабланганлар айтиша кетди:

— Маймун ўйнатадими, масжидда куласиз?

— Кулса кулибди-да, ота гўри қозихона чидаркор (нимага керак)?!

— Эй, имом ийқилиб ётибдилар, жиннига қўшилиб, сизлар ҳам жинни бўлманглар!— деди бошқа намозхон.

— Узингиз жинни!

— Худо уйида уришманглар!

Уч-тўрт намозхон домлани қўлтиқлаб четга ўтди.

Муаззин:

— Намозхонлар! Жой-жойларингга бориб ўтиинглар!— деб қичқирди.

Камол «жинни» ҳам муаззин сўзини тақрорлаб, қичқирди, зина-пояда мункайб-инқилаб ўтирган имом-домла ер тагидан унга хавотирланиб қараб-қараб қўярди.

Ҳотам хавотирда, Додхудонинг титроғи босилганича йўқ.

Имом-домла инқилаб ўрнидан туриб, секин-аста яна пиллапоялардан минбарга кўтарила бошлади. Барча намозхонларнинг диққат-эътибори унга қаратилди.

Имом зарҳал ҳасса қуббасини чап елкасига тегизиб, уни қорнига кўндаланг қўйиб, намозхонларга хитоб қиласай:

— Мұхтарам жамоа!— деди манқаланиб.— Билинг! Огоҳ бўлинг! Ҳозирги намозимиз жумадан-жумага қадар билиб-бilmай қилиб қўйган гуноҳларимизни ювадиган, ҳафтада бир бор келадиган ва бажариладиган тоат-ибодатдир. Огоҳ бўлингларки, барчамиз ҳам хот сут эмган бандай ғофиллармиз. Савоб деб баъзан гуноҳ қилиб қўямиз. Умматларим гуноҳини савобга айлантирадиган ибодат ҳар ҳафтада

ўқиладиган жума намозидир, деганлар пайғамбаримиз Расулулло. Яна огоҳ бўлингизки, қалб занги, кўнгил губорини тозалаб мусафо қиласидиган мўъжиза — тиловат қуръон, зикр-сано, намоз-жума. Кўнгилларингиз нурафшон бўлсин учун намоз ва намоз жумани тарк этмангиз, деганлар пайғамбаримиз. Охир замон Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайх ва саллам,— деганда жамоа домла сўзини такрорлаб яrim туриб, яна ўтиридилар.— Ё раббий! Ўқиган намоз, тоатибодатларимиз даргоҳи илоҳийга қабул бўлгай. Омин!..

— Омин! — дейишиди имом сўзини такрорлаб намозхонлар.

— Қуръон-тиловатларимиз савобини марҳум ота, марҳум оналаримиз ҳамда аждодларимиз арвоҳларига бағишладик. Ё раббий! Уларни дўзах азобидан қутқариб, жаннати қилгайсан. Омин!

— Омин, ё раббано, омин! — дейишиди намозхонлар.

— Ислом ҳомийси, Бухоро давлатининг тождор соҳиби таҳти, биз, мусулмонларнинг пушт-паноҳи — амиралмуслимин бошимизга соябон бўлгайлар. Омин!

— Омин!

— Мен омин қилмайман! — деб қичқирди Камол. Одамлар олазарак, имомнинг сўзи оғзида қолди. Ола-ғовур босилавермагач, муаззиннинг: «Тинчланинг, мусулмонлар!» деган хитоби эштилди. Хотам гоҳ Камолга, гоҳ намозхонларга, гоҳ қалтироқ босаётган Додхудога ҳайрон боқиб ўтиради.

Фала-ғовур босилгандек бўлди. Имом-домла бир йўталиб олиб, баланд овоз билан сўзида давом этди:

— Дуо қилингиз, сахий саҳоватли Додхудонинг дардларига олло шифо бергай, омин!

— Омин!

Камол жинни илон чаққандек қичқирди:

— Дуо қилманлар, гуноҳ бўлади.— Камолнинг ёнида турган одам

уни этагидан тортиб, ўтиртироқчи бўлди. Эплолмади.— Бу ер худонинг уйи... Алдоқчи — худога душман!

— Тутинг у тентакни!— деб қичқирди Додхудо.

Камол жинни шундай қўрқинчли бир важоҳатда эдики, унга яқин боришига ҳеч ким журъат қилолмасди. Камол жинни ҳеч кимга тутқич бермай, яна минбарга отилди. Имомнинг қўлидаги ҳассасини тортиб олди. Имом шундай қўрқкан эдики, шошилганидан минбардан қулаб тушди. «Вой оёғим, оёғим синди», деб додлади имом. Бир неча одам имомни кўтариб масжиддан ташқарига олиб чиқиб кетди. Бир неча намозхон имом орқасидан эргашди. Камол имомга тақлид қилиб, гўё хутба ўқигандек «алҳамдилулло», деб пойма-пой гадира бошлади.

— Додхудо одам эмас, мол-мардумхўр! Нотўғрими?

— Тўғри!— деган садо эшитилди.

— Ушланг! Ҳайданг! Лаънати тентакни!— деб бақирди Додхудо.

Уч-тўрт одам минбар томон интилганди, Камол: «Йўлаб кўр-чи!» деб ҳассасини кўрсатди.— Норасида қиз Додхудонинг зиндонида. Турсунтош менинг қизим бўлди,— деб сўнг йиглади Камол.

— Хотам! Нега қараб турибсан! Ҳой мусулмонлар! Тутиб боғланглар у жиннини!— деб ўзидан кетди Додхудо.

Хотам саросимада Додхудонинг устига энгашди. Уч-тўрт одам яна минбарга яқинлашди. Камол бирининг бошига ҳассаси билан шарақлатиб солди.

— Амирингдан қўрқмайман!..

— Тутинглар!

— Боғланглар!

— Амирал муслиминга тил тегизди, у нопок!— деган овоз эшитилди.

— Қани-қани, бирортанг йўлаб кўр-чи?!— деди ҳимояга шайланиб Камол.

— Бор-эй, бу жиннига худо бас қелмаса, бандаси бас қелолмайди,— деди чекиниб бир намозхон. Унга қараб бошқалар ҳам чекиндилар.

— Худо билан дўстман. Ҳар оқшом уйимга келади. Имом Ҳасанином Ҳусан мозорига кириб олиб, иккаламиз дардлашамиз. Ҳа, худди ўзимга ўхшайди. Зуваласи пишиқ, тупроғимиз жаннатдан. Додхудо устидан имом-домламга арз қилсан, у ҳам Додхудони ёқлади: «Хонавайрон бўлиш азали тақдир экан сенга, Додхудодан ўпкалома, худодан кўр», деди Урганжий домла. У мени чалғитиб, худо билан орамни бузмоқчи... Куни-кеча худога учрадим. «Мени хонавайрон қилиб, ёш қизимни Додхудога олиб берган сенми?» деб сўрадим: Ошнам хафа бўлди. «Баъзи бандаларимга ўхшаб сенам лақма бўпсан», деб койиди. «Айбни ўзлари қилиб, менга тўнкайдиганлар кўпайиб кетди. Қиёмат узоқ эмас, улар билан ўшанда ҳисоблашаман», деди худо. «Хайр ундей бўлса, худога солдим» деган эдим, қолдим балога. «Нима учун сенга қўл-оёқ, қулоқ, тил бердим, ақл бердим, нега уларни ишга солмайсан?! Ношудларни кўргани кўзим йўқ! Ёлғиз ўзим қайси бирингга бўлай! Ҳар ким ўзини-ўзи эплаши, ўз аравасини ўзи тортиши керак. Додхудо билан ўзинг ҳисоблашавер!», деди. Ҳозир мен худо амрини бажо келтираман. Бисмилло, облоҳу акбар!— деб ўзини Додхудо устига отди Камол. Хотам ўзини қалқон қилди. Ҳасса Хотамга тегиб, боши ёрилди.

— Олакўз!— деб қичқирди Камол.

Масжид айвонида кутиб турған тўрттала ит юргурганча масжидга кирди, одамлар сафини оралаб, ҳуриб, Камолнинг олдига борди. Намозхонларнинг эси чиқиб, тум-тарақай қочишди,

— Бўлди. Қани кетдик!— деди Камол. Итлар хуришдан тўхтаб, Камол орқасидан эргашдилар.

Ҳақгўй жинни

Камол муддаосига эришолмади. Ортиқча ҳаракат бефойдалигини билиб бўлса керак, яна ўзини жинниликка солиб, жўнаб юборди.

— Ушланглар! Безори жиннини тутиб сангпаррон қилинглар! Нега томошабин бўлиб қараб қолдиларинг?— дея ўшқирди уст-боши башанг мөш-бринч соқолли, басавлат эл оқсоқоли. У қанча бақириб чақирмасин, оломон ҳатто пинагини ҳам бузмади.

— Нега ўшқиради у? Керак бўлса ўзи тутиб олиб, тошпаррон қилсин!

— Жинни билан ким ҳам тенг бўлади дейсиз?

— Қандини урсин, ўша жиннини билгани билган, яллани у айтсаю бизлар эшитсан. Қаранглар-а, ўзи хон, кўланкаси майдон...

Масжид ичи ва ташқарисида: «Тутинглар! Тутинглар!», деб бақи рувчилар бўлди, аммо уни қувлайдиган бирорта шоввоз топилмади.

Камол Додхудони мўлжалга олиб таёқ отган эди, у Хотамнинг қоқ миясига тегиб, ёриворди. Кон пешона ва чап бетига оқиб тушаётганини кўрган намозхонлар Хотамга ёрдам беришга шошилганди. Ҳа, дарҳакиқат, намозхонлар Камолнинг йўлини тўсиб қолмаганларида таёқ Додхудо бошига тушиши муқаррар эди.

Камол эса ҳеч нарса кўрмагандек парвоси палак, саллона-мастона қадам ташлаб чиқди-кетди.

Энди унинг далани бошга кўтариб ялла айтиб боришини айтмайсизми:

Дўстга ҳор, душманга зор,
Номардга мухтоҷ айлама.
Номардга мухтоҷ айлама.
Кет десанг, Кашиқар кетарман,
Йўлда ёлғизлик ёмон.
Йўлда ёлғизлик ёмон,
Ёлғизликдан ким ўлибди
Ҳаммадан хўрлик ёмон!
Ҳаммадан хўрлик ёмон!

Масжид ичидаги шовқин кўтарилиши биланоқ. Хотам олдига Ҳожи сартарош етиб келганди.

— Хотамжон,— нима бўлди сенга, ўғлим?— дея кўзлари жовдираб тикилди Ҳожи.

— Ҳалиги жинни ўлгурнинг таёғи тегиб кетди, яраси енгил, тузалиб кетади,— деди бир намозхон.

— Тузалиб кетишига кетар-а,— деди Ҳожи сартарош бош бармоғини тишлаб.— Лекин...

Карим тоштарош йигит жароҳатини боғлашга ҳаракат қилган эди, Ҳожи:

— Сабр қилинг, мен тезда дори олиб келай,— деди-да, одамлар сафини ёриб ўтиб, ҳужра томон чопиб кетди.

Додхудо эса ҳамон қақшарди:

— Бу қандай гап, ҳамма томошабин! Шуми мусулмончилик?! Шуми ҳамият! Куппа-кундузи масжид тўла издиҳом, жума намози ўқилиб турган чоғда, худонинг уйида-я! Оллонинг ердаги сояси амирал муслимин олий ҳазратларига бир нобакор тил тегизса, ҳақорат қилса, ҳеч кимдан ибо қилмай, ўзини худога ўртоқ... Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ... Бу ҳам етмагандек ўзини худога ҳамтовоқ қилиб кўрсатса-я... Бу куфур сўзларни эшитган мусулмонлар томошабин бўлиб ўтирасалар. Бу қандай бедодлик! Бу қандай шармандалик! У нобакорни тутиб келиб, жазолаш керак!

Оломон орасидан кимнингдир:

— Жинни билан тенг бўлиб бўлармишми? — дегани эшитилди.

— Ким у гапирган? Жинни деган ким у? — Ҳеч кимдан нидо чиқа-вермагач: — жинни эмас у, амиралмуслимининг душмани! — деб ўш-кирди Додхудо.

— Қанақа душман? — гапга аралашиб Карим тоштарош. — Соғ бўлса, ақли жойида бўлса, худо билан гаплашдим, деб ўтиармиди?

— Тўғри.

— Жинни билан эсини еган тенг бўлади, — деган овозлар эши-тилди.

— Ана холос! — деди ўзидан кетиб Додхудо.

Хожи сартарош ҳаллослаганича етиб келди. Унинг қўлидаги сопол косада обдан кўйдирилган пахта — сўхта бор эди.

Тоштарош сўхта босиб, жароҳатни боғлай бошлиди.

— Жиннини жинни деса, арпа бўйи ўсармиш, дейдилар.

— Қамол сиз ўйлаганча жинни эмас-да, Ҳожим, — деб луқма солди жароҳатни салла билан боғлай туриб уста Карим.

— Мен ўйлаганча жинни бўлмаса, бошқача жиннидир, — деди Ҳожи, сўнг Ҳотамга қаради. — Сен ҳам, ўғлим, шу сохту сумбатинг билан бошингни ёрдириб ўтирганингга ҳайронман.

— Худо уриб қўйганини мен ҳам урсам яхши бўладими, бобо-жон? — деди Ҳотам.

— Баракалла!.. Хўп, бўлар иш бўлди, — деди уста намозхонларга мурожаат қилиб. — Намоз бўлса ўқилди, томоша ҳам тугади, энди ўйга тарқалсаларинг бўлар...

— Қани, кетдик.

— Қамол жиннининг қутулиб кетгани рост бўлдими? — деди йўл олар экан, бир намозхон.

— Қамолнинг тўрт томони қибла, — деди бошқа бирори.

— Яхшики, ҳеч ким уни тутиб бермади, тутилганда нақ тошпар-рон бўлиб кетармиди?

— Ким тошпаррон қиласди, сенми?

— Додхудо бошлаб берса, шариат номидан гапирса, оломон қараб турармиди?

— Оломонинг ким?.. Бири мен бўладиган бўлсан, икки дунёда ҳам Қамол жиннига тош отмасман.

— Имом-домланинг сўзи ёқмай, жини қўзидимикин Қамолнинг?

— Гап имом-домла сўзида ҳам эмас.

— Нимадан жини тутди бўлмаса?

— Қамолнинг Додхудода тиши бор.

— Додхудодан жабр кўрганлар озми? Додхудони опичлаб-орқалаб юрган йигитча бу ернинг боласига ўшамайди. У ким бўлса экан-а?

— Деҳибандга осмондан тушганмисиз? Тирикчилик, деб санқиб юрганлар озми? У йигитча ҳам ўшалардан бири-да! — деди бошқа бирори.

— Еш экан бечора.

— Еш бўлса ҳам чайир экан, сўлақмондек шолни кўтариб келиб, кўтариб кетиш осонми?

— Қамол жиннига беш кетдим. Тентак дейишадилар уни, гап-сўзи сира ҳам тентакниги ўшамайди-ку?

— Үзи шунақа бўлади, одатда ақллилар айтольмайдиган гапни тентаклар топиб-топиб айтадики, аста қўяверинг!

— Ақли ҳаддан ошиб кетган кишилар бориб-бориб жинни бўлади, дейишади, шу ростмикин-а?

— Ҳа, ўлманг, шу боисдан ҳам бу замонда ақллиларнинг бозори касот-да. Оёқлари бош, бошлари оёқ, — деди яна бошқаси.

Йўловчи намозхонлар хандон уриб кулишиди.

— Ақлли бўлиб жиннига чиққандан кўра, аҳмоқ бўлиб девонбеги билан ҳамтовоқ бўлиш яхши демоқчисан-да?

— Замон шундақа, оғайни! Замон санга боқмаса, сан замонга боқ! Олтин гап!

— Амирни баччабоз деб ҳам қўяди-я, баччағар.

— Шўнгаки ақли етибди, Қамол — жинни эмас...

— Бу ёғига ўта кўрма, ошнам. Қамол-ку, жинниман, деб қутулиб кетар-ов... Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга! Оёғини қўйиб тили билан юрадиганлар йўқ эмас!

— Ҳа, дуруст...

— Шундай, бир қўлинг билан оғзингни, бир қўлинг билан... Кетдик оғайнилар!— деди сойдан қирга кўтарилган ҳамроҳлардан бири ўнг томонга бурилиб.

Улар бир-бирларига яхшилик тилашиб, уй-уйларига йўл олдилар.

* * *

Додхудо немаҳалгача ўзига келолмай, шалпайиб қолди. Яраси боғланниб, афт-ангоридаги қонни чала-чулла артган Ҳотам Додхудога юзланди.

— Амаки, тузукмисиз?

— Нобакор жинни тутилмадими?— деб сўради Додхудо.— У жазоламмоғи керак.

— Қанақа жазо?

— Аввалимбор боши ёрилган сен, даъвогар ҳам ўзинг бўлмоғинг керак! Амрини ҳақорат қилдими — қилди! Энди жим туриб бўлмайди.

— Девонанинг ўзи нима-ю, ҳақорати не бўлсин, амаки?

— Үндай дема! Амир билан ўйнашмоқчимисан?

Ҳотам қўрқиб кетди: «Қалтак еб, бошим балога қолмаса яхши эди. Қаёқдан ҳам бу касофатга дучор қилди мени. Қамол жинни таёридан омон қолдим десам бу бало ҳам бормиди менга? Агар, мен ўзимни қалқон қилмаганимда, Қамолнинг таёфи бу мажруҳни ер тишлатган бўларди. Қамолни амир жаллодига топшириш учун нега мани даъвогар қўлмоқчи? Хўш, Қамол нега менга ёки мен унга душман бўлмоғим керак?..»

— Бошинг нима бўлади?— ўзини ғамхўр қилиб қўрсатмоқчидек сўради Додхудо.

— Бошимми?.. Мана кўриб турибсиз-ку, жойида,— деди Ҳотам.

— Шайтон-шайтон!— деб қўйди Додхудо.— Ҳа, дарвоқе, менинг гапимга аниқ жавоб бермадинг?

— Қайси гапингизга, амаки?— ўзини гўлликка солиб сўради Ҳотам:

— Қамолни жаллодга топшириш...

— Ҳа-ҳа, эсимда. Қани, опичимга келинг-чи. Йўлга ҳам гап қолсин, амаки...

Ҳотам Додхудони одатдагича опичлаб йўлга равона бўлди.

Карим тоштарош билан Ҳожи сартарош масжид ҳовлисидаги тут дараҳти тагида тикка туриб гаплашарди. Додхудони опичлаган Ҳотам индамай ўтиб кетди. Ҳожи сартарош уларни кўрмагандек ерга қаради. У нохуш кўринарди, қовоғи солиқ, одатдаги ўзига хос мулоҳимликни унуттандек Карим тоштарошга ғазабнок сўзларди:

— Нега энди қайта-қайта: «Ошнангиз» деб қолдингиз! Қанақа ошна бўлсин Додхудо менга?!

— Асабийлашманг, Ҳожим. Мен анави йигитчага ачинаман.

— Қамбағални тия устида ит қопган деганларича бор-да, бўлмаса Додхудога аталган таёқ бечора гуноҳсиз мусоғир бошига тегармиди?

— Гапни айлантируманд, уста Қарим. Хотам парвонага ўхшаб ўзини урган бўлса, мен айборми?

— Нега аччиғингиз келади, эшон Ҳожим. Мусоғир итнинг думи қисиқ бўларкан. Додхудо бола фақирни лақиллатиб, тузоққа илинтирган, сиз ахир...

— Нима мен ахир... Нега энди сиз менга...

— Ҳа, сиз,— деди уста Қарим Ҳожига сўз бермай,— сиз дунё кўрган, оқ-қорани фарқига борадиган кишисиз, мен ўқимаган авом бўлсам ҳам.

— Ўқимаган бўлсангиз ҳам, уққанлардан афзалсиз, уста Қарим.

— Билолмадим, ўқиган ҳам, уққан ҳам ҳар хил бўлар экан.

Ҳожи мийифида кулиб қўйди. Унинг қуюқ, қалин қоши юқори кўтарилиб, пастга туша бошлади. Қалин, дўрдоқ лабини буриб, бир нуқтага тикилиб турди-да, бирдан жонланиб деди:

— Охири нима бўлади, айтайми сизга?

Уста Қарим хўмрайиб қараб қўйди.

— Бизгача ўтган одамлар ҳам бир-бирларига: «Бу савдолар охирни нима бўлар экан?», деган саволлар беришган, бош ҳам қотиришган. Аммо улар ҳам савол-жавобдан нарига ўтолмай, юрак тўла армон билан бирин-кетин дунёдан ўтганлар. Кўп қадимий кўҳна дунё бу, уста Қарим! Бу дунёга янги тартиб ўрнатишни ўйлаб китоб ёзган донишманлар оз бўлмаган. Илло, улар айтган оқилона сўзлар, ёзган китоблар амир ва хонларга ёқмади. Эзгулик истаган оқилу донолар гуноҳкор қилиниб, бирининг тили кесилди, бирининг кўзи ўйилди, бошқа бирори ёзган китоби билан қўшиб гулханда ёндирилди. Қанчадан-қанча ҳалқпарвар марду майдонлар дорга осилиб, жаллод болтасида бошлари кесилди, қуёш юзини кўрмай зиндонларда умрлари охир бўлаётган ватандошларимиз озми?

— Ҳа, эшон Ҳожим, айтсан тилим, айтмасам дилим куяди, деганларича бор. Бошларидан жудо қилиниб, жаллод ҳанжари билан бўғизланган бечораларни ўз кўзим билан кўриб турибман,— деди уста.

— Ўша — боши кесилганларнинг гуноҳлари нима экан, қизиқиб кўрганимисиз ўзингиз?

— Қизиқиб кўрганимдан нима фойда? Бари бир «гуноҳкор»ни жаллод қўлидан ажратиб ололмайман-ку!

— Ололмайсиз!— деди чўзиг Ҳожи.— Ҳеч ким ҳам гуноҳсиз гуноҳкорларни жаллод қўлидан қутқаза олмаган. Аммо у маҳбус ҳақминоҳақми — қизиқиш керак, демоқчиман.

— Қизиқмадим эмас, ҳамма ҳам қизиқади-да. Уларнинг аксарияти амирга қарши ё сўз айтган, ё қўзғолон кўтаришга бош бўлган.

— Баракалла, уста! Замон кимники — зўрники, хушомадгўйларники! Ер юзида инсон борки, Одам Ато билан Момо Ҳаводан тарқаган. Одамни биринчи бўлиб туқсан — она, туғдирган — ота. Арпадан арпа, буғдойдан буғдой унади-ку! Одамзод ҳам шундай, одамнинг ибтидоси бир ота, бир онадан, насл-насаби бир, аслини олганингизда бири ака, бири ука, бири опа, бири сингил. Шундай бўлгач, инокиттифоқ бўлиб яшасак бўлмасмикин?

— Мендан сўраяпсизми, мендан-а, омий тоштарошдан-а? Мендан Фозғон мармаридан нималар ясаса бўлади, деб сўранг.

— Ҳа, Фозғон тошига «жон ато» қилишни билган уста Қарим ҳам Одам Ато билан Момо Ҳаводан тарқалган.

— Бундан чиқди амирлар ҳам, Маматбой билан Додхудо ҳам мен билан бир туғишган экан-да, шундайми?

— Аслида шундай.

— Йўқ, мен наслимни булғамайман. Амир билан Додхудо қаёқдаю

отам, онам, мен қаёқда?! Додхудо одам қиёфасидаги йиртқич, одам эмас, ҳайвон! Камол жинни ҳақ!

— Хўш, Додхудонинг нимаси ёқмай қолди сизга? — ёқимсиз бир табассум билан сўради Ҳожи.

— Билолмадим, Додхудонинг нимаси ёқкан экан сизга? — Ҳожи саволига савол билан жавоб қилди уста Карим.

Ҳожи жим қолди. У кўзини бир нуқтага қадаб, баъзан тоштарошга қараб-қараб қўярди. Балки, у тоштарошда рўй берган янги ҳолатни билиб олиш учун атайлаб сукут сақлаётгандир.

— Узр,— деб чуқур уҳ торти Ҳожи,— биродарим, уста Карим! Сиз ҳам гап ковлашни хуш кўрадиган одам чиқиб қолдингиз.

— Йўқ, Ҳожим, сиз ўйлаганча гап қувладиган одам эмасман. Қасбим тоштарош. Мармар йўниб, товоқ ясайман, сиёҳдон ясайман, қабр тошлирига хат ўйман.

— Биламан, мармар тошдан масжидга устунлар ҳам ясайсиз.

— Ёмонми?

— Аксинча, сиз — қўли гул ҳунармандсиз.

— Ҳа, ҳар қалай, гап қувлаб юрадиган, гап ковлашни хуш кўрадиган извогар эмасман.

— Узр, уста Карим, узр. Мен бу гапни яхши маънода айтдим. Гап мағзини чақадиган донишманд, одамохунсиз, деган маънода айтдим. Узр, минг бор узр.

— Донишманд қаёқдаю мен қаёқда. Тоштарошлик менга ота қасб. Ақлимни танибманки, Фозғон тоғидан тош кесиб, мармар йўнаман. Менинг дунём ана шу! Умрим тош йўниб, тош тарашиб, турли-туман асбоблар ясаш билан ўтаяпти. Ҳа, яна шуни айтмоқчиман, сиздан сир тутишнинг ҳожати йўқ чамамда... Баъзан дунёнинг икир-чикирлари тўғрисида гап очилиб қолганда, менга ёқмайдиган гаплар ҳам бўлиб қолади. Шунда ўйлаб-ўйлаб, ўйимга етолмай қоламан. Ҳар хил шубҳа-гумонлар миямда ғовлагандан ғовлади. Шайтон мени йўлдан ози-раётган бўлса-я, деган гумон билан калима қайтараман. Ҳа, кулманг, Ҳожим.

— Қалай, калима қайтариб шайтон васвасасидан қутулдингизми? — деб мийифида кулиб сўради Ҳожи.

— Ўзим ҳам куларсиз деб ўйлаган эдим-а.

— Узр-узр, уста Карим, мен сиздан эмас, ўзимдан куляпман. Сизда рўй берадиган бу васваса тўғри билан нотўрини, рост билан ёлғонни фарқ қилишга интиладиган ҳар бир одамнинг доимий ҳамроҳидир. Ҳамма нарсага шайтон билан раҳмонни восита қилиш одат бўлиб қолган биз, мусулмонларга шундай вақтларда ақл-идрокни ишга sola олсак қани эди. Афсуски, кўп сабаблар эркимизга монелик қиласди. Узр, эзмалик бўлса ҳам, яна бир гап бор, айтсан майлими?

— Фойдали бўлса жон қулоғим сизда, эшон Ҳожим.

— Пайғамбаримиз Расул олло билан худо ўртасида Жабраил алайҳиссалом воситачилик қиласар экан. Воситачилик нималигини тушунасизми?

— Яхшиси тушунтира қолинг,— деди уста хиёл очилиб.

— Воситачи — худо паёмини, яъни топширигини пайғамбарга, пайғамбаримиз қаломини худога етказиб турадиган малай. Аммо худо билан пайғамбар ўртасида гап ташувчи Жабраилни бирор одам боласи — хоҳи шоҳ, хоҳи гадо — ҳеч ким кўрган эмас.

— Малойикалар одамлар кўзига кўринмас эканлар-да,— деди Ҳожи сўзини бўлиб тоштарош.

— Қим айтди буни сизга?

— Қим айтарди, Урганжий домло, уламолар... Каломуллода ҳам шу гап ёзилган әмиш-ку,— деди қизариб уста Карим.

— Каломуллода кўп нарсалар ёзилган... Шу жумладан, каломпаём элтувчи элчи Жабраил ҳикояси ҳам ёзилган, лекин асоси бўлмаган ҳикояга ишонса бўладими?

Уста Карим нима деб жавоб беришини билмай узоқ жим қолди. Ҳожи яна секин сўз бошлади:

— Пайғамбаримиз билан худо ва Жабраил ўртасида бўлиб турадиган шу ҳолатни кўзи билан кўрган бирон одам йўқ. Сиз билан биз яшаб турган шу кунларда ҳам ёлғонни рост, ростни ёлғон қилиб кўрсатаётган кишилар ҳам кўп-ку! Одатим шундайки, уста Карим, эшитганимдан кўра кўпроқ кўрганимга, ақл бовар қиласидиган нарсага ишонаман. Сизни билмайман, мен ўзим шунаقا. Ҳақиқатнинг этагига ёпишиб олдимми, уни мендан ҳеч ким ажратиб ололмайди. Ақл бовар қилган нарсага ишонмоқ, илдизи йўқ, таги пуч гапга эса ишонмаслик керак! Мен ўзим ақл бовар қиласидиган гап-сўзга шубҳа билан қарайман. Сиз бўлсангиз дилингизда шубҳа пайдо бўлиши билан шайтонга ёпишасиз, калимайи шаҳодат қайтариб, гўё ўзингизча, шайтонни кувлаган бўласиз. Шу билан сиз ҳақиқат кўзига тупроқ сочиб, ўзингизни кўр қиласиз. Йўқ, ҳақиқатнинг тубига етмоқ учун ўйлаш — фикр қилиш гуноҳ эмас, қайтага савоб, уста.

— Улар бўлса гуноҳ дейишадилар,— деди елка қисиб Карим тоштарош.— «Шаккоклик қилма! Кофир бўласан! Дўзах азобидан қўрқ!», деб у дунё ваҳимасини кўз олдингизга келтириб қўядилар.

— Юрагингизга ваҳима соглан у дунёни бирор киши кўрганимкан? У дунёга бориб келган киши бормикан? Хўш, уста Карим, худо билан пайғамбар паёмчиси Жабраил ҳикоясига энди ишонасизми?— жилмайиб сўради Ҳожи сартарош.

— Лаббай?— деди хаёли паришон уста Карим. Афтидан у дангал жавоб беришга шошилмасди... Шу пайт йўқ ердан пайдо бўлган шамолга эътибори тортилиб, гапни бошқа ёққа бурди:— Эшон Ҳожим, бу ёқимсиз шамол қаёқдан пайдо бўлди-а? Ҳожи осмон ва теварак-атрофга аланг-ажаланг қарадию уста саволига ҳадеганда жавоб бермади.— Аслида кўнглим ўзи фаш эди.. Ғашлиги яна ортди. Эшитаяпсизми, ҳожим, миям ғовлаб, кўнглим мана шу жинни шамолга ўшаб алғов-далғов.

— Нега алғов-далғов? Фариштадек пок одамсиз. Фозғон тоши — дастмоя, одамларни хурсанд қилиб ўзингизга ҳайкал қўйиб юрган бўлсангиз.

— Мен ўзимга ҳайкал ясаганим йўқ.

— Сиз ясаган ҳар бир мармар устун сизга узоқ умр бағишлиади. Сиз, уста Карим, ҳалигача ким эканлигинизни тушунмабсиз. Мана, ана шу фазилатларингизни хуш кўриб, сизни дўст тутдим. Юрак сирларимни тортинмасдан айтдим. Энди мен сизга сифинсан ҳам бўлади.

— Йўғ-эй, эшон Ҳожим, нималар деяпсиз, мен қаерда-ю, сиз қаердасиз?

— Менни? Мен аросатда қолган одамман, одамлар қўлига сув қуйиб юрган обдастаман. Сиз бўлсангиз улуғ ҳунармандсиз, ажойиб одамохунсиз.

— Раҳмат, эшон Ҳожим. Сиз мени марҳум сўфи хасми — мушфиқ онайизор қабри устида қилган қўполлигимни кечиргайсиз. Танимасни сийламас...

— Ўтган гапга саловат,— деди Ҳожи.

— Ё парвардигор, ҳаво ёмон бузилди-ку, а? Бу жинни шамол қай гўрда ётган экан, Ҳожим?

Осмон ўпирилгандек момақалдироқ гумбурлади. Чақмоқ-чақмоқ-қа уланиб, ер юзини ёритиб юборди. Осмонда тоғдек қора булутлар сузиб, бир-бирини қувлашарди.

— Жала қуиб юбормасдан кета қолайлик, Ҳожим.

Шамол зўрайиб, чанг-тўзон кўтарилиди, осмонни ғубор қоплаб олди. Даражатлар шохи силкиниб, тебранар, қушлар чирқиллашиб, жинни шамол қанотида юқори кўтарилиб, ерга шўнғишарди. Қора булут бағрида чақмоқ чақиб, момақалдироқ гумбурлаб, ер титрагандек бўлди.

— Яшинга нишон бўлиб бу ерда турмайлик,— деб ўрнидан турди тоштарош.

Шу пайт шамол зарбидан тутнинг катта бир шохи синиб тушди.

— Қаёққа, уста! Қайтинг ҳозир жала қуиб беради. Ҳужрага кирамиз!— деб қичқирди Ҳожи.

Ҳожи билан уста чопа-чопа ҳужра айвонига етиб олдилар. Жала қуя бошлиди. Чақмоқ осмон гумбазида ўқдек отилиб портлар, еру осмонни ёритиб, сўнг қоронғилик қоплаб оларди.

— Камол кўрсатган ўйиндан ҳам ошиб тушди бу об-ҳавонинг жиннилиги.

— Жинни бўлса ҳам, Камолингиз сўзида жон борга ўхшайди, уста Карим. Қойилман унинг гапларига, ишондим.

— Йўғ-эй, телва-тескари гапга-я?— ажабланди уста.

— Ҳа, телва-тескари гап тагида гап кўп, уста.

— Тавба, нималар деяпсиз, Ҳожим!

— Сиз Камол айтган гапларнинг мағзини чақмаган кўринасиз, эшигинг-а, худо гўё унга айтган эмиш: «Гуноҳни ўзлари қилиб, менга тўнкашдан уялсин бандаларим, қиёмат узоқ эмас, яқин, ҳисоб-китоб куни гаплашаман у осийлар билан». Одамни ўйлатиб қўядиган гаплар бу, уста. «Худонинг уйи»— масжидда айтди-я, шу гапни! Камолнинг жиннилигига шубҳа қилиб қолдим. Жинни одам бундай гапни айта олмайди, уста Карим.

— Камол жинни эмас, уни жинни қилган сизнинг ошнангиз.

— Яна шу гапни айтдингиз-а, уста?

— Кўнглингизга қаттиқ олманг, эшон Ҳожим. Бундан сўнг Додхудонинг уйига қадам босманг, садқайи қадамингиз кетсин у!

— Тушунсангиз-чи, у мажруҳ. Касбим сартарош, ўтириб ҳам, юриб ҳам соч-соқол оламан.

— Додхудони опичлаб кетган йигитча ким бўлади сизга?

— Ҳа, уми?.. Шамол бўронда бечора боланинг ҳоли не кечди экан?

— У йигитча ким бўлади сизга?— такрор сўради уста.

— Хеч ким.

— Додхудога тўғрилаб, йигит бечорани хор қилиб қўйган Ҳожи сартарош, деяпти одамлар.

— Эл оғзига элак тутиб бўлмайди, уста Карим. Додхудога ачиниб, савоб деган ақидага суюниб, шу ишни қилган эдим.

— Савоб деб, увол иш қилибсиз, кўнглингизга қаттиқ олманг, эшон Ҳожим. Мен Додхудони диёнатли одам, деб билмайман.

— Сиз, ахир, унга ёлланиб, унинг пулига мармар устун ясаяпсиз.

— Устунни халқим учун ясаяпман, ўлганимда мендан халқимга мерос бўлсин, деб ясаяпман. Мен одам фарзандини Додхудодек ханнотга эшшак қилиб миндираётганим йўқ.

— Бу қишлоққа мусофиридан, уста Карим. Фариб итнинг думи қисиқ, дейдилар. Қечиринг мени.

— Беҳудага қизишидик, эшон Ҳожим. Узр, қаттиқ теккан бўлса, қечиринг. йўқ ачитиб айтар, деб тилимга ортиқча эрк бериб юбордим шекилли, узр.

Айшини нодон суреб, кулфатни доно тортадур

Кишининг иши ўнгидан келмаса, балки шундай бўлар. Пул бўлса чангальда шўрва, деганларидек додхудолар учун тескари иш ҳам ўнгланиб келиши ҳеч гап эмаску-я, аммо бенаво-безироат бизнинг Ҳотамларга чархфалак ҳар вақт ҳам тўғри айланавермайди-да...

Ҳотам Додхудони опичлаб масжидга олиб келган пайтда табиат баҳор ҳавоси сингари салқин, беғубор, сўлим эди. Жума намози ўқилиб, Камол «жинни» ҳангомаси бўлиб ўтгач, Ҳотам яна мажруҳни елкалаб, энди Алвости кўприкка етган эдики, йўқ ердаги шамол пайдо бўлиб, қуон кўтарилиб қолди. Тупроқ, қум, шағалларни чирпирақ қилиб осмону фалакка учириб, йўловчиларни гангитиб, кўз очирмай қўйди. Додхудо бўлса: «Ҳотам! Қўзим тупроққа тўлди-ку!», деб зорланган эди, у: «Кошки, тупроққа тўлгани рост бўлса», деб пичирлади.

— Галирдингми? Ўнг қўзимга тош кирди, қадалајпти! Вой-вой...

— Қани эди, тезроқ тупроққа тўлса, хурсанд бўлмасмиди бечоралар!— деб яна ғулдиради Ҳотам.

Осмону фалак булутлар билан қопланган, қора булут борган сари қуюқлашиб, бирдан жала қуйиб юборди. Босиқлик билан гулдираган момақалдироқ тоф этакларида қарсиллаб кетди. Орадан оз фурсат ўтар-ўтмас тоғ томондан бало-қазодек сел босиб келди.

— Лоҳовла вало қуввата... Балонгни ўзинг даф қил, парвардигор,— деб ингради Додхудо.— Ҳотам! Бўтам, балойи ногаҳон бу. Пана берадиган жой йўқмикан бу яқин ерда?

— Қишлоқ олис, яқини қабристон, қабристонга ҳоҳишингиз қалай— атайлаб тегажаклик қилди Ҳотам. Додхудо жавоб бериш ўрнига:

— Ёз ёпинчигингни қўйма, қишида ўзинг биласан, деб билиб айтган экан-да, бурунгилар.

— Ҳа, рост айтдингиз, керакли тошнинг оғирлиги йўқ, сабоқ бўлди бизга: енгилроқ бир чодир ясатинг. Бошингизга саябон бўлади, эшагини топғанлар пиёда юрмайди-ку, ахир. Ёмғир ва қордан, шамол ва гармсeldan пана қиласидиган чодир керақ сизга, ўшанда на сфтоб, на қор ўтади, на ёмғирда увийсиз. Буюриш сиздан, елкалаш қулингиз Ҳотамдан.

— Қулингиз деганинг нимаси, инингиз дегин. Ҳўп бўлади, сен айтганингни қилганим бўлсий. Ҳозир нима қилдик? Безгагим тутяпти.

— Нима қил дейсиз, чопай бўлмаса?— деди бўтана ёмғир сувидан кечиб ўтаётган Ҳотам.

— Чолма! Үпкам бўғзимга... Нафасим қисаяпти... Үліб қолмасам эди.

— На чора, тирик бўлсак бир тепада, ўлик бўлсак бир чукурда. Пешонада борини кўрамиз-да, амаки.

— Нафасингни иссиқроқ қил.

— Омади гапни гапирдим-да.

— Гапинг мунча совуқ бўлмаса!— деди Додхудо.

Момақалдироқ яна гулдрай бошлади, гўё тоғ тоққа урилгандай чақмоқ чақнаб, осмонга ўт кетди.

— Шу яқин орага яшин тушди, чамамда.

Жала шиддат билан қуя бошлади.

— Сел! Сел келаяпти, амаки!— деб юборди Ҳотам.

Дарҳақиқат, жала суви йўлда учраган чўп-хас, тош-тупроқни ўзи билан бирга олиб, бўтана бўлиб оқиб кела бошлади. Ҳотам денгиз

тұлқинида чайқалаётган сандиққа ўхшаб тебрана-тебрана борарди.

— Касофатинг ўзингга ургур Жабборқұл лайлак қайси гүрдан бизга дуч келди,— деб ғингшиди Додхудо.

— Жабборқұл отага осилман!

— Құзингга қара! Оёғингни билиб-билиб бос! Сел суви ерии әлаб-юлқиб емиради. Қуласанг борми... Худо күрсатмасин!

— Пешонадаги бўлади, худо урганин пайғамбар ҳассаси билан туртаркан. На чора, кемага тушганнинг жони бир, амаки.

— Кемангни қўй! Селдан ўзингни четга ол! Ҳалок бўламиз. Қирга, чап томонга юр! Бир амаллаб тепаликка кўтарили!— деб бақирди Додхудо.

Хотам йўлни чап томонга олиб, тепаликка кўтарила бошлади. Тепалик ёнбагир, текис эмас, ҳарсанг тошлар қалашиб ётиби. Шамол аралаш жала кўз очиргани қўймайди. Яна момақалдироқ, чақмоқ, гумбир-гумбир. Осмон портлаб тилка-пора бўлгандек. Даҳшат!

— Хотам, Камол жинни қаёқда бўлса экан?

— Қаёқдан билай,— деди зил-замбил Додхудони силкиб, ўзини ўнглар экан, Хотам.

— Мабодо у нобакор изимиизга тушган бўлса-я?

— Тушган бўлса, тушгандир. Пешонангдагидан ортиқ бўлмайди, деб ўзингиз айтгансиз-ку, амаки! Қўрқманг.

— У жиннидан қўрқмай бўладими. Ёмон ўчакиши сен билан менга. Тилини осилтириб юрган йўлбарсдай-йўлбарсдай итларини айтмайсанми?! Тунов кун тушимда тўрттала ити шундай талаб бердики, ҳали-ҳали юрагимда ваҳима.

— Тушга нималар кирмайди, душман нималар демайди... Э, ана ҳаво ёришаити,— деди Хотам бир оёғини ҳарсанг устига қўйиб, осмонга қарар экан.

— Э, қудратингдан, парвардигор!— деди мажруҳ чўзиб.— Қаҳринг қанча қаттиқ бўлса, меҳринг шунча юмшоқ: кўз юмиб очгунча чақнаб турган ҳаво бузилди. Қаёққа йўқолди экан у жинни шамол, қора булатлар, ер юзини об-азобга тўлдирган жала-ёмғир?.. Яратганинг карами кенг,— деди Додхудо.

— Мана, кўрдингизми, амаки, ҳаммаси худодан. Бекордан-бекорга Жабборқұл отанинг почасидан олдингиз.

— Нима-нима, почасидан дедингми?

— Ҳа, ҳалқда шунаقا гап бор-ку, амаки, ёқасидан, оёғидан, почасидан олди, бечорани дейишади-ку.

— Гап билан гапнинг фарқи бор! Почадан одам эмас, ит олади. Итга ишлатиладиган сўзни нечун менга ишлатдинг!

— Мен нодон бунисини қайдан билай, фарқига бормабман. Қечи-ринг мени, амаки.

— Айтилган сўз, отилган ўқ!— деб бақирди Додхудо.— Сен нима учун Жабборқұл лайлак тарафини олиб қолдинг?

Хотам чўчиб кетди: «У ҳақ, сиз ноҳақ», деб унинг тарафини олиши мумкин эди, аммо ваъда қилинган уруғлик буғдойни ундириш зарурияти уни тилёғламалик қилишга мажбур этди:

— Қўйинг, шу бош оғриқни. Қаранг, ҳавои жаҳон чарақлаб очи-либ кетди. Тезроқ уйга етиб олайлик. Қийимларингизни алмаштириб, дамингизни олинг!— деди-да, у қирни қиялаб чаққон юриб кетди.

Додхудо шу кечаси даҳшатли туш кўриб, терга ботиб, бақириб уйғонди. Тусида Камол «жинни»нинг итлари яна уни талаб, тилка-пора қилиб ташлаганмиш.

(Давоми бор)

Ҳабиб Саъдулла

Қурбонлар

ДОСТОН

Уруш миллионларча кишиларни
болаликдан маҳрум этган эди.

Л. И. БРЕЖНЕВ.

МУҚАДДИМА

Ватан!
Она дея топиндим Сенга,
Йўқликдан оламга келганим онлар;
Сен ҳам она бўлиб босдинг бафингга,
Тафтингдан югорди томирда қонлар.

Ватан!
Қуёшим, деб топиндим Сенга,
Нурга чанқоқ кўзим очган замонлар;
Сен ҳам Қуёш бўлиб кўмдинг нурингга,
Кўзга зиё бердинг, қалбга дармонлар.

Ватан!
Тангрим, дея топиндим Сенга,
Онгда пайдо бўлгач собит имонлар;
Сен пок эътиқоддай сингдинг кўксимга,
Тангрилар қошингда қолди ҳайронлар.

Ватан!
Кудрат дея топиндим Сенга,
Умрим йўлларида турса довонлар.
Сен ҳам қудрат бўлиб кирдинг қонимга,
Шаҳдим қаршисида
Лолдир вулқонлар...

Ватан!

Орзум дея топиндим Сенга,
Орзусиз яшолмас экан инсонлар.
Сен ҳам орзу бўлиб, чорлаб ўзингга,
Хаётим йўлида туздинг бўстонлар.

Ватан!

Илҳом дея топиндим Сенга,
Кўшиқ бўлмоқ истар бугун армонлар.
Кел, оқ фотиҳа бер, шоир ўғлингга,
Сенга дардин айтур тирик қурбонлар.

Биринчи қўшиқ

Биз~шундаи авлод

I

Ҳали Она сўзин айтмасдан туриб,
Оналар заҳматин туйган авлод — биз.
Оналар чеҳрасин заъфарон кўриб,
Урушнинг даҳшатин туйган авлод — биз.

Фашист ўқ отганда эл келгусига
Кўксин қалқон қилмиш бизнинг оталар.
Ажалдай ёпишса Ватан кўксига
Эзib талқон қилмиш бизнинг оталар.

Гарчи иш тушганда элнинг бошига,
Камарбаста турӣб тикмадик жонлар;
Евнинг ҳасад билан отган тошига
Дучор бўлган эдик мурфак ўғлонлар.

II

Ўқлар ёмғирида бўлганда ғалвир,
Муқаддас Ватаннинг жонбахш қучоги —
Жангда ҳал бўларкан бизларнинг тақдир
Жангтоҳ бамисоли дўзах ўчоғи —
Баробар ёнаркан:
Ҳўл ҳам,
Қуруқ ҳам.
Ёндиromoқ бўларкан ҳатто жаҳонни.
Замон ярасига қўймоқ-чун малҳам
Оталар бермишлар жанггоҳда жонни.

Ушанда оналар эмизган сутда
Қаттол уруш заҳри бўлмиш омухта.
Алла орасида мунгли сукутда
Айрилиқнинг дарди бўлмиш омухта.

Заҳру дард қўшилган оппоқ сут билан,
Қонимизга сингмиш сўнгсиз армонлар.
Гарчи олис эдик тўплар зарбидан,
Оталар жисмида бўлдик қурбонлар.

III

Инсон кураш билан олган эрк, қадрин
Фашист этолмаган бўлса ҳам барбод,
Бизнинг шўх кулгуга жудолик дардин—
Битмас азобини қўшди умрбод.

«Ота» номин айтсак диллар бўзлар-да,
Оналар қалбини тирнар қийноқлар.
Оталар васлига ташна кўзларга
Мангур чўкиб қолди зорлик, яйноқлик.

Гоҳо кўрсатишди бизга суратлар,
Аммо овутолмас сурат фарзандни.
Оlamча қувончлар,
Оlam лаззатлар
Босолмас ўз отанг тутган бир қандни.

Англаб етмасданоқ уруш маъносин,
Ғунча ҳисларимиз бўлмиш пайхонлар.
Гарчи киймасак-да аскар либосин,
Йўргакларда ётиб бўлдик қурбонлар.

IV

Бир йигит умри ҳам ўтиб кетиби
Жангнинг сўнгги ўқи отилган кундан.
Ўттиз беш баҳор ҳам келиб ётиби,
Осмон ҳам тозадир бугун тутундан.

Ватаним ҳуснига оламлар шайдо,
Музaffer шавкати дилларда достон.
Ўқ тешган ерида гул бўлди пайдо,
Ёнган гўшалари хазонсиз бўстон.

Ҳижрон азобини кўтарган туллар
Бугун овунишар набира билан.
Оталар ёшидан ўтган ўғиллар
Бастидан гиргиттон меҳрибон Ватан.

Шукрана айтишар бугун кекса-ёш:
«Беҳуда кетмади тўкилган қонлар!»
Бизлар пинҳон-пинҳон тўкамиз кўз ёш,
Шаҳидлар умрига шерик қурбонлар.

V

Гарчи қисматимиз бўлмади забун,
Гарчи зор кезмадик бир бурда нонга,
Гарчи бахтимиз ҳам топмади якун,
Гарчи муносабимиз қутлуғ замонга.
Замон иқболга ёр,
Бахтидир наслим.
Инсон нонга эмас,
Меҳрга ташна.
Инсон қалби нозик гулдир бамисли,
Муруват нуридан очилар, яшнар.

Дастимиздан тутди танти одамлар,
Меҳру оқибатдан етдик вояга.
Аммо бўронларга дуч келган дамлар,
Зор бўлдик отадек мағрур қояга.
Оталар бир ўқдан ўлдилар илло,
Биз минглаб ўқларга бўлдик қалқонлар.
Ёв ўлдирмоқ бўлди...
Улмадик аммо
Бизлар — ўлим билмас тирик қурбонлар.

Иккинчи қўшиқ Сизни изладим

I

Фалаба салюти тутиб оламни
Вабони даф қилди эркпарвар эллар.
Табассум қоплади қирда лолани,
Яшнади андуҳдан эзилған диллар.
Зафар нашъасидан кулган баҳорда
Фашизм яшаган чиркин ин қулаб,
Қайтадан ёшарди кўрку виқор-ла,
Йигирма саккиз ёш ғолиб Инқилоб.
Музаффар байроқдан ранг олмиш борлиқ:
Ҳислар ол,
Лаблар ол,
Гул чехралар ол.
Кўкрак соғинчларга қиласкан торлик
Бағрига чорласа қўмсалган висол.

Байрамни эслатар
Вокзал сурони,
Соғинч ифодаси — қайноқ бўсалар.
Мардлар қучоғига отилар ёниб
Ташналаб келинлар,
Дилгир кексалар.
Дийдорлашув завқи тотли нақадар,
Сезилмас битмаган яра оғрифи.
Чекинар тугилган фуссаю кадар,
Кўрк бағишлар ҳатто юзлар чандифи.

Ишонмай «қорахат»,
Шум хабарларга
Вокзалда кезишар интизор жонлар:
«Наҳот, ҳамма қайтган она шаҳрига
Қайтмагай бизнинг Эр,
Ота,
Ўғлонлар».

Кутишдан бўлса-да тоқатлари ток,
Вокзалдан кетишмас:
«Ноумид шайтон!»
Кўздан айрилса-да,
Бўлса-да чўлоқ,
Қайтиб қолишига боғлашар имон,

Кутгани қайтганлар эркалашини —
 Кўриб шивирлайди намсиз дудоқлар.
 Ҳар битта вагонни,
 Ҳар бир жангчини
 Элакдан ўтказар гирён нигоҳлар.
 Сизга ўхшатолмай сийратларини,
 Вокзал майдонида жайнаб кўзларим,
 Маҳкам тутганимча онам барини,
 Отажон,
 Мен Сизни изладим.

II

Узун эмас экан йилларнинг умри.
 Тутиб бўлмас экан вақтнинг этагин.
 Кундузни ёритса офтобнинг нури,
 Тунга файз бағишлаб онам эртаги —
 Ойлар ўтаверди,
 Ийл ўтаверди.
 Умр дебочаси ўқилиб битар.
 Хаёл афсонага эркини берди,
 Тушимда Алломиши қўлларим тутар.
 Орзум — мард Алломиши мингган аргумоқ.
 Лекин насиб этмас ўйинчоқ от ҳам.
 Толнинг, новдасига боғлаб аргимчоқ,
 Депсинсам
 Учқунлар сочгудай қадам.
 Қўшимим — велосипед мингган боладан
 Пойгода олдинроқ етсам маррага,
 Бирор ғолиб қўлим кўтарса баланд,
 Бирор чопиб кетди унга далдага.
 Ҳали англамасдим:
 Қитмирилик нима?
 Нимадир хушомад?
 Нимадир омад?
 Наздимда болалик қалқиган кема,
 Ҳамманинг жони ҳам бунда омонат.
 Ҳафлуб рақибимнинг бошини силаб,
 Қўздан ёшин артар ғамхўр отаси.
 Уни ғолиб атаб хушомад қилар
 Пойгани кузатган давра каттаси.
 Отага ҳавасми ва ёки ҳасад,
 Каттага ҳурматми ва ёхуд нафрат,
 Бўғзимга тиқилиб дилдаги ҳасрат,
 Қўзимда ёш қалқиб кутардим шафқат.
 Яхшики, дарёдир оталар бағри,
 Эркаклар ажратар ҳақни ноҳақдан.
 Сўзамол ҳакимни четга чиқариб,
 Менинг ғолиблигим ота олди тан.
 Ҳушомадга мойил сўзамол катта
 Ҳошида ғазабдан чақнаб кўзларим,
 Ҳаяжон ичида эсим йўқотиб,
 Отажон,
 Мен Сизни изладим!

III

Курбонлар қайтмади...
 Кўзлар жоласи
 Қанчалар қилмасин ёстиқларни нам,
 Қўникиб қоларкан инсон боласи
 Тақдирнинг беаёв ўйинига ҳам.

Бир синфга келдик ўттиз ўғил-қиз,
 Ярмиси отасин кутиб толганлар.
 Портфель олдиришга етмай қурбимиз,
 Қитобни халтага солиб олганлар.

Қушлар топганини бўғзига жойлаб,
 Олиб келганидай полопонига,
 Оналар топганин асраб-авайлаб,
 Тутарди бизларга — болажонига.

Иyllар олиб кетди шўхлигимизни,
 Бизни китобларга айлади ошно.
 Ўйламасдик очлиқ-тўқлигимизни,
 Сероб бўлиб қолди уйларда ош-нон.
 Таом, кийим-кечак етарли, фақат,
 Мехр етмас эди,

Оловли меҳр —

Ота сиймосида дилкаш, ҳамсұхбат,
 Эркак сиймосида дардкаш, ҳамфикр.
 Мұхокама қилиб дунё корини

Жанжал чиқарсан ҳам дарс пайти баҳсдан,
 Бизга бериб вақту ихтиёрини
 Домламиз кузатиб туради баъзан.
 Художўй эдими,

Ё сўзлаганда

Қўпроқ айтармиди «худо» сўзини,
 Бизни юпатмоққа йўл излаганда
 Ҳамдард кўрсатарди бизга ўзини:
 «Қурбонсиз бўлмаган ҳеч жангужадал,
 Ўксиманг, отадан бўлдик деб жудо;
 Оталар ҳаётин берсак ҳам бадал,
 Ватандан ажрашдан асрари худо!»

Таскин бериш учун айтган гаплари
 Гурур тўлдиради ўксиган дилга.
 Кўнгил туйғуларин битган дафтарим
 Дардим сўзлар эди шеърий тилда.

Шаҳидлар шарафин мадҳ этиб қалам,
 Илк шаърим босилган ўн олти ёшда.
 Наздимда шеъримни ўқирди олам,
 Ҳавас қилас ҳам эди гўё тенгдошлар.
 Дунё касб этарди ўзгача фусун,
 Ноёб ғазал эди ҳар ютум нафас.
 «Неча сўм оласан шу шеъринг учун?»
 Дея сўраб қолди бир бедард, нокас.
 Гўё қулаб кетдим кўк пештоқидан
 Пулга чақилгандা эзгу ҳисларим.
 Юрагим сўкилаб чок-чокидан
 Отажон,
 Мен Сизни изладим.

IV

Катта орзу билан туғилар инсон.
Ҳаёт уни бошлар каттакон йўлга.
Майда гаплар билан ўралашган жон
Сўппайиб қоларкан кимсасиз чўлда,

Катта олис йўлга чиққан одамга,
Чўт эмас йўлдаги кераксиз тошлар.
Фашига тегса гар қоқилган дамда
Олиб улоқтира...
Ё суреб ташлар.

Катта орзуларга ошно элимнинг
Қўлидан ушладим йўл бошидаёқ.
Унинг қўшиғига созлаб дилимни
Унинг хоҳишини билдим зўр маёқ.

Қоқилсам сужди қудратли халқим,
Толсам, юрагимга бахш этди дармон.
Ҳаёт дарёсида борурман оқиб,
Нурли истиқболга демакки ёрман.

Пулга тузоқ қўйган кимсанинг эмас,
Улуғвор халқимнинг олдим ҳислатин.
Ушалган лаҳзада дилдаги ҳавас,
Отажон, мен Сизни изладим,

Учинчи қўшиқ Нечун...

I

Ииллар олиб кетиб белнинг қувватин
Алиф қоматларни айласа дуто,
Нуроний чолларнинг безаб савлатин
Дармон ва кўрк берар қўлдаги асо,

Нотанти табиат золимлик қилиб,
Дунёни кўришга ожиз яратса,
Ўзини содиқ дўст ва ҳамроҳ билиб,
Йўл бошлаб юаркан одамга ҳасса.

Ёлғиз йўлга чиқса зимистон кеча,
Одам тутмоқ учун ўзин дадилроқ,
Бирор кори ҳолни ўйлаганича
Қўлга ушлар экан ҳасса ё таёқ.

Хонадон соҳибин кўп кўриб ҳаёт,
Бошга тушганида ногаҳон ўлим,
Чироқсиз қолди деб, нурафшон уйим,
Ҳассага суяниб чекарлар фарёд.

Ҳасса керак экан йўлиқсанг итга...
Аммо тор кўринди кўзимга дунё,

Үн етти ёшдаги полвон йигитга
Забардаст отаси бўлганда асо.

Ҳасса керак эмас билим жангига
Ҳар ким ўз билигича ўтар синовдан.
Катта шаҳар ичра ёшман, янгиман,
Воқиф бўлмаганман, давра, паловдан.

Менга дорилфунун муқаддас даргоҳ,
Менга ҳар муаллим табаррук бир зот.
Сўнгги синовдан сўнг ишондим мутлоқ,
Толиб бўлганимга
Лекин бу ҳаёт...

Қабул қилмадилар мандат кунида,
Назарга кирмади «аъло» баҳолар.
Тортишув сўнггида, сұхбат сўнггида
Мендан ғолиб чиқди турли баҳона.

Чиқсан, мағрур туарар қабулхонада
Кече имтиҳондан «йиқилган» йигит.
Ўпид қутлашарди ота-оналар
«Яша, доно ўғил!»
«Бор бўл, студент!»
Менга турқи таниш қориндор ота,
Ҳар гал имтиҳонда келиб-кетарди.
Ўҷраб қолганда ҳам йўлда бир хатар
«Йиқилган» ўғлини адл кўтарди.

Балки пулдор эди, балки амалдор,
Балки ниқоб кийган битта муттаҳам.
Шундай асоларга суюнса алҳол,
Тикланиб кетаркан ҳатто латта ҳам.

Ҳасса қилмас эдим, Сизни, отажон,
Сиз қуруқ ёғочмас, пурвиқор қоя.
Йигит орзуларим бўлганда қурбон
Етмай қолди Сиздай ҳимоя.

II

Замон елар экан миниб учқур от,
Шиддат — зийнат эрур йигит умрига.
Замон шитобида касб этиб сабот,
Ҳаётни ўқийсан китоб ўрнига.

Ҳаёт силлиқ эмас йўнган таёқдай,
Ёхуд эртак эмас орзудек ширин.
Ҳаёт — ўзинг очган янги сўқмоқдир,
Олдинда нималар бори яширин.

Ҳаёт — она эрур бор коинотга,
Ўнинг фарзандидир бутун мавжудод.
Нобоп қилмишларни тўнкаб ҳаётга
Онани айблайди баъзи нонкўр зот.

Ахир гуноҳкормас муazzзам Ҳаёт
Шундайларни асрәб тургани учун.
На чора?

Яхшими, ёмонми зурёд,
Она бахш этади бор меҳрин, кучин.

Гар бирор чекинган бўлса инсофдан,
Бирор адолати алмашса нафсга,
Издан чиқиб кетмас ҳаёт дафъатан,
Балки чорлар экан
Курашга,
Баҳсга.

Мандат ҳайъатида турибман қайта.
Меҳрибон боқишар таниш чеҳралар:
— Шундоқ бўлиш керак бунақа пайтда,
— Қолиб кетишингга сал қолди..
— Агар...
— Айтиш керак эди, шаҳид жангчининг
Ўғлимани, деб, ука, тортинимай асло.
— Майли хафа бўлма, гинадан кечгин,
— Ҳа, қабул қилиндинг...
— Ўқийвер аъло!..

Мағрур турадингиз жисму жонимда
Аччиқ кулган каби сохта афсусдан.
Қонингиз кезарди қайноқ қонимда
Ўзимни тиардим таънали сўздан.

Сиз майдаги ниятлар йўлида эмас,
Катта Ватан учун бахш этгансиз жон.
Ноҳақлик қошида қолсан бир нафас,
Нечун номингизни қилайин қурбон,
Отажон!

Тўртинчи қўшиқ Сени айболмайман

I

Сени айболмайман бевафоликда,
Ва лекин менинг ҳам йўқдир гуноҳим.
Тирик туриб тушган бу жудоликдан
Тақдирни лаънатлаб ўтамиш, моҳим.

Сени учратганда умрим тонгида
Қуёш ҳароратин берди нигоҳинг.
Қалбим макон этдинг ўзинг мангуга,
Мангу дилда қолди ишқинг ва оҳинг.
Ўзинг бўлган эдинг ноёб кашфиёт,
Сўнгсиз олам аро янги бир олам,
Хаётбахш бир туйғу,
Сўнмас эътиқод
Мұҳаббат аталмиш қувонч ва алам.

Ҳамон ҳумор айлар ўша учрашув,
Наманган сойининг сўлим соҳили.
Бизни қутлагандек қарсак урган сув,

Соябон мажнунтол майин кокиди,
 Балки ёдингдадир,
 Қўллар қовушгаç
 Икки ниҳол таниç титратган ларза,
 Дутор қўш торидан чиққан товушдай
 «Севаман» сўзини teng айтган лаҳза,
 Тўқис туйилганди сен билан дунё,
 Ишқинг тўлдирганди кемтиқ дилимни.
 Хумор кўзларингга беркинган ҳаё
 Бахтга буркар эди умрим йўлини.

II

Онам остоңангдан қайтди ноумид,
 Фуссали кўзида филтиллайди ёш.
 Она кўзин ёшли кўрмасин йигит,
 Ҳайхот, бу азобга етмагай бардош.

Отанг рози бўлмай нон синдиришга,
 Анвои вожларни ташлабди қалаб.
 Тили бормаса ҳам очиқ айтишга,
 Эҳтимол, отамнинг йўқлиги сабаб.

Ошкор севгимиздан бўлганда воқиф
 Тўйинг тараффудин кўриб қолди-ку.
 Қайта кўришмоқлик этмади насиб,
 Чил-чил синган эди бокира туйғу.

Сени юлиб олиб кўнглим мулкидан,
 Ноёб бисотимдан айирди отанг.
 Шиддаткор бир бургут эдим сен билан,
 Темир қанотимни қайирди отанг.

Айбим нима эди билмам қошида,
 Кўйингда саргашта кездирди қўйди.
 Қалбим кўзгусига отган тош ила
 Totli ҳаётдан ҳам бездирди қўйди,

«Отасиз йигитда бойлик не қилсин,
 Узга хонадонда кулар иқболи!»
 Бахтга буркаш учун суюкли қизин,
 Отанг куёв қилди қассобнинг ўғлини.

Тўйингда янграган сурнай, ногора
 Душман тўпларидаи даҳшат туюлди.
 «Қўшин» қархисида ёлғиз, бечора —
 Қолдим, кўзларимдан армон қўйилди.

III

Кошки учратмасам сени ҳар куни,
 Кошки яшамасак бир маҳаллада.
 Аланга олмаса қалблар ёлқини
 Кўзларим кўзингга тушган падлада.

Ҳамон ўша олов,
 Ўша дардимиз.
 Ҳамон назаримда ўн еттидасан.
 Баҳам кўролмаймиз битта бахтни биз,
 Сен ҳам армон билан ёниб ўтасан.

Нетай, сен — онасан,
Мен эса ота.
Уч ўғил, икки қиз — кулбам чироги.
Хотин умрбод рашк азобин тортар,
Аммо болаларнинг недир гуноҳи?

Отанг сайр этдирап тутиб дастидан,
Ичига ютганча ўз дардларини,
Уруш бўлмаса-да қимор устида
«Шаҳид» бўлган куёв фарзандларини.

Гоҳо маҳалланинг чойхонасида
Оҳ уриб эслармиш ўз қилмишини.
Тақдир деган қалом баҳонасида
Яшириб кетармиш урган нишини.

...Сени айблолмайман бевафоликда,
Ва лекин менинг ҳам йўқдир гуноҳим.
Тирик айрилиқда,
Бу жудоликда
Урушни лаънатлаб ўтамиз, моҳим...

Бешинчи қўшиқ Ўғлим билан сұҳбат

Маҳалланинг дониш чолларин кўриб,
Бобонгни сўрайсан,
Қўзғаб дардимни.
Изтиробли санчиқ,
Зил армон бўлиб,
Ўғлим, саволларинг эзар бағримни.

Оlam гулистондир тасавурингда,
Сенинг тўқис бахтинг дунёга ёрдай.
Тўққизга тўлмаган қисқа умрингда
Бахту бахтсизликнинг фарқига бормай —
Бола кўзи билан кўриб оламни
Ўйлайсан:
Беғубор яралган борлиқ.
Мангу туюлади умри одамнинг,
Наздингда иқбол ҳам аслида бордек.

«О-на, «Ло-ла» сўзин битган дафтаринг
Сен учун беғубор ва чексиз дунё.
Ҳали англамайсан дунё дардларин,
Ҳали лугатингга «уруш» сўзи ёт.

Ҳали бахт йўлида тўқилган қонлар,
Берилган жонлардан йўқдир хабаринг.
Кинода кўрганинг:
Кураш,
қурбонлар.
Сенга ўйин бўлиб туюлар бари.

Кумуш соқолларин суркаб юзингга,
Манглайинг ўпмаган бобонг ҳақида
Дардли урғу бериб «бобонг» сўзига,
Бувинг айтиб берар турли ақида.

Мен ҳам армонимни ичимга ютиб,
Сен билан тинглайман бувинг эртагин.
Бобонг қайдалигин билишни кўтиб,
Эртак давомини сўрайсан тагин...

Бувинг кипригига илинади ёш,
Бошқа ёққа буран суҳбат мавзусин.
Улимин айтишга етмасдан бардош
Эртага қолдирап
Бошлаган сўзин.

II

Мен сенга афсона айтмайман, ўғлим,
Бирдам шерик қилгум дардли ўйимга.
Қўрмаган бобонгни қўмсамиш кўнглинг,
Юргил зиёратга «Шуҳрат уйи»га.

Муқаддас саждагоҳ бу «Шуҳрат уйи».
Гўё шаҳидларнинг рамзий мозори.
Исми шарифлари ёзилган ўйиб,
Эъзозда турибди номаи кори.

Танлари қўшилган ернинг бағрига,
Гарчи маълум эмас минглаб қабрлар.
Ватан таҳсин ўқиб мардликларига,
Бунда қурбонларни қадрлар.

Бунда гапиради ҳатто суратлар,
Бунда тилга кирар ҳар хат, ҳар ҳужжат,
Бунда қурбонлар-ла қуриб суҳбатлар,
Ўксик кўнгиллардан чекинар ғурбат.

Бу уй катта достон,
Катта жангнома,
Бунда тирик тарих сақлайди сукут.
Шу достон сатрида бобонгнинг номи,
Ана... боқиб турар нигоҳлари ўт.

III

Нечун жимиб қолдинг?
Аскар жомаси
Кинода кўрганинг эсга солдими?..
Сени кўролмаган бобонгнинг акси
Мурғак юрагингдан ўрин олдими?

Ва ё уруш деган машъум қабоҳат,
Ўйин эмаслигин этдинг тасаввур?
Менинг юрагимни эзган жароҳат,
Ё кўзинг ўнгидан намоён бўлур...
Сурат остидаги хатни ҳижжалаб,
Балки юрагингга тўлгандир ғурур.

Балки, қалбинг бобонг меҳрини тилаб,
 Кўнглингга ўксиклик чўқди бир умр?!
 Мен сенга афсона айтмайман, ўғлим,
 Сўзлаб ҳам бермайман уруш таърифин.
 Ўзинг ўқиб олгунг эрта ё индин,
 Кон билан битилган Ватан тарихин.

IV

Манглайи серажин мўйсафид тарих,
 Не-не қирғинларга бўлса-да шоҳид,
 Асло кўрган эмас эъзозлаб даври
 Шараф гулчамбарин кийганий шаҳид.

Қурбонлар руҳига эҳтиром, ардоқ,
 Улугвор Ватаннинг саховатидан,
 Улиб,
 Үлмасликка мұяссар бўлмоқ
 Ленин партиясин заковатидан.

Порлоқ хотирасин буркаб шон билан
 Қайта тирилтириш уларни Ватан.
 Жой топиб туғилган она шаҳридан,
 Үз ҳақин олмоқда гулгун ҳаётдан.

Ана, деворлардан боқишар сенга,
 Сени деб жонидан кечган қурбонлар.
 Улар умри туташ сенинг умрингга,
 Насибанг — ўшалар емаган нонлар.

Шаҳрим юрагидир бу «шуҳрат уйи»,
 Шу юракка жодир сенинг бобонг ҳам.
 Соғинсанг, шунга кел, термулгин тўйиб,
 Саволларинг билан эзмагин, болам.

Шунда бобонг руҳин этажаксан шод,
 Кўзингга тўтиё шу уйнинг гарди.
 Голиб боболаринг этганингда ёд,
 Тирик қурбонларнинг англарсан дардин.

Сенга аён бўлар бувинг армони,
 Отанг куйидаги мунг сабаби ҳам.
 Тасалли топади шу уйда жоним,
 Дардимга бир лаҳза топаман малҳам.

Мен сенга афсона тўқиганим йўқ,
 Сени олиб кирдим шаҳрим қалбига.
 Бобонг үлмасликка олгану ҳуқуқ,
 Умрин бериб кетган менга ва сенга.

Энди насиҳатга қолмади ўрин,
 Ортиқ сафсатанинг фурсати эмас.
 Бобонг эркалашин қўмсашдан бурун,
 Ватан муҳаббатин ҳис этолсанг бас,

Олтинчи қўшиқ Шукрона

I

Қирқни қоралаган ёш билан бугун
Ўтган йўлларимга ташлайман назар.
Кимдир юрагимда қолдирди тугун,
Гоҳо ўкситмоқчи бўлди кимсалар.

Совуқ қалом тинглаб кўксим музласа,
Қайноқ меҳринг билан эритдинг ҳар он.
Ерга урганида қадримни кимса,
Ўзинг қила олдинг кўксимни осмон.

Сенга бошим эгиб қилурман таъзим,
Эй менинг муштипар, меҳрибон онам!
Мунис заҳматкашим, дардкаш, азизим,
Босган изинг менга қиблай олам!

II

Қуёшга интилган ниҳол мисоли,
Инсон туғиларкан ҳаётга ташна.
Фашизм вабоси — асрим дажжоли
Ниҳоллар устига тиради пошна.

Қуёш ҳароратин кўрмасдан рано,
Тўлдирмоқ истади кўнглимга кадар.
Эй, ҳаёт, сен қалбга бердинг-у зиё,
Мени кафting узра тутдинг мўътабар.

У отам меҳридан этди бенасиб,
Сен саҳий меҳрингдан этмадинг жудо.
Таъзимдаман, қўлим кўксимга босиб,
Менинг азиз халқим, эй буюқ даҳо!

III

Тақдирдан нолимоқ ялқовнинг иши,
Ношудлар нолийди касбу коридан.
Мен замонга ортмай шахсий ташвишим,
Замон ташвишини ортиб борурман.

Дерлар: курашдадир соя билан нур,
Даврим курашларга чорласа не тонг.
Бошини хам қилмай яшайди мағрур
Умрин курашларга баҳш этган инсон.

Изнингга топширдим умрим, ҳаётим,
Кураш илмин бериб, баҳш этдинг бақо.
Сенга таъзимдаман буюқ устодим —
Ленин партияси, эй ғолиб даҳо!

IV

Не-не балоларга этса-да дучор,
Бойлик илинжида тўпланган олтин,

Фарзандим бахтини этгай деб пойдор,
Олтин ыйгар экан очкўзлар зоти.

Отам қолдирмади менга хазина,
Ундан қолган мерос ёниқ қалб ва дард.
Шу икки бойликни мёниг вазифам —
Шаҳид қони каби сақламоқ бегард.

Яна мерос қилиб қолдирди сени,
Сени оламларга бермаган отам.
Сенга сажда қилгум эгиб бошимни,
Эй, қалбим ва дардим — муқаддас Ватан!

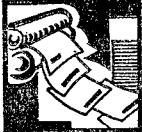
Хотима

Армон билан бошлаб, шукроня билан
Нуқта қўймоқдаман бу достонимга.
Гарчи дастим узун, толеим баланд,
Боғбон камлик қилур дил бўстонимга.

Йўргакда ёпишган шу ўтли армон,
Сўнгги нафасгача ушалмас, ҳайҳот!
Сенинг фарзандингни, азиз китобхон,
Шундайин армондан асрасин ҳаёт!

1979 йил. Апрель — октябрь.
Наманган — Дўрмон.

ПУБЛИЦИСТИКА

ГЕНЕРАЛ НОРХЎЖАЕВНИНГ ХОТИРАЛАРИ

Запасдаги генерал лейтенант Файзулла Норхўжавининг «50 йил жанговар сафда» китоби жуда муҳим хотира асардир.

Кейинги йилларда шавкатли Совет қуролли кучларининг босиб ўтган шонли йўлини акс эттирувчи аскарлар кўплаб эълон қилинмоқда. Айникиса, КПСС МК Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Л. И. Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ» хотиралари бу борада катта аҳамиятга эга. Ўртоқ Л. И. Брежнев бу асарида 18-армия жангчиларининг жасоратларга тўла кураш саҳифаларини катта маҳорат билан қаламга олган.

Жуков, Василевский, Рокоссовский, Чуйков, Штеменко ва бошқа таникли ҳарбий саркардаларнинг ажойиб хотира китоблари совет ҳарбий мемуар аскарлари хазинасини бойитди. Уларнинг анъаналярини муносиб давом эттирган генерал Файзулла Норхўжаев ўзбек саркардалари орасида биринчи бўлиб мемуар жангрига кўл урди ва бу вазифани ҳам муваффақият билан адо этди.

Шонли, қудратли қуролли кучларимизнинг забардаст командирларидан бўлган чустлик оддий ўзбек деҳқони фарзандининг Октябрь инқилобидан аввалиг боловлик йиллари нақадар аянчли кечган. Бу ҳақда китобнинг дастлабки саҳифаларида ҳикоя қилинади. «Совет ҳокимиюти бўлмагандан менинг ҳаётим қандай ўтишини, нима бўлишини сира кўз олдимга келтиромайман»,—деб ёзади муаллифи. Файзулла оиласнинг кенжатой фарзанди эди. Она дийдоридан ажралган Файзулла отаси, опа-акалари билан Тошкентда келади. Бу ерда отасидан ҳам ажралади. Етимлар тирикчилик дардида ҳар ёққа тарқалиб кетишади. Файзуллани меҳрибон кишилар интернатга топширадилар. Шундай қилиб, 1923 йилда Файзулла билим ва ҳунар даргоҳига, баҳти ҳаёт зинналарига дастлабки қадамини кўяди. Тошкент кўчаларида сафда кетаётган бир хилда яхши кийинган, кўшиш айтиб тантанавор қадам ташлаб бораётган қизил аскарларни кўради. Интернат мураббийси болаларга

«Бу қизил аскарларни доҳий Ленин бизга юборган. Улар бизга баҳт олиб келганилар, билим ва ҳунарни ҳам ўшалар бизга келтирсанлар,— деб тушунтиради, Шунда Файзулла «Катта бўлсам, албатта, қизил аскар бўламан, ўзимга ўшаган болаларга мен ҳам билим ва ҳунар, баҳт ва шодлик келтираман» дейди. Бу орзу уни Тошкентдаги В. И. Ленин номли ҳарбий мактаб даргоҳига етаклаб келади. Шундан бери мана эллик йил ўтибдики, у жанговар сафда.

Китоб бир қанча бобларга ажратилган. «Йўл бошланиши» бобида ёш курсантнинг ҳарбий мактабни тамомлаб, ишчи-дехқон Қизил Армияси (РККА) нинг артиллериячи командири бўлиб чиққанлиги тасвирланган. «Бу кун мен учун энг баҳтили кун, менинг кўпдан бери орзу қилиб келаётган ниятим амалга ошган кун эди»,—деб эслайди Норхўжаев.

Ёш командир бошқа жанговар шериклари билан Ашхобод, кейин Кушка шаҳарларига хизматга юборилади. Энди ёш командир чегарадаги посбонларни артиллериция сирлари билан таниширади, уларни ботир тўпчилар қилиб етиширади. Норхўжаев артиллерия взводи жангларда доимо намуна кўрсатади. Тўпчи жангчилар яхши ҳарбий билимга эга бўлган ёш командирни севиб қоладилар, унинг айтганларини жондиллари билан бажарадилар. Бу ҳамжиҳатлик взводнинг доимо пешқадам бўлишига олиб келади. Норхўжаев командирнинг шахсий намуна кўрсатиши — жанговар машқида ғалаба гарови деб билади. Бу эзгу ният унинг бутун ҳаётида ўз аксини топган олижаноб хислатдир. У ўз ихтиёридаги жангчиларни кўп машқ қилдириш ва ҳарбий билимни пухта эгаллатиш учун ҳарракат қиласди. Машқда қийин бўлса, урушда осон бўлади деб жангчиларга уқтиради. 1924 йилда Узок Шарқда ақвол жиддийлашади. Япон милитаристлари Манҷжурияни босиб олиб, бизнинг чегараларимизни хавфда қолдиради. Тошкентда Узок Шарққа жўнатиш учун артиллерия дивизиони тузилади. Норхўжаев командирларга мурожаат қилиб, ўзини шу дивизион-

га киритишни сўрайди. Унинг илтимоси қондирилади.

Норхўжаев кичик гарнizonга командир қилиб тайинланади. Бу гарнizon дарё бўйида бўлиб, шундокқина душман қаршисида турарди. Қарши томонда душманинг таянчи пункти жойлашган. Дарёда қарши соҳил бўйлаб душман кемалари сузуб юради. Ёш командир Норхўжаев ўз гарнizonи зиммасига катта масъулит юқланганлигини билади ва бу жанговар вазифани қандай бажариб борганинги эсда қоларли лавҳаларда тасвирлади. Китобнинг бу бобини ўқиган киши кечаги курсант бугун нақадар эҳтиёткор ва зийратомандир бўлиб етишганини, она-Ватаннинг олис бир сарҳадидаги нуктасини кўз қорачигидек асраш учун ҳеч нарсани аямаганлигини тасаввур қиласди.

Эсдалика 1938 йилда Узоқ Шарқдаги Ҳасан кўлида бўлиб ўтган жанглар ҳақида сўз юритилади. Муаллиф Ҳасан кўли районидаги Заозерная ва Безимянная тепаликларида япон босқинчилари қўйқисдан ҳужум қилиб, мудофаада турган қўшинларимизни янчib ташлаш учун урингани ва бу жойларда шиддатли олишувлар бошланиб кетганинги батағисиён ёзади. Япон милитаристлари жангга кўп куч ташлайди, тепаликларда аёвсиз жанглар боради, баҳодир посбонларимиз япон босқинчиларига қакшаткич зарбалар берадилар, жанг майдонида катта талафот кўрган душман орқага чекинишга мажбур бўлади. Қўшинларимиз Ҳасин кўли районида шонли ғалабага эришадилар. Бу жангларнинг иштирокчиси бўлган Норхўжаев жанг тағсилотлари, шиддатли жанггоҳларда жасорат намуналарини кўрсатган командирлар, қисмларимиз ҳақида қизиқарли ҳикоя қиласди.

Улуғ Ватан уруши бошланганда Норхўжаев Ватанимизнинг жанубий чегараларидаги қўшинларида хизматда эди. Уруш бошланганидан кўп вақт ўтмай, у Фарғонага чакирилади. Бу ерда ўзбек ўқчи бригадаси тузилади. Артиллериячи командир, пухта ҳарбий билимга эга бўлган Норхўжаев бригада артиллериясининг бошлиғи қилиб тайинланади. Бригада Москва остонасига юборилади. Лекин бу ердаги жанглarda қатнашиш унга насиб қилмайди. Сталинград томонга йўл олади. Бу вақтда душман Волгага ёриб ўтишга интилоқда эди. Бригада аввал 21-армия кейин 3-гвардиячи армия сафида, душманга қарши бошланган ҳужумларда қатнашади. Бригада аёзли қиш ойлари бўнишига қарамай босқинчиларнинг ҳамласига қарши мардонавор жанг олиб боради. Душман эгаллаган жойларидан хайдаб чиқарилади. Бу бригаданинг дастлабки ғалабаси эди. Худди шу арафада Норхўжаевни фронт қўмондонлиги чақириб,

уни корпус артиллериаси штабига бошлиқ қилиб тайинлади. Кейинчалик гвардиячи миномёт полкига командир бўлади. Бу полк билан Норхўжаев Украинанинг бир қанча шаҳарларини душмандан озод қилиш жангларида иштирок этади. Полкнинг жанговар қуролини — гвардиячи миномётларни жангчилар мөхр билан «Катюша» дер эдилар.

Кейин гвардиячи миномёт полки Кубан казак кавалерия корпуси (КККК) қўмондона ихтиёрига ўтказилади. Белоруссияни озод қилишда, Плавна плацдармида, Висла дарёсидан Одергача бўлган жанг майдонларида, Польша, Германия ва унинг пойтахти Берлинни таслим этиши жангларида полковник Норхўжаевнинг баҳодир гвардиячи полки олдинги мэрраларда боради.

Уруш бизнинг ғалаба билан тугади. Тикланиш даври бошланди. Урушдан кейинги пайтда ҳам Норхўжаев ўз ҳаётини Совет Армиясида хизмат этишга бағишилади. 1957 йилда унга генерал-майор, 1973 йилда Қизил Байроқли Туркистон ҳарбий округи қўмондонининг ўринбосари бўлиб хизмат этиб юрган вақтида генерал лейтенант унвони берилади.

Муаллиф китобнинг хотима қисмida бундай ёзади: «Совет Армияси сафида мен қарийб 50 йил хизмат этдим. Бу кўпми, озми — айтиш қийин. Мен ҳозирги ёшлар Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларни мөхр-муҳаббат билан эсга олишларини, уларнинг ота-боболари ва бобокалонлари граждандлар уруши ва беш йилликлар қаҳрамонларини эсга олиб келгандаридек, севишларини истардим».

Асар катта ҳарбий санъат соҳиби, Улуғ Ватан урушининг қатнашчиси, жамоат арабоби, ҳалқимизнинг асл фарзанди, запасдаги генерал лейтенант, биринчи ўзбек генерали Собир Раҳимовнинг энг якин сафдошларидан бири Файзулла Норхўжаевнинг жанговар ҳаёт йўлини ҳикоя қилувчи муҳим манбадир. Бу китоб ёшларни она-Ватанни севишга, унинг баҳт-саодати, истиқболи йўлида фидокорона мөхнат қилишга ўргатади.

Шунинг учун ҳам уни қайта чоп этиши вақтида муаллиф Улуғ Ватан уруши жанггоҳларида ўз ихтиёрида бўлган қисмларининг жанговар фаолияти ва жангларда алоҳида қаҳрамонлик кўрсатган ватандошларимизнинг жасоратларини янада кенгрок ҳикоя қилиб беришини истардик. Ўзбек генералининг оловли йиллар хотирасини ҳикоя қилган бу асар кенг китобхонлар эътиборини тортишига ишончимиз комил.

НАЗАРМАТ,
Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, шоир.

Анорбай Қуронбоев

ОЧЕРКІ

Михаил Фёдоровичнинг ҳамроҳи Леонид Яковлевич Лужицкий бўлиб, у ҳам тажрибали мутахассис эди. Улар Кампирровот сув тақсимлаш тўғонининг бошлиғи Ваҳобжон Эргашевнинг олдига боришиди. Меҳмонлар нима мақсадда келганини тушунтириди.

Кечқурун Михаил Фёдорович кичкинагина йигилиш ўтказди. Йигилишда ташкилий масала кўрилди. Курилиш штаби тузилди. Тарачков штаб бошлиғи, Лужицкий унга муовин қилиб тайинланди.

Кампирровотнинг ороми бузилди. Андижондан дуркун-дуркун қурувчилар кела бошлияди. Улар орасида полвонсифат, сергайрат бир аёл ҳам бор эди. У «Андижонводстрой» трестининг илгор бригадиги Людмила Артёмовна Руденко эди. Трестда уни жуда ҳурмат қилишарди, Руденко аёл киши бўлишига қарамай, қурувчилар қаторида от суриб бригадаси билан курилишга етиб келди.

Сув омбори бир йил, иккى йилда битадиган қурилиш эмасди. Бу ерда икки минг, уч минг киши бир неча йил ишлайди. Шунинг учун қурилишни бошлишдан аввал махсус тайёргарлик кўриш, қурувчиларга шарт-шароит яратиш зарур эди. Кампирровотга борадиган йўл «чатоқ» эди. Лойиҳада Кампирровот билан Андижон-Жалолобод магистрали орасида беш километрлик кенг, равон йўл куриш кўзда тутилганди.

Ҳамма иш бирдан бошлианди. Бир ёқда чойхона, нонвийхона, ошхона, магазин, бир ёқда уч юз-тўрт юз машина сизадиган автобаза, боғча-ясли, бир ёқда ётюхона, дорихона, медпункт қурилиши бошлаб юборилди. Баҳайбат машиналар, экскаватор, грейдер, скрепер ва бошқа ускуналар кела бошлади. Ёғоч-тахта, цемент, қурилиш материалы юкланган машиналар карвони Кампирровот дараси томон оқа бошлади. Қиска фурсат ичидаги юздан ортиқ вагон уйлар ўрнатилди, кодирлар тикилди. Асрлар бўйи коронглилик оғушида ётган дарада биринчи марта Ильич чироқлари нур сочди.

Иш кўлами кун сайн кенгайиб бораради. Экскаваторлар, скреперлар, бульдозерлар, грейдерларнинг ҳайкириги еру кўкни ларзага соларди. Уларга шағал ортган самосвалларнинг гуриллаган товушлари жўр бўларди. Қурувчилар, шофферлар, механизаторлар тиним билишмасди.

Михаил Фёдоровичнинг иши жуда кўпайиб кетган. Бош қашлагани қўли тегмайди. Маҳмуджон Ғиёсов билан дам у участкага, дам бу участкага ўтар, доим қурувчилар даврасида бўларди. Бир участкада ёғоч сўрашса, иккинчи участкада цемент талаб қилишарди. Учинчи участкада: «ўртоқ бошлиқ, бизга ғишт керак, миҳим тугаб қолди, дераза ва эшикларни қачон олиб келади», дейишарди. Михаил Фёдорович кўп масалаларни иш жойининг ўзида ҳал этар, қолганларини ён дафтарига ёзив олиб, тезда топига беришга вайда қиласарди. Кўпинчча Маҳмуджон Ғиёсов билан айрим масалалар хусусида тортишар, ўз фикрини ўтказишга уринарди. Ғиёсов бўлса буюртмачи ташкилотнинг бошлиғи сифатида қаттиқ туриб оларди.

Бундай пайтларда Михаил Фёдорович индамасдан машинасига ўтирад, Ғиёсов

¹ Давоми. Боши журналнинг 9-сонида.

унинг ёнига чиқиб, эшикни зарб билан ёпар, шофёр йигит «қаёққа» дегандай орқасига ўғириларди.

— Геологлар томонга ҳайда,— деди шундай кунларнинг бирида Михаил Фёдорович.

— Бирданнага кўп жойда иш бошлиб қўйдик, Михаил Фёдорович, ишқилиб охири баҳайр бўлсин-да. Шунча курилишга материал топишимиизга сира аклим бовар қилмаяти,— ҳаёлидан кечганини айтди Фиёсов.

— Қўрқманг, Маҳмуд Фиёсович,— деди Тарачков,— бизни халик, партия қувватлаяти. Область партия ташкилоти кўмакка тайёр. Партия бош кўшган иш, албатта, амалга ошиди. «Госстрой»дан телеграмма олдик. Планга кўшимча беш юз кубометр ёғоч жўнатишидид. Бу ёғоч ётоқхонага ҳам, ошхонага ҳам, магазин, ҳаммомга ҳам етади.

— Шундайк-я,— деди Фиёсов бир оз жим тургач,— ёғингарчилик бошланса, оёқ-қўлимииз боғланади-кўяди. Бу ёрларда совуқ қаттиқ бўлади. Тоққа қор қалин тушади. Бордию одамлар кўрпа-тўшагини орқалаб жўнаб қолса, унда нима бўлади? Назаримда Фёдорович, булар сизни унча ташвишлантирмайди, шекилли?

Тарачков Фиёсовнинг сўзларини хотиржамлик билан, жилмайиб тинглади.

— Қишигаям ҳозирлик кўрдамиш. Ўн вагон кўмир келди. Яна юборишиади.

— Балки бундан ўн ҳисса кўпроқ кўмир жамғариш лозим бўлар.

— Фондимиз бор. Бошқаларга бермаса ҳам бизлерга беришади.

Фиёсов анча ергана индамай борди. Руденкочилик қурган темир-бетон йўлдан машиналар «ғув-ғув» ўтиб турарди. У машина ойнагидан атрофни кузатади. Чап томонда: адир, тоғ, Қорадарё. Дарёдан йўлгача тошлок, «бу ерга тупроқ тўкиб шоли экамиз. Кейин боф қиласиз». Шундай фикрни ҳаёлидан ўтказди у. Йўлнинг ўнг томонида ҳам адир. Андижонсой, яна тошлок ерлар. «Бу ерда дам олиш зонаси барпо этамиз, катта йўл қурамиз!».

Михаил Фёдорович эса бошқа нарсаларни ўйларди: «Фиёсовнинг гапларида жон борга ўхшайди. Чиндан ҳам катта кетвортдик. Қишида ҳолимиизга маймунлар йигламасайди. Ишни ташлаб кетаётгандар кўпайиб қолди: Нега шундай? Ўйлаб кўриш керак!».

Улар геологлар ишләётган жойга етиб келдилар. Тоғ этагида, Қорадарё бўйида иш қизғин давом этарди.

Кампирровот сув омборини лойиҳалаш бўйича бош инженер Лев Семёнович Литвак ишчилардан сал нарида — дарё бўйида қурилиш партия ташкилотининг секретари Борис Ямницкий билан гаплашиб ўтиради.

Инженер Литвак «Средаэгипроводхлопок» институтида Кампирровот сув омборининг лойиҳа топширигини ишлаб чиққан экспедициянинг бошлиги Николай Сергеевич Жуйков билан бирга ишлайди. Сергайрат, сермулоҳаза коммунист. Уз ишини яхши билади. Етти ўлчаб бир кесадиганлардан. Кўп сув иншотларига лайиҳа тузишда қатнашган. У тузган лойиҳалар юқори баҳоланган. Партия ва совет аппаратларида уни жуда хурмат қилишади. Литвак бошлиқ экспедицияга Жуйков экспедицияси бошлаган ишни давом эттириш, уни тўлдириш, аниқроғи, сув омборининг техника лойиҳасини тайёрлашдек фоят мұхым вазиға топширилди.

— Лев Семёнович, биз сизлар тузәётган лойиҳани амалга оширадиган кишилармиз,— деди гап бошлиди Тарачков.— Лекин бу ҳақда тузук-қуруқ тасаввурга эга эмасмиз. Экспедиция қилаётган ишларни бизга батағсилроқ тушунтириб берсангиз.

Литвак мийиғида кулди:

— Бу жуда узун гап-ку, Михаил Фёдорович!?

— Бунақа гўзэл жойда ҳар қанча гап бўлса эшитишга тайёрмиз.

— Үндай бўлса, майли.

Инженер Литвак шундай дедиую, анчагача жим туриб қолди.

— Гап бундай, Михаил Фёдорович,— деди у шалдираб оқаётган сувга тикилиб.— Қурилишни уч босқичда лойиҳалаш таклиф қилинган эди. Айни пайтда тўғоннинг мустаҳкамлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган бир қанча масалаларни ҳал қилиш вазифаси қўйилганди. Масалан, дарё ўзанидан чукурлиги юз-икки юз метр бўлган иккита қия қудук қазиш мўлжалланганди. Иккита қудук билан тўғон асосининг сейсмик холатини билб олиш кийин. Шунинг учун шахмат усулида етти ўздан ортиқ қудук қазишни белгиладик. Ҳар бир қудукни ўн саккис метрдан юз метргача кавлаймиз.

— Кўплик қимламасмикн?— деди Фиёсов ҳайрат билан.— Бунинг устига дарё ўзани бир неча метр чукурликкаша тош бўлиши мумкин.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Литвак очиқ чеҳра билан.— Тоғлар тагидан туашган, асоси бир, деган таҳминлар бор. Агар туашган бўлса, минг тўққиз юз иккичи йилдаги зилзиланинг таъсирини билиш жуда жуда мұхим.

— Тоғлар ораси жуда олис-ку?— деди Борис Ямницкий сұхбатга аралашиб.

— Фан бундай демаяти. Осон йўлдан борсак, алданиб қолишимиз мумкин. Экспертиза хulosасида тўғон лойиҳаси ҳақида жиддийроқ ўйлаб кўриш масаласи ўртага қўйилган эди,— деди Литвак ҳамсұхбатларига тик қараб.— Шунинг учун тўғон лойиҳаси устида қайта-қайта бош қотиришга тўғри келди. Уч марта илмий текшириши ишлари ўтказилди. Жуйков бошлиқ қидирув-ложиҳа экспедицияси тўплаган ҳужжатларни қайта кўриб чиқдик. Чет элларда барпо этилган тўғон лойиҳаларини синчковлик билан ўргандик. Аниқланишича, Японияда тўққиз баллга мўлжаллаб қурилган «Ха-

СУВ ДОСТОНИ

танағи» ва «Икава» түғонлари сейсмик жиҳатдан Кампирровот шароитига мос келар экан. Кампирровот түғонини ўн балли зилзилага чидайдиган қилиб лойиҳалаштиришга қарор қилдик.

Бундан ташқари, унинг сейсмик қаршилик кучини ошириш учун бир қанча маҳсус тадбирлар кўриялти. Техник лойиҳада түғонни бетонлаб куриш вариантини маъқуллаялимиз. Түғоннинг тасдиқланган вариантига бирмунча тузатишлар киритдик. Иншоот куриладиган жойни ўзгартирдик. Лойиҳа топшириқда уни тепароққа куриш мўлжалланган эди. Биз уни пастроқка — тоглар оралиғига — торроқ жойга кўчирдик. Түғон бўйи бир юз ўн беш ярим метр, узунлиги бир минг йигирма икки метр қилиб куриладиган бўлди. Ўттиз тўққиз секциядан изборат.

Янги жойнинг геологик шароити түғоннинг асосий ўқини минг метр эгиши талаб қилди. Геологик текширишлар түғоннинг асосий қисмини қоянинг устки қисмидан камидиа йигирма метр чукурлиқдан шиббалаб чиқиш зарурлигини кўрсатди. Асосий объектларда иш ҳажми лойиҳа топшириқдаги нисбатан тахминан ўттиз процент, курилишнинг қиммати икки барабар оширилди. Шу муносабат билан ёрдамчи хўжаликлар, йўллар, электр, сув таъминоти, саноат базаси, уй-жойлар ҳажмини белгиловчи лойиҳаларни ҳам тамомила қайта кўриб чиқди. Бинобарин, қурилишга тайёргарлик ишларининг баҳоси ҳам анча ортди. Хуллас, Кампирровот сув омбори курилишининг техника пойиҳаси ўн тўққиз томни ташкил этади.

Техник лойиҳада денгиз суви тўпландиган майдонда санитария ишлари ўтказиш, ахлатларни чиқариб ташлаш, қабристонни кўчириш, дараҳт ве буталарни кесиш кўзда тутиляпти. Ҳисоблаб кўрдик. Бу ишга тўрт юз олтмиш саккиз минг сўм сарф бўлади. Омборнинг сув тўпландиган зонасида бир қатор колхоз ва совхозларнинг қурилишлари қолиб кетади.

— Кечиринг, Лев Семёнович, гапингизни бўлишга тўғри келиб қолди,— деди ғиёсов,— матбуотда омборнинг суви тўпландиган майдон ҳақида ҳар хил ёзишяпти. Баъзан қайси рақамга ишонишни билмай тангиб қоласан. Бунга сиз қандай қарайсан?

Омбор суви ўртача тўпланганда беш минг беш юз йигирма гектар майдонни эгаллайди. Тўққиз юз саккизинч белгига кўтарилиганда, олти минг бир юз тўқсон гектар майдонга «қанот» ёзади.

— Денгиз остида қоладиган хўжаликлар асосан Қирғизистон териториясида,— давом этди Литвак.— Уларнинг ишига зарар етказмаслик учун лойиҳада Корадарё Давлат балиқчilik совхозини кўчириш ва қайта тиклаш, «Ўзган», «Қуршоб» совхозлари ҳамда жанубий Қирғизистон тажриба станцияси ерларининг ботқоқликка айланаб қолишига қарши курашиб, Қирғизистонга Ўзбекистондан бериладиган ерлардан нормал фойдаланиш чораларини белгилаш қайд этимишда. Чорва биноларини кўчириш янги йўллар очиши, Ясси дарёсига янги кўпприк куриш, кўчут ўтқазиш ва бошқа ишларга ўн етти миллион олти юз етимиш минг сўм маблағ сарфланади.

Сув омборнинг қирғоқларини тўлқин өмирласлиги, зилзила пайтида тупроқлар сурилиб кетмаслиги учун қирғоқлар тоғ қояга етгунча тупроқдан тозаланади. Ўнинг ирик ҳарсон тошлар тўклиди, устидан уч метр қалинликда темир-бетон плиталар билан мустаҳкамланади. Пастки қисми қояларга туташтирилади.

Фақат тўғон қуриладиган ернинг ўзида уч юз миллион кубометрдан зиёдроқ қаизиш ишлари бажарилади. Ишининг энг мураккаб томони шундаки, қазиладиган жойнинг икки миллион кубометрга яқинини қаттиқ тоғ жинслари ташкил этади. Салкам тўрт миллион кубметр ҳажмда бетон ва темир-бетон ишлари бажарилади. Бир юз ўн минг тонна металл ётқизилиши ва бошқа мураккаб ишлар амалга оширилиши керак.

Бундай катта ишни амалга ошириш учун лойиҳа топшириқда айтилган салкам олтмиш саккиз миллион сўм эмас, уч юз ўттиз икки миллион сўм сарфланади. Сўнгиги ҳисоб-китоб шунга келиб тұхтаяпти.

Лев Семёнович ўз ҳикоясини тугатиб ўрнидан турди. Бошқалар ҳам қўзғолиши. Гарчи ҳикоя рақамлар ва фактлардан изборат бўлсада, қизиқарли эди. Бу ажойиб хикоя инженерлар, гидротехниклар, геологлар, сейсмологлар, олимлар ва гидромелиораторларнинг кўп йиллик меҳнатини ифода этарди. Узоқ йилларга мўлжалланган бундай катта ишни рўёбга чиқаришиша фақат қалбида ёлқини бор совет кишиларигина қодирлар.

— Сув омборини лойиҳалашда ўша пайтида қидирув-экспедициясидан ташқари мамлакатимизнинг йигирмадан зиёд лойиҳалаш, илмий-текшириш ва қурилиш муассасалари иштирон этишиди.

Москвадан келган олимларнинг иши алоҳида таҳсинга лойиқ. Москва қурилиш инженерлик институти инженер-геология кафедрасининг мудири, гидромелиорация фанлари доктори, профессор Н. Я. Денисов, техника фанлари кандидати, доцент Г. А. Паушкин инженерлик-геологик текшириш ишларига мөҳирлик билан раҳбарлик қилдилар. Ана шу кафедрадан гидромелиорация фанлари кандидати С. Е. Манин, ассистентлардан Л. С. Зайцев, Н. И. Петревников дала ишларини методик жиҳатдан бошқардилар. Шу институтнинг механика кафедрасидан техника фанлари доктори, профессор Г. М. Ломидзе, техника фанлари кандидати С. Б. Ухов тўғон қуриладиган ердаги тоғ жинсларини ўргана бошлади.

Ўзбекистон Фанлар академияси геофизика ва геология институтидан гидромелиорация фанлари доктори, профессор О. Рижков, фан кандидати Н. Бутковский боши-

лик сейсмологлар бўлиши эҳтимол зилзиланинг кучини ҳисоблаш соҳасида кўп ишлар қилди.

Геологлар қудуқлар қазиб, тўғон қуриладиган ернинг заминини текширидилар, пойдевор тўғон босимига бардош берадими, сув тўғоннинг ён-веридан уриб кетмайдими — шу ва шунга, ўхшаш муаммоларни ҳал этишиди. Олимлар эса тўғоннинг мўъжазгина нусхасини ясаб синовдан ўтказдилар.

* * *

Олтмиш тўртинчи йил охирлаб қолган эди. Кампирровот дараси оқ либосга бурканган, ҳаммаёқ қалин қор. Кўз қамашади. Тоғ шамоли чийилайди. Корадарё совуқни писанд қилмагандай шалдираб оқади. Қирғоқлардаги ҳарсангларгина муздан «тўн» кийган, ялтилайди. Осмонда қарғалар учиб юришибди. Кўчалар бўм-бўш, онда-сонда машина ўтади. Қурилиш майдонларида одамлар камайиб кетган.

Лев Семёнович қурилиши ёлгиз айланниб чиқди. У ўзида йўқ хурсанд эди. Чехрасидан нур ёғиларди. Соатига қаради-да, штаб томон илдам юриб кетди. Штабда уни лойиҳачилар, геологлар, инженерлар, олимлар, гидротехниклар, қурилиш раҳбарлари кутиб ўтиришади. У кеч қолгани учун узр ёнради. Кейин муддаога ўтди:

— Сув омбори лойиҳасининг хомакиси деярли тайёр, ўткоқлар. Инженер-геологик текшириш ишлари ниҳоясига етди. Энди бўлажак денгизнинг техника лойиҳасини ёзиш учун ҳамма далилларга эгамиз. Бу ишга жалб қилинган кишиларнинг бари ўз бурчини аъло даражада ўташди. Иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай, сид-қидилдан, ҳалол ишлашди. Кампирровотни ипидан-игнасиғача ўрганиб чиқишиди. Сизларни биринч ғалаба билан табриклийман, ўткоқлар!

Олдимизда янги вазифа турибди. Сув омборининг техник лойиҳасини тезроқ тушиб беришимиз керак. Уни ҳалқ, партия кутяпти. Образли қилиб айтганда, ҳозир гўё ошнинг масаллигини тайёрлаб олдик.

Биз лойиҳанинг қисмларга бўлиб, ким қайси соҳани ёзишни белгилаб чиқдик. Сув омборининг техника лойиҳасини тузида «Средаэгипроводхлопок» институтидан ташкари қўйидаги ташкилотлар қатнашади. Москвадаги В. В. Куйбишев номли инженер-қурилиши институти олимлари контрофорсли бетон тўғонни лойиҳалаштирадилар. Москва «Гидросцеппроект»— гидроиншоотларни маҳсус лойиҳалаш институти ходимлари тўғон асосини тайёрлаш, бетонлаш ишлари лойиҳасини тузадилар. Москва ВНИПИ — Бутуниттифоқ илмий-тадқиқот лойиҳалаш институти колективи гидроэлектростанцияни лойиҳаси устида ишлайди.

Тошкентдаги «Узгипрострой» — Ўзбекистон қишлоқ қурилиш ва лойиҳалаш институти колективи ишлаб чиқариш корхоналари (бетон ва шағал хўжалиги) лойиҳасини ишлаб чиқади. «Узгипрозем» — Ўзбекистон ер тузиши ва лойиҳалаш давлат институти колективи ёрдамчи хўжаликлар ва ер ишларини лойиҳалаштиради. Лойиҳа тузида Ўзбекистон Фанлар Академияси геофизика ва геология институти, «Қирғизгипропроект» — Қирғизистон сув иншоотларини лойиҳалаш давлат институтининг Ўз бўлими, жанубий Қирғизистон геология экспедицияси, «Узгипроавтодор» — Ўзбекистон Автомобиль йўлларини лойиҳалаш институти колективи ҳам иштироқ этади.

«Средаэгипроводхлопок» — Ўтра Осиё сув хўжалиги ва паҳтачилиги лойиҳалаш давлат институти зиммасига ҳам катта вазифалар тушади. Институттинг масъул ходимларидан В. М. Критский бошлиқ группаси сув омборини лойиҳалаштиради. И. А. Желнов группаси смета тузади. П. А. Гречкин группаси металл конструкция ишларини лойиҳалайди. В. П. Титчук группаси уй-жой қурилиши архитектураси билан шуғулланади. М. Е. Коротков группаси инженерлик геологик текшириш ишларини умумлаштиради. Гидрогеологик текшириш ишларини С. С. Неделькин группасига, агрономика ишларини лойиҳалашни С. П. Качинянц группасига топширамиз. Бир группа мутахассислар энергетика, автоматика, сув таъминоти, алоқа ишлари лойиҳасини тузадилар. Бу ишга П. С. Ким раҳбарлик қиласи. Ф. Ш. Мұхаммаджонов группаси гидротехника лабораторияси лойиҳасини ишлаб чиқади...

Михаил Фёдорович иш билан бўллиб кунларнинг қендан ўтганини пайқамади ҳам. Кампирровотга келганига бир ярим йилдан ошиди.

У ўзи бош бўлган бутун бир коллективни Андижондай шаҳри азимдан яп-яйдоқ тоққа кўчириб келди. Мироблар барпо этган кикинагина қишлоқни ҳисобга олмаганди, бу ерда ҳеч нарса йўқ эди. Михаил Фёдорович коллективи билан вагон уйларга жойлашгандан кейин кўпгина янги кишилар көлишиди. Уларни ишга олди, жойлаштириди. Янги ташкилот тузди, янги уйларга биринчи гиштини кўйди. Кампирровотга биринчи йўлни очдириди. Ишчилар посёлкасининг барпо этилишига сабабчи бўлди. Қатор ёрдамчи хўжаликлар курдириди. Саноат базасига асое солди. Унга Хонобод станциясидан автомобиль ва темир йўл келтириди, ва шунга ўхшаш кўп ташкилий ишларни амалга ошириди. Хулас, Михаил Фёдорович катта ишнинг биринчи бошловчиси бўлди.

* * *

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Кампирровот сув омбори номини ўзгартириш ҳақида масалани қараб чиқди ва у «Андижон сув омбори» деб аталадиган бўлди. «Кампирровотвөдстрой» қурилиш бошкармаси «Андижангидрострой» қурилиш бошкармаси деб ўзгартирилди.

Эл-юрт сув омборини меҳр-муҳаббат билан Андижон денгизи деб атай бошлади.

Олтмиш учинчи йили қурилиш бошланган маҳалда вақтинча, солярка билан ёна-диган «қўлбола» электростанция қурилган эди. У кечкурунгина ишларди. Кун-дизи ишлатишга солярка етишмасди. Подстанция қуриш масаласи ўртага кўйилди. Бир йил ўтмай янги станция қурувчиларга мунтазам нур бера бошлади.

Ишнинг поёни қўринмасди. Унга мавжуд ташкилотларнинг қурби етмаётганди. Яна иккита қурилиш-монтаж бошқармасини тузиш керак бўлди. Буни раёном ҳам, обком икаматидан қувватлади. Биринчи қурилиш-монтаж бошқармасига Андрей Иванович Ким, икканинсига Михаил Фёдорович Тарачков бошлиқ қилиб тайинланди. Орқада қолаётган участкаларга ишчан, тайратли коммунистлар кўйилди. Петр Георгиевич Петров «Андижонгидрострой» қурилиш бошқармасига бош инженер, Герман Васильевич Цой ишлаб чиқариши техника бўлимига бошлиқ қилиб кўтарилди. Бригадирлар, мастерлар, прораблар, участка бошлиқларига нисбатан талабчанлик оширилди.

Бошланғич партия ташкилотининг секретари Борис Ямницкий партиявиий-ташкилий ишларни анча кучайтирди. Коммунистларнинг авангардлик ролини анча ошириди. Мусобақага партиявиий раҳбарликни бирмунча яхшилади. Қасаба союз ва комсомол ташкилотлари ишида жонланиш сезилди. Қурилиш комсомол комитетининг аввалигি секретари Урайимжон Охуновнинг ўрнига Павел Михайлович Сухов секретарь қилиб сайланди.

Коллектив орасида меҳнат интизоми мустаҳкамланди. Экскаваторлар уч сменада, бульдозер, скреперлар иккى сменада ишлашга кўчирилди. Шу тариқа қурилиш иши оёқка турба бошлади. Янги қад кўтараётган ишчилар шаҳарчасини водопровод суви билан таъминлаш, газлаштириш ишлари бошланди. Аҳолига маший хизмат кўрсатиш ўйини очишга тайёргарлик кўриб кўйилди. Людмила Артёмовна Руденко бошлиқ бўлган илфор коллектив шағал ва бетон заводини қуришга киришди.

Навбат Кампирровот қишлоғида истиқомат қилаётган қирқ иккى хўжалик ва мавжуд сув тақсимлаш тўғонининг эксплуатация базасини кўчиришга келди. Аҳолининг бир қисми янги шаҳарга, бир қисми Андиконжон бўйига кўчирилди. Сой бўйига янги кўчалар, йўлкалар чиқарилди, замонавий уйлар қурилган эди. Янги шаҳарчага Иттифоқ деб ном берилди. Барча хонадонлар электрлаштирилди, уларга водопровод суви киритилди.

Андикон сув омбори тўғонининг асосини қазиш бошланди!

* * *

Кампирровотда катта тантана, Андикон сув омбори қурилиши бошланади. Тўғон ўзанига биринчи кубометр бетон ётқизилади!

Обком секретари Бектош Раҳимов минбар олдига келиб бир лаҳза ҳалойиққа, тўғон қуриладиган жойда бетон узатишга шай турган баҳайбат кранга тикилиб қолди. Кран филдай хартумини тебратарди. Бектош Раҳимовни ҳамма танирди. У бу ерга бир неча марта келган, ишчилар билан қадрдан бўлиб кетган эди. Обком секретари салмоқлаб гапира бошлади:

— Ўртоқлар! Бугун биз бу ерга эзгу ният билан тўпландик. Асосий қурилишини бошлаймиз. Кампирровот тарихида янги саҳифа очамиз. Бу кутлуг ишни сизлар билан биргаликда амалга оширамиз. Партия катта ишонч билдириб, ноёб иншоот қуришини топширди. Ишончини оқлашга қодирмиз, деб ўйлайман...

Гулдурос қарсаклар янгради. Обком секретари қурувчилар шаънига илиқ ва са-мимий гаплар айтди. Уларнинг кўнглигига хаяжон солди.

«Андижангидрострой» бошқармасининг бошлиғи А. Ф. Мичурин коллектив олди-да турган улуғвор вазифалар хусусида гапирди.

Шундан кейин илфор ишчилар ўзларининг дил розини айтдилар.

Ўш обласи ижроия комитетининг раиси Темирбек Кўшаев ўз сўзида бўлажак денгиз қирғиз пахтакорларининг мўл ҳосил етиштириши йўлида олиб бораётган курашига катта ҳисса қўшишини таъкидлади ва дўстлик қурилиши бунёдкорларининг ишига ривож тилади. Шундан кейин Катта Фаргона каналининг бошлиғи, республикада хизмат кўрсатган ирригатор Бузрукхўжа Усмонхўжаев, «Средазгипроводхоз» лойиҳалаш институтининг бош инженери Лев Литвак, республика мелиорация ва сув хўжалиги министри Солижон Мамарасулов ўртоқлар сўзга чиқдилар.

Бетон заводини ишга тушириш тўғрисида сигнал чалинди. «Узгловодстрой» бошлиғи Нозим Ҳамроев келажак авлод номига ёзилган мактубни ўқиди.

Ҳаяжонли даққиқалар бошланди. Партия, совет ва комсомол ташкилотларининг раҳбарлари, ҳурматли меҳмёнлар бўлажак тўғон учун бетон ётқизиладиган жойга бордилар. Бутун ҳалойиқ шу жойга интилди. Обком секретари қизгин олқишилар остида қизил лентани кесиб юборди. Қарсак, қыйқириқлар кўтарилди. Бектош Раҳимов авлодларга ёзилган мактубни махсус идиш — капсулага солди ва бетон ётқизиладиган жойга кўйди...

Биринчи бетонни келтириш ва уни қўйишга бошқарманинг энг илфор қишилари мусаффар бўлдилар. Қудратли «МАЗ» машинасини бошқарган шофёр Карим Абдухалилов бетонни краин ҳартумига илинган идишта аёдарди. Кран машинисти Николай Худоложкин «4 миллион кубометр бетоннинг дастлабки кубометри» деб ёзилган улкан идишни оҳиста юқорига кўтарди ва уни келажак авлодларга ёзилган мактуб солининг филоф устига тўқди. Тўғон асосига биринчи бетон қўйилди!

Бетон устига кетма-кет қоришилар ётқизилди. Чинакам мәҳнат «жанги» бошланған. Дастреки үч кубометр бетонни бошқарманинг ўн кишидан иборат бетончилар бригадаларининг бошлиқлари — Эгамберди Рұзиев, Кенжә Үсмонов, Абдуфаттох Мирзабеков, Евгения Умарова, Абдуғани Мамасобиров, Абдуаким Гафуров ва бошқалар ётқиздилар. Шу куни улар 160 кубометр бетон құйдилар.

* * *

1969 йил, 30 сентябрь.

Ўзбекистон Компартиси Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар совети Андижон сув омборини қуриш түғрисида қарор қабул қылди.

Партия сиёсатининг ифодаси бўлган бу муҳим ұжжат давр тақососи билан ву жудга келган эди. Гидроқурувчилар уни қурилиш суръатини оширишга даъват этувчи ҷақириқ деб қабул қындилар. Бу ҷақириқ бутун водий бўйлаб қўшиқдай янгради. Ўша куни ёк қурилишнинг барча участкаларида митинглар бўлди, партия қарори ўқиб эшиштирилди. Қарорда сув омбори қурилишида эришилган ютуқлар ва галдаги вазифаларнинг кенг миқёслари, уларни амалга ошириш йўллари ва воситалари ишлаб чиқилди.

Гидроқурувчилар бу йўл-йўриклиарни астойдил бажаришга қиришдилар. Раҳбар ходимлардан тортиб, ишчиларгача одатдагидек ишонч билан мәҳнат қилишарди. Дақиқа сайн телефонлар жиринглар, область марказидан, обкомдан, ижрокомдан, республика министрликларидан, марказкомдан раҳбарлар келиб туришар, ишнинг бориши билан қизиқишарди.

Сув омбори қурилиши зарбдор қурилиш деб эълон қилинди. Ўзбекистон комсомоли бу йирик иншоотни ўз оталиғига олди. Қурилишда олтита комсомол-ёшлар бригадаси тузилиди.

Газета ва журналлар, радио ва телевидение гидроқурувчилар ҳаётидан мунтазам лавҳалар, очерклар бера бошлади. «Совет Ўзбекистония» газетаси ўзининг бутун бир саҳифасини сув омбори бунёдкорларининг ишига бағишилади. «Водий фахри» деган умумий сарлавҳа остида берилган мақолаларда замонамиз фарҳодлари шаънига илик, руҳлантирувчи гаплар ёйтildi.

Довруғи достон бўлганлар мадҳи Учинчи қўшиқ

Улкан иншоот қурилиши қаҳрамонлик элопеясига айланниб кетди. Қўп жасур ва матонатли кишилар биринчи қадамданоқ ҳавас қўйса әрзигулик ишлар қилишди. Асрлар бўйи инсонга бўйсунмай келган бебош Қорадарё жиловланди, тош йўниб, ноёб иншоот қуришда афсонайв пахлавонлардек жасорат кўрсатишди. Иш жараённада туғилган қийинчиликларни чидам билан, қатъият билан енгишди. Образли қилиб айтганда, ҳар лаҳзада бир қаҳрамон, ҳар соатда бир стахановчи камол топди. Қўлбола денгизни яратишда довруғи достон бўлган ажойиб тақдирли кишилар ҳақида алоҳида-алоҳида ҳикоялар битишни лозим топдик.

БИРИНЧИ ҲИКОЯ

Кеч куз. Совуқдан эт жунжикади. Тоғ шамоли уувлайди. Ўрта бўй, буғдой ранг йигит совуқни писанд қилмай, қаддини ғоз тутиб, шаҳдам одимлайди. Унинг бутун қиёғасидан куч ва ғайратга тўлалиги сезилиб туриби. Камол Жалолов тош қўпорувчилар рӯпарасига келганда қадамини секинлатди. Ишчилар билан илиққина сўрашгач, тош майдалайдиган машинага тикилиб қолди. Бу машина тошни ҳайдалган ердай юмшатади. Уни бош меканин Сотиболди Ажикулов, бошқарма бошлигининг муовини Юрий Сайгаков, слесерь Александр Кончеклар яратган. Тракторнинг орқа мости-ни автоскрепернинг занжирли мости билан алмаштиришди. Механик двигатели ўрнига электродвигатель кўйиши. Тўғонга асос тайёрлашда у жуда қўл келиб қолди.

— Ҳорманг энди, Абдуаким ака.

— Бор бўлинг, Камолжон.

— Чарчаб қолмаяпсизми?

— Ишинг юришиб турса чарчамас экансан. Бузилиб-нетиб қолмаса, бу машина билан бутун Тиёншон тогини қўпориб ташлаймиз.

Абдуаким Гафуров қурилиш бешигини төбратганлардан. Бетон йўл қуришда ўзини кўрсатган. Компрессор станциясини тиклашда фаол қатнашган. Темир-бетон йўллар, ишчилар клуби, алоқа бўлими қурилишида жонбозлик кўрсатиб ишлаган. Ташаккурномалар, мукофотлар олган. Камол Абдуаким ака билан жуда инок, худди ака-уқадай. Ундан кўп нарса ўрганган. Ҳалиям иш борасида билмаганларини тез-тез сўраб, ўйларини пишибтиб боради. Абдуаким ака ҳам ундан билим ва тажрибасини аямайди.

Камол бетончилар томон юрди. У узоқлашгач, орқасидан гап болалаб кетди.

— Ҳарқатчан, абжир йигит экан, Ишга меҳр қўйган, Катталар ҳам ҳисоблашади у билан,

СУВ ДОСТОНИ

— Камтар. Баъзи ёшларга ўхшаб гердаймайди. Аҳмаджон иккови оғиримизни енгил қилди. Ҳалқоб сувни қисилган ҳаво ёрдамида йўқотиши. Үн кишининг ишини бир киши қиласиган бўлди.

— Қандай ишга ёпишса, дўндиради. Ушлаганини узуб олади. Тиришқоқ, ишчан одамларни қадрлайди.

— Камолни Камол қилган меҳнат,— деди Абдуаким ака.— Уни прорабликка тавсия қилиб янглишмабмиз.

— Нимасини айтасиз...

Камол бетончилар ҳузурига борди. Ишчилар ўраб олишди. У ҳамма билан қўл бериб сўраши, ҳол сўради.

— Ишлар чатоқ, юришмай қолди,— ҳасратга ўтди бетончи Обиджон Солиев.— Ҷодир баландлик киляпти, иситмаяпти. Қоришма қотиб қоляпти. Бунақада бетон зич бўймайди. Ишни тўхтатишга тўғри келади.

— Ҷодирни пасайтирасак бўлмасмикин?— гапга аралашди бетончи қиз Эрзал Есерканова.

— Бунга лойиҳалаш институти филиалининг бошлиғи Николай Комаров унамаяпти,— деди прораб.

— Нега унамайди? Аҳволни тушунтирайлик унга. Технологияда бетоннинг ҳарорати ёзда ҳам, қишида ҳам бир хил бўлиши кўзда тутилган. Биз бунга эриша олмаяпмиз. Бунақада тўғон мустаҳкам бўймайди.

— Ҷодир оралиғи тор. Арматура ва қоришмани блокнинг ҳамма жойига бирдек етказиб бўймаяпти,— деди Солиев куйиниб.— Бетонни тепадан келтиришга йигирма олти минут вакт кетяпти. Ишда унум бўймаяпти.

Камол бетончиларнинг арз-додини блокнотига ёзиб олди. Шу пайт кутилмаган ҳодиса рўй берди. Қаттиқ гумбирлаш эшилтилди. Тоғ силкингандек бўлди. Бир зумда ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплади.

— Тог кўчди!— деди кимдир ваҳима билан.

Одамлар бирпасда ғуж бўлиб, қотиб қолишиди.

— Ҳамма эсон-омонми?— Камол фақат шундай дея олди. У тўп бўлиб турган ишчиларга бирма-бир кўз югуртириди. Кимдир йўқ эди.

— Эрзал қани?— деди у энтиб яна.

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Эрзал! Эрзал!

Жавоб бўймади. Шағал қулаганда у қочиб улгурмаганди. Элликка яқин киши зудлик билан ҳавза ичини тошдан тозалашга кириши. Кетмон, белкурак ишлатиб бўймади. Тош парчаларни эҳтиёткорлик билан битталаб олишга тўғри келарди. Ҳамма чақон ҳаракат қилар, Эрзалнинг ҳёти қиласига устида эканлигини билар, зудлик билан куткарилмаса унинг ҳалок бўлиши муқаррар эди.. Ҳалоскорларнинг миёсида шу фикр гир айланарди.

— Мана у,— қичқирди пайвандчи Пётр Резук.

Икки харсанг тош оралиғидаги сунъий «фор»да беҳуш Эрзал ётарди. Қизнинг пешонасидан қон оқарди. Унинг кўксига кулоқ тутишди. Юраги билинар-билинмас уради. Бир оздан кейин Эрзалнинг юзига қон югурди. Умидворлик билан тикилиб турган кишиларга қараб жилмайди:

— У тирик!

Йигирма саккиз миллат вакили ўз тилида баравар: «Эрзал тирик, Эрзал тирик!» деба ҳайқирди. Бу ҳайқирикка тоғлар акс-садо берди.

Эрзал курилишга етмишинчи йилда келган. Бу ерда ҳеч кими йўқ. Ота-онаси ҳам, ака-укаси ҳам шу колектив. Ҳамма уни ўз синглисайдай яқин қўйарди.

Эрзалнинг оғизига дарҳол сув томизиши. Кейин касалхонага жўнаташиди... Камол курилишга илк қадам кўйган кунини эслади. У маҳалда тортинчоқ йигит эди. Бошлиқнинг оғизига қараб турарди. Нимани буюрса, шуни қиласарди. Ишга янги келган куни участка бошлиғи Павел Михайлович Арсетов қабул қилди:

— Исм-фамилияниг нима?

— Камол Жалолов!

— Маълумотин?

— Курилиш техникумини битирганман.

— Хунаринг?

— Бешинчи разрядли гишт терувчиман. Ҳарбий хизматдан келдим. У ерда ҳам курилишда ишлаганман.

— Сени бригадир қилиб тайинлаймиз.

— Менимий?

— Ҳа, сени,— деди Павел Михайлович Камолга табассум билан бокиб.

— Оддий гишт терувчи бўлиб ишласам, девдим.

— Кадрлар кам. Синовдан ўтган кўринасан. Қўрқма. Ёрдам берамиз,— деди участка бошлиғи унинг елкасига қўлинини қўйиб.— Генералликка интилмаган солдат, солдатми?

— Шундайку-я, тағин...

Камол бригадирликка қабул қилинди.

Аввал қурилиш билан танишди, ахволни ўрганди. Коллектив билан аҳил бўлишга ҳаракат қилди. Унинг бригадаси аммиак совутиш станцияси. пойдеворига гишт қўйди. Камол бундан хурсанд бўлди. Бу станция бетонни совутиш, қуритишига хизмат қиласди.

Камол уч ой бригадирлик қилди. Бригада аъзоларининг қувончига ҳам, ташвишига ҳам шерин бўлди. Бир киши оғриб қолса, уни сўраб, излаб уйига борди. Қўлидан келган ёрдамини аямади.

Бригадир тажрибакор кишилар билан маслаҳатлашиб, ишни қандай тезлатиш ва қурилиши арzonроққа тушириш йўлларини ахтара бошлади. Мажлисларда, ўзаро ўтиришларда дилидаги гапларни дадил айтадиган бўлди. Бригадир йигитнинг бу ҳислати ҳаммага ёқиб қолди. Уни бригадирликдан мастерликка кўтариши.

У мастерлик қилган бригада аммиак совутиш станциясида гишт териш ишларини битириб, бетон заводи қурилишига борди. У ерда катта ҳовуз қурди. Кейин уни компрессор станцияси қурилишига юбориши. Ўй-жой қуришда қатнашди. Унинг бригадаси қаерга бормасин энг юқори кўрсаткичга эришаверди.

Бу орада уни яна масъулиятлироқ вазифа — прорабликка ўтказиши. Илгари у бригада ҳақида ўйларди. Энди бутун қурилишни назорат қиласди, смета-лойиҳа хужжатларини синчковлик билан ўрганиб, мастерларга топшириклар беради. Зеҳни ўтирийт бу лавозимда ҳам яхши ишлади, бурчени садоқат билан ўтади. Ўша кезларда Андикон паҳтачилик институтининг сиртиқ бўлимига ўқишига кирди.

Бир куни Камолни бошқарма бошлиги ҳузурига чакириди:

— Сизга мұхим топшириқ бор. Нима десиз?

Прораб йигит ҳушёр тортди. Ҳудди минбарга чиқадигандай ёқасини тузатди.

— Гап бундай, Камолжон, сизга катта прорабликни берамиз. Тўғонга асос тайёрлайсизлар, бу иш қанчалик мұхимлигини биласиз. Блоклар бетон ётқизишига тайёр туриши керак...

Бетон ётқизишига жой тайёрлаш осон эмас. Блок тайёр бўлгач, уни геолог текшириб кўради. Тошнинг дарз кетган жойи бор-йўқлигини аниқлайди. Шунга қараб тавсиянома беради. Тўғон асоси геолог айтган чуқурликда қазилгандан кейин ишчилар тош қўйкўмларини супириб олиб, бетон ётқизиладиган жойни юваб тозалашади. Тўғон асоси тайёр, дейилгандан кейин ҳам иккинчи текшириш ўтказилади. Сўнг бетон ётқизишига ижозат берилади.

Бошлиқ Камолга ана шундай сермашақкат ишни таклиф қиляпти. Нима десин?

— Бўпти! — деди Жалолов узоқ ўйлаб ўтирамасдан.

Бошлиқ уни осон кўндиргани учун хурсанд бўлиб кетди, қучоқлаб олгиси келди.

Камол эртасигаёт янги ишни қабул қилди. Йигирма биринчи секцияни бетон ётқизишига тайёрлади. Лекин бу гал иши бирмунча оғирроқ бўлди. Ўзининг айтишича, иши юришмади. Геологлар нуқсон топиши, бу ерда илгари маълум бўлмаган ёриқ борлигини аниқлашди. Камол буни кўрмай қолгани учун ўзини-ўзи койиди. У бошлиқ участка коллективи йигирма биринчи секцияни янга кавлай бошлади. Эни олти метр, узунлиги саккиз метр чукур қазиш ҳақида янги топширик олди. Бунинг учун кам деганда бир юз қирқ тўрт кубометр тош қўпориш керак бўларди. Ишчан коллектив топширикни аъло даражада уddaлади.

Комсомол секретари билан Камол ўша куни яна бир қанча масалалар ҳақида фикрларди. Режалар тузиши. Комсомол ёшларни кўпроқ қурилишига тортиш, маҳаллий кадрларни кўпайтириш устида гапириши. Касалхонага кириб, Эрзалдан хабар олиши. Эрзал кўзини очиб, жилмайди, уларга миннатдорчилик билдириди.

ИККИНЧИ ҲИКОЯ

Туш маҳали, қуёш тиккага келиб қолган эди. Эшикдан соч-соқоли бодроқдек оппоқ бир чол руҳсат сўраб кирди. Қурилиш бошлиги ўрнидан туриб, у билан сўрашди. Кейин деразаларни очиб юборди. Дим хонага иссиқ ҳаво кирди. Иброҳим бува курсига чўкди. Рўпарада Ленин бобонинг сурати, унинг ёнида Андикон сув омборининг макети, ҳарита осиёлик, Шкаф, тувақда гул. Хонанинг ўртасида катта стол, курсилар... Учта телефон.

Бошлиқ чойнакдан чой қуйиб меҳмонга узатди, унга диққат билан разм солди. Иброҳим бува доғ чойни босиб-босиб ҳўплади. Оппоқ яктак, лозим унинг баланд гавдасига хўп яратшган. Белида чорси, бошида дўпли, юзидан қон томади. Истараси иссиқ. Сўзлаганда унинг коши хиёл кўтарилиб, тим қора кўзларида аллақандай ўйчанлик ва донолик барқ урйб туради.

Отанинг алл қоматига бошлиқнинг ҳаваси келди.

— Менга гапингиз борми, отахон?

— Ҳа, Андикон районидаги «Ленинград» колхозидан келдим. Ёшим етмишда. Иброҳим Майлаев дёса, кишлоқда мёни ҳамма танийди. Зерикиб қолдим. Шу, сизларда ишласам, деб келувдим.

Иброҳим отанинг дадиллиги бошлиққа ёқиб қолди. «Кексайганида шундай бўлса, ёшлигига Фарҳоднинг ўзи экан-да» деган ўйни ҳўнглидан ўтказди. Кейин:

— Бизда сиз бол иш йўқ, оқсоқол,— деди бошлиқ кулимсираб.— Иш оғир, жуда оғир.

— Майли, менга бари бир!

Бошлиқ нима дейишини билмай қолди.

— Қоровулликка оламиз!

Кулиб турган чолнинг чеҳраси бирдан ўзгарди. Қаттиқ хафа бўлди. Аъзои баданидан совуқ тер чиқиб, титради.

— Кўлидан иш келмайди деб ўйлајпизми! — деди Иброҳим бува энтикиб.— Ҳали кучдан қайтганимча йўқ. Ёшлар билан беллашгани келдим. Ишламасдан туролмайман, ўрганганман. Қоровуллик ҳам иш бўлтими? Қурилишда ишлашим керак.

Иброҳим бува Андижон сув омборига бораман-у, эртасига ёвни шимариб ишга тушиб кетаман, деб ўйлаганди. Унинг айтгани бўлмади. Бошлиқ уни писанд қилмади. Иброҳим бува буни кутмаган эди. Гангид қолди. Орадан ярим соатча ўтгандан кейин кабинетдан таъби тирриқ бўлиб чиқди.

Эртасига Иброҳим бува яна Советободга борди, тагин Андижон сув омбори қурилиши бошқармасининг бошлиғига учради. У: «Қоровулликдан бошқа иш беролмайман. Кекса одам қийналиб қоласиз», деб яна сўзида турби олди. Бу гап Иброҳим бувага қаттиқ ботди, алам қилди. Кўнглидаги бир ғашлик икки бўлиб, обкомга учради. Уни ўша пайтдаги обкомнинг биринчи секретари Бектош Раҳимов қабул қилди.

Иброҳим бува бошидан ўтган воқеаларни батафсил сўзлаб берди. Ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига туғиб юрган дардини бамайлихотир, тап тортмасдан айтди:

— Андижон сув омбори қурилишида ишламоқчийдим. Бошлиғи унамаятти. Сиз айтинг, мени ишга қабул қилсан. Ҳақ тўламаса ҳам майли. Саксон сўм пенсия оламан, рўзгоримга етиб ортади..»

Обком секретари Иброҳим буванинг гапларини жуда қизиқиб, хурсанд бўлиб эшилди. Унинг раъйини қайтармади, руҳлантириб юборди:

— Ҳимматингизга балли, отаҳон. Қурилишга сиздақа мўътабар одамлар керак. Одам кўшаман, сизни шу бугуноқ ишга жойлаб келади,— деди.

Иброҳим бува сўюниб кетди. Унга қандай миннатдорчилик билдиришни билолмай қолди.

Ота обком ҳодими билан Советободга қош қорайганда кириб борди. Уларни бошлиқнинг ўзи кутиб олди. Аллакимга кўнгирок қилди. Бир оздан кейин хонага новча, озғин, ажин юзли, сапсари одам кириб келди. Унинг силлиқ қилиб тараалган сочи ҳам, қалин қоши ҳам, ўсиқ киприкли ҳам сарип эди. 1-қурилиш-монтаж бошқармасининг бошлиғи Виктор Николаевич Фофанов шу киши экан.

— Иброҳим бува иш сўраяпти. Бетончилликкә олинг.

Виктор Николаевич қаршисида ўтирган кишига ҳайрат билан тикилди. Иброҳим бува «ишончни оқлайман», дегандек, қаддини ростлади, белбоғини маҳкамроқ боғлади. Ётоқ масаласида тортишув бўлди. Унга алоҳида уй ваъда қилишди. Ота «кампирим бу ерга келмайди», деб кўнмади.

— Уйлантириб қўямиз,— деди Фофанов ҳазиллашиб.

Хонада кулги кўтарилиди. Отанинг иссиқ-совуғига қарайдиган, кийимларини ювиб берадиган одам керак эди. Шу тортишувнинг устига участка бошлиғи Камол Жалолов келиб қолди.

— Бизникида тура қолсинглар, уйимиз кенг,— деди Камолжон.

Ота рози бўлди. Камолжон Иброҳим бувани дарё бўйидаги бинога бошлаб борди. Алоҳида битта хонани бўшатиб берди. Камолжоннинг хотини ҳам бағри кент жувон эди. Иброҳим бувани худди ўз отасидек илиқ қарши олди: «Тортинмасдан, ўз уйингиздагидек тураверинг, Қизингиздек кўриб, бемалол иш буюраверинг, ҳар доим хизматингизга тайёрман!».

Иброҳим бува ётоқдан кўнгли тинчигач, Андижон сув омбори бунёд этилаётган жойга борди. Иш жойини кўришга ошиқди. Камолжон участкасида, Обиджон Солиев бригадасида ишлайдиган бўлди.

Обиджон бутун йигит, ишга канадек ёпишади. Ёш бўлса ҳам ишнинг паст-баландини беш кўлдек билади. Ҳар доим иш устида. Мукофотга «Москвич» олган. Ёш бригадир Иброҳим буванинг назаридан ўтиб қолди. У ичиди: «Шунақа олов йигитлар билан ишласанг, ёшарип кетасан» деб қўйди.

Тўғон қурилишида бетон ётқизишдан олдин жой тайёрланади. Бунинг учун тошнинг бир қават, икки қават пўстини шилиб олиш керак. Чунки, тўғнинг зилзила таъсирида дарз кетган катлами олиб ташланмаса, тўғон мустаҳкам бўлмайди. Бригадага топширилган бир ярим гектар жойни эгаллаб ётган тоғ бағрини ўйиш осон ишми?! Тош қўйториш қўрилишдаги энг оғир ва мурakkаб ишлардан бири. Обиджон бригадаси худди шу иш билан маштуб экан. Иброҳим бувани ҳам шу участкага қўйишиди. Ота беҳад хурсанд эди. Аввал қўйорилган тўшни бейлукракда тўллаб, уни пешма-пеш машинага юклаб турди. Тош қўйорувчиларга иш кўлламини очиб берди. Бир-икки кундаёқ ишнинг ҳавосини олди. У ёқ-бу ёққа қарамай ишлади. Иброҳим бува бу орада Холдорбой Назаров деған қўрғиз башара киши билан сирдош бўлиб қолди. У қурилишда анчадан бери ишларкан, икки ўғли докторликка ўқиётганниш. Иброҳим бува янги танишига бир куни ёшлардек:

— Мен билан мусобақалашасанми? — деб қолди.

Назарёв ўйланниб ўтирмади. Ота билан қўй олишди. Бу гап довруқ бўлиб кетди. Иброҳим бува оғизга тўшди. Бу мусобақага Тўя лақабли новча йигит — Сойибжон Маматкулов биринчий бўлиб қўшилди. Йўлдошбой Сатимов, Аҳмадилло Мамадраҳимов,

Исмоил Турдиохунов каби ёшлар ҳам Иброҳим бува билан беллашиш учун майдонга чиқишиди. Мусобақа кундан-кунга авжига минаверди.

Бир куни Иброҳим бува бригадирнинг йўлини тўсиб: «Ўғлим, бу ишинг менга маъкул бўлмади», деди.

Бригадир кетмоқчи шекилли, деб кўркиб кетди.

— Оғизга тушиб қолдингиз, қандоқ бўларкин, отахон?!?

Ота бригадирнинг кўнглидагини пайқаб мийигида кулди.

— Кетишини ҳаёлимга ҳам келтирганим йўқ ўғлим. Мени тош қўпоришга ўтказгина демоқчиман.

Бригадирнинг кўнгли ўрнига тушди.

— Уриниб қоласиз, тош қўпорувчи механизми жилдириш қийин, йигирма беш кило.

— Майли, кучимни бир синаб кўрай.

— Ундан бўлса Камолхон ака билан маслаҳатлашайлик-чи, кўнармикин?

Участка бошлиғи отанинг қайсарлигини биларди. Шунинг учунми, дарров рози бўлди.

Иброҳим бува янги ишга ўтди. Отанинг ишига бирор ҳайрат, бирор ҳасад, бирор ҳавас билан қаради. Эшитган одамнинг бунга ишонгиси келмасди: «бўймаган гап, шарти кетиб, парти қолган чолнинг қўлидан нима иш келарди», «бузоқнинг юргургани сомонхонагача», «эртагаёқ ҳуржунини кўтариб жўнаб қоя, ажаб эмас».

Ота гапларга кулоқ солмади, тинимсиз тош қўпаверади. Ёшлардан ортда қолмади. Йиғилишларда номи тилга олинадиган бўлди. У кўп иш қилди. Бир йиғилишда обком секретари унинг хизматларига катта баҳо бериб: «Иброҳим ота қурилишда энг зўр куч... Отанинг ҳиммати ёшларни жасоратга отлантириб юборди», деди.

Бир кун одамлар орасида гап юриб қолди: «Иброҳим бува ваъз айтармиш!» Унинг ўзи бундан бехабар экан. Маълум бўлишича, яқинда катта йигин бўлиб, унда отага сўз беришаркан. Отанинг ваъз айтиши шартмикен? Шарт. Мана қурилишга келганига ҳам анча бўлди. Лекин унинг насл-насабини ҳеч ким билмайди. Бирор: «Ота ўзини кўрсатмоқчи», деса, бирор: «Кампира билан аразлашиб келган экан» дейди. Яна бирор: «Аломат одам, юрагида ўти, кўкрагида ёли бор экан, унинг қилмиши бир ўйин, бу — меҳнат ўйини», дейди.

Аслида отанинг ҳаёт йўли бир тарих. У йиғилишда ана шу тарихни тўлиб-тошиб сўзлаб берди...

Ёш Иброҳим қишлоқда ўсади. Эсини таниганидан бери меҳнат билан дўст тутинди. Қўлидан кетмон тушмади. У кетмон урганда ер ларзага келарди. «Иброҳим кетмон» номи билан машхур бўлди. Шўрога аъзо бўлиб, колхоз тузилган маҳалда: «кернинг киндингини сугириб оламан», деган ҳам шу Иброҳим Маллаев бўлади. У колхозга яrim газли битта кетмон билан кирган. Босмачилар билан айиқдек олишган, уларни қишлоқдан тирқириатиб кувган. Дастреб колхоз ташкилий жиҳатдан заиф бўлган. Уни мустаҳкамлашда Иброҳим дўстлари қатори ўзини ўтга-чўққа урган. Ишни қандай қилиб яхшилаш йўлларини ўйлаган. Ўшанда ҳам кетмон йўлдоши бўлган. Звено бошлиғи, бригадир, раис бўлганида ҳам елкасида кетмон билан ўрган. Маллаев Андижон районидаги «Қизил Октябрь» колхозига икки йил раислик қиласа, яна бир иш кўрсатган. Колхоз аъзоларини тўплаб, «хўжаликни бошқариш енгиллик қиласи» топти. Менга кетмон тузукка ўхшайдиг, деган. Унинг тантлилигига бутун қишлоқ тан берган. Лекин уни раисликдан бўшатишмаган.

Катта Фарғона канали қурилишида Иброҳим Маллаев афсонавий қаҳрамон Дўнай полвон Дўстматов билан мусобақалашган. Маллаевчилар 45 кунлик ишни 14 кунда дўндиришган. Маллаевнинг ўзи кунига икки норма иш бажарган. Беш минг кишилик катта йигинда ваъз айтиб, ҳаммани юксак меҳнат унумига эришишга чақириган. Унинг ватанпарварлик ташаббуси бутун канал қурилиши бўйлаб, қанот ёзган. Маллаев партияга ўшанда ўтган. Ҳукумат унга канал қурилишида яхши ишлагани учун Ленин ордени берган. Михаил Иванович Калинин олий нишонни топшираётib, Маллаевни қизғин табриклиган.

Фарҳод ГЭСи қурилишида ҳам Иброҳим Маллаевнинг қўли бор.

Унинг ишлари шу йўсинда борарди. Маллаев бир куни радиодан «куруш бошланди», деган гапни эшитиб қолди. «Ундоқ бўлса тезроқ фронта бориб, душманнинг додини берай», деб обкомга жўнади, раисликдан бўшатишни сўради. Обком секретари Бакулин кўнмади: «фронт орқасини мустаҳкамлашда сиздақа фидокор, қобилиятли раҳбарлар керак, шу ерда ҳам кўп иш қилингиз, ҳалқа катта фойда келтиришингиз мумкин», деди.

Иброҳим қишлоқка бўшашган ҳолда қайтди. Ҳалқни йиғиб раисликни топширмоқчи бўлди. «Бўшатадиган раисимиз йўқ», деди ҳамма бир овоздан. Маллаев ҳарбий комиссариатга «тезроқ армияга жўнатинг», деб ариза ташлади. «Сабр қилинг, вақти соати билан чақирамиз», деган жавоб олса ҳам аҳдидан қайтмади. Кўп юргурди. Ниҳоят 1942 йилнинг охирида армияга бориши учун чақириқ қозози олди.

Маллаев фронтнинг олдинги участкасида душманга қарши мардона курашаётган ўқчи полкининг миномётчилар ротасида хизмат қилди. Кейинчалик бу полк гвардиячилар полкига айланди. Полк Киев, Харьков шаҳарларини душмандан озод этишда қат-

нашди. Гвардиячи сержант Иброҳим Маллаев Днепр дарёсини кечиб ўтишда жонбозлик, кўрсатди. Дарёнинг ўнг қирғоғига ин курган душман совет жангчиларини соҳилга яқинлаштиримай қўйди. 208-полк артиллериядан ёғдирилган ўтнинг панасида дарёга паром кўпrik курди. Ўнг соҳилга ўтган пиёда аскарлар фашистлар билан қаттиқ жанг қилди. Олишув чўзилиб кетди. Тўққиз кун уруш бўлди. Олдинги окопда турган ўн бир жангчидан бир киши омон қолди. У Иброҳим Маллаев эди. Отишма тұхтади. Маллаев эмаклаб окопдан-окопга ўтди. Улганларнинг курол-яроғ, ўқ-дорисини тўплади. Окопнинг бир жойига пулемёт, бир жойига автомат, бир жойига граната қўйди. Душман куч тўпләтган эди. Кўп ўтмай жанг бошланди. Маллаев душманни чалғитиш учун гоҳ автоматдан, гоҳ пулемётдан ўт очиб турди. Улар қумурсқадек ёпирилиб келганда граната ташлади. Немис пиёдаларини, танкларини соҳилга йўлтади. Уч соатдан сўнг полкдан ёрдам келди. Маллаевнинг номи тилларда достон бўлди. Уни газетада мактаб чиқиши. Кўмандонлик у туғилган қишлоқка раҳматнома йўллади. Иброҳим Маллаева учини даражали «Шуҳрат» ордени берилди.

Гвардиячи сержант Польша, Чехословакия, Болгария, Венгрия, Австрия халқлари ни фашист газандаларидан озод қилиш учун олиб борилган жангларда қатнашди. «Жасуслиги учун», «Венани озод қилгани учун» ва бошقا жанговар медаллар билан нишонланди.

Урушдан соғ-саломат қайтиб келган Иброҳим Маллаев яна ўз колхозида мардо на меҳнат қила бошлади. Андижон районидаги Рокоссовский номли колхозга раислик қилди. Ҳар йили планини учма-уч келтириб юрган колхоз, уни ошириб бажарди. Маллаев уч йил раислик қилгач, қирқ саккизинчи йилдан то олтмишинчи йилгacha сурункасига ўн икки йил бригадир бўлиб ишлади. Бригадирман деб ўтирмади; аъзолари билан баробар кетмон чопди. Паҳтадан юкори ҳосил олди.

Ҳалол меҳнат унга обрў ва шуҳрат келтириди. У Бутуниттифоқ Ҳалқ Ҳўжалиги Ютуқлари кўргазмасининг Кумуш медали билан мукофотланди.

1960 йилда Иброҳим Маллаев пенсияга чиқди. Лекин колхоз ишида «каралашиб» юрди...

— Мана қурилишга келганимга ҳам анча кун бўлиб қолди,— деди Иброҳим бува.— Оч қолиб, қорин тўйғизгани, пул топгани келганим йўқ. Еганим олдимда, емаганим кетимда. Зориқсан алпомишдек ўғлим Тўланбай бор, қарашиборади. Шопир, машина минади...

Катта қурилишда ўрним бор. Андижон сув омборидек улкан қурилишда ҳам қатнашай дедим.

Бу ерда ҳайбатли кранлар, ақл бовар қилмайдиган машиналар! Аслида-ку, кранчи Тоҳиржон бор-ку, Тошматов! Ўшанга шогирд тушгим бор. Барака топкур, файратли бола экан, «Менга шогирд керакмас, бутун нонимни яримта қилмайман», дейди. Қандини урсин, азамат!

Отанинг самимий, ёқимли сўзлари қарсаклар билан бўлинниб турди. Залда қувноқ ғовур, кулаги кўтарилиди. Иброҳим бува руҳланиб кетди. Унинг кўзларида қувонч балқиди.

Атрофга бир қараб олиб, яна сўзида давом этди:

— Қурилишнинг дарди қаерда, китиғи қаерда экани ҳаммамизга аён. Ишимизнинг мазаси йўқ. Тошбақа юриш қиляпмиз. План бир ой тўлса, бир ой тўлмайди. Бу нима деган гап? Бутун мамлакат кўз тикиб турса-ю, биз имиллаб юрсак. Гуноҳкор одамдек, қаддимизни ғоз кўтариб юра олмаймиз, катта йигинларда писиб кетамиз. Бир ишга қайта-қайта қўл урамиз. Бу, назорат, талабнинг бўшлигидан, масъулиятни тўла ҳис этмаслиқдан.

Ойликни вақтида ололмай юрганлар бор. Бу қанақаси! Бўғолтири, кастир тезрок қимирласа бир жойи камиб қоладими! Бу ҳам ишнинг боришига таъсир этади. «Қорни тўқнинг қўли шўх» деган гапни эшитганмисиз? Бўш қоп тик турмайди. Уялмай-нетмай уддабурро кадрлар кам, дейишади-я! Кадр-кадр дейсан. Бу, кадр дегани осмондан саланглаб тушмайди-ку! У меҳнатда туғилади. Мана, бизга қарашибори Москва, Ленинграддан не-не инженерлар, Асака ва Андижондан меҳнатда тобланган 30 та слесарь келди. Уларнинг ёрдамидан тўлиқ фойдаландикми? Йўқ.

Иш маҳалида лақиллаб ўтирадиганлар озми? Гапни кавласанг гап чиқади. Нега шунақа тепса тебранмас одамларнинг пўстагини қоқмаймиз. Ҳар ким ўз юкини ўзи кўтарсин-да. Бу ерда бетон заводи ҳақида кўп гапирилди. Бетон бизга сув билан ҳаводек зарур. Шуни била туриб бетон заводи қурилишини беш йил чўздиқ. Уни ҳалиям тўла битказганимиз йўқ.

— Ишимизда қаттий интизом бўлишини истардим,— деди Иброҳим бува куйиниб.— Ҳар бир ишни ўзинингина эмас, касбдошини ҳам ўйласин. Бавзан бир бригада кранни ишга тайёрлагунча бошқалар кутиб қолади. Ахир, қурилишда ҳар бир соат қимматли-ку? Кранчи ишга илгарирор келиб, кранни юргизиб ишга таҳт қилиб турса ҳақи кетадими? Мен ҳар доим шуни ўйлайман. Иш вақтида бир-биримизни қўлимизни ушламайлик-да.

Партия ва ҳукуматимиз қурилишни тезлаштириш ҳақида икки марта қарор қабул қилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари, КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига кандидат Шароф Рашидович Рашидов

ҳар гал Андижонга келганида ҳолимиздан хабар олиб түриди. Нима десак, муҳайё. Шу ғамхўрлик, меҳрибонликка яраша ишлайлик-да, ўртоқлар...

Иброҳим бува дилидаги бор гапни тўкиб солди. У гёे арининг уясини қўзиб қўйди. Курувчилар бирин-кетин сўз олиб, камчиликларни рўйи рост айтib ўтдилар, уларни қандай тугатиш йўлларини кўрсатдилар. Айрим раҳбарлар ўртасидаги келишмовчиликлар хақида гап бўлди. Бошлиқ охирги сўзида буни дангал тан олди...

Иброҳим буванинг айтганлари оғиздан-оғизга ўтди. Танқид, тўғри сўз ўз натижасини берга бошлади...

УЧИНЧИ ҲИКОЯ

Бетончилар тўғоннинг икки секциясини бетон қўйишга тайёрлаб, геологларнинг келишини кутиб, дам олишга ўтиришди.

— Шунча меҳнат қилдик, ҳали уларга маъқул бўладими, йўқми? — деди улардан ўрта яшар бирори.

— Ҳа, қилдан қийиқ топишади улар,— деди ёшроғи.

— Шундай деймиз-у, улар ҳам вазифасини ҳалоллашади-да.

— Ўтган сафар эсингиздами. Қоядан жиндек ёриқ топиб, қанча меҳнатимизни чиппакча чиқаришганди.

Ўрта яшар ишчи жавобга энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, кимнингдир «ана, келишяпти» деган хитоби эшитилди. «Акрам геолог ҳам бор», деб қўшиб қўйди, ҳалиги овоз. Тоғ тепасида геологлар кўринди. Улар аста-секин тушиб келарди. Бетончилар сукти сақлаб кутиб турди. «Акрам геолог» деб алоҳида тилга олишларига сабаб текширувчиларнинг энг тажрибали, энг қаттиқўли шу Акрамжон Абдураимов эди.

Ўтган кунни қанчадан-қанчча меҳнат билан қўйилган бетонни ҳам брак қилган шу йигит эди. У кетгандан кейин бетончилар ўзларича нолиб-нолиб, уни анча-мунча фийбат ҳам қилишганди!

— Унга нима, меҳнат қилиб қўли қаварибдими! «Брак» дейиш осон.

— Кечагина кўча чангитиб юрган бола бугун бизга ақл ўргатиб юрса-я! Тавба!

Бу гап Азизахон қулогига етганида у ҳам эрини койиган бўлди:

— Одамлар шунча меҳнатига кўйиб қолаверадими? Кўпчиликни оғринтириб нима қилардингиз?

Акрамжон хиёл кулди. Кейин жиддийлик билан деди:

— Тушуниб туриб, сиз шундай дессангиз, бошқалардан ўпкаламасам ҳам бўларкан-да! Бир мен эмас, барча геологларнинг иши бу. Хато қилдик, тузатдик. Ахир минг йиллаб турадиган иншот. Озгина дарз қолса ҳам сув сизиб-сизиб, бора-бора тўғонни емириб ташлайди. Оқибатда бутун юртни вайрон қилиши мумкин. Ахир бунга йўл қўйиб бўладими!?

Ҳа, минг йилнинг жавобгарлиги, бутун юрт ташвиши бор, мана шу Акрамжоннинг «брак» деган бир сўзида.

Бу хато озмунчага тушмайди. Озгина беларволик давлатнинг анчагина маблағини кўкка совуради. Бунга Акрамжон ўзини ҳам айбдор деб биларди. У шу топда нимагадир ёшлигини эслаб кетди. У Бекобод кўчаларини чангитиб, тойчоқдек беозор ўсган. Болаликкни эмана етсинг. Унда ташвиш ҳам, ғам-алам ҳам, масъулият — вазифа ҳам бўлмайди. Акрамжон болалигига шўй эди. Лойдан ўй куриб, атрофига қўргон айлантиришни яхши кўрарди. Гоҳо, дадасига мақтаниб қоларди:

— Менинг уйимни кўринг,— дерди ғурур билан.

Дадаси бўлса:

— Дурадгр уста бўласан шекилли,— дерди мароқланиб. Сўнг маъқуллаб:

— Усталик ҳам яхши хунар,— дерди ўзича.

Кейинча Акрамжон бу ўйинни ташлаб, олис-олислардаги қорли кулранг тоғларга узоқ-узоқ тикилиб қарайдиган, ўша чўққиларга боргиси келадиган бўлди. «Ўша тоғлар бағрида нималар бор экан?» деган ўй-хаёл унга тинчлик бермасди. Бу орада у ўрта мактабни битирди.

— Энди, нима қилмоқчисан, ўғлим? — сўради ота.

— Ўқийман. Ўртоқларим Тошкентга кетишяпти. Мен ҳам бораман.

— Қайси ўқишига кирасан?

— Геолог бўлмоқчиман.

— У қандай ўқиши? — ҳайрон бўлди отаси.

— Кон топаман,— уқтириди Акрамжон.

— Кон?! — Ишонқиромади онаси.— Хазинами?

— Ҳа, хазина онаси, ўғлинг хазина топади, уйингни тиллага кўмади,— деди Акрамжоннинг дадаси ҳазиллашиб.

Бу — уларнинг рози бўлгани эди. Акрамжон онаси ёпиб берган ёғлиқ кулча, туршак, шафтоли қокини сумкага солиб Тошкентга жўнади. Университетнинг геология факультетига кирди. Йиллар кетидан йиллар ўтди. Акрамжон университетни битирриб, Марказий Қизилкўмга йўлланма олди. У ерда бир йил ишлагач, партиянинг, Ўзбекистон комсомолининг чақириғига биноан кўнгилли равишида Андижон сув омбори курилишига келди.

Дастлабданоқ Акрамжон зўр иштиёқ билан ишга киришди. Аввалига тоғ жинсларининг емирилиш, нураш хусусиятларини ўрганди. Йўл лойиҳасини кўриб чиқди. Йўлнинг кесим кўринишларини тузди. Ҳадемай, бульдозерлар тупроқ-тош суреб йўл оча бошлади. Бироқ иш илгари босавермади.

Унинг ишга пишиклиги, сўзини билиб айтишлиги дастлаб шу ерда билинди. Курилаётган йўл бир ерда катта тошлоқча дуч келди. Кучли булдозерлар ҳам бу ерда «чумоли юриш» қилиб қолишиди.

— Портлатиш керак,— Акрамжон қатъий қарорга келди.

Бу фикрга кўпчилик қарши чиқди. Улар тоғ жинсларни бўшаб, сурилиши мумкинлигини, оқибатда ортиқча чиқим бўлишини айтишди. Акрам дорини қамроқ қўйиб бу ишни амалга ошириш мумкинлигига ҳаммани, шу жумладан, бош геологни ҳам кўндириди.

Портлаш рўй бергандан кейин Акрамжоннинг ҳисоб-китоби тўғри чиққанлиги аниқланди.

— Биринчи қадамингиз қутлуғ бўлди. Балли, Акрамжон!

Бош геологнинг табриги унга далда бўлди. Тоғ ён бағридаги биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи, бешинчи поғона йўллар битди. Олтинчи, еттинчи, саккизинчи поғона йўлдан машиналар ўрмалади. Тўқсон, юз метр баландликда экскаватор наъра тортиди.

... Акрамжон иш билан овора бўлиб Жалолобод томонга, тўғрироғи Бекободга ота-онасини кўргани боролмаган эди. Бугун вақт топди. Онаизор кўзига ёш олди, ўпкалади, ота уни юпатди. Гинахонликдан кейин Абдураим ака сўради:

— Ҳалиям йўл куряпсанларми?

— Бошақ ишга ўтдим. Тўғон қурилаётган жойнинг геологик тузилишини ўрганишмиз. Лойиҳа тузилган маҳалда ҳам ўрганилган. Лойиҳани амалга ошириш жараёнида ҳам текшириб кўришга тўғри келяпти. Етти ўлчаб бир кесмасак бўлмайди-да.

— Бу иш шунақа қийинми, ўғлим?— қизиқинди ота.

— Ҳа, дада, қийинчилигидан ташқари масъултига оғир. Тўғон тикланаётган жой ниҳоятда мустаҳкам бўлиши керак. Борди-ю, тўғон остида қоладиган яхлит қояда қилдек дарз кетган жой қолса, ўша жойдан сув сизиб ўтади. Эллик йилдами, юз йилдами, қаҷон бўлмасин ана шу жой аста-аста катталашиб, тўғонни емириб кетиши мумкин.

— Вой-бўй, шу ёғини ҳам ўйлаймиз дегин, ишинг оғир экан, ўғлим,— тан берди ота. Ўшанинг учун бот-бот келолмас экансан. Ўзимча хафа бўлиб юрардим. Майли, кечирдим... Бўёғига ҳам эҳтиёт бўл. Ишқилиб ўзингга пишик бўл, ўғлим. Ҳар ишни бошликларинг, ўртоқларинг билан бамаслаҳат қил.

Акрамжон қўйнидан КПСС XXIV съездси директивалари босилган газетани олиб ўқиди: «...Андижон сув омбори қурилиши жадаллаштирилсун».

— Катта гап бу, дада. Энди ишимиз юришиб кетади. Республика партия ва ҳукумати қурилишини ўз оталигига олган. Шароф Рашидович Рашидовнинг шахсан ўзлари ишимишни кузатиб, йўл-йўриқлар бериб туриби. Ҳал қилиниши қийин бўлган масалаларни ҳал қилиб бераёттир.

Кече Ўзбекистон ССР Мелиорация ва сув хўжалиги министри Солижон Мамарасулов келди. У киши илгариям Шароф Рашидович Рашидов билан қурилишга кўп келган.

Абдураим ака ўғли билан узоқ гаплашиб ўтириди. Унга анча насиҳат қилди. Акрамжон ота-онасидан хотиржам бўлиб, қурилишга қайтди...

Акрамжон тўғон асосини ўрганиш ва лойиҳасини тузишда иштирок этганини эслади.

У энди геология группасига бошлиқ. Бош геологнинг муовини.

Қурилишдагилар уни ёшлиги учун исмими айтиб чақиришади. Ёш бўлса ҳам ҳурмати борлиги учун исмии ёнига касбини қўшиб «Акрам геолог» дейишади.

Мана ҳозир каттадан-кичик унинг оғзиға қараб туриби. Унинг баҳоси— энг мӯътабар ҳисобланади. Бир оғзи «бўлади», деса бас. Тош қўпорувчилар «ура» деб тоғни бошларига кўтаришади. Лекин Акрам геолог «бўлади» демади. Кутимлагандан унинг пешонаси тиришди. Геология бўйимининг бошлиғи Виктор Ивা�нович Малютинга алланима деди. Малютиннинг авзойи бузилди. У ҳам блокка тайёрланган жойни қайта-қайта кўздан кечирди. Бошини чайқади.

— Үн саккиз, ўн тўққизинчи секциянинг иккинчи, учинчи бўлакчаларидаги қоя дарз кетган,— деди Акрам геолог.

Бу гапни эшитиб ҳамманинг юрагига ғулу тушди. Бу аҳволда бетон ётқизиб бўлмайди. Демак, бетон қўйиш иши бир неча ой кечикади.

Геологлар дарз кетган жойнинг эни, бўйини аниқлашди. Тағин минг кубометр тош қўпориш керак, деган хulosага келинди.

Акрам геологнинг иш кунлари шу тарзда давом этди.

ТЎРТИНЧИ ҲИКОЯ

...Обиджон иш билан илгаригидан кўпроқ банд эди. Бу мўмин ва мулойим одам хилма-хил хизматдан бўйин товламади. Пармакашликдан бетончиликка, бетончиликдан мастерликка ўтди.

Ишнинг энг қийини тоғни қўпориб тўғон пойдеворини тайёрлаш. Салкам иккита гектар майдондаги тошни беш-ўн метр йўниб олиш зарур деб топилган. Бунингсиз

мумкин эмас. Иш кўлами шу қадар катта ва мураккабки, уни бажариш игна билан қудук қазицдек мушкул. Тўғон метиндек мустаҳкам бўлиши учун тошни портлатмасдан кўл кучи билан кўпориб олиш керак. Бутун куч тўғон ўзанига ташланса ҳам иш илгари босмайди.

Зарбдор бригадалар тузилиди. Шундай бригадалардан бирига Обиджонни бошлиқ қилиб юборишиди. Бригадада Обиджоннинг ўзи билан беш киши: Эгамберди Рўзиев, Нуриддин Мирзаев, Йўлдош Сатимов, Ахмаддилло Маматраҳимовлар иш бошлади. Барни тош ўйни «сир»ларини беш қўлдек билади.

Тош кўпориши ишлари Солиев ҳаётида муҳим ўрин тутади. У бу оғир ишни жуда яхши кўради. Бригадир сифатида ташкилотчилик ишларини бир ёқли қилиб кўйгандан сўнг ишчилар билан баравар ишлайди. У ҳатто, қечқурун уйга боргандан кейин ҳам тинчмайди. Тунги сменага кўз-кулук бўлиб туради.

Бир куни ўттис иккинчи блокда иш юришмавётганилиги ҳақида жиддий тап бўлди. Уни бетон қўйишга тайёрлаш учун олтмиш икки кубометр тош ўйниш керак эди. Имкониятга кўра бир бригада одами, тоғнинг ҳар бир кубометрини ўйнишга етти-саккиз соат вақт сарфлайди. Агар ўша бригада кунига саккиз соатдан ишласа тошни икки ойда кўпориб бўлади. Бетон ётқизиш олтмиш кун оркага суриласди.

Андикон сув омбори курилиши бошқармаси раҳбарлари ўзаро маслаҳатлашиб, бу ишни тезлаштириш вазифасини Обиджон Солиев бригадасига топшириди.

Топшириқ олган кунининг эртасига Обиджон ишга ҳар қаонгидан анча барвақт келиб, ҳайратда қолди. Бригада аъзолари ундан ҳам илгари келиб, аллақачон ишни бошлаб юборишган эди. Бригадир севинчдан терисига сифмай кетди.

Бу пайтда бригада аъзолари Обиджоннинг ўзи билан ўн икки кишига етганди. Йигитлар тўғон ўзанидаги яхлит қояни бир чеккадан ўйниб боришарди. Эгамберди, Нуриддин, Йўлдош ҳам шу ерда эди. Уччаласи бирдек ҳаракат қиларди. Ахмаддилло бўлса тошкесарларнинг тишини алмаштириш билан овора. Маҳмуд, Мели, Ясинохун ҳам шу ерда. Қулуң-чи, қаддини буқмасдан тошкесарни қояга тираб турарди. Тириллаган овоз бутун дарани ларзага солаётгандай түюларди.

Обиджон шогирдлари билан кўришиб чиқди. Сўнг тошкесарни олиб, чоғлаб кўрди, тошга босгандга, учидаги тиши қайрилиб кетди. «Тиши алмаштириш жонга тегди,— деб тўнғиллади у.— Кўп вақт шунга сарф бўляпти». Шу пайт унинг миасига бир фикр келди. Тошкесарни аввал юмшоқроқ жойда ишлатиб, кейин қаттиқ ерга солди. Буни қаранг-ки, унинг тиши букилмади, ремонтсиз икки муддат чидади, «умри узайди». Эгамберди, Нуриддин, Мели ва бошқалар ҳам Обиджон методи асосида ишлашга кўчди.

Бригадир тош кўпоришининг тағин бир осон йўленини топди. Кўчирилган қўйқумни супириб олгандан кейин тошни қаттиқ пулфлаб кўрган эди, унинг дарз кетган ери кўриниб қолди. Тошкесарни ана шу ерга соглана, яхлит қоя осонгина кўчиб кетди. Тош ўйнишнинг бу усули ҳам ҳаётга йўлланма олди.

Обиджон ҳам, Эгамберди, Нуриддин ҳам, Ясинохун, Холдор ҳам енгил, аниқ ва равон ҳаракат қилишар, яхшироқ ишлашга тиришар эди. Лекин меҳнатнинг оғирлиги шундок сезилиб турарди. Барни сув-терга ботди. Қаттиқ жой келганда тошкесар гўё «чиниқириб» юборарди. Бригадир йигит бундай пайтларда асабийлашмасдан дарров ҳаракатни ўзgartиравар, тошкесарнинг тиши билан, гоҳ, калта-калта зарб билан қояни қиркиб оларди.

Бригада аъзолари худди ким ўзарга ўйнашгандек, шаҳдам ҳаракат қилишар, чарчаш нималигини билишмасди. Ўн иккиси ҳам ном чиқарган кишилардан эди. Иш қайнагандан қайнаб бораради. Уларни аллақандай бир куч сергаклантариб қўйанди. Бу—номус кучи эди. Обиджон ҳамон боягидек эхтирос билан ишлар, атрофидагиларга ҳазиз сўз қилар, ўзини эркин тутарди. Унинг камтарона ҳаракати шерилкларини мардана ишлашга руҳлантираварди.

Кеч кирди. Кўпорилган тош ўлчаб кўрилди. Бригада бир кунда уч кубометр тош йўнди. Ҳайрон қоладиган иш бўлди! Ҳеч қайси бригада бундай юксак иш унумига эришмаган эди.

Солиевчилар эртасига ҳам, индинига ҳам, ундан кейин ҳам ишни яна суръат билан давом эттиришди. Икки ойда қилинадиган иш ўн беш кунда тутатилиди.

Обиджон тунов кунги воқеани эслади. Тоғ ёнбағридаги майдонни текислашга келган экскаватор бекор турлиб қолди. Тоғнинг ён томони портлатилгандан кейин тозаламмаган, ҳарсанглар қулатиб юборилмаган эди. Кимнингдир айби билан бу иш чала қолиб кетганди. Мана энди ўша беларволининг касрига бетонлаш тўхтаб турибди. Энди ҳарсангларни қулатиб бўлмайди. Тоғ этагида одамлар ишлашяпти. Бунинг устига тўғон пойдеворига ётқизилган бетон бор. Унга шикаст етади. «Нима қиласиз, қандай тадбир кўрамиз?!

Ҳамма шундай деб қайта-қайта ўзидан сўрар, лекин жавоб то-полмес эди.

Шунда Обиджон ғайратига чидамай: «Биз бир уриниб кўрайлик-чи», деб юборди. У бу гапни бригадаси номидан айтган эди. Ўшанда бригада аъзолари қирқ кишига етган бўлиб, улар ҳеч ким қилмаган оғир ишларни қилиб юришарди. Солиев бригадаси қўл урган иш бажарилмай қолмасди. Бригада бу гал ҳам ишни қойиллатди. Тоғ ёнбағридаги ҳарсангларни ўн бир кунда парчалаб, майдонни бўшатиб юйди. Эксекватор-чилар учун ҳам, бетончилар учун ҳам иш фронти очиб берияди.

* * *

Биз Андикон сув омбори қурилишида жуда кўп бўлганимиз. Ҳар сафар Обиджон Солиев ва унинг дўстлари ҳақида илиқ гаплар эшитганмиз. Минг тўққиз юз етмиш иккинчи йилинг охирроғида бошқарма бошлиғи Маҳмуд Ҳусаинович Деушев бизга «Оғонек» журналини кўрсатди:

— Мана бу мўйловни танияпсизми? — деди у журналда босилиб чиқкан суратга ишора қилиб. — Бу, тош йўниш профессори Обиджон Солиев! Биз уни «профессор» деймиз. Ҳамма ишда унинг моҳир ва удабурро кўли сезилиб туради. Қандай иш буюрасак бўйин товламайди. Топширилган иш оғирми, енгилми, унга барибир, суриштириб ўтирамайди. Баъзи кишилар борки, иш буюрсангиз дарров ҳисоб-китоб қилиб кўради. Ўз манфаатини кўзлайди. Қийинроқ иш бўлса тайсаллаб қолади. Обиджонда бунақа одат йўк.

Участка бошлиғи Камолхон Жалолов қизиқ воқеани айтиб берди:

— Блокка маълум микдорда бетон қуилгандан кейин орада озгина, бўш жой қолдириб, иккинчи блокка бетон ётқизамиз. Шунда бетон яхши қурийди. У қотгандан сўнг ҳалиги бўш қолган ерни бетонлаймиз. Бу иш анча мушкул, кўлни тутади, Шунинг учун бетончилар иккиси блокнинг оралиғига бетон ётқизиш деса безиллаб туришади. Бундай ишни бригадалар навбат билан бажаришади. Шунда сих ҳам, кабоб ҳам куймайди. Иван Михайлович Слюченко, Юрий Праничук бошлиғи бригадалар ўз навбатларини ўтаб бўлишганди. Бошка бригадалар ҳам.

Ўйлаб-ўйлаб бу ишни Обиджон Солиев бригадасига топширидик. Қўпчилик ёқа ушлади, ҳайратда қолди: «тош кўпорувчи бригадага бетон ётқизишини топшириб бўладими? Ақл бовар қилмайди», дейишиди. Ким нима деса десин, бу ишни Обиджон бригадаси уddeлайди. Гап битта!

Обиджон қирқ азаматини ёнига олиб янги топширикни бажаришга киришди. Аввал бетон ётқизиладиган жойни яхшилаб тозаладилар. Силлик ерларни чекиб чуқурчалар ҳосил қилдилар, ювоб-артишди. Шундай қилинмаса, бетон мустаҳкам ўрнашмайди. Кейин бетон ётқиза бошладилар.

Ростдан ҳам, Солиев бу ишни эплай олмасмикин, деган ҳавотирда эдик. Ҳайрият, бўш келишмади, ишни кутилганидан зиёда қилиб бажардилар. Ҳамма тан берди уларга:

— Курилишда Солиевни ҳамма яхши кўради, дейишининг ўзи озлик қиласи, — сўзини давом эттириди участка бошлиғи. — Уни яхши кўриш билан бирга ҳурмат қилишади, у билан фахрланишади. Обиджон билан яна шунинг учун фахрланамизи, ниҳоятда камтар йигит. Бригадаси ишда ажойиб ютуқларни кўлга киритса ҳам мақтамайди. Ишда танглис юз берганда вахима кўтартмайди. Йигитлари билан бир бўлиб камчиликларни тузатиш йўлини излайди...

Биз Солиев бригадасида ишлаётган Эгамберди Рўзиев билан сұхбатлашдик.

— Обиджоннинг яхши фазилати шуки, қийинчиликдан қўрқмайди, — деб ҳикоя қилди у. — Коллектив билан умумий тил топа олади. Қирқ йигитга бир хил кўз билан қарайди, бир текис муносабатда бўлади. У шундай тез ва аниқ ишлайдики, хатога йўл қўймайди. Бригадир сифатида керакли нарсаларни вақтида топиб келади. Мажлисларда иштирон этади. У ерда айтилган гаплардан бизни ҳабардор қиласи. Айни вақтда биз билан елкама-елка туриб ишлайди. Тўғри, у гапга йўқроқ. Гап билгунча иш бил, деган нақлга амал қиласи. Бизга қандай ишлашни гап билан эмас, иш билан кўрсатади. Бригадамиз уч сменада ишлайди. Обиджон уччала бригаданинг ишидан ҳам ҳабардор бўлиб туради. Бирор жон кўйдириб ишлайди, бирор мундайроқ. Обиджон шуни ҳам билади. Кези келгандга буни ётиги билан айтади.

Охиригина келганимизда Обиджон Солиевни бошлиқнинг қабулхонасида учратдик. Ҳаво очик, қуёш чараклаб турган эди. Қабулхонада ўн беш киши тик турарди. Эшик очилиб ичкаридан секретарни қизчиқди.

— Ҳаммаларингиз киринглар!

Биз кирдик. Шинам хонада областдан, Советобод шаҳридан, Қўрғонтепа районидан келган раҳбар ходимлар ўтиришарди. Тантанали йиғилишда Ўзбекистон ССР Олий Советининг фармони ўқиб эшиттирилди.

Андикон область ижроя комитетининг раиси йигилгандарнинг гулдурос қарсаклари остида Фахрий ёрлиқларни эгаларига топшира бошлади. Биз Обиджонни кузатиб ўтиридик. Унинг ёқимли чехрасида билинч-билинмас завқ, ҳаяжон борлигини пайқадик. Узун-узун киприклари остида кора кўзлари ёниб турарди. Жилмайгандан мўйлови хиёл кўтарилиларди. Бошидаги дўпписи жуда ярашган эди. Навбат унга етгандага ҳамма жонланиб гулдурос қарсак чалди. Обиджон ўрнидан дадил туриб, ижроком жонланиб гулдурос қарсак чалди. Обиджон ўрнидан дадил туриб, ижроком жонланиб гулдурос қарсак чалди. Қўлига Фахрий ёрлиқ ушлаган ҳолда бор бўйи жилмайгандага жонланиб гулдурос қарсак чалди.

Пўлат Қаюмов Фахрий ёрлиқларни топшириб бўлгандан кейин:

— Бу — ҳамир учидан патир. Ҳали ораларингиздан меҳнат қаҳрамонлари чиқади, биз бунга аминмиз, — деди.

Бош штаб Тұртингчи қүшик

Маҳмуд Ҳусаинович Деушев роппа-роса түрт йил гидроқурувчиларга етакчилик қилди. Илгари йилига 9 миллион сүмлик қурилиш-монтаж ишлари бажарылған бўлса, Деушев раҳбарлик қилган даврда йилига 15 миллион сүмлик иш бажарылди. Тўғон асосига бетон ётқизиш уч баравар кўпайди. Бунда түрт ярим минг гидроқурувчи, түрт юз коммунист, етти юз комсомолнинг ҳалол меҳнати, манглай тери бор. Бедор ўтган кечалар заҳмати, мардона меҳнатнинг роҳати шу рақамларда. Сув омбори қурилиши бошқармасининг, партия комитети ва унинг атрофига уюшган 17 цех партия ташкилоти, 34 партия группасининг хизмати бор бунда.

Қурилишда билимли кадрлар кўпайди, инженер-техник ҳодимлар сони уч юз ўтиб беш кишига етди. Шундан бир юз ўн саккиз киши олий, қолгани ўрта маҳсус маълумотга эга. Ишчилар, слесарлар, электриклар, мастерлар ва бошқа ёш мутахассисларнинг малакасини оширишга эътибор кучайтирилди. Советободда гидромелиорация техникумининг филиали очилди. Филиал техник ва гидротехник мутахассислар тайёрлади.

Мастерлар мактабида ўрта маълумотга эга бўлмаган ишчилар ва мастерларнинг аксарияти таълим олди, малака ошириди. 54-хунар-техника билим юрти бир минг уч юздан ортиқ дурадгор, ғишт терувчи, арматурачи тайёрлаб берди. Ёрдамчи корхоналар комбинатининг иши анча жонланди. Бетон заводининг қозонхонаси ишга туширилди. Қорадаренгинг ўнг соҳилида кўчма қозонхона қурилди. Бир юз ўн киловаттли электр узатиш линияси фойдаланишга топширилди. Музлатич станцияси битказилди. Советобод посёлкаси бунёд этилди. Биз санаб ўтган ишларда шубҳасиз Маҳмуд Ҳусаинович Деушевнинг ҳам хизматлари бор.

* * *

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретариати 1973 йил, 29 августда ишчан коммунист, талантли гидротехник В. Д. Медведевни сув омбори қурилиши бошқармасига бошлиқ қилиб тайинлади. У «Андижанводстрой» трестида иш бошлаган. Участка бошлиғидан қурилиш-монтаж бошқармасининг бош инженери дараҷасига кўтарилиған. Бир неча йил механизациялашган кўчма колоннага бошчилик қилган. Марказий Фаргона ерларини ўзлаштириш Советининг раис ўринбосари бўлган. Бутун меҳр-муҳаббатини, куч-қувватини, билимини, ҳароратини Андижон кўригини очишига бағишилаган. Меҳнат Қизил Байрок, Ленин орденлари медаллар билан мукофотланган. Доим оғир участкаларда ишлаб яхши натижаларга эришган. Омадли раҳбар сифатида танилган бу ҳодим Андижон сув омбори қуриб битказилгунча ўқоридаги лавозимда фидокорона меҳнат қилди. Кўп минг сонли колектив билан биргаликда улкан иншоот қурилишига нуқта қўйилишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиди.

Денгиз нафаси Бешинчи қўшик

1977 йил, 12 октябрда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретариатида бошқа масалалар қатори Андижон сув омбори қурилишини тезлаштириш масаласи ҳам мухокама этилди.

Гидроқурувчи коллективлар орасида ўзаро социалистик мусобақа ҳеч қачон ўша кунлардагидек қизғин тус олмаган эди. Ҳар бир колектив, бригада, ҳар бир коммунист, комсомол, меҳнат зарбдори қурилишнинг биринчи босқичи битгўнга қадар нималар бўлиши кераклиги аниқ белгилаб олинди. Масален, қайси бригада қанча бетон кузди, қайси бригада қанча арматура тайёрлайди, қайси участкада қай куни қанча одам ишлайди — ҳаммаси бирма-бир белгилаб чиқилди. Айникиса, цемент, металл, ёғоч-тахтани тежаб-тергарб ишлатишига ҳаракат қилинди.

Социалистик мусобақа якунларидан ҳаммани хабардор қилиб туриларди. Қурилиш майдонларида, бошқарма идорасига кираверишда кечаги куни мусобақада ким ғолиб чиққани, коллективларнинг кунлик, ойлик иш натижалари оператив равишда ёзиб бориларди. «Гидростроевец» кўп тиражли газетасининг ҳар бир сони илғорлар тажрибаси оммалаштирилган мақола ва таҳлиллар билан тўлиб чиқарди. Газетанинг ҳар сонида: «Гидроқурувчи ўртоқлар! Бутун куч ва имкониятни ишга солиб, 25 марта сув тўплашни бошлаш юзасидан партия ва ҳалқа берилган ваъданинг устидан чиқайлик!», «Тўғоннинг биринчи наебати битишига 40 кун қолди... 30 кун.... 10 кун қолди», деган ёзувлар, чақириқлар мунтазам бериб борилди.

«Совет Узбекистонни», «Правда Востока» газеталари сув омбори қурилиши ҳақида мунтазам мақолалар, лавҳалар, очерклар берилб турарди.

Исмоилжон Зулунов олий мълумотли, зеҳни ўтириш журналист эди. Бир неча йил облости «Коммунист» газетасида адабий ходим, бўлим мудири, масъул секретарь бўлиб ишлаган. Облости радио эшиттириш комитетида бош мұхаррирлик қилган. Сўнг қурилиш газетасига мұхаррир бўлиб келганди. Тўлагина, ўрта бўйли бу йигит қурилиш ишини яхши биларди. Гидроқурувчилар ҳаётидан кичик-кичик, аммо ўқишли лавҳалар ёди.

Облости «Коммунист» газетасининг ходими Комилжон Нишонов ўзининг мәҳнат отпускасини қурилиш майдонида ўтказди. Бир ой тўғон қурилишида бетончи бўлиб ишлади, «Комсомол қўшиғи» деб номланган туркум мақолалар ёди. Бу мақолалар коммунист Александр Козодубов бошлиқ бригада колективининг тўғон қурилишида кўрсатган жасоратига бағишиланди.

Шоир Олимжон Холдор буюк иншоот полвонлари ҳақида «Қумуш кося» поэмасини битди. Холдоржон Қуронбоев «Кампирровот» балладасини яратди. Ёзувчи Муҳаммаджон Абдукаримов билан Муқимжон Ниёзовининг «Кампирровот юлдузлари» деган китобчаси ҳам денгиз бунёд этилаётган қизғин дамларда чоп этилган эди. Ўзбекистон радиосининг Андижон облости мухбири, ёзувчи Рустам Раҳмон гидроиншоот янгиликларининг чинакам тарғиботчиси бўлган эди.

* * *

1978 йил, 25 март. Ниҳоят орзиқиб кутилган тантанавор кун келди. Андижон сув омборининг биринчи навбати битди.

Чоллар, кампирлар, болалар... тўғон олдидағи майдонга одам сифмайди. Ҳамма ажойиб тарихий воқеа — Андижон денгизига дастлабки кубметр сув тўпланишининг гувоҳи бўлиш, гидроқурувчилар қувончига шерик бўлиш, уларни чин юракдан олишиблаш иштиёқида эди.

Бу ер худди катта тўйхонага ўхшайди. Чўфдай ёлқинланиб турган алвонларда рус ва ўзбек тилларида ёзилган шундай сўзларни ўқиймиз: «Партия топшириғи бажарилди», «Бутун Фарғона водийсини сув билан таъмин этамиш!», «Она-Ватан, Андижон сув омборининг биринчи навбати тайёр!». Тўғон деворларига битилган «Сув — бу ҳаёт», деган катта ёзув ўзоқдан кўзга ташланади.

Андижон облости партия, совет ташкилотларининг раҳбарлари, министрликларедан келган меҳмонлар, ветеранлар, қурувчиларнинг энг илгор вакиллари Қорадарё бўйига ўрнатилган минбартаг чиддилар. Йигилганлар уларни қарсаклар билан кутиб олдилар. СССР Давлат Гимни янгради. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг аъзоси, Андижон облости партия комитетининг биринчи секретари, сув омбори қурилиш штабининг бошлиғи Иномжон Бузрукович Усмонхўжаев гидроқурувчиларни катта мәҳнат ғалабаси билан қизғин табриклиди ва қурилиш суръатини сусайтирмасликка, 1980 йилнинг ёзигача сув омборини тўла фойдаланишга топширишга даъват этиди.

Шундан кейин «Андижонгидрострой» бошлиғи Қорадарё бўйига Виктор Данилович Медведов сўзга чиқиб, йигилганларнинг гулдурос қарсаклари остида Андижон облости суфориша тармоқлари бошлиғи Нўймонжон Абдулазизовга Андижон сув омборининг рамзий калитини топширди. Абдулазизов калитини буюртмачи ташкилот — сув омбори қурилиши директори Мақсад Юнусовга берди. Қурувчилар, меҳмонлар, ветеранлар дил сўзларини айтдилар.

Митингда автобаза шофири Б. Лисенко, Советбод шаҳар ижроия комитетининг раиси С. Мәҳмонов, Кўргонтепа районидаги Ленин орденли «Совой» совхоз-техникумнинг директори, Социалистик Мәҳнат Қаҳрамони Б. Абдураҳмонов, Андижон сув омбори қурилиши директори М. Юнусов, «Узглавводстрой» бошлиғи Н. Г. Курбоновлар ҳам тўлқинланиб гапириши.

Митинг қатнашчилари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига, КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Шароф Рашидович Рашидовга баланд руҳ билан табрикнома йўлладилар.

Шундан кейин Андижон облости партия комитетининг биринчи секретари И. Б. Усмонхўжаев, «Узглавводстрой» бошлиғи Н. Г. Курбонов, облости партия комитетининг бюро аъзолари Ж. Ҳасанов, А. Красников, М. Раҳимов облости партия, совет ташкилотларининг раҳбарлари тўғоннинг ўн олтинчи секцияси ёнига келишди. Ўртоқ И. Б. Усмонхўжаев тўплантанларнинг гулдурос қарсаклари остида қирмизи лентани кесди. Сўнг тўғоннинг йигирманчи ва йигирма биринчи секцияларига ўрнатилган пўлат дарвозаларни туширишга бағишиланган тантанали маросим бўлди. Ўртоқ Усмонхўжаев тўғон дарвозаларни туширадиган тугмачаларни босди. Дарвозалар Қорадарё йўлини тўсди. Сув тўхтаб, сунъий денгизга йигила бошлади. Совет фани ва техникасининг қудрати, замонамиз фарҳодлари бошлаган шиддатли ҳужум натижасида икки төғ бир-бира билан туташди. Гёй икки паҳлавон кўл олишди: асрлар давомида инсонга бўйсунмай келган асов, бебош Қорадарё «таслим» бўлди.

* * *

Сунъий дengiz қурилиши муносабати билан қадимий Қорабагиши қишлоғи ўрнида дастлаб вагон уйлардан изборат шаҳарча қурила бошлади. Аста-секин вагон уйлар ўз ўрнини кўп қаватли, чиройли турар жой, маданий-майший биноларига эга бўлган замонавий Советобод шаҳрига бушатиб берди. У тез орада гуллаб-яшнади.

Шаҳарда қирқ миллат вакили — ўзбек, рус, қирғиз, тоҷик, украин, белорус, арман, уйғур, корейс, татар, молдаван ва бошқалар яшайди. Улар бир оила фарзандларидек иноқлашиб кетишган. Кўпчилиги сув омбори қурилишида ишлайди. Қолгани шаҳар қуриш, ишлаб чиқариш, аҳолига маданий-майший хизмат кўрсатиш билан банд. Интернационал шаҳарда саноат анча ривож топди. Иттифоқда ягона тараандубитель бирлашмаси шу ерда. Бу корхона бутун мамлакатга тери ошлайдиган кукун етказиб беради. Шаҳарда йирик бетон заводи, электр асбоб-ускуналари заводи, темир йўл станцияси, автобаза, аҳолига майший хизмат кўрсатиш комбинати ва қатор қурилиш ташкилотлари бор.

Шаҳарнинг кун чиқиши томони адир бўлиб, у Андижон сув омборининг бир томонини тўсиб турган тоққа тугашиб кетади. Қирдан бутун Советобод шаҳри, Қорадарё соҳиллари, Андижон сув омбори тўғони шундоқ қўриниб туради. Бош планга мувоғиқ шаҳар ана шу кир ёнбағирлари томон кенгаяди. Тараандубитель бирлашмаси колективи адирнинг «Хонтахт» деган жойига насос билан сув чиқариб, дам олиш зонаси яратган эди. Эмиш, бир вақтлар Қўқон хони шу ерга келиб ов қиласкан. Шунинг учун одамлар бу ерни «Хонтахт» деб аташаркан. Лекин хон адирга бирон туп кўчат эктирамаган.

Бирлашма коллективи «Хонтахт»ни обод қилди. Дараҳтлар ўстирди. Ажойиб оромгоҳ яратди. Үндан анча нарида профилакторий очилган. Бу ерда марказий санаторийлардаги дик шарт-шароит мұхайе. Жалолободдан минерал сув келтириб, оёғи, бели оғриган, тери касали бор беморлар даволанади. Профилакторий эллик кишига мўлжалланган.

Гидрошаҳар туғилгандан сўнг бирлашма оромгоҳи эллик гектарга кенгайтирилди. Унга «Боги баланд» номи берилди. «Боги баланд» баҳаво жой. Икки гектар майдонга «Гуллар водийси» барпо этилган. Юз кишига хизмат қиласиган чойхона, «Мусаффо ҳаво қасри» деб номланган ресторон, эллик ўринли кафе, аттракцион ўйинларидан: катта «шайтон ғиндираги» (чархпалак) ва бошқалар мавжуд. Тўрт юз минг сўм сарфланиб бир километр масофага осма йўл қурилди. Бу йўл пиёдаларни шаҳардан «Боги баланд»га олиб чиқади. Кўп ишлар ҳашар йўли билан қилинди. Шаҳар оромгоҳини яратишида тараандубитель бирлашмаси, аҳолига майший хизмат кўрсатиш комбинати, автобаза, сув омбори қурилиши бошқармаси, ҳунар-техника билим юрти коллективи фаол қатнашди. Гидроқурувчилар, шаҳар аҳолиси ҳар шанба, якшанбани «Боги баланд»да ўтказишади.

Шаҳарда рус, ўзбек, қирғиз бадиий ҳаваскорлик тўғараклари тузилган. Айниқса, «Дилраб» ашула ва рақс ансамбли гидроқурувчилар орасида катта шуҳрат қозонган.

Гидрошаҳарнинг қад кўтариши, обод бўлишида Солижон Мәҳмоновнинг хизмати бекиёс.

Солижон Мәҳмонов... Советобод шаҳар ижроия комитетининг биринчи раиси. У асли советободлик, Хонобод қишлоғида туғилиб, шу ерда камсл топган. Урушда бўлган. Смоленскда, Украинада, Польша, Чехословакияда, Руминия, Венгрияда немислар билан жанг қилган.

Урушдан кейин тараандубитель заводида (илгари завод эди) мастер ёрдамчиси бўлиб ишлади. Ҳалол ишлаб обрў топди. Мастер, цех бошлиги бўлди. Йигирма йил директорлик қилди. У раҳбарлик қилган йилларда завод илғор корхоналар қаторида юрди. Илгари бу корхона тери ошлайдиган суюқ экстракт ишлаб чиқарарди. Уни кўн заводларига етказиб бериш қийин эди. Мәҳмонов суюқ экстрактни кукун ҳолига келтириш масаласини кўтарди. Тажриба учун бир неча тонна кукун тайёрлаб қурилди. Кўн заводларига маъқул тушди. Шундан кейин завод юқори маркали кукун экстракт ишлаб чиқаришга мослаштирилди.

Солижон Мәҳмонов ижроком раислигига кўтарилиди. Шаҳар унинг кўз ўнгидаги туғилганди. Ободончилик — партияий ишнинг бир бўлагидир. Леонид Ильич Брежнев бу ҳақда яхши гап айтган: «Ободончилик — одамлар учун қулаӣ шароитлар яратиб бериш, уларга ғамхўрлик дегани. Бу ҳамиша факат хўжалик иши бўлибгини қолмай, айни вақтда сиёсат бўлиб, бунда йўл қўйиладиган хато жуда қимматга тувиши мумкин...»

Биз ўша довруғи достон бўлган «Боги баланд»да Солижон Мәҳмонов билан сухбатлашдик. Унинг айтишича Советобод тоғли жойларни ўзлаштиришнинг маркази бўлиб қолади. Сув омбори ва электростанция битгач, Тошохур массивини ўзлаштириш бошлаб юборилади. Қудратли насос станцияси бу ерга сув чиқариб бераб, беш минг гектардан кўпроқ ерни сугориш имкониятини яратади. Тоғ ёнбағирларида боғлар, узумзорлар барпо этилади.

Шаҳар марказида йилига бир юз эллик квадрат метр уй-жой қуриш имкониятига эга бўлган йирик ўйсозлик комбинати, олти юз кишига мўлжалланган кинотеатр, маданият ва истироҳат бояни қурилиши бошланди. Богда қирқ хил манзарали дараҳт,

саксон хил гул ўстирилди. Даражтларнинг кўпи қишин-ёзин яшнаб турди. Аттракцион қурилмалар сотиб олиш учун юз минг сўм ахратилган. Богда кўл ҳам бўлади. Кўлнинг ўртасидаги оролчада чойхона, ошхона, кафе ишлаб турди. Бое қурилиши ва уни жиҳозлашни шаҳар план бўйленинг мудири З. Нуруллаев, бош архитектор О. Ўрмонов, архитектор А. Гафуржоновга топширилган. Замонавий меҳмонхонани қуришга киришилган. Бир миллион сўм сарфлаб Андижон сув омбори атрофи обод қилинади. Музей қурилади. Республика мелиорация ва сув хўжалиги министрлиги денгиз бўйида икки юз ўринли дам олиш уйи қуришни планлаштирган. Қурилишга камида беш миллион сўмлик маблаг сарфланади. Дам олиш уйи атрофида катта бое яратилади.

Адир устида узунлиги етмиш беш метр, эни йигирма беш метр чўмиладиган ҳоувуз қурилади. Дам олиш уйидан ташқари сунъий денгиз қирғокларида оммавий дам олиш зоналари барпо этилади. Бу ерда ошхоналар, чойхоналар қуриш кўзда тутилган. Планинг Ўзбекистон Компартиси Марказий Комитети маъқуллаган. Хуллас, Советобод курорт шаҳарга айлантирилади.

Советобод — ўзининг гўзаллиги билан бошқа шаҳарлардан қолишмайдиган на- мунали шаҳар бўлади...

Сўнгги қўшиқ

Катта Сув қўшиғи. Ҳалқ бу қўшиқка ўн тўққиз йил куй басталади. Роппа-роса ўн тўққиз йил саратон жазирамасида манглайидан тер тўқди, қиши чилласида ишлади. 6954 кун, балки ундан ҳам кўпроқ тоғ бағрида, Кампирровот дарасида тунади. Авлод-аждодларимиз минг йиллар давомида орзу қилган оғир, аммо шарафли ишни битирди. Қорадарё йўлини тўсди. Уланян, ноёб тўғон қурилди.

Асов дарё абадул-абад таслим бўлди. Инсон измига кирди. Энди у қўйдай ювосшиб қолди. Илгаригидек қайсаарлик, бебошлиқ қилолмайди. У энди экинларни пайхон қилолмайди. Аҳолига хавф-хатар сололмайди. Энди водий аҳли селниям, тошқинниям писанд қилмайди, бехавф яшайди. Баҳорнинг дайди сувини сунъий денгиз ўз қаърига олади. Энди дехқон сувга зориқмайди. Ҳалқ яратган уммон йиллар бўйи керагича оби-ҳаёт беради.

ЮБИЛЯРЛАРИМIZ

ГЎЗАЛЛИК КУЙЧИСИ

ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ ЭЛЛИК ЁШГА ТУЛДИ

Бугун адабиётимиз «ҳар хил ва яхши» ижодкорларга ғоятда бой. Талантли асарлари билан адабиёт бағридан ва халқимизнинг қалбидан ўзига муносиб ўрин топган шундай ижодкорлардан бири Жуманиёз Жабборовdir.

Қашқадарё областининг Қосон районидаги Пўлоти қишлоғидаги туғилган, 1952 йилда В. И. Ленин номли Ўрта Осиё Давлатуниверситети (ҳозирги ТошДУ)нинг филология факультетини тамомлади. Кейин Москвада Максим Горький номли Адабиёт институти қошида очилган ижодий курсда таълим олди. Кўп йиллар матбуот соҳасида меҳнат қилди. «Шарқ юлдузи» журуналида поэзия бўлнимининг мудири, масъул котиб, «Гулхан» журналининг мұҳаррири, «Совет Ўзбекистон» газетасида аввал адабиёт ва санъат бўлнимининг бошлиғи, кейин мұҳаррир ўринбосари бўлиб ишлади. Ҳозир эса Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети аппаратида масъул вазифада хизмат қилмоқда.

Жуманиёз Жабборов, энг аввало, шоир. Унинг шеърий асарлари ўзининг конкрет мавзулари эътибори билан анча ранг-баранг. Аммо гўзалликка чўкур мұхаббат, гўзаллик қаршида ҳайрат ва завқ шоирнинг бутун ижодини ичдан яхлитлаштириб, унга ягона поэтик олам тусини беради.

Дарҳақиқат, у гўзаллик куйчиси сифатида адабиётимизда ўзининг ҳақли ўрнига эга. Шоирни воқелигимизнинг ёрқин томонларни ва замондошларимиз маънавий қиёфасидағи гўзалликлар ҳамиша тўлқинлантириб, шеъриятининг асосий пафосини ташкил этиб келяпти.

Ижодининг дастлабки намуналарида гўзалик анча содда, юзаки ҳис қилинганини сезиш мумкин. Уни кўпроқ ташки аломатларда кўрар эди. Шу туфайли шоирнинг илк «Батанимни куйлайман» (1953), «Баҳор нафаси» (1956), «Гулшан» (1957), «Мақсад йўлида» (1958) тўпламларидағи айрим шеърларида ана шундай ташки аломатлар тасвири берилган. Бундай камчилик субъектив маънода шоирнинг ҳаётий ва, ижодий тажрибасизлиги билан изоҳланса,

объектив маънода эса адабиётда «конфликтсизлик назарияси» ҳукм суриб турган йилларда, ҳаётни фақат ёрқин, тантанавор томонлардангина кўрсатиш талаб қилиниб, унинг чинакам, зиддиятли, мазмунга бой ички тараққиётини бадий очиш бир қадар сустлашиб қолган шароит билан ҳам изоҳланади.

Бирор партиямизнинг шонли XX съездидан кейинги даврдаги ҳаёт ва адабиётда юз берган улкан, ҳаётбахш ўзгаришлар Жуманиёз Жабборовнинг ғоявий-бадий излашишларига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Шоирнинг бадий ижодга ва ҳаётга қараш-

ларида кескин бурилишлар содир бўлди. Унинг гўзаликка бўлган муносабати ҳам ўзгарди. Энди у ҳаёт ва инсон гўзалигини ичдан, мояхидтан излай бошлади. Шу жиҳатдан шоирнинг «Мангу унтилмас дам» деган шеъри характерлидир. Бу шеърда совет кишиси ҳаётининг энг ёркин дақиқаларидан бири — Коммунистик партия савфига қабул килиниб, партия билетини кўлига олган лаҳзалардаги юксак ҳаяконли кечинмалари ифодаланади. Ўша «мангу унтилмас дам»ни эслатган лирик қаҳрамон қалбининг кўтаринки, тантанавор ҳолатлари унинг эҳтиросли монологи орқали патетик оҳангларда, кескин ва оташин ритмларда берилади:

Зўр мақсад ўйлида

ишлаб мардона,
Мехнат, ижод чоги қийналсан агар,—
Кўз олдимга келар

ўша ёргу хона...

Ва ишонч билдирган ўртоқ Секретарь.

«Мангу унтилмас дам» шеърида коммунист инсоннинг ички дунёси самимий очилади.

Шоир инсонни табиатнинг ноёб ва қудратли ҳодисаси деб билиб, унинг гўзалигини ҳам гўзаликларнинг энг мўъжизаси деб тушунади. Инсон гўзалиги у улуғворлиги шоирнинг энг ёркин, серзавқ мисраларига мазмун бўлиб сингади. Шу жиҳатдан унинг айниқса доҳиймиз Ленин сиймосига муносабатини олиб кўрайлиқ. Ленин сиймосини Жуманиёз Жабборов ўз асарларида инсон улуғворлигининг нодир тимсоли сифатида қаламга олади. Ленин образи совет адабиётини муттасил илҳомлантариб келаётган энг порлок сиймолардан биридир. Жуманиёз Жабборов адабиётимиз тәхрибалиарини чуқур ўзлаштириб мавзунинг масъулиятини ҳис қилган ҳолда доҳий образига мурожаат этади. Унинг «Барқ уриб келганда кўклим», «Ленин кабинети» сингари шеърлари ўзбек «Ленинома»сининг бетакрор, жозибали қатраларидандир. Бу шеърлар романтик шоирнинг қалб зарбларидир. Биринчи шеърда шоир кўклимининг кайтарилимас латофатини, унинг гулгун чиройини ёркин бўёкларда чизади. Баҳор фаслининг бу қадар байрамлардагидай ҳолатига ўзича маъно беради. Баҳор оғушида шунинг учун ҳам байрам руҳи ҳукмронки, бу фаслда Ленин туғилган.

Ленин туғилмиш — энг буюк одам,
Ҳар йили барқ уриб қелганда кўклим
Унинг ҳурматига безанар дунё.

Энг буюк ва олижаноб инсон — Ленин туғилган кунни ҳатто тирик борлиқ ҳам кўклим либосларига чулганиб нишонлайди. Шарқ классик шеъриятининг ва фольклор асарларининг анъаналари руҳидаги бундай кутилмаган, шартли, романтик образ Ленин даҳосининг олижаноб мояхитини ёркин ифодалайди. Мазкур шеърни ичдан нурлантириб турган ажаб бир куч бор. Бу — ҳайрат ҳис-тўйғусидир. Шоир баҳорнинг байрамий кўринишини бир самимий ҳайрат

билан кузатади ва бунинг ажаб сирини излайди. Шоирнинг ҳайрати бизга ҳам юқади ва шеърга, ундаги фикрнинг ривожига қизикиш ўйғотади.

Худди шундай ҳис-тўйғу «Ленин кабинети» шеърининг руҳидаги ўзига хосликни ҳам таъминлайди. Доҳий кабинетига қадам кўйган лирик қаҳрамоннинг ҳар бир сўзи ҳайрат ва ҳаяжон билан садо беради: «Оддий бир хона. Эшиклари оддий, оддий остон». Шоир ҳайратининг манбаи шуки, шу «оддий бир хона»да Лениндан улуғ инсон ишлаган. «Ленин кабинети» шеъридаги ҳайрат ҳис-тўйғуси ноёб ҳақиқатдан даалолат беради: хона оддий, саранжом, унда тирик руҳ ҳукмрон. «Столи устида қоғозу қалам, Сиёҳга тўладир сиёҳдони ҳам...» Худди шу жиҳатлари билан доҳийнинг кабинети унинг ниҳоятда оддий, ҳаётий инсон бўлганигини эслатиб туради.

Жуманиёз Жабборов ижодининг муҳим мавзуларидан бири — меҳнат. Олтмишинчи ва етмишинчи йилларда шу мавзуда яратган энг яхши асарларида шоир меҳнатнинг мояхитига теран назар ташлайди. Таъриф-тавсифлардан, меҳнат шаънгига қасидалар айтишдан ўзини тияди. Меҳнатни ерни ва элни ўзгартирувчи улуғ, ҳаётбахш куч деб билади. Шоирнинг фикрича, ҳаёт—гўзаликлар кони, меҳнат эса уни юзага олиб чиқади. Меҳнат — яратиш манбаи. Шоирнинг эътиқоди шундай. Ривоятларга кўра, гўё худо бандаларига ер улашиб, қамтарин болгарларга ер тегишимай қолибди. Кейин худо, ноилож, жаннатдан бир парча жойни уларга ажратибди. Бу ривоят болгар дёйринган жаннатни гўзалиги ҳақида тўқилган. Жуманиёз Жабборов ўзининг хорижий мавзудаги гўзал шеърларидан бирида бу ривоятга қатъий эътиroz билдиради. Унинг фикрича:

Бу бир ривоятдири... бунча чиройни
Яратган инсоний меҳнат ва илҳом.

Шоир меҳнат поэзиясини чуқур ҳис этади. Унинг ҳаётбахш кучи ва қудратига ҳамиса маҳлиё бўлиб қалам тебратади. Шу жиҳатдан унинг «Саратон» шеъри характерлидир. Маълумки, худди шу мавзуда бошқа шоирлар ҳам ажойиб шеърлар битищган.

Унинг «Саратон» шеъридаги муҳим томон шундаки, у меҳнат поэзияси билан барқ уриб туради. Шоир ёзни, аслида, «Меҳнатдан ёйилган тўкин дастурхон» деб билади. Ёзning ҳусни, шоирнинг эътиқодича, инсон меҳнатининг яратган гўзаликлиари билан белгиланади. «Ўзбекистон ёзин етук ҳусни» ҳаётбахш, бунёдкор ҳалқ меҳнати туфайлидир. Жуманиёз Жабборов шеърининг муҳим ҳаётий ғоясини ана шундай шарҳлаш мумкин.

Шу ўринда унини табиат мавзуига муносабати ҳақида тўхталиб, ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг сабаби шуки, шоирнинг бу мавзудаги бир қатор яхши асарлари табиатининг инсон меҳнати кайта яратган гўзаликларини улуғлайди. Бу шеърлар ҳам мояхият эътибори билан меҳнат поэзиясини

очади. Мана, «Сарсонқум» шеъри. Замон замонлардан бери қовжираб ётган бу саҳро, шоир таърифича, «хәёлий дўзахнинг жонли учқуни». Аммо бу саҳрого инсон, совет кишиси қадам ташлайди. Бинобарин шеър кўйидагича хотималанади:

Уфқларни безаб оппоқ нур билан
Пахта келаёт! Чекин, Сарсонқум!

Саҳро ва аста-секин унинг бағрига ичкарилаб келаётган пахтазорлар контрастида совет кишиларининг бунёдкорлик меҳнатини улуғловчи ҳаёт ҳақиқати бор. Бу ҳақиқатнинг ғолибона руҳини «Пахта келаёт! Чекин, Сарсонқум!» мисрасининг кескин интонацияси яхши акс эттирган. Шу ўринда шоирнинг поэтик маҳоратига доир бир хусусиятни айтиб ўтгимиз келади. Шоир шеърий интонацияларда бўёқларни ҳам ўз ғояларининг руҳини ёрқин ифодалайдиган бандий воситаларга айлантиради. «Уфқларни безаб оппоқ нур билан Пахта келаёт!» мисраларида накадар ажойиб ва кенг манзара акс этган ва бу мисраларнинг оҳангидаги шиддат канчалар чуқур ҳаётий маъно билан сугорилган!

«Ернинг қудрати» шеъри шоирнинг табиати ҳақида энг мукаммал асарларидан биридир. Бу шеърда ҳам ер меҳнаткаш бир инсонга ғоятда ўхшаб кетганлиги билан шоирни ҳайратга солади. Ер ҳамиша тирик. У яшаб, меҳнат қилиб, мўъжизалар яратяпти. Деҳқон полиздан олиб чиққан бир дона тарвуз эса шу мўъжизанинг ажаб бир хотирасидир: Шеърда меҳнатсиз яшаш, нон-кўрлик табарруқ эътиқодлар нуктаи назаридан ҳам қораланадики, ана шу мазмун билан сугорилган мисралар шеърнинг дунёсига актив бир руҳ бағишлаб, уни тўлақонли қилиб туради.

Шоирнинг манзара шеърлари миллий бандий тафаккур жилоларига бойлиги билан ҳам алоҳида ажрабли туради. Бу жиҳатдан «Тонг» шеъри характерлирид. Шеър ўзининг бетакрор бўёқлари ва тонг манзараси фавқулодда шоирона идрок этилганилиги билан хотирада қолади. Тонг, умуман, шоир шеъриятининг севимли мотивларидан бири. Гўзаллик куйчиси бўлган бу ижодкорни тонг — ёруғлик, тирик ҳаётнинг бошланиш онлари сифатида мафтун этади. Унинг бегуборлиги, равшанлиги, гўзал рангларга бойлиги завълантариради. Аммо бу гал шоир тонг манзарасини мутлақо оригинал усуслада поэтик жонлантиради.

Шунчалар мусаффо, майин, бегубор,
Ажабо,
қаердан бу қадар зиё
Тонгдан нур эмганми бизнинг

пахтазор,

Пахтамиз нуридан тонг равшанами ё!

Шоир назарida деҳқонларимиз меҳнатининг мўъжизаси — пахта тонгни ҳам ёриштиргандай! Ўзига хос топиб айтилган фикр!

Инсоннинг улуғвор қудратига ишонч Жуманиёз Жабборов шеъриятининг асосий фазилатларидан саналади. Бунинг ёрқин мисоли «Само ва қалбим» шеъридир. Таънийки, само ниҳоятда буюқ, ҳатто күёш

«само яноғида олтин ҳол», жаҳон гулзорлари унинг қаршисида бир япроқ мисол. Уммонлар кўз ўш томчисидай, тоғлар буғдор донасида... Хуллас, само буюклик ва чексизлиқда чегарасиз. Аммо инсон ундан ҳам буюkdir.

Ана шундай буюқ, беҳаддир само,
У менинг қалбимга жо бўлур аммо.

Иzlaniшлар жарайёнида шоирнинг ижодий бисоти, тасвирий ифодавий воситалари хазинаси тўлишиб, бойиб, ранг-баранглабиб боряпти. Масалан, унинг ҳалқлар дўстлиги ва хорижий мавзуга бағишлиланган ҳамда энг гўзал инсоний ҳис-туйғулар, ватан-парварлик ва интернационализм кечинмалари билан сугорилган шеърларида публицистик оҳанг кучли. Севги-муҳаббат ҳақиқидаги асарларида эса қалбнинг теран самимиyati ва садоқати билан сугорилган лиризм ва қувноқ юмрор оҳанглари барқ уриб туради.

Сўнгти йиллар адабиётида инсоннинг маънавий-аҳлоқий изланишлари тасвири тобора чукурлашиб боряпти. Бундай ҳаёт-бахш тенденция Жуманиёз Жабборовнинг шеъриятига ҳам алоҳида руҳ олиб кирди. Шоирнинг қатор яхши шеърларида инсон умрини, унинг ички оламини давр ва жамиятимизнинг юксак аҳлоқий-маънавий интилишлари нуқтаи назаридан идрок этилади. Фалсафийлик бундай шеърларнинг етакчи хусусиятига айланади. Масалан, шоир йўл ҳақида ҳаёлга ботади. Аммо оддий йўл-тушунчаси фалсафий метафорага айланади.

Газета кўрсан ҳам,
Буғдор ўрсан ҳам,
Бино қурссан ёки
Ҳаёл сурссан ҳам
Биз йўлда бўламиз, йўлдамиз ҳамон...

Йўл ҳақидаги йилар шоирни ҳаёт, ва ўлимнинг фалсафий категорияларига олиб келади. Йўл инсоннинг тирик ҳаёти рамзига айланади. Бу ҳаёт эса меҳнат ва курашdir. Шу тариқа йўл бир жойдан бошланиб, қаредадир тўхтайдиган географик чизик эмас, балки унда инсоннинг ҳаёти, меҳнати, кураши, ҳаётининг маъноси мухассасам.

Кимнингки, меҳнатдан чет, йироқ
бўлиб
Умум хизматидан йўли узилар.
Дарёга етмаган бир ирмоқ бўлиб,
Худди ўша куни йўли узилар.

Жуманиёз Жабборов табиатан лирик-романтик шоир сифатида шеъриятининг лирик кучини, эмоционаллигини қадрлайди. Поззияни қалб тарихи, инсоний туйғулар мусиқаси, гўзаллик, мардлик қўшиғи деб билади. Мусиқий оҳанглар, туйғуларнинг дилбар ва эркалиги — шоир шеърларининг, айнициса қўшиқларининг алоҳида жозибасини таъминлайди. Шунинг учун ҳам унинг ўнлаб шеърлари ва фазалларига куй басталаниб, ҳалқнинг севикли қўшиқларига айланган.

Ижодкорнинг достонлари ҳам ҳозирги

шөъриятимизнинг ривожида муносиб ўрин тулади. Шоирнинг достонлари, гарчи мавзу, кўтарган масалалари ва қаҳрамонлари жиҳатидан ҳар бири ўзига хос асар бўлсада, лекин уларни умумий йирик бир мавзу бирлаштириб туради. Жуманиёз Жабборов достонлари Қарши чўли кишиларининг Улуғ Ватан уруши йилларидан тортиб то шу кунларгача бўлган ҳаётининг ўзига хос шеърий панорамасидир.

Шоир — Қарши чўлининг фарзанди. Шу чўлнинг яшиндай бир ялт этиб тез сўнадиган, аммо фойто гўзал баҳори унинг ишларни илхомни берган бўлса, бугун ана шу азим чўлда юз берәётган улуғвор ўзгаришлар, меҳнат қаҳрамонликлари, шоир қалбига болалиқдан кадрдан чўл кишиларининг ҳаёти, меҳнати, севгиси, баҳти ва қайғуси, орзу ва интилишлари — буларнинг барчаси унинг достонларига мазмун бўлиб кирди.

Унинг лиро-эпик жанрдаги биринчи қадами бўлган «Гулшан» достони муҳаббат мавзууда. Аммо факат шугуна эмас. Достонда урушнинг даҳшатли фожиалари олис чўл кишилари оиласига ҳам кириб келиб, уларнинг бошига солган мудҳиш савдолар, ватандошларимизнинг даврнинг оғир синовларига матонат билан берган жавоби қалемга олинган. Шу мавзода, бу достоннинг лирик дунёси ижтимоий салмоқ билан жаранглайди ва асрнинг худди шу фазилати ёш шоирнинг йирик шеърий жанрда муваффакиятли сўз айта олганлигидан далолат беради. Достоннинг сюжети драматик характердада: Гулшан уруш туфайли севикили ёри Дониёрдан ажралиб қолади. Дониёрнинг жанговар дўсти Қодир унинг қишилогига келиб, мардларча ҳалот бўлган дўстли ҳақида хабар етказади. Дониёрнинг ҳамқишлоқлари Қодирнинг шу қишилоқда қолишини илатимос қилишади. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Гулшан ва Қодир ўртасида севги пайдо бўлади. Гулшан олдида иккичи муҳаббат масаласи кўндалан турбиди. Қодир эса ўзининг мархум жанговар дўстининг рафиқасини севиб қолган. Қўриниб турибдик, достон сюжети ўткир психология ситуацияларга асосланган. Бинобарин, бу мураккаб маънавий-психологик масалалар тасвири шоирдан ҳам катта бадиий маҳоратни талаб қиласи эди. Достонда ҳаяжонли битилган эпизодлар, ҳаётнинг ажойиб лавҳалари, кишини тўлқинлантирадиган лирик чекинишлар бор. Аммо асар психологияк тасвир жиҳатидан оқсайди. Бундан қатъий назар, достон ёрқин ҳаётий таассуротларга бойлиги, самимий лиризми билан диккатга лойикдир.

«Саҳро санами» достони ҳам Улуғ Ватан уруши мавзайди. Достонда уруш йилларидаги воқеалар ва одамлар тақдиди ҳозирги кунларимизни нигоҳи билан таҳдил этилади. Саҳро санами — Ойсулув фронтига ҳамшира бўлиб кетган. У чехословак партизанлари билан бир сафда фашистларга қарши жанг қилиб ҳалок бўлади. Лирик қаҳрамон чех кизи Магдонила билан бирга унинг қабрини зиёрат қилгани боради. Достон янги совет воқеалиги тарбиялаб вояга ет-

казган ватанпарвар чўл қизининг жасоратини куйлаш билан бирга ўзининг интернационал пафоси билан ҳам кимматлидир.

«Кишилоқдаги ҳайкала» достони ихчам, бирор унда фикр кўлами кенг, лирик қаҳрамоннинг ҳаёт йўли жонли ва ҳаяжонли тасвир этилган. Улуғ доҳий Лениннинг ҳаётбахш образи ҳар бир совет кишиси ҳаётига болалиқдан кириб, келади ва унинг бутун ҳаёт йўлени ёритиб туради, деган муҳим фикр достоннинг асосий гоясини ташкил этади. Лирик қаҳрамоннинг болалиги уруш йилларига тўғри келиб, жанговар тарихий шароит таъсирида кўрсатилади. У Ленин ҳайкали атрофига тўпланган ҳамқишлоқларининг уруш туфайли безовталигини, халқни озодликка олиб чиқсан доҳий ҳайкалига, гўё тирик инсонга мурожаат этәётгандек, умид билан тикилиб, ундан маслаҳат ва маддад сўрашганларини кўради. Ёш лирик қаҳрамоннинг қалбига Ленин сиймоси шундай қадам қўяди. У шиддатли давримиз таъсирида аста-секин улғаяди. Ленин таълимотининг ғалабаси учун курашчи, оташин совет граждани сифатида камол топади. Достон лирик монолог тарзида ёзилиб, лирик қаҳрамоннинг ички такомилини эмоционал жиҳатдан ёрқин очиб беради.

«Она ер қўшиғи» шоирнинг лирик достончиликдаги муҳим ютуғидир. Бу асар она ерга — Қарши чўлларига аталган эҳтиросли, самимий қўшиқдай шоир қалбидан отилиб чиқади. Бу достоннинг фазилатлари ҳақида ўз вақтида таникли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов шундай ёзган эди:

«Шоир лирик қаҳрамон характерини яратишида психологизмга алоҳида эътибор берганилиги учун поэма кишини мафтун этади. Поэмадаги психологизм шунда кўринаники, шоир қаҳрамоннинг Ватанга, туғишган ўлқага, она тупроққа муҳаббатини конкрет, ҳаётий деталлар орқали очади. Бу поэмада Ватанимиз бойликларидан, она ер табиатидан тўйиб-тўйиб лаззатдан оладиган, ҳаёт поэзиясини қалби билан сезиб ола биладиган, оддий нарсалар замираидаги кўтарникликини, романтикени хис қила оладиган лирик характерни кўрамиз».

Шоирнинг «Тоғлар садоси» достони эса унинг сюжетли, эпик достоннавислик маҳоратини эгаллаш йўлидаги муносиб ютуғидир. «Тоғлар садоси» адабиёттимизда ҳали етарли очилмаган мавзу — геологлар ҳаётига, уларнинг меҳнатига, турмушнинг жиддий масалаларига бағишиланган. Муҳими шундаки, шоир геологлар тақдиридан ҳамма кишиларни қизиқтирадиган жиддий муҳим маънавий ахлоқий масалаларни топиб достонда тасвирлайди ва уларга жавоб излайди. Бош қаҳрамон Сатторнинг тоғ сирларини очиш, хазиналарини қидириб топиш соҳасидаги янгиликлари Қаршибоеев каби худбин, ғаразгўй кимсаларнинг қаршилигига учрайди. Шоирнинг ютуғи шундаки, у Қаршибоеевни шунчаки бир консерватор сифатида, янгиликка тўғаноқ сифатидагина кўрсатиш билан чекланмайди, балки бу характернинг ижтимоий асосини очади. Қаршибоеев манфаатпаст, ҳамма нарсага ўз нафи кўзи билан қарайдиган, ҳатто раҳбар-

лик лавозимини ҳам шахсий манфаатларнинг воситасига айлантирган бир кимса. У Саттор топган янгиликларга шерилликни даъво қиласди. Саттор бунга кўнмагач, унга қарши ифво-бўхтонларни тарқатади. Қаршибоеев достоннинг мазмунли образларидан биридан.

Шоир Саттор образининг мураккабликларини ҳам анча ҳаққоний акс эттирган. Унинг мусаффо қалби, ички дунёси, бошига тушган оғир ташвишлар таъсирида чеккан руҳий изтироблари достонда жонли, ҳаётйи деталлар орқали очиласди. Шоир ўз қаҳрамонларини характерлаш учун жонли бадий сўз, аниқ ҳаётйи ифодалар топади. Уларнинг ички оламини очиш, психологик тасвир соҳасида олдинга қараб жиiddий қадам ташлади.

«Тоғлар садоси»да лирик қаҳрамон — шоир образи ҳам муҳим ўрин тутади. Лирик қаҳрамон маънавий соғлом, илфор совет ёшлиарининг вакили. У яхшилик билан ёмонлик, янгилик билан эскилип курашида оддий кузатувчи бўлиб қолмайди, балки воқеаларга актив аралашади, қизгин муҳокама юритади, янгиликни кувватлаб, ахлоқий тубанилк — ҳасадгўйликни, манфаатпрастликни қоралайди. Лирик қаҳрамоннинг эҳтиросли монологлари, муҳокамалари достоннинг эмоционал қимматини оширади, китобхоннинг тасвир обьектига муносабатини уйготади.

Жуманиёз Жабборовнинг «Толимаржон достони» эса Қарши чўлидаги бугунги улкан ўзгаришлар, совет кишиларининг қаҳрамонона мөхнатига бағишиланган, чўл бағрига ҳаётбахш сув олиб келган ажойиб кишиларнинг образлари шоирнинг самимий лирик монологи орқали очиласди.

Ниҳоят, шоирнинг «Йўлдаги ўйлар» достони оригинал, шаклига кўра, фақат шоир ижодида эмас, балки ҳозирги ўзбек достончилигига ҳам муносиб янгилик олиб кирди. «Йўлдаги ўйлар» — достон-баҳсадир. Достон ўз маъзуи жиҳатидан ҳам ички гоявий-тематик бирлика эга, туркум деб еташ мумкин бўлган достонлар гуруҳидан фарқ қиласди. «Йўлдаги ўйлар» — бадий ижод ҳақида, адабиёт ва санъатнинг ҳозирги ҳаётдаги ўрни, вазифалари ҳақида. Шоирнинг кўп йиллик ижодий фаолияти, изланишлари давомида худди шу масалалар устида юрагида тўпланиб келган ўйлари, ташвишлари, ҳаяжонлари гўё бирварақайига достон мисраларига кўчиб чиққандай таассурот қолдиди кишида.

Достонда бадий ижоднинг тақдирни фақат шу соҳанинг муттаҳассислари бош қотириши лозим бўлган маҳсус илмий масалагина эмас, балки чуқур, ҳаммага даҳлдор, ўткир маънавий масала сифатида

қўйилади. Бу масала устидаги баҳс сафар чоғида поездда тасодифан бир купеда учрашиб қолган тўрт киши — олим, рассом, шоир ва деҳқон ўртасида юз беради. Очигуни айтиш керак. Гарчи достон қаҳрамонлари тўртта бўлса-да, баҳс жангни асосан олим ва шоир ўртасида қизйиди.

Баҳс тугамайди. Чунки турмуш, одамлар, санъат ва адабиёт ривожи тұхтосиз. Бино-барин, бу мавзудаги баҳс ҳам агадидир.

Жуманиёз Жабборовнинг достонлари ва шеъриятидаги она ер мотивлари, чўл кишиларининг ҳаёти ва меҳнати мавзуи унинг драматик асарларида ҳам давом этади. Муаллифининг «Ўжарлар», «Йиллар ўтиб», «Тўйдан олдин томошаш сингари ўзаро ички гоявий-тематик бирлика эга музикали драмалари яна чўл ҳақида, курилишлар ва замондошлар ҳақида. Улар қувноқ юмор, нағис лиризм ва ўрни-ўрнида ўткир драматизм билан сурорилган асарлардир. Инсоний соғлиқ, фидоийлик, ватанпурварлик қаби муҳим сифатларни улуғловчи бу асарлар, айни пайтда, манфаатпрастлик, худбинник, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсадан тоймаслик иллатларини коралайди. Айрим камчиликларга қарамасдан, бу музикали драматик асарлар саҳнамизга бир қатор янги образларни, ўзига хос меҳнат ва муҳаббат поэмасини олиб келди. Улар республикамиз театрларида, шунингдек бир неча қардош саҳналарда ҳам кўйилмоқда.

Жуманиёз Жабборов бадий таржима бобида ҳам маҳорат билан қалам тебратмоқда. У ўз таржималари орқали ўзбек ўқувчиларини Баирон, Шевченко, Лермонтов, Маяковский, Твардовский, Светлов, Евгений Евтушенко каби ажойиб сўз санъаткорларининг асарлари билан таништириди. Шарқ классик адабиётининг даҳоларидан бири Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарини таржима қилишда ҳам катта ҳисса қўши. Талантли шоиримизнинг бу соҳадаги саматорали мөхнати ҳалқимизни бошқа ҳалқлар маданияти билан ошно қилиш, кишиларда интернационализм хис-тўйғуларини камолотпиришдек табаррук ишга муносиб хизмат қилмоқда.

Бахти ҳаётимиз ва совет кишиларининг маънавиятидаги бой гўзаликкларнинг самимий эҳтиросли кўйичиси Жуманиёз Жабборов айни балоғат ёшига қадам қўйди. Бу балоғат унинг асарларига тобора теран ва етук маъноларни тұхфа этаётган ҳаётий тажрибаларининг камолида ҳам, борган сарри ёрқин ва тиник садо бераётган ижодий овозида ҳам яққол кўриниб турибди. Шу балоғатга етган ижоднинг янги, янада салмоқли самаралар бершига тилакдошмиз.

Михли САФАРОВ.

ОЛИЖАНОБ ТҮЙГУЛАР ШОИР

Жуманиёз Жабборов ўзининг кутлуғ эллик ёшлиқ маррасига таниқли шоир, мөхир драматург, ажойиб таржимон сифатида кириб келди. У кишининг шеъриятини мен бир ихлосманд сифатида ғоятда қадрлайман. Жуманиёз aka шеъриятининг энг муҳим фазилатларидан бири, назаримда, ундаги ички маданият юксак интизомининг кучлилигидир. Унинг шеърияти олижаноб түйгулар, покиза ҳислар билан йўғрилган, эътибор билан пардозланган, айни вақтда, ниҳоят даражада табиий ва самимий шеъриятидир.

Шоир ижодининг яна бир фазилати — балки энг муҳими, унинг муттасил гражданик түйгуси билан нурланиб туришидир. Ижодкорнинг бутун ижодида олижаноб инсон — коммунистник һафаси яққол сезилади. У шеърията доимо катта масъулият билан қарайди. Шу боис мавзуни ўткинчи ёхуд авадий деб ажратмайди. Шоир ҳар бир шеъри, ҳар бир достони жиддият билан яратади.

Мен юқорида Жуманиёз Жабборов шеъриятида ички маданият ва интизом кучлилигини эслатган эдим. Мана шу фазилат ижодкорни аруз гулшанига бошлаб келган бўлса, ажаб эмас. Шоир ижодида жуда чиройли ғазал намуналари кўпдир.

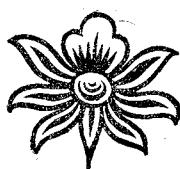
Юқоридаги сингари фазилатли ижод соҳиби таржимон сифатида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сига кўл урдиким, адабиёт ихлосмандлари унинг таржимонлик фаолиятини ҳам катта қониқиши билан қарши олдилар. Кўпдан-кўп классик шоирларнинг таржима асарларига Жуманиёз Жабборовнинг муҳарририлик қилиши ҳам, шу боисдан, хайрли бир ҳолдир. У киши муҳаррирлик қиласан китоб бутун чиқади. Мен шундоқ деб ўлайман.

Мен қадрли Жуманиёз аканинг инсоний фазилатлари ҳақида ҳам икки оғиз гапирмоқчиман.

Дунёда яхши одамлар кўп деган гап бор. Эҳтимол шундайдир. Балки мен уларга кам дуч келгандирман. Агар чиндан ҳам ер юзида яхши одамлар кўп бўлса, улар, менинг тасаввуримча, Жуманиёз aka каби инсонлардан иборат бўлса керак. Жуманиёз Жабборов деганда менинг кўз олдимга ғоятда олижаноб, ҳалол, самимий, холис, камтар ва камсуқум, қалби ва имонни бутун одам келади.

Ҳамиша омон бўлинг, лабингизни табасум, қалбингизни теранлик тарк этмасин, қадрли Жуманиёз aka!

Абдулла ОРИПОВ.

Съезд олди гурунii

Ҳамид Ғулом

ИЖОД-ОЛИЙ МАКСАДГА ИНТИЛИШ

У кунларда совет халқарининг бутун меҳнати, ғайрати, фикри-зикри, ташаббус ва интилишлари бир нарсага — КПСС XXVI съездин муносабиб кутиб олишига каратилган. Зеро, шонли партияизмнинг ҳар бир съездид мамлакатимиз ва ҳалқимиз ҳаётиде энг муҳим воқеагина бўлиб қолмай, айни вақтда истиқболнинг юқсан режаларини ҳам белгилаб беради.

Бу йил охирида, янын КПСС XXVI съезды арафасида, улуғвор ўнинчи беш йилликка якун ясалади ва 1981 йил кириши билан ўн биринчи беш йиллик бошланади. Ишчилар, дехқонлар, бинокорлар, олимлар ва хоказо касб эталари билан бир қаторда ёзувчилар ҳам катта ижодий ишларини сархисоб килиб, совет адабиётти олдида турган янги вазифаларни чамалаб, идрок этиб аниқ, белгилаб оладилар. Шу мақсадда барча автоном республикаларда, иттилоқдош республикаларнинг Узбекистон ёзувчиларига етди.

Узбекистон ғозубинларга сайди
Ўзбек совет адабиётининг икки съезд ораглиғидаги даврда қандай ривожлан-
ганини, қандай янги асарлар яратилганини ва нашр этилганини, адабиётнинг жанр-
лар бўйича равнакини кейинги ийлларда қалам тебратча бошлаган юзлаб истеъоддили-
шшларнинг адабий маҳсулини, адабий газета ва журнналларимизнинг фаолиятини
баён ва таҳлил қилиш съездга тақдим килинадиган ҳисобот докладининг вазифа-
сидир. Биз эса бу ерда адабиёт ҳақидағи ўз шахсий мулоҳазаларимизни айтиб
уттамиз.

Адабиёттинг бўйи, салмоғи, шуҳрати унда яратилган йирик асарлар билан ўтчанди. Бу жиҳатдан биз ёзувчиликимизнинг сўнгги беш йил ичидаги ижодидан мамнун бўлслак арзиди. Янги романлар, повестлар, поэмалар, драмалар, шеърлар, насрый туркумлар, айниқса тараққиёттинг бош масалаларини ҳаёттинг энг муҳим воеа ва муаммоларини бадиий таҳлил этган асарлар китобхонларга манзур бўлди. Адабиёттимиз салмоғига салмоқ кўшди. Рус, украин, белорус, қозоқ, озарбайжон ва бошқа тилларга таржима қилинди, кўп нусхаларда нашр этилди. Бу билан ўзбек совет адабиёти кўп миллатли умумсовет адабиёти тараққиётига муносиб хисса кўшди.

Күшди.
Мен тинимсиз баракали ижод қилаётган дүстларим билан фархланаман. Мен уларни доим қайнақ ҳаёт оғушида күраман, ўз асарлари қаҳрамонлари билан ҳам-нафас, ҳамдард, ҳамкор бу ёзувчилар ҳамиша ҳаётни ўткір күз билан күрадилар, баркамол, ўткір ақл билан фикрлайдилар. Бирок воқеа ёки ходисага ҳеч қаочон бефарқ қарамайдилар. Мен Комиля Яшин ва Ўйғун, Шароф Рашидов ва Назир Сафаров, Зулфия ва Мирмуҳсин, Асқад Мұхтор ва Сайд Ахмад, Рамз Бобожон ва Б. Тюриков, Раҳмат Файзий ва Одил Екубов, Үлмас Умарбеков ва Пиримкуль Ко-Б. Барот Бойқобилов ва Эътибор Охуноваларнинг янги асарларини эътибор дилор, билан ўқиб бораман ва уларнинг асарларида улут ҳалқимиз мазмунан күп қирралы ҳаётининг ҳәккений иғодасини күраман.

Мен яна ўнлаб бошқа севимли ёзувчиларим номи ва асарларини қисқа мақолада таърифлаб ўтиш имкониятига эга бўлмаганимдан хижолат чекаман. Лекин улар менинг мақсадим юрагимга яқин кишиларни шунчаки санаб ўтиш эмас, балки улар ижодининг можиятини айтиб ўтишдан иборатдир.

Бизнинг адабиётимиз чукур партиявий, халқчил адабиётдир. Биз ижодда энг тўғри, ҳаққоний йўлга — социалистик реализм принципларига содиқмиз. Бироқ социалистик реализм методи мангулишка ўлчаб, кесиб берилган бир газ эмас, қотиб қолган бир акидга эмас, билъакс доимо ривожланиб турадиган ҳаётбахш дастурilmаландир. Социалистик реализм адабиётига содиқлик — бу, аввало, ҳаёт ҳаққиатига, воқеликни ҳаққоний ифодалашга содиқлик, демакдир. Ёзувчи ҳар бир етук асари, яъни чукур ва ҳаққоний бадий тадқиқоти билан социалистик реализм методини янада равнақ топтириши, бойитиши мумкин.

Мен Мирмуҳсин ва Одил Ёкубовларнинг янги романларини, Шукрулло ёки Эркин Воҳидов достонларини, яна бошқа жуда кўп ёзувчиларимизнинг насрый, шеърий драматик асарларини ўқир эканман, улар социалистик реализм адабиёти санъаткорларидан ўрганибгина қолмай, балки ўзлари ҳам ижодда катта янгиликлар кашф этиб, умумсовет адабиёти тажрибасини бойитаётгандиларига ишонч ҳосил киласман.

Устоз Faғur Fуломнинг «бири-бирига шогирд, бири-бирига устод» деган хикматли ибораси турли халқ адабиётларига ҳам таалуқлидир. Эндиликда ҳар бир халқнинг миллий адабиёти шу даражада равнақ топдики, уларнинг катта ёки кичик-лигидан қатъий назар, бир-бирига самарали таъсири тўғрисида бемалол фикр юритиш мумкин. Ҳозирги вақтда совет адабиётшунослиги бу мавзуда тенг баҳс юрита бошлади. Чунончи, Ч. Айтматов прозасининг рус ёки қозоқ прозасига таъсири, Р. Гамзатов шеъриятининг умумсовет шеъриятига таъсири ва ҳоказо ижодий масалаларнинг ўртага кўйилиши эндиликда ҳеч кимни таажжублантирмайди. Худди шунингдек, айрим ўзбек ёзувчилари ижодининг бошқа қардош адабиётларга таъсири ҳақида ҳам бемалол фикр юритиш мумкин.

Ижодда маҳорат масалалари съездимизнинг дикқат марказида бўлиши керак. Ҳар бир жонда етук асарлар яратилаётган бир вақтда бўш асарлар ҳам пайдо бўлмоқда. Халқда, бемаза қовуннинг урги кўп, деган мақол бор. Газета ва журнallар саҳифаларида, зангори экранда ва радио орқали goҳо шундай таъсирсиз, ғализ «асарлар» бериладики, уларни ўқиган ёки эшигтан адабиёт муҳлиси ҳақли равиша рангийди. Тумтароқ шеърлар, юзаки лавҳалар, тузыз ва таъсирсиз очеркалар, ҳикоялар, катто узундан-узоқ зерикарли қиссалар тўпламларга кириб қолади, кўп нусхаларда нашр қилинади. Юзаки, рангиз ашула текстлари ҳам озмунча эмас.

Шу сабабдан ҳам маҳорат масалаларига алоҳида этибор бериш керак, ижодий баҳсни съезд арафасида матбуотда кучайтириш билан бирга съезд минбаридан туриб ҳам рўй-рост авж оддириш лозим.

Биз адабиётимиз мавзу дойраси кенглигини доим айтиб келамиз. Бироқ унинг мазмун чукурлиги ва маҳорат юксаклиги ҳақида ҳамма вақт ҳам дадил фикр юритмаймиз.

Ўзбекистон қаҳрамон ишичилар синфи ҳақида бадий баркамол роман ёки достон камлиги бизни ташвишлантириши ва бу улкан ижодий жасоратга бел боғлашга рағбатлантириши керак. 1966 йил зилзиласидан кейин улуғ социалистик Тошкент шаҳрини қурган минг-минг қаҳрамон бинокорлар ҳақида реалистик эпопея яратилмагани ҳам ўзбек адабиётининг жиддий камчилигидир. Пахтакорлар, пиллакорлар, моҳир ирригаторлар, ботир оловкорлар, олтин қазиб чиқозаётган азаматлар, Андижон сув омбори ва Туямўйин дengизи каби афсонавий бунёдкорлик қаҳрамонлари ҳақида қайси йирик асаримиз билан мактана оламиз?

Хуллас, замонамизнинг кўпгина қаҳрамонлари бизнинг ижодимиз уфқидан четда қолиб келмоқдаларки, биз бу ҳақда ўйлар ва сўйлар эканмиз, ўзимизга нисбатан ўта талабчан бўлишимиз шарт.

Съездимиз арафасида юқорида баён этилган каби жуда кўп фикрлар хәёлга келади, улар бизни ўйлантиради. Демак, биз китобхонга тақдим этилган асарларимиз билан фаҳрланган ҳолда ҳали тақдим этилмаган, энди ёзиладиган асарларимиз ҳақида ҳам фикр юритишмиз керак.

Ижод — бу доимо мақсад сари интилишдир. КПСС Марказий Комитетининг июль пленуми қарорида ва ўтоқ Л. И. Брежневнинг пленумда қилган докладида бу олий мақсад аниқ белгилаб берилди. Биз шонли партиямиз XXVI съезди сари яқинлашиб борар эканмиз, коммунистик ҳаётни тобора тенг, чукур, ҳаққоний ва гўзал тараннум этишимиз керак.

ЮТУҚЛАР, ОРЗУЛАР, ТАКЛИФЛАР

Утган беш йил давомида деярли ҳамма жанрларда кўз-кўз қиласа, фахрланса аразидиган асарлар яратилди. Ҳамид Ғуломнинг шу муддат ичига пайдо бўлган «Мангулик», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», Пиримкул Қодировнинг «Олдузли тунлар», Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари», Сайд Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони» каби асарлари, Шукур Ҳолмираев, Ўтири Ҳошимов, Учқун Назаровларнинг айрим ҳикоялари, Миртемирнинг «Ёдгорлик» Шукруллонинг «Суянчиқ» тўпламлари, Зулфия билан Асқад Мухторнинг янги туркум шеърлари, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжоновларнинг янги шеърий китоблари, «Руҳлар исёни», «Жаннатта йўл», «Ҳакқуш кичкириги» достонлари ўзбек адабиётини бир даража юкори кўтарган, олға силжитган асарларданdir. Комил Яшин, Воҳид Зоҳидовларнинг Москвада чоп этилган китоблари, Иззат Султон, Лазиз Каюмов, Матёкуб Кўшжонов, Озод Шарафуддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Пирмат Шермуҳамедов, Иброҳим Гафуровларнинг тўплам ва мақолалари туфайли танқидчилигимизнинг обрў-этибори янада ортди, бир қатор янги номлар кўринди, шулардан айниқса прозада Нурали Қобил билан Алишер Ибодинов, поэзияда Усмон Азимов, драматургияда Абдуқаҳор Иброҳимов, танқидчиликда Муҳаммадали Қўшмоқов ва Ортиқбой Абдуллаевларнинг истиқбонлига умид катта.

Адабиётимизда реалистик тасвир принципларининг чуқурлашиб, ифода воситаларининг тобора бойиб бораётганини ҳам қувончили ҳодиса. Икки ҳолат алоҳида диккатга молик: шахсга универсал тарзда, хилма-хил томондан ёндашиш, ҳаётни мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатиш етакчи тенденцияга айланаб қолаётir; реалистик тасвир классик адабиёт, фольклор бисоти ва энг янги илғор адабий тажрибалар ҳисобига ранг-баранглиги қасб этәётir...

Адабиётимизнинг бугунги ҳолати, даражаси унинг эртасига зўр умид билан қараш, унинг олдига улкан талаблар кўйиш, орзулар қилиш хукуқини беради.

Шахсан мен яқин келажакда адабиётимизда аввало инсон шахсини кутилмаган томонлардан очадиган, қалб бойлигини чуқур кўрсатадиган, худди шу жиҳатлари билан кишини ҳайратга соладиган, ақлини шошириб кўядиган, ҳеч қанақа қолипларга сифайдиган, чуқур маънодор, ўта ҳаётий, табиий, ўзбекнинг бугунги камолотини, бор бисотини ўзида мужассам этадиган давр типи бўлмиш қаҳрамонларни кўришини истайман.

Ўзбек ҳалқи ниҳоятда қувноқ, кулгисевар, ҳазилга, юморга ташна ҳалқ. Унинг табиатидаги шу хислат ҳали адабиётда ўз аксими тўла топган эмас. Миллий адабиётимизнинг санъатимизни шу жиҳатдан, чунончи, грузин адабиёти, санъати билан қиёс қилганда бу нарса аниқ сезилади. Грузин адабиёти, киноси, жумладан, ўзининг ҳаётбахш, ҳалқчил юмори билан ўзга ҳалқлар қалбига йўл топаётганини кўпчиликка маълум. Биздаги айрим асарлар — «Келинлар кўзғолони» комедияси, «Худойберди Тўхтабоев романларининг мұваффақият сири, бир чеккаси, ўзбек ҳалқи табиатидаги қувноқликни кашф этишга бўлган интилишда деб биламан. Шу йўналиш улкан адабий ҳодисага айланаби, ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослигини белгилайдиган хусусиятлардан бири бўлиб қолишини истар эдим.

Яқинда мен Германия Демократик Республикасидан келган бир ёш адабиётшунос билан сұхбатда бўлдим. У ўзбек тилини яхши билади, асарларимизни оригиналда бемалол ўқиб, фикр юрита олади, бугунги ўзбек шеърияти бўйича илмий иш олиб боряпти. Биз ғарб ва шарқ шеърияти ҳақида кўп гаплашдик. У ғарб шеърияти ҳозирги кунда ўзининг аввалги шуҳратини бой бериб кўяётганини билди. Унингча, ғарбда шеърият шаклий янгиликларга ҳаддан ташқари маҳлиё бўлиб кетиб, бой анъаналардан узоқлашиб, бир қадар оммадан ажралиб қолмоқда; оқибат натижада шаклий жиҳатдан ҳам қашшоқлашиб кетмоқда. «Қаёққа қараманг, ҳамма ерда оқ шеър — верлибрни кўрасиз». Сизларда ўзгача: энг янги шеърий шакллар — верлибр, сарбаст, оқ шеър, эркин вазннинг кўп хилма-хил кўришиллари ҳам бор, классик адабиёт, ҳалқ оғзаки ижоди шеърий шакллари — барча-барчаси амалда; шеърият бўстони шу ранг-баранглиги билан гўзал, нурағшон... Буни асраш, ардоқлаш керак. Ёшларни барча шеърий шаклларга муҳаббат,

хурмат руҳида тарбиялаш лозим»,— дейди у. «Мен сұхбатда бўлган айrim ёшларда,— дея давом этди сұхбатдошим ҳазил-мутойиба билан,— сарбастга мойиллик кучли, улар аруз ва бармоққа бир оз менсими, ишончсизлик билан қарайдилар. Бунинг олдини олиш керак, токи ғарб шеъриятининг куни сизларнинг ҳам бошингизга тушмасин».

Четдан қараган кишига кўпинча ҳодисалар манзараси аникроқ кўринади. Дар-ҳақиқат, меҳмонимизнинг сўзларида, ташвишларида жон бор. Шеъриятимиздаги янги шаклий изланишларни қўллаб-куватлаган ҳолда бой анъаналяримизни асрарш, авайлаш, ҳали очилмаган имкониятларини ишга солиш устида жиддийроқ бош қотиришимиз керакка ўхшайди. Адабиётдаги янгилик бошда бир оз эриш туюлса-да, пировардида ҳәётда ўзига йўл тополган, бора-бора кўччиликка маъқул тушган тақдирда гина ўзини оқлади. Очиги, шеъриятимиздаги ҳозирги шаклий изланишлар ҳали ўзига тўла равишда йўл топиб олган, оммага маъқул тўлақонли миллий анъана тусиға кирган эмас; бу хил изланишларни чинакам ҳалқчил шаклга етказиш ҳамон бир орзу бўлиб турибида.

Яна бир ташвиши ҳолат бор. Кўп йиллардан бери интеллектуал шеърият ёки шеъриятда интеллектуализмнинг чуқурлашуви ҳақида гапирамиз, ёзамиз. Бу тенденцияни ҳадеб ёқлайвериши оқибати бўлса керак, кўччилик шоирлар, хусусан, ёшлар ўзларини мажбурян ақлли ёки ақлли гап айтиётгандай қилиб кўрсатишга интиладиган бўлиб бораёттир. Натижада шеъриятда сунъий интеллектуаллик, сунъий интеллектуализм пайдо бўлиб қолаёттир. Шеър — қалб сўзи, қалб сўзи эса фақат табиий, самимий бўлгандагина қалбларга йўл олади. Шеъриятимизда ақл — ҳис табиийликни олий даражада уйғунликда кўриш ҳаммамизнинг тилагимиздир.

Танқидчиларимизнинг марказда — Иттифоқ минбарларида тез-тез кўринаётганилиги қувончли ҳодиса. Бироқ бугунги кунда шунчаки кўринишнинг ўзи етарли эмас. Эндиликада Иттифоқ илмий адабий жамоатчилиги эътиборини тортадиган, уларни ҳар жиҳатдан қойил қолдирадиган, умумий илмий тафаккурга таъсир кўрсатадиган янги концепциялар билан чиқиш пайти келди.

Бир вакътлар вақтили матбуот — газета ва журнал танқидчиликнинг асосий минбари саналарди. Бугунги кунда унинг ёнига миллионлаб тингловчи-томушабинга эга радио ва телевидение кўшилди. Радио ва телевидение кенг жамоатчилик билан ижодий мулоқот қилиш, сўз санъати ҳақида ҳақиқатни миллионларга етказиш босбода ғоят катта қуяйлик, имкониятларга эга. Биргина мисол. Ҳамза таваллудининг 90 йиллиги нишонланётган кунларда Бутуниттифоқ радиоси Ҳамза ҳақида эшиттириш ўюштириди. Орадан кўп ўтмай эшиттириш иштирокчилари номига миннатдорчилик тўла мактублар оқими ёғила бошлади.

«Салом, ўртоқ Зоҳидов!

Мен Сизнинг иштирокингизда Ҳамза ҳақида берилган эшиттиришни тингладим. Раҳмат. Мен Ҳамза ҳақида аввал ҳам эшитган, асарларини рус тилида ўқиган эдим. Ҳамзани яхши адаб ва инсон сифатида билардим. Шунга қарамай, бу эшиттириш, хусусан Сизнинг сўзларингиз мени ларзага солди; ўзбек ҳалқи шундай аломат инкілобчи адаби борлигидан фахрланса арзиди...»

Ленинградлик пенсионер Людмила Петровна Новикова деган аёл мактубида ана шундай дил сўзлари битилган.

Бу хил мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Қани энди, Иттифоқ радиоси, телевидениеси орқали ўзбек адабиёти ҳақида ўзбек танқидчилари иштирокида шундай сұхбатлар мунтазам равишда ўтказиб турисла. Останкинодаги концерт залидан ўюштирилётган адабий учрашувларда ўзбек адиларининг ҳам овози янграса..

Танқидчилигимизнинг, адабиётшунослигимизнинг мавзу доираси — кенгайиб бораёттир. Лекин, шундай бўлса-да, ҳали унда очилмаган қўриқлар беҳисоб. Жуда кўп, баъзан аҳамиятсизроқ масалалар устида тортишамиз, баҳслашамиз, лекин, масалан, адабиётимизнинг ҳалқчиллиги, гуманизм ҳақида — сўз санъатининг ҳаёт-мамотини белгилайдиган шу каби ўзак масалалар ҳақида сўнгги йилларда бирор жиддий гап айтилганини билмайман. Келаси беш йилликда адабиётимизнинг ҳалқчиллиги, гуманизми ҳақида йирик тадқиқотлар яратилишини орзу қиласман.

ШЕЪРИЯТ ҲАҚИДА ЎЙЛАЯПМАН

III еърият ҳақида ўйлаиман... Зоро у ҳаёт қатламларининг, қалб қатламларининг ҳали очилмаган ўринларини топишдан, ҳали кўз тушмаган нуктагарини излашдан, ҳали айтилмаган сўзларини кашф қилишдан иборат эмасми?! Ҳаёт эса жуда мурракаб, қалб эса жуда соҳир.. Сўз санъаткорларининг санъаткорлиги шундаки, улар бу мурракаблик мөҳиятини қалб кўзи билан кўрган ҳолда очиб берадилар, соҳирликни ақи тарозисида минг бор ўлчаб кашф этадилар.

Шеърият ҳақида ўйлајаман... Зеро у ҳаётни, қалбни доимо оқимлар күчогида, зиддиятлар силсиласида, курашлар оғушыда күриш дегани эмасми?! Бу оқимлар, бу зиддиятлар, бу курашлар бўйласа, ҳаёт аллақачон ўсиб-ўзгаришдан тўхтаб, бир жойда туриб қолмасми?!

Мен «Хәт, сен ниҳоятда гүзалсан, ниҳоятда силлиисан, ниҳоятда яхшисан» қабилидаги шеърларни күп ўқиганман, минг афсуски, уларга тақлид қилиб ўзим ҳам машқлар қилғанман. Бундай шеърлардан, баҳтга қарши, ҳали-ҳамон у ер-бу ерларда ўқиб тұрамыз. Адабиётшоослар тили билан «риторика» деймиз бундай шеърларни. Уларда сүз бор-у, хистайтуғы бўлмайди, ҳәёт ҳакидаги гап бор-у, унинг жўшиб турған юргари бўлмайди. Бундайларда ҳәёт шунчаки баён қилинади, холос, қатлам-қатламла-ри, ҳужайра-ҳужайралари очилмайди.

Бахтимизга яхши шеърлар бундайларни тобора сиқиб чиқаряпти. Мен яқинда, унчашувлардан бирінде шоир Омон Матжоннинг шеър муҳлисларига ўқиб берган янги шеърларидан бирини эшитдим. Ҳали-ҳануз шу шеър таъсиридан. Гарчи шеър мазмунини оддий сўзлар билан ифодалаш ножоиз бўлса-да, муаллифидан узр сўраганим ҳолда шеърни ўз сўзларим билан эслаб утмоқчиён: инцилобдан кейин чет зэга қочган амир Олимхоннинг кексайганида кўзи ожиз бўлиб қолади. У яқинларига: мени Амударё бўйига олиб боринг, дейди. Шоир кекса, кўр амиринг Амударёни тавоф қилиш истагига тушиб колганга сабабларига саволли нидорлар ёрдамида ўз муносабатини билдиргани ҳолда шеърни мана бундай якунлади:

Лекин «Амир келди» деса, дарёдан
Чиңмасму күк сари солиб дод-фарёд
Кувгинлар, харамлар, зиндонлар
хасми —
Бебахра, хукуксиз, түзгиган авлод!?

Халқым, тилсиз бардош ҳам умид
билин
Кимники күттарсанг тахти аълого
Ҳали кўзлари кўр бўлмасдан бурун
Тавоғга олиб бор Амуларёга.

Жуда яхши щөрп, ўйлатадиган, босган ҳаёт йўлингга назар ташлатадиган, қалбни парзага соладиган щөрп!

Истебдоднинг ёши ҳам, миллати ҳам бўлмайди. Истебдодли асар ҳамма даврники, ҳамма халқники, ҳамма миллатники. Мен фақат бу ерда Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева каби катор талантли шоирларимиз асарлари ҳали-ҳанузгача асосан республикамиз доирасида қолиб кетаётганини афус билан айтим келади. Тўғри, уларнинг айримлари таржима қилингапти. Лекин таржимада оригиналдаги жозиба, салмоқли фикр, ҳарорат, самимиятни сақлашнинг уддасидан чиқишломаятчи чоги. Ҳатто талантли шоира Римма Казакова ўзи таржима қилганни ўзбек шонралар ҳакида мен билан фикрлашар экан. «Гапнинг очиги, Ҳалими кўнгилдагидай таржима қила олмадим. У таржимага қараганда чуқурроқ», — дей очиқасига эътироф этгани эсимда.

«Насринг таржимони — муаллифнинг кули. Назмнинг таржимони — муаллифнинг рақиби», — дейишади. Шундай экан, наҳот таржимонлар орасида ўзбек шеърининг мусиқий торларини жеранглатадиганлари бўлмаса! Бор. Факет топа олмаётган кўри- намиз чори. Ёки топсан ҳам улар ўртача асарларни таржима қилиш билан банд эмасмениклар?! Кайси бир ўтамиёна асарларимизнинг бутуннитифоқ аренасига чи- киб колёйтгани кечирабарли ҳолмикин?!

Бутуниттифоқ миқёсидаги баъзи мукофот, унвонларга сазовор бўлаётгандар ижоди билан таниша туриб: «Ўзбек адабиётимиздаги фалончиларнинг бўлардан қоладиган жойи йўқ-ку, ҳатто ўтади ҳам...» дегинг келади. Демак, биз ўз ютуқлари мизни бор бўй-басти билан бутуниттифоқ ўқувчисига кўрсата олмаётган бўлсак керак-да. Гап мукофотда эмас, гап ҳақиқатда. «Истеъдодга ёрдам бериш керак,— деган эди ажойиб рус шоири А. Твардовский,— истеъдодсизлар эса ўзига ўзи йўл очишига устаси фаранг бўлишади».

Баъзи ҳиссиз, фахм-фаросатсиз ёзилган асарларни, китобларни ўқиб, ғижинсан-у, бу ўша «ўзига ўзи йўл очиши» оқибати эканини ўйлаб кетасан. Мен баъзи асарларни фақат муаллифининг ўзи-ю, бечора корректор, редакторларгина ўқишиша керак, деб ўйлайман. Бирлари — ўз ижод маҳсули бўлгани учун, иккинчилари эса хизмат юзасидангина ўқисалар керак.

Бундай асарларнинг баъзиларини мен ҳам ўқийман. Муаллифига раҳмим келганидан эмас, йўқ. Балки у кимдан қанақа фикрни ўғирлаб олганини билгим келганидан... Абдулла Ориповда бир тўртлик бор. «Тақлидчи шоирга» деб аталади. Мана у:

Тақлид қила бергин, етса бардошинг,
Модомини, сенда бор экан ҳавас.
Фақат бир қора кун кўтариб бошинг,
Асл нусхаман, деб дод солмасанг
бас.

Мен ажойиб шеърлари билан ўқувчилар оғзидан тушмайдиган шоирлар қолиб, қаёқдаги қоғиябозлар кўкларга кўтарилиб мақталганини кўрганимда Твардовскийнинг юқоридаги сўзларини яна бир бор эслайман. «Йўқ, йўқ,— хаёлан дейман истеъдод ва унинг соҳибларига,— сиз истеъдодсизликка пассив муносабатингиз билан унинг умрига янада умр қўшманг, аксинча, андаккина ҳафсала қилиб, унинг удда буро кўллари тутган редакция, журнал, нашриёт эшикларини учга очишдан ўзингизни сақланг. Токи у истеъдод аталиб, ўзини шеърият шохсупасига ўтказиб олмасин. Токи у шеъриятдай тоза булоқни лойқатишдан тийилсин».

Шу маънода истеъдодли, тажрибали устозлар пассивлик қилмай, ҳамма гапни танқидчилар айтар демай, ташаббусни ўз кўлларига олсалар айни муддао бўларди. Ахир кўкларга кўтарилиб мақталётган баъзи ёмон асарлар ҳақидаги ҳақиқат сўзини улар айтмасалар, ким айтади?! Камчиликларимизга муросасозлик — адабиётимизга бўлган лоқайдликнинг айни ўзгинаси эмасми?! Наҳотки биз ёмон — яхши асарларни аввало ўз элагимиздан ўтказиши ўрнига, уларни вакт ҳукмига ҳазола қилиб юраверсан?! Тўғри, вакт — беаёв ўқувчи, беаёв танқидчи. У сарни сарага, пучакни пучакка ҳеч қийналмай ажратиб ташлайверади. Лекин вакт ҳукмига ишониб, ўта пассивлик кўрсатиш — бизнинг адабиётдай, шеъриятдай улуз саждагоҳга ҳурматсизлигимиз ифодаси бўлмасмикин?! Бугунга жон куйдирмаслигимиз — айни пайтда келажакка жон куйдирмәтганигимиз эмасмикин!!

Мен ижодкорда ўз ҳалқининг, ўз даврининг юраги, бу юракнинг баҳту дардлари, орзу-интилишлари гупуриб туришини истайман. Ахир ҳалқ ўзини, ўз юрагини ўзи англаб олиши учун ҳам шоирларини яратади-ку.

Лекин ҳалқнинг ўзини ўзига англалиш — у ҳақдаги умумий сўзлардан иборат бўлмаса керак деб ўйлайман. Утган йили паҳта, паҳтакор мавзуда ҳиссиз, рангиз бир асар эълон қилинди. Шу асар муносабати билан икки ижодкор орасида бўлиб ўтган сұхбатнинг шоҳиди бўлганди:

— Асарни ўқидингизми? Қалай?
— Мавзузи яхши. Замонавий.

Наҳот замонавийликни шундай тушунсак?! Пушкиннинг «Мен сизни севардим. Севарим эҳтимол...» сатрлари билан бошланувчи шеърини ўқувчилар бугун ҳам зўр мароқ билан такрорлашар экан, ким уни нозамонавий деб олади?! Наҳотки замонавийлик мавзуда бўлса?! Иккинчи томондан, ижтимоий мавзулар қобилиятсизликнинг шеърият майдонида жавлон уриши учун наҳот ҳужжат бўлса?! Йўқ. Ёмон ёзилган асар — шеърият эмас. Ҳамма нарсанинг мезони — истеъдод экани маълум ҳақиқат-ку, ахир.

Шоирнинг айтар сўзи — бу бир авлоднинг келгуси авлодга ўзидан қолдирадиган руҳий васияти, кекса, дониш қалбнинг ёш, никол қалбга айтар сўзи, сабоқлари деб биламан. Бу васият, бу сабоқлар келгуси авлодга кулги эмас, балки дастур бўлса эди...

ХАЛҚИМИЗНИНГ ҚАЙНАР БУЛОҚЛАРИ

Xалқ оғзаки ижоди ноёб ҳазина. Ана шу ҳазина неъматларининг матбуот-да тарғиб қилиниши, нашриётларда китоблар ҳолидаги чоп этилиб ўқув-чиларга етказилиши ҳалқ оғзаки ижоди ҳамда унинг ижрочиларига бўлган иззат-эътиборнинг ёрқин бир намунасиdir.

Ҳалқ ижодининг Ҳоди Зариф сингари етук жонкуярлари воҳама-воҳа пиёда юриб, янги-янги «чашма»ларни, «булоқлар»ни кашф этанлар. Улар баҳшилар билан ойлаб, йиллаб бирга ишлашган. Улар билан тил топиша олишган. Ҳамнафаслик, ҳамдардлик қилишган, Котиблик қилиб, котиблар тайинлашган. Сир эмас: ҳозир котиблик қилиб, котиблар тайинлашга арзигулилар ҳалқ баҳшилари, оқинлари камдан кам. Борлари ҳам Ислом ота ёки Абдулла шоирларга нисбатан куйлаш кўлами, дарёлиги, муҳофазаси тор. Ҳозирги кун, ҳозирги шароитда ўшалар ҳам ганимат.

Мен ўртабўзлик Мамат баҳши Иноят ўғли, оҳангаронлик Омин оқин Болтаев, сирдарёлик Маннон Ҳўжа ва бошқа гўяндаларнинг сұхбатларида неча марталаб бўлганман. Уларнинг ҳар бири бир олам. Феъли-авторлари, оригинал терма, достонларни тўқиб билиш ва билмаслик қобилиятлари, созни сўзлата олиш иқтидорлари, таълим олган устозлари, мактаблари, маҳоратлари, услублари ҳар хил. Аввало, баъзи бирлари билан тил топиша олиш қийин. Мамат баҳшининг кўнглини топиш, кўрини қўзгаш анчагина қийин бўлди аввалига.

Ниҳоят, мен у киши билан сирлашиб, очилиб гаплашадиган, ҳа деганданок Алломиши, Ҳасан Кўлбор, Авазхоналар дунёсига сайру саёҳат қиласидиган, ота-бобола-ридан қолган сирли созининг оҳангларидан баҳраманд бўладиган бўлдим.

— Сенга ўхшаб осмондан келадиган, отдан тушмай гаплашадиган, ҳавоий, кишига ўзини донишманд қилиб кўрсатадиган, бўйинбօс таққан, фирт олифта, сигирнинг мўрашини, эчкининг маърашини эшиштаса чўчиб тушадиган, тол товонки, заранг косани кўрса чимириладиган, олдига чалоб қўйсанг хуркадиган, дўмбирани қўлга олишинг билан оғзингга темир таёқни (микрофонни демоқчи — Т. С) тўғрилайдиган олим башара одамлар уч-турт марта келиб кетиши. Савол устига савол беравериб бошимни котириши. Бирига жавоб берган, бирига бермаган бўлдим. Шу-шу қайтиб қорасини кўрсатмай кетиши. Исми-шарифларини ҳам сўрамабман.

Мен учун Мамат аканинг гаплари тамоман тушунарли эди. Из қувиб ҳазинага йўливиш осон эмас. Янги топилма топиш, унинг қадрига етиш, уни юзага олиб чи-киш, кўпга етказиш анов-манов одамнинг қўлидан келадиган иш эмас.

Маннон Ҳўжа бир сұхбатларида:

— Омочнинг ўн марта борган ерига мола бир марта боради. Шу шекилли донг қозонган оқинлар ўтиб кетди. Эндики кўнда достон тингловчиларнинг куни мен сингари йўртоқ, тўмтоқ, бўйинбօс таққан баҳшиларга қолган. Ҳар нарсанинг табиий бўлгани яхши. Самимий бўлгани маъқул. Баҳшиман деб куйлаб, сўйлаб, кўкрагига уриб юрувчи баъзи бир бўйинбօс таққан суханбозларнинг сохта, ясама қиласига деб кийиб, эшишиб ҳайрон қоласан киши. Бу касбни, бу термаларини, байту бандларини ўқиб, эшишиб ҳайрон қоласан киши. Бу касбни, бу корни сунистельмол қилиб, нархини туширмаслик керак. Камдан-кам кишига насиб қиласидиган «баҳши» деган номга, заррача бўлса-да, гард юқтирмаслик лозим. Бу номга муносибисман ёки йўқми ажратса билишининг ўзи энг муҳим,— деган эдилар.

Қанчалик ҳалол, қанчалик ҳақ гап. Бу ерда гап Жуманбулбул (достоннавозлигидан), Улбош (айтишувда), Ойча кампир (мақол айтиб, матал тўқишида), Бегмат бобода, (бадиҳагўликлида), Несибали (чанковуз чалишда), Ойсара чечан (марсия айтишда), Норқол она (байтбоэзлика) сингари ўзлари яшаб турган ерларида, музофотларда донг таратиб, ном чиқазган, ўзларига мактаб яратган, ҳалқ оғзаки ижодини авлоддан-авлодга қолдирувчи, наслдан-наслига ўтикаズувчи ноёб ва нодир талант эгаларининг шаънига, шавкатларига зигирча дод қўндириласлик ҳақида бораяти. Гап ноёб ҳазинани кўз қорачигидек саклаш хусусида кетаяти. Уни кунт билан, сабот билан ҳазинани ўрганиб, унга ижодий ёндашиши, бойитиш ҳақида бораяти.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзида фольклор Советининг тузилиши (агар шунчаки расмиятчилик учун тузилмаган бўлса) ҳалқ оғзаки ижодига бўлган ҳурматнинг, унинг истиқболи ҳақидаги ғамхўрликнинг, ҳалқ «чашмалари», «қайнар булоқлари»— янада қайнаб-тошиши йўлидаги раҳнамоликнинг тиник бир тимсоли бўлди. Гап энди бу Советнинг Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор бўлими

билан ҳамфирликда ишлашида, ҳали очилмаган қўриқларни очишида, уларга амалий ёрдам беришида қолган. Шу муносабат билан баъзи истакларимизни билдиримоқчимиз.

Яхши бўларди, театрларимиз репертуаридан тушиб кетган «Алпомиш» сингари, ҳалқимизнинг қалб тўридан жой олган ноёб, нодир асарлар яна қайтиб саҳна юзини кўрса.

Яхши бўларди, ё Эргаш Жуманбулбул ё Фозил Йўлдош номи билан аталган бахшилар мактаби ташкил топса-ю, бунга достоннавозлиқдан, афсунсозлиқдан ижро этиши йўли билан тъълим берувчи донгдор бахшилар, дўмбира сингари ҳалқимизнинг миллӣ чолгу асбобларини қиёмига етказиб чалувчи созчилар, созандалар, билағон фольклоршунос домлалар мутасадди этиб тайинланса.

Бора-бора «Қизил китоб»га ёзилиш хавфи эҳтимолдан узоқ бўлмаган дўмбира сингари қадимий, миллӣ асбобларимиз ўз эгаларининг қўлларида қайта тилга кирса.

Шу билан бирга Мамат бахши каби дўмбирани тўқиз оҳангда сўзлатувчи бахшиларимиз ижро этган куйлар магнит ленталарига ёзиб олиниб, радио ва телевизор орқали мунтазам эшилтириб борилса.

Яхши бўларди, ҳозирги кунда жойларда яшаб ижод қилаётган бахшиларга арзингул имкониятлар, имтиёзлар яратиб берилса. Донгдор бахшиларга котиблар тайинлаб кўйиш масаласи ўйлаб кўрилса. Соз ва сара куйловчи бахшиларнинг асарлари алоҳида альманах ёки китоб тарзида маълум бир муддатда нашр қилиниб турилса. Уларнинг ижодидан севимли журналиниз бўлмиш «Шарқ ўлдузи» саҳифаларида намуналар бериб борилса.

Яна бир истак борки, яъни энг яхши бахшилар учун машҳур оқинларимизнинг номлари билан боғлиқ бўлган мукофотлар таъсис этилса.

Алҳосил, мусиканинг ети пардаси оралиғига ўн ети минг оламнинг сеҳри жойлашган, дейдилар. Қани эди, шу йўсин ҳалқимиз орасидан етишиб чиқсан сўз или соз усталарининг сирли бармоқларидан, сеҳрли созларидан, қўлдан-қўлга ўтубчи байт ва баёzlаридан баҳраманд бўлиб борсак.

Сайдулла Мирзаев

НАСРИМИЗНИНГ БАЛАНД ПАРВОЗИ

Сўнгги йилларда аксарияти ҳаёт ҳақиқатини бутун борлиғи ва мураккаблиги билан реал акс эттирувчи ғоявий-бадиий пишиқ асарлар яратилмоқда. Узбекистон совет ёзувчиларининг VII съездидан (1976 йил) бўён ўтган даврдаги адабиётимизнинг асосий ютуғи ва энг характерли томони ҳам, бизнингча, ана шунда.

Фактлар шундан далолат берадики, бу даврда адабиётимизнинг барча жанрларида катта ўсиши, ўзгаришлар содир бўлди. Адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси янада мустаҳкамланиб, ғоявий-бадиий жиҳатдан юксак асарлар яратишга интилиш кучайди. Шароф Рашидов, Комил Яшин, Раҳмат Файзий, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин Асқад Мухтор, Сайд Аҳмад, Иброҳим Раҳим, Одил Ёкубов, Пиримкул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Суннатулла Аюробоев каби ёзувчилар томонидан бу даврда яратилиган қатор насрый асарларда совет воқелигидаги асосий ижобий жиҳатлар, кишиларимизнинг ажойиб фазилатлари биринчи планга қўйилиб ҳақоний акс эттирилди.

Энг муҳими шундаки, бу даврда насримиз, жумладан, романчилигимиз социалистик реализм позициясида мустаҳкам турган ҳолда бадиий маҳорат жиҳатидан тобора юқориляб борди, ҳаётни борган сари чукурроқ ва ёрқинроқ акс эттириди.

Сўнгги йилларда майдонга келган «Ҳамза», «Мангалик», «Чотқол йўлбарси», «Диёнат», «Олдузли тунлар» каби йирик романларнинг кўпчилиги аввало чукур реализми ва қизиқарли ёзилганлиги билан ежралиб туради. Бу асарларда ҳаёт

ҳақиқатини очиб бериш учун лозим бўлган типик воқеалар, ҳаётий образлар бор ва улар ёрқин ифодаланган. Оташнафас шоир ва революционер Ҳамза («Ҳамзә»), шоир ва ҳукмдор Бобир («Юлдузли тұнлар»), инқилоб фидоийси Масъуд («Мангурлик»), инженер Қоражон («Чотқол йүлбарсия»), профессор Нормурод Шомуродов («Диёнат») сингари тұлақонлы образлар ана шундан далолат беради.

Бу образларнинг жонли ва таъсирли чиқишида ёзувчиларимизнинг психологик таҳлилдан мөхирона фойдаланғанлар алоҳида аҳамият касб этган. Зотан, юқорида санаған асарларда психологик таҳлил күпинча кескин драматик ҳолатлар, турли хил коллизиялар тасвири билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади ва ўқувчиларда кучли таассурот қолдиради. «Мангурлик» романнинги бош қаҳрамони янги типдаги совет кишиси Масъуднинг синфи душман Шерхўжа билан тўқнашуви тасвиrlанган ўринлар психологик таҳлилнинг ибратли намунасиdir.

Чунки бунда иккى дунё — иккى мағкура ўртасидаги ҳаёт-мамот курашининг асл мөҳияти ҳам, ижобий ва салбий характерларнинг маънавий олами ҳам яққол гавдаланади.

Бу ўринда сўнгги давр ўзбек насрода тобора очиқ намоён бўлаётган яна иккى хусусиятни алоҳида қайд этиш лозим. Биринчи хусусият — ўзбек совет ёзувчилари ўз асарларида фақат ўзбек мәхнаткашларининг образларини яратиш билангина кифояланиб қолмәтилар. Аксинчә турли миллат кишиларининг реалистик образларини яратиб бермоқдалар. Натижада бадий асарлардаги қаҳрамонлар силсила-сининг интернационаллиги ўзбек совет адабиётининг жуда муҳим ва келажакда янада ривожланадиган характерли хусусияти бўлиб қолди.

Иккинчи хусусият — ўзбек совет ёзувчилари ўз асарларида ҳалқнинг буюк тарихий ролини реал кўрсатиш билан бирга машҳур тарихий шахслар образини яратишга ҳам тобора кўпроқ эътибор бермоқдалар ва бунда ҳам яхшигина натижаларга эришмоқдалар. Бу фикримизни сал олдинроқ яратилган Мирмуҳсиннинг «Мельмор», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек ҳазинаси» ва Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тұнлар» асарларидаги тарихий шахсларнинг бадий ифода этилган образлари тасдиқлайди.

Бугина эмас. Сўнгги йилларда ўзбек романчилиги республикада Совет ҳокимиyатини ўрнатиш, мустаҳкамлаш, ўлқамизни ҳар жиҳатдан гуллаб-яшнаган социалистик республикага айлантириш соҳасида фидокорона хизмат қилган Акмал Икромов, Йўлдош Оҳунбобеев, Файзула Ҳўжаев, Усмон Юсупов каби атоқли партия вә давлат араббларининг реалистик образларини яратиш йўлида ҳам ижобий натижаларга эришди («Ҳамзә», «Қирқ беш кун», «Мангурлик», «Бинафша атри» асарларини эсланг). Лекин, ҳозиргача бу машҳур тарихий шахслар кўпинча эпизодик қаҳрамонлар сифатидагина тасвиrlанни билан кифояланиммоқда. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бири катта асарларга бош қаҳрамон бўлаолади. Зотан, ҳалқимизнинг бу асл фарзандларининг ҳаёти, мәхнат фаoliyati foят сермазмун бўлиб, улар ёзувчига ёрқин образ яратиш учун бой ва қизиқарли материал беради.

Ёзувчиларимиз тарихий шахслар образини яратишдаги ана шу кемтиклини тўлдиришга эътибор бериб, ўз бадий маҳоратларини тинмай ошира борсалар, адабиётимизнинг ютуқлари, ҳеч шубҳасиз, янада кўйтайган бўлар эди. Дарҳақиқат, бу даврда яратилган ҳамма ромаңларни ҳам бирдек бақувват асарлар деб бўймайди. Чунки, улар орасида ҳар томонлама пишиқ ишланган романлар билан бир қаторда, ҳали қиёмига етмаган «Одам қандай тобланди» (Иброҳим Раҳим), «Йиллар шамоли» (Омон Мухторов), «Вағо» (Йўлдош Сулаймонов) каби асарлар ҳам учрайди. Булар сюжетида тигизлиг етишмайди, тасвирда юзакилик сезилади, образларнинг ўзига хослиги элас-элас кўзга ташланади. Уларда психологик таҳлил ҳам кучли эмас.

Бошқа айrim бадий асарларда эса янгилик алломатлари, новаторликка хос изланишлар кам. Ваҳоланки, мамлакатимиз, жумладан серқиёш республикамиз ҳаётида кун сайн жаҳоншумул янгиликлар, улкан ўсиш-ўзгаришлар, катта-катта қурилишлар бунёд этилмоқда. Натижада адабиёт учун ҳам янги материаллар, янги мавзулар ва янги образлар тобора кўйламоқда. Ёзувчиларимиз ана шу янгиликларни ҳозиржавобли билан акс эттиришлари, ҳаёт қаҳрамонларининг ҳақоний қиёфаларини адабиётда гавдалантиришлари лозим. Бирок, бизда халигача кенг бадий ифодасини топмай келаётган foят актуал ва foят муҳим мавзулар кўплаб топилади. Хусусан, СССР ҳалқлари ўртасидаги дўстлик ва биродарлик мавзузини кенг эпик йўсина — ёритиш учун Тошкент зилзиласи билан боғлиқ бўлган воқеа, ҳодисалар ёзувчига бой материал беради. Чунки бу ҳаяжонли воқеалар жараённида кўп миллатли совет ҳалқлари қаҳрамонлик ва инсонпарварликнинг, жасорат ва дўстликнинг ажойиб намуналарини кўрсатдилар. Нисбатан оз вакт ичиди янги Тошкентни бунёд этдилар. Лекин шунга қарамай, бу ажойиб қаҳрамонлик ҳақида ҳикоя қилувчи эпик характердаги асарлар ҳали яратилмади.

Ёки совет Ўзбекистони сўнгги вақтларда ҳар йили давлатимизга беш ярим миллион тониадан ошириб «кок олтин» етказиб бермоқда. Бу — жуда катта бойлик. Бу — юз минглаб мәхнаткашлар томонидан бажарилган улкан ишнинг самарасидир. Адабиётимизда ана шу буюк ишнинг амалга ошувидаги жасоратлар, қардош ҳалқлар ўртасидаги дўстлик пахтачиликни ривожлантириш соҳасида қандай намоён

бўлаётганлиги янада кентроқ йўсинда бадийи полотноларда бор кўриниши билан акс эттирилса максадга мувофиқ бўларди.

Яна бир истак: бадийи асарнинг тили хакида. Сўнгги йилларда турли жанрларда яратилган айрим асарларда тилимиз бутун сехру жозибаси билан жило топмаяпти. «Йиллар шамоли» (Омон Мухторов), «Армонли дунё» (Рахим Бекназаров), «Рұхсора» (Бобомурод Даминов) каби роман ва қиссаларда халқ мақоллари, жонли тилдаги мазмундор, пурхикмат иборалар, оригинал ўхшатиш ва янги сифатлашлар кам учрайди. Ҳолбуки, донолар, «бадийи адабиёт—бу тый санъатидир», деб тавъим берадилар. Уларнинг уқтиришича, «хатто бадийи шаклнинг бош бўлакларида бўлган композиция ҳам ёзувчи тилининг ҳал қилувчи аҳамияти олдида кейинда туради» (К. Федин). Масалага шу нуктаи назардан қарғандан, бадийи асар тилининг бойлиги учун кураш ғоят мухим аҳамиятга эгадир. Зотан, бадийи асар нима хакида ёзилганига қарабина эмас, шу билан бирга, қандай ёзилганига, қанчалик юракдан ёзилганига қараб ҳам баҳоланади.

Шундай экан, бадийи асар тили масаласига ёзувчиларимиз янада кўпроқ этишиб берсалар кўнгилдагидек иш бўларди.

Хуллас, айрим нуқсонлардан қатъий назар, ўзбек совет насли социалистик реалиzm иўлидан дадил олға бормоқда. Ҳусусан, романчиликимиз сўнгги йилларда ўсиб, ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. Кўнгилдагидек замонавий мавзуни ёритиш маҳорати, характер яратиш, сюжет ва композиция тўкиш санъати ошди.

Демак, насримизнинг уғилари янада кентаймоқда. Айниқса романчилик парвози тобора баландлашмоқда. Адабиётимиз съезддан-съездгача бўлган даврда зришган энг катта ютуқларидан бирни ҳам худди ана шудир.

Пирмат Шермуҳамедов

ЕТМИШИНЧИ ЙИЛЛАРНИ КУЗАТА ТУРИБ...

Kадрли одамингни кузатишдан қийин савдо бор эканми оламда. Кимга қандай эканлигини билмайман-у, етмишинчи йиллар мен учун кадрдан дўст сингари яқин бўлиб қолди. Қадрдан бўлиб колган етмишинчи йиллар кўз очиб юмгунча зув этиб ўтиб кетди. Шундай дейшига деймиз-у, лекин ўтган ўн йилнинг ҳар бир дақиқаси ҳаётимизнинг саҳифалариде ўзининг унугтилмас меҳрини қолдирди. Не-не шеърий тўпламлар чоп қилинмади, не-не романлар ёзилмади, не-не драмалар саҳна юзини кўрмади. Санайдиган бўлсан, адогига этиш қийин. Ҳўш, гап нимада? Гап сифатда, баркамоллиқдами?! Бутун дунё олдида кўз-кўз қиласадиган асарларимизни санаб беринг-чи?

Жавоб бериш учун ўйланаб, довдираб қоласиз.

Биз нимамиз бор-у, нимамиз йўқлигини санаб ўтириш билан шуғулланмокчи эмасмиз. Лекин фазилатларимизни яна бир бор билиб олиб, нуқсонларимизни яширмай рўй-рост кўрсатиб, келажакка назар ташлашимиз керак. Бусиз олға юриб бўлмайди.

Сўнгги йилларда асарнинг асоси, адабнинг ғоясини ташувчи сюжетнинг ҳаётий пигини бирмунча унтиб кўйдик. Сюжет адабиётшунос Е. Добиннинг образли ифодаси билан айтганда, «воқеликни ҳар томонлама» ва чукур ифода қилишнинг, ғулаконли, ҳаётий қаҳрамонлар яратишнинг «асосий» воситаларидан бири». Ҳамма тўлақонли, ҳаётий қаҳрамонлар яратишнинг «асосий» воситаларидан бири. Суроғиев етмишинчи йиллари яратилган қиссаларимизни шиланган V пленумида Ю. Суровцев етмишинчи йиллари яратилган қиссаларимизни

ва романларимизда сюжет қуриш маҳоратининг анча сусайиб қолгани, ҳаётнинг юзида кўпиреб турган тўлқинлар тилга олиниб, унинг ички қонуниятлари назар-эътибордан четда қолаётганини ачиниб гапирган эди.

Биз сюжетни кўпинча шунчаки воқеалар тизмаси деб тушуниб, унинг ижти-моий ва эстетик қимматини ё ҳис қилимаймиз, ё эътиборсизлик билан қараймиз. Қани, айтингчи, етмишинчи йиллари яратилган ҳикоялар ичиде сюжет қурилиши билан ажралиб турадиган баркамол асар борми?

Ю. Нагибин «Литературная Россия» газетасида эълон қилинган «Жанрнинг имкониятлари» номли мақоласида «қизиқарли ва ҳаётий сюжетли ҳикоя ёзишдан кўра ўрта миёна роман ёзиш минг чандон ўнғай» деб ёзганида мутлақо ҳақдир.

Етмишинчи йиллар нашр қилинган айрим романларга хос жиддий нуқсонлардан бири — сюжетнинг омонатлиги, заифлигидир, деган фикрни айтсан, янгилишмаган бўламиз. Одатда мунаккидлар романга хос тафаккурни таъминладиган омиллардан бири сифатида романбоп воқеаларни тилга олишибади. Одил Ёкубов романларга хос тафаккур мавзууда фикр юритиб ёзади: «...битет воқеани икки ёзувчи икки хил кўриши мумкин. Бир ёзувчи бу воқеани кундалик ҳаётда учрайдиган оддийина бир ҳодиса сифатида қабул қилиши ва шу асосда гоҳ ўқишилигина бир ҳикоя ёки кисса ёзиши мумкин. Иккинчи ёзувчи — агар у юқорида қайд қилинган тафаккурга эта бўйса, албатта, бу воқеа негизида ётган чукур ижтимоий омилларни, фожиавий тақдирларни, улкан конфликтлар ва «ғоялар драмаси»ни кўрадики, натижада қараб-сизки, шу воқеа асосида улкан ва жиддий роман яратади».

Улкан ва кескин конфликтлар, ғоялар драмаси асосига қурилган романлар ҳақида сўз кетар экан, қардош ҳалқлар адабиётларининг вакиллари В. Белов, Д. Гранин, В. Распутин, Н. Думбадзе, Н. Трифоновларнинг баркамол асарларини беихтиёр эслайди, киши.

Сўнгги йилларда эълон қилинган асарлар хусусида сўз юритилар экан, мен факат Комил Яшиннинг «Ҳамза», Ўкта Усмоновнинг «Гирдоб» романларини тилга олиб ўтмоқчиман.

Мен «Ҳамза» романини «роман — тадқиқот» деб атагим келади. Ҳали бу асарга охирги нуқта қўйилганича йўқ.

Оқсоқол адабимизнинг тарихий роман жанрида қўлга кириптган тажрибасини алоҳида таъкидлаб тилга олаётганимизнинг яна бир сабаби бор. Гап шундаки, тарихий шахслар ҳаётни ва ижодини ҳикоя қилиувчи айрим романларда битта жиддий нуқсон учраб қолаёттир. Воқеалар негизида ётган чукур ижтимоий омиллар, фожиави-ли тақдирлар, ўтқир конфликтлар очилиши ўрнига тарихий шахсларнинг айрим инсоний фазилатлари ва кусурларини енгил-елли ҳикоя қилиш касаллиги тез-тез кўзга чалиниб қолмоқда. Шу хилдаги нуқсонларни Я. Иллесовнинг «Морбоз» китобида ҳам учратиш мумкин. Мен бу асарнинг ютуқларини асло инкор қилмоқчи эмасман. Лекин, бари бир, тарихий шахслар яшаган ижтимоий мухит ҳам бутун мураккаблиги билан чизиб берилиши керак, деган аксиомани яна бир карра айтиб ўтмоқчиман.

Ўкта Усмоновнинг «Гирдоб» романида қаламга олинган ҳаёт материали бошка бир қатор адабларимизнинг қисса ва романларида ҳам тилга олинган. Лекин Ўкта Усмонов уларнинг биронрасини ҳам тақорроламайди, аксинча роман сюжетини ҳаракатга келтирувчи Азиз, Салтанат, Муҳиддин Жабборович, Расул Оллоёровичлар тақдирни орқали мухим ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқади. Адаб ўз қаҳрамонларини бир хил қора ёки оқ бўёклар билан ҳикоя қилишдан қочади.

Биз «Гирдоб» романининг адаб ижодида жиддий ижодий ютуқ эканини таъкидлаган ҳолда, асарнинг сўнгги саҳифаларида кескин бошланган конфликт, кишилар орасидаги жиддий, тўқнашуввлар атайн юмшатилганини ҳам айтиб ўтгимиз келади.

Ҳаётимиз шиддат билан илгарилиб бормоқда. Одамларнинг ахлоқий-маънавий оламида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Илмий-техника революциясининг залвори одимлари туфайли содир бўлган қийинчилклар осонликча кўчабётганий йўқ. Гап замондошларимизнинг бир қарашда жўн, содда бўлиб кўринган, аслида мураккаб руҳий оламини — уларнинг қувончлари, изтироблари, эзгу мақсад йўлида олиб борган курашларини бўяб-бежамай, бор бўй-басти билан тасвирлаш ҳақида бораётir.

Масалага шу жиҳатдан ёндошганимизда Рустам Раҳмоновнинг «Қутлуғ қадам» романининг қатор ўзига хос фазилатларини кўрамиз. Фарғонанинг сўлим боғлари, шарқираб оқаётган сойлар, Мирзачўл далаларида уфққа қадар чўзилган паҳта далаҳари — буларнинг барчаси алоҳида бир меҳр-муҳаббат билан чизилган. Адаб ўз олдига жудаям олижаноб бир мақсадни қўйган — эндиғина ҳаётнинг катта йўлига қадам қўйган Озода исмли қизнинг турмуш қозонида тобланиши. Озода покиза севгиси рад қилингач, боғ-роғлар ичига кўмилган қишлоғи Ширинбулоқни ташлаб, ишлаш учун чўлга тоғасининг олдига келади. Озода ишга келган «Гулшан» совҳозининг директори Берди Умаров ўта айёр, пулга, майшатга мұжкасидай кетган биро одам. У биринчи кунданоқ Озодани ўзи қўйган тузоққа илинтириш йўлларини ўйлади. Демакки, китобхон ҳам совҳоз директори билан Озода орасида кескин кураш

бўлишини кутади. Лекин ана шу кескин курашни кўрсатиш ўрнига адаб берди Умаровни сўкиш билан шуғулланиб кетади. «Берди Умаров хотинини кўрса бўлар-бўлмасга жилланглайверади», «ҳар ҳафта Тошкентга жазманлари олдига бориб турадиди», «ҳар гал Озоданинг қўлини олади-ю, қўйвормайди, билагини силаб-сийпаб турадиди», «ҳар куни майшат қилмасдан туролмайди». Директорнинг секретари Лена билан ўтказган онлари ҳам бетафсил баён қилинган. «Олдинлари,— деб ёзади.— директор қучогида типирчилаган асов қиз, кейин-кейин Умаров кучоқ очгани ҳамон ўзини отиб, юз-қўзлари-ю, нозик лабларига дўрдоқ лабларини босиб, тилидан сўрганида раъй қилиб турадиган бўлди».

Бир сўз билан айтганда, Берди Умаров учига чиқкан лўтибоз. Озода эртао кеч далада меҳнат қиласди. «Кейинги кунларда Озоданинг ишлари юришиб боряпти. Райком секретари келди, ишларини кўриб, гайратини мақтади».

Адаб ҳаётнинг ички зиддиятларини кўрсатиш ўрнига, ўзининг чуқур ҳис қилинмаган тайёр тасаввурларига таяниб, иш юритади. Совхоз директори билан Озода орасидаги рўй берган конфликт хамирдан қиласи суғургандай оппа-осон ҳал қилинади. Бир гал Тошкентга боргандаридан совхоз директори қизни йўлдан урмоқчи бўлади, лекин Озода Берди Умаровнинг шум ниятини сезиб қолади. Шу тариқа пахтакор чўлкувварларнинг ўз йўлларида дуч келган қийинчиликлари енгил ҳал қилинган.

Рустам Раҳмонов «Кўтлуг қадам» романидан романдобо воқеаларни топган. Лекин ўша воқеалар замирига яширган ички курашларни кўрсатиб бера олмаган. Рустам Раҳмонов романни ҳақида айтилган гапларни Суннатулла Анорбоевнинг «Сайлили» романи тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Романда улуф Ватан уруши йиллари ғалабани тезлятиш учун жонини жабборга бериб меҳнат қилган атлас тўкувчи аёлларнинг фидойилиги қизиқарли ҳикоя қилинади. Тұрмушнинг барча қийинчиликларини ўз елкасига ортган Сайлининг ҳаёт йўли ўзига хос росмана ҳикоя. Сайлининг севгилиси Жалолхонни фронтга узатиш пайтида тортган изтироблари, урушга бормай қинғир ишлар билан шуғулланиб юрувчи Муҳаммадшернинг ҳаёти, Соттихоннинг севги тарихи ҳам бирмунча ишонарли чиқкан. Лекин очигини айтиш керак, бутун романни бошидан-охиригача тутиб турадиган салмокли фикр, гоя йўқ. Шунинг учун бўлса керак, роман чучмал, қаҳрамонлар характерини, бинобарин романғозасини очишига хизмат қилмайдиган ортиқча эпизодлар ва ҳатто боблар ҳам бор. Марғилон ипак комбинати тасвирига бағишлиган саҳналар, Жалолхоннинг фронтда кечган ҳаёти, Сайлихонни ўғлини излашга бағишлиган картиналар ҳам романнинг ғозий-бадий тўқимасига сингиб кетмайди. Кўл ҳолларда адаб воқеаларни ичдан кўрсатиш ўрнига куруқ маълумотлар бериш, санаб ўтиш билан чекланиб қолади. Масалан, Суннатулла Анорбоев комбинатнинг янги дастгоҳлар билан жиҳозланишини ҳикоя қила туриб ёзади:

«ПМ, МР дастгоҳларининг яратилишида тўсиқлар бўлмади эмас, бўлди. Ҳеч қандай моддий ёрдамсиз, ишдан кейин дам олиш, ўйндан воз кечиб, айrim ускуналарни уйдагиларга билдирамай, ўз пешона тери билан топган пулларни сарф-услубларни таҳдидларига ўтказиб кетмайди. Кўл ҳолларда адаб воқеаларни озиш-тўзишга тўғри келган».

Қўриб турибсизки, воқеалар шунчаки, қуруқина қайд қилиб кўя қолинади, холос.

Хулоса қилиб айтганда, ўтган йили яратилган проза асарларининг энг яхши намуналаридан ҳам сўнги йилларда ёзувчиларимиз қўлга киритган ютуқларнинг давомини кўрамиз. Бизнингча, бу ютуқлар адабиётимизнинг ҳаёт ҳақиқатларини мумкин қадар тўлароқ айтишга интилиш билан боғлиқ. Партия ёзувчиларимизни турмуш зиддиятларини четлаб ўтмаслика, ҳаётда рўй берадиган айrim салбий ҳодисаларга қарши қаттиқ курашга чорлайди. Адабиёт конфликтсизлик назарияси даврида пайдо бўлган схематизм, шаблон, юзакичилик каби иллатлардан дадил қутулмоқда. Бу фазилатларни биз юқорида айтиб ўтган энг яхши асарларда яққол кўриб турибмиз. Айни замонда конфликтсизлик назарияси даврига хос бўлган ҳаётнинг кенг ва чуқур таҳлилига ўтиш, бизнинг фикримизча, бугунги прозамизнинг энг муҳим вазифаларидан бириди.

ЎСИШ, ЎЗГАРИШ УФҚЛАРИ

Бадий асар не-не машаққатлар, тўхтосиз курашлар, чексиз изланиш интилишлар натижасида дунёга келса-ю, ҳёт тараққиётига таъсир кўрсатмаса, қалбларни тўлқинлантириб, онгу тафаккуримизни ўзгартиришига иштирок этмаса, давр руҳини ҳаққоний ифодалаб, маънавий хазинамизни бойитмаса, сўз санъетини ривожлантиришга хизмат қилмаса, табиий равишда ўз вазифасини адо эта олмаслигини яхши биламиз. Лекин бундай асарлар йўқолиб кетаётгандга ҳам ўкувчилар онги, дидими бузуб, заҳарлаб, адабий-бадиий тараққиёт илдизини ба-мисоли куртдай кемириб кетиши ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун ғоявий-бадиий жиҳатдан гўр, ҳом асарларга қарши курашни тобора кучайтириб, кенг миқёса давом этиришини ҳаётнинг ўзи, ҳар жиҳатдан ўсиб, такомиллашиб бораётган сўз санъатимиз талаб қилмоқда.

Ҳозирги кунларда социалистик реализм янги тараққиёт босқичига кўтарилиб, асло чекланмаган куч-кудратга, ажойиб имкониятларга эга эканлигини намойиш қилмоқда. Чингиз Айтматовнинг сўнгги йилларда яратилган «Оқ кема», Валентин Распутиннинг «Яшаб, эслаб юр», Расул Хамзатовнинг «Менинг Догистоним», Анатолий Ивановнинг «Мангу даъват» каби кўпмиллати совет адабиётининг қанчадан-канча нодир намуналари фақат бепоён мамлакатимизда шуҳрат қозониб қолмасдан, бутун жаҳонга донг таратди. Улар ҳатто ғоявий мухолифларимизнинг ҳам тилини қисиқ қилиб қўйди. Зотан инсоннинг маънавий-руҳий дунёси, кечинмалари, шахсий-ижтимоий фаолияти бутун зиддиятлари, мураккабликлари, чигилликлари билан чукур тадқиқ этилган, ҳаётйлик, ҳаққонийлик, коммунистик эътиқод руҳи билан сугорилган асар тақдири бошича бўлиши мумкин эмас.

Республикамизниң истеъодидо сўз санъаткорлари мана шундай асарлар яратиш учун кўпмиллати совет адабиёти, хусусан рус совет адабиёти, қолаверса жаҳон адабиёти тажрибаларини ҳар томондама пухта ўрганиб, ўзлаштириб, миллий анъаналаримизга янги мазмун, янги маъно, янги кудрат баҳш этиш зарурлигини амалда ислотламоқдадар. Масалан, Одил Ёкубов романлари, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов шеърлари адабиётимизда ҳам, ижодкорларнинг ўз фаoliyatiда ҳам жуда катта ўзгаришлар, жиддий бурилишлар рўй берадиганини кўрсатади, уларга ўзига хос бадиий кашфиётлар тарзида қаралиши лозим, деган ҳукм хуло-саларни ўз ичига олган мақолалар, тақризлар ёзилди. Шу жумладан, мен ҳам Одил Ёкубов ижодига бағишиланган китоб ёздим, унда «Диёнат» ва «Улуг'бек хазинаси»ни алоҳида боблар ажратиб таҳлил қилдим. «Юзма-юз», «Тирик сайёralар» тўғрисида ҳам ўз мулоҳазаларим, кузатишларимни жамоатчилик дикқат-эътиборига ҳавола қилдим. Аммо ҳалигача ҳар учала ижодкорнинг китоблари хусусида ўйлаганларимниң ўндан бирини дўндириб айтдим, дёйлмайман. Билдирилган фикрларимдан, мулоҳазаларимдан негадир қониқмаяпман, қаноатланмаяпман. Энг муҳим гапларим юрагим, қалбим тўрида қолиб кетгандай туюляпти...

Такрорлайман: гап кўйларга кўтариб мақташ, ёзувчини оғаринларга, «урра-урра»ларга кўмиб ташлаш тўғрисида кетаётганий йўқ. Лекин шуниси аёнки, бизда ҳар жиҳатдан асосланган ўткир, принципиал танқидга учраган асарни деярли учратмайсиз, кимки нимани ёсса, барчаси ижобий баҳо олаверади, адабиётимизнинг ютуғи, ёзувчининг муваффақияти деб боғнг урилаверади. Фақат аҳён-аҳёнда истисно тариқасида ёзилган, танқидий руҳ билан сугорилган мақолалар, тақризларни кўриб қоласиз. Таассуфки, улар жуда кам. Ҳолбуки, кеча мақталиб, кўйларга кўтарилган асарларнинг жуда кўп қисми бугун унутилиб, хотирдан кўтарилиб кетяпти. Бинобарин, улар танқид, ижодкорларни ҳам, ўкувчиларни ҳам ишонтирадиган, қойил қиласиган танқидга муҳтоҷ эканлиги ўз-ўзидан англашилади. Йўқ, мутлақо танқидий фикр айтилмайди, дейиш ҳам нотўғри. Чунки, қайси бир мақола ёки тақризни ўқиманг, унда баъзи жузъий камчиликлар, айрим нуқсонлар тилга олинганини кўрасиз. Ҳа тилга олинади, қайд этилади, уқтирилади, бироқ шуларга қарамасдан бу роман (қисса, драма ёки шеър) муаллифнинг адабиётимиз тараққиётига қўшган муносиб ҳиссасидир, деб ҳукм, хуласа чиқарилади.

СЪЕЗД ОЛДИ ГУРУНГИ

Дастлабки кўчирма Озод Шарафиддиновнинг 1977 йил, кейнингиси Иброҳим Еағуровнинг 1978 йил шеъриятига бағишиланган мақолаларидан олindi.

Бундан шундай хулоса чиқады: кимки нимани ёсса, барчасини ижобий рүйхатга киритиб, ютүкпәр тарзда таъкидлайвөриш оқибатида барча қаламашлар баббара-вар мөхнат қиялти, бир-бирләрди билан ижодий мусобақага киришиб, ҳаммаси ютиб-чиқяпти, ютқазаётгән, мұваффакиятсизликка юз туатаётгандар йүк, деган фикер туғи-лари ва бу фикер чинакамига жасорат күрсәттеңгандарнинг мөхнатлари, изланиш-лары-интилишларини, бажартған ишларини сөяда қолдиради, ҳаққоний тараққиёт-манзасини, үсиш-үзгаришлар моҳиятни сохталаштыради.

Шу тарздаги сохталаштириш эса биринчи навбатда ёзувчининг узига, сунгра мунаккидга, пировардида эса ўкувчига жуда катта зарар келтиради.

Мисол үчүн қуйидагини үқиб чиқайлик.

Ифтихорим, фууруим Тошкент,
Номус-орим, кўз нурим, Тошкент.
Ватанимнинг асл дилбанди,
Саодатли содик фарзанди,
Мухаббатим, сурурим Тошкент.

Инсон доим дүст билан тирик,
Садоқатли дүстсан, мулкимсан.
Истиқболга боқкан мағур, тик,
Ифтихорим, бахтли Бокумсан!

Бу ҳаммага маълум манзур фикрлар. Тағин қандай фикрлар ден? Деярли бир-бирларига ўхшаш, эгизак фикрлар! Ва улар икки республика, икки ўлканинг пойтахтига бағишлиданади!

Устига-устак Тошкент ҳам, Боку ҳам ўзига хос қиёфага, тақрорланмас қиёфага, жонли, ранг-баранг манзарапларга эга эканлыги эътибордан соқит қилинади, мулоҳазалар, туйғулар, хис-кечинмаларда янгиллик, оригиналликни таъминлаш түғрисидан ейилмайди, ташвиш чекилмайди, қанчадан-канча мақолалар, хабарларда тақрор-такор айтилган хукм, хуласалар шеърий шаклга солиниб яна тақрорланади.

«Лаҳза ва ларза» тўпламидағи аксари шеърлар — юкоридаги күчирмалар мисоллар мазкур тўпламдан келтирилди — мана шу савида битилгани яққол кўришиб турибди, аммо шунга қарамасдан уларни шоининг муваффакияти, адабийтимиз ривожига кўшилган хисса, деб баҳолашга хеч қандай асос йўк. Наҳотки шундай бўлса? Ахир, Нормурод Нарзуллаев назмда анча бой тажриба тўплаган-ку!?

Иүк, бадий ижодда ҳар қандай бой, салмоқли тажриба ҳам мұваффақияттарови бүлолмайды, бўлиши мумкин эмас. Негаки, ҳар гал изланиш-интилишлар янгидан бошланади, янги шеър, янги асар ёзиш бутунлай янги оламни кашф этиш талаб килинади.

Ўз истеъдодларини ижодий изланишларга, чинакам бадий кашфиётлар яратишга тўла сафарбар қилолмаётган, имкониятларидан паст даражада қалам тебрата-ётгандар ёш шоирлар, таърибали ёзувчилар орасидан ҳам топилади ва бунинг топилиб, яқол кўриниб қолаётганинг бир сабаби шундаки, ҳозирги пайтда кўпгина истеъдодли шоирларимиз, носирларимиз, драматургларимиз ва мунаққидларимиз ўз бошидан жуда катта ўсиш-ўзгариш жараёнини кечирмоқда, мана шундай ўсиш-ўзгаришнинг мавжуланиб турган тўлқинлари билан йўғрилган етук асарлар дунёга келмоқда, нафқат ўзимизнинг, балки Бутунтифоқ китобхонлари диккат-эътиборини тортомоқда. Ҳозирги куннарда Москва наширларида ўзбек ёзувчиларининг китоблари тез-тез чоп этилмоқда. Шунчаки чоп этилаётганий йўқ. Ҳақли равиша эътироф этиляпти. Яқиндагина «Литературная газета»нинг бош мақоласида Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи алоҳида ҳуфмат билан қайд этилгани бежиз эмас.

Умид билан кутаётган съездимизда рўй берадиган хилма-хил, ранг-баранг ҳамда мураккаб ўсиш-ўзгаришнинг уфқлари, миқёслари, йўналишлари сезигирлик билан тўяри аниқланиб, эришилган ютуқлар, йўл кўйилган нуқсонлар ҳаққоний-объектив таҳлил орқали чуқур ёритилиши, келгусида яратиладиган бадий кашфиётлар учун мустаҳкам замин ҳозирланишини истардик.

Ортиқбай Абдуллаев

ИЖОД ОЛАМИНИНГ СЕҲРИ

3 абардаст шоир ва драматург Мактаби Шайхзода атоқли навоийшунос олим сифатида ҳам илмий-адабий жамоатчилик орасида катта шухрат қозонган эди. У узоқ йиллар давомида гениал ӯзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодини севиб ўрганди, қалб меҳзи билан битилинг мақола ва рисолаларида бу буюк даҳога бўлган юксак хурмати ва муҳаббатини катта саъимият, илмий терапиини билан ифода қилди.

Шайхзода Навоий ижодининг деярли барча қирраларини тадқик этган. Бу, айни замонда давр тақозоси ҳам эди. Айника, 30-йилларнинг иккиччи ярмида, улуғ шоирчинг 500 йиллик юбилейига қизғин тайёртарлиқ ҳар томонлама авж олган йилларда, Навоий асарларини ўрганиш, кенг тарғиб қилиш ишлари кучайди. Шоирнинг асарларини нашр этиш, илмий жиҳатдан пухта таҳил қилиш ва жамоатчиликка етказиш шу давр адабиётшунослигининг асосий масалаларидан бирига айланниб қолган эди. Ҳар қандай зиёли киши, ҳар қандай санъаткор бу шарафли ва масъулиятли ҳаракатдан ташқарида туриши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам бу йилларда фақат адабиётшунос олимлар эмас, шоирлар, ёзувчилар, санъаткорлар ҳам Навоий асарларини кенг ўрганиш ва тарғиб қилишга жиҳдий киришдилар. Ойбек, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Яшин ва бошқа йирик адиларнинг Навоий ижодининг турли қирраларини чукур таҳлил қиливчи қатор илмий-оммабоп мақолалари, рисолалари матбуотда босилиб чиқди ва катта маърифий роль ўйнади. Шайхзода энг яхши мақолаларида асосан Навоий ижодининг бошқа олимлар кам эътибор берган мұхим қиррасига, лирик меросига тұхталади ва унинг ички бадийи оламини, гүзәллігіні, поэтик санъатларини жуда терапи ёритиб беради. Шайхзода тадқиқотларининг оригинал-

лиги ва Навоий ижодига бағишинан юзлаб илмий-танқидий асарлардан ажралиб турдиган асосий хусусияти ҳам шу фазилатида кўринади.

Олим марксистик методология асосида Навоий ижодига ёндашар экан, мерос билан замонамизни боғлайдиган нуқталарга катта эътибор беради. Айниқса, «Навоий ва замонамиз», «Навоийда адлу инсоф масаласи» ҳамда «Навоийнинг лирик қаҳрамони», «Устоднинг санъатхонаасида» каби мақолаларида унинг мерос ҳақидаги қарашлари тўла намоён бўлади. У марксизм-ленинизм классикларининг мерос ҳақидаги таълимотини амалда қўллаб, буюк шоир ижодини «танқидий ва актив» ўрганишга киришади. Алишер Навоий ижодини ўрганган олим Шайхзоданинг уқдиришича, марксистик методологияга сунгаган ҳолда қуидагиларга эътибор бериши шарт. Булар: Навоий яшаган тарихий шароитни обьектив ўрганиши; унинг ўзидан илгариги давларларга нисбатан қўйган янги қадами нимадан иборат эканини аниқлаш ва ўзидан кейинги даврга кўрсатган конкрет таъсирини исботлаш каби мұхим масалалардир (30-6). Буларни ёритгандан эса: «ҳар бир адабиини, унинг фаолиятидаги прогресив элементлар нуқтаи назаридан қабартириб олиш, шу билан бирга унинг ўз даври фарзанди, ўз шароми меваси эканлигини унутмаслиқ» (31-бет) керак.

Маддани меросга бундай ёндошиш ўтмиш ходисаларини ва буюк арбоблар фаолиятини тарихан тұғри баҳолаш имконини беради. Олим мана шу принципларга қатъий амал қилиб, классик адабиётимизни,

1 Шайхзоданинг Навоий ижодига доир асосий тадқиқотлари адаб «Асарлари»нинг 4-томига (Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974) кириштилган. Мақоладаги барча кўйирмалар шу нашридан олинди. Бетларни қавс ичидан келтирамиз.

хусусан Навоий ижодини ўрганиш ва оммалаштиришда катта самараларга эришиди. У буюк шоирнинг фаолиятига умумлаштириб баҳо берар экан: «Навоий ўз замонасининг ва ўз халқининг энг ҳассос барометри эди» (31-бет), деб таърифлайди. Бу ўхшатишда катта мазмун бор. Хўш, Навоий ўз замонасининг барометри сифатида замондошларига ва ўзидан кейинги авлодларга нималарни кўрсатиб берди? Унинг ўзидан олдин ўтган арбобларга нисбатан кўйтган янги қадами нималардан иборат? Биз Навоий ижодидан нималарни оламиз? Бу масалалар олим яратган барча тадиқотларнинг ўзаги, асосий ўқ илдизини ташкил этиади.

Олим Навоийдаги - прогрессив элементларни «улуг ижтимоий манфаатлар, социал ғоялар, тарихий кутқулаграрга тўлган» (31-бет) ижодидан ахтаради ва «миллионларнинг орзу ҳам истагини, халқлар оммасининг нияти ҳам - хаёлларини», бетакор оҳангларда куйлаганинг унинг буюк хизмати деб баҳолайди. Халқицлик, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш, халқ руҳини акс эттириш Навоий ижодининг асосий негизини ташкил этишини тадқиқодчи тўғри белгилайди. Улуғ шоир халқпарварлик қарашларини адолат, маърифат, марказлашган давлат ва адолатли ҳукмдор ғоялари орқали илгари суради. Шайхзода бу ғояларнинг шоир ижодидаги ифодасини тарихий шароит билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда ёритади ва яхши самараларга эришиди. Масалан, у адолат ғояси ҳақида ёзар экан, Навоийгача яшаган шоирлар ҳамда унга замондош адиллар ҳам дунёда адолат ва инсоф йўклигидан нолиб, «оламшумул бир адолатни орзу қилган» (36-бет) лигиги-ни айтади. Хўш, Навоий куйлаган адолатни мазмунни, моҳияти қандай? Шайхзода Навоий асарларининг таҳлили орқали бошча шоирлар адолатнинг амалга ошишини фақат худонинг иродасига боғлиқ ҳодиса деб изоҳлаганлари, Навоий эса «адолатни ўрнатиш кишиларнинг, кишилик жамияти-нинг ўз иши, ўз вазифаси» деб билгани ва унинг «адолат — инсоф ҳақидағи хаёлларни ўз замонаси учун катта практик аҳамиятига эга бўлганини исботлайди. Олим бундай жонли таҳлил ва қиёслар восита-сида улуғ шоирнинг бошқа тасаввuf шоирларидан тубдан фарқ қиласиган асосий хусусиятини, ўзига хос томонларини етарилача очиб беради.

Навоийнинг адолат ҳақидағи қарашлари марказлашган давлат ва адолатли ҳукмдор ҳақидағи сиёсий идеалларига бориб тақалади. Шайхзода бу хусусида сўз юритганда, дастлаб, XV асрдаги темурйилар салтанатининг ижтимоий-сиёсий аҳволи, ўзаро уруушлар оқибатида мамлакатнинг парчаланиб кетгани ва инқирозга юз тутгани ҳақида конкрет тарихий далиллар келтиради. Мэна шундай шароитда Навоийнинг марказлашган давлат ва адолатли ҳукмдор ғоясими илгари суруб, ўзаро кирғин уруушларни қоралаган ва мамлакатнинг яхлитиги, жалқ манфаатларини ҳимоя қилгани катта

прогрессив ҳодиса эканини «Ҳамса» достонлари, хусусан, «Сади Искандарий» таҳлили асосида конкрет исботлайди.

Шайхзода Навоий фаолиятида қарамакарши томонлар, идеалистик тушунчалар ҳам мавжуд эканини ва у ўз даврининг фарзанди сифатида бундай нуқсонлардан холи бўлиши мумкин эмаслигини тўғри қайд қиласи. Навоийнинг ақл, илм-маърифатнинг кучи, адолатли шоҳ ҳақидағи фикрлари ва идеаллари ўз замонасида катта тарбиявий-маърифий роль ўйнаганига қарамай, моҳият-этвибори билан чекланган, идеалистик заминда туради эди. Шунинг учун ҳам у жамиятни тубдан ўзгартириши мумкин бўлган ҳақиқий кучларни кўра олмади. «Навоийнинг адолат ҳақидағи тасвирлари реал ҳаётдан эмас, балки унинг гениал ҳаёлотидан олинган эди. «Навоийнинг адолат истаклари буюк идеалдир» (45-бет), деб ёзди у. Шундай экан, Навоийнинг ижтимоий сиёсий қарашларига қандай баҳо бермоқ керак! Шайхзода бу хусусда лўнда ва аниқ жавоб беради: «Бизнинг социалистик ватанимизда буюк адолат ва инсон принциплари социалистик гуманизм пойдевори устига қурилган. Навоий ҳаёл қилган адолат ватанимизда революцион методлар билан амалга оширилди. Биз Навоийнинг методини эмас (одил шоҳ ҳақидағи идеал-тарихий жиҳатдан ўтилиб кетган бир погонадир), балки башариятни бир оиласа ўтпайдиган адолат тўғрисидаги қизғин хаёлларини маданиятилизга қўшамиз ва шу буюк виждан эга-сини ҳурмат билан ёд этамиз» (46-бет).

Шайхзода кейинги ёзган илмий асарларида асосан, Навоийнинг лирик маҳорати мавзуни тадқиқ қиласи. У узоқ йиллик изланишларнинг самараси сифатида «Навоийнинг лирик ҳақрамони ҳақида» (Кандидатлик диссертацияси, 1948 йил), «Навоий лирикасининг бъязи бир поэтик усуллари ҳақида», «Устоднинг санъатхонасида» (Учта мақола эълон қилинган), «Ғазал мулкининг сultonиз каби ҳар томонлама теран тадқиқотларини эълон қилди. Буларни бемалол Навоий ижоди бўйича Шайхзода қаламига мансуб асарларнинг гултожи деб айтиш мумкин.

Олим биринч навбатда Навоийнинг лирик мероси социалистик замонамиз учун қайси жиҳатлари билан қадрли экани, социалистик реалиzm санъатни тараққиётiga қандай ҳисса қўшиши масаласини ёритишга ўринади. Бу борада у «Устоднинг санъатхонасида» мақоласида адабий меросни ўрганиш принципларини анча муқаммал ва аниқ баён этади: «Совет халқларининг адабиётларида социалистик реалиzmнинг тараққиётни миллий замондаги энг яхши анъаналар билан, салафларнинг ранго-ранг тажрибалари билан боғланган ҳолда давом этиб боради. Албатта, анъана ва таъсирининг бир ўзигина янги санъатнинг гуллашига бирдан-бир омил бўлолмайди. Зероки, янги совет санъатининг ва адабиётининг мундарижаси ва ғоясини коммунизм машъали, Маркс-Ленин таълимоти, социа-

листик вокелик ва ижодкорнинг ўз дунё-қарashi, фалсафий позицияси белгилайди. Аммо ўтмиш мероси билан ижодий жонли алоқа дегани, забардаст салафларимизнинг асарларидағи илғор гояларни, санъатхонасидаги барча яроқли қуролларни, усулларни, воситаларни дадил олиб, замонамиз зеҳиятига риоя қилдириш демакдир» (216—217-бетлар. Барча таъкидлар Шайхзоданини).

Шайхзода мана шу принциплар асосида Навоийнинг ўлмас асари — «Шарқ классик адабиётнинг ойнаси» бўлган «Ҳазойинул маённий»ни тадқиқ этиб, «шоир ижодининг ички маънавий дунёсини, шоирлик санъатининг шарту—шурутини ва қоиди-ю, қонунларини синчилклаб белгилашга ҳаракат қиласи» (218-бет). Маълумки, шарқ шеъриятида асрлар оша поэтика санъатининг мукаммал қоидалари ишланди. Санъаткор ана шу шеърий санъатлардан, юзлаб поэтик приёмлардан яхши хабардор бўлиши ва уларни муваффакият билан қўллаб олиши шарт эди. Шоирнинг истеъоди, поэтик диди, маҳорати ёки қусурлари ҳам ана шу усулларни қай даражада ишлата олганига қараб баҳоланаарди. Шайхзода бу масалага анъана ва новаторлик нуқтai назаридан ёндошади: «Фақат асл санъаткорлар, том маъноси билан новатор шоирларгина бу усулларга янги усуллар қўшганлар ва ёки мавжуд бўлган қоидалар доирасида янги ва тараққий парвар гояларни тарарнан этганлар» (219-бет). Мавжуд тезисда классик адабиётдаги новаторлик тушунчасининг моҳияти, унинг шакл ва мазмунга боғлиқ жиҳатлари маълум даражада тўғри белгиланган.

Шайхзода Шарқ поэтикаси проблемаларини тадқиқ этиб, уларни Навоий лирикасида акс этиш қонуниятларини ёритишга ҳаракат қиласи. У бунинг учун Навоийгача мавжуд бўлган поэтик анъаналар хусусида кенг тұхталади. Адид Навоийнинг бу анъаналарни давом эттириш ва ривожлантиришдаги хизмати ҳамда новаторларгини адабий-эстетик планда таҳлил қиласи. У айни замонда, совет шоирлари классик поэзиямиздан, хусусан Навоий ижодидан қандай фазилатларни қабул қилиши лозимлиги ҳақидаги масалани илгари суради. Бу масалаларни ёритиш учун у: а) Навоийнинг лирик қаҳрамони; б) Навоийнинг эстетик принциплари; в) Навоийнинг бадий санъатлари каби проблемаларни диккат марказига қўяди.

Шайхзода Навоийнинг «лирик қаҳрамони-га хос сифатларни аниқлаш» (159-бет)га асосий этиборини қаратар экан, бу лирик қаҳрамони умумлаштириб: «Умуман, «Чор девон»да бўлганидек, «Гаройибус сигар» да ҳам лирик қаҳрамон Навоийнинг ўзидир» (161-бет) деб хulosha чиқаради. Шу билан бирга олим «Навоий лирикасидаги барча деталлар, Навоийнинг автолитографик кундалик дафтари» эмаслигини, бу лирик қаҳрамон тушунчасига кенг маънода қараш лозимлигини ҳам таъкидлайди. Шундай экан, бу лирик қаҳрамон ким ўзи? Шайхзоданинг қайд этишича, Навоийнинг

лирик қаҳрамони «бу—мураккаб бир замонда яшаган, тушунувчи, ўйловчан, ҳассос ва олижаноб бир шахснинг бой, сероҳанг ранг-баранг, сермазмун, соғ маънавий, ботиний дунёсини ўзида гавдалантирган бир қаҳрамондир. Бу севгувчи дунё жамият ва ҳалқни ўйловчи бир инсондир. Унинг асосий фожиаси олижаноб шоир билан қўпол ва ноинсоғ одатлар, қоидалар, тушунчалар ўртасидаги қарама-қаршиликдан келиб чиқади» (161-бет).

Шайхзода бу лирик қаҳрамоннинг қалб-мундарижасини ташкил этган мотивларни бирма-бир изоҳлайди. Булар — Ватан ва юртга муҳаббат, адолат ва инсоғ идеали, шоҳга ва шоҳликка муносабат, ҳаётсеварлик, ишқий ҳолатлар, тасаввufий майллар, сатирик кулгу, маъюслик, даврдан шикоят, инсонпарварлик ва бошқа мотивлардан иборат. Бундай хилма-хил мотивларни ўзида мужассамлаштирган лирик қаҳрамон табиий равишда тури-туман ҳолатларни бошидан кечиради. Олим бу хилма-хил ҳолатлар ўртасидаги қарама-қаршиликларни таҳлил қилиб, уларни тұғдирган ижтимоий илдизларни очиб беради, улар орасидаги илғор, прогрессив гояларни алоҳида изоҳлаб, маърифий-тарбиявий аҳамияти ва бадиий қимматини юқсан савида ёритишга муваффақ бўлади. У Навоийнинг лирик маҳорати шаклда, ҳайратомуз ишлатилган сўз ўйинлари-ю, турли бадиий воситаларда эмас, балки, биринчи навбатда, чуқур ижтимоий мазмунда, илғор гуманистик фикрларда эканни таҳлил учун танлаган ҳар бир байт, ҳар бир шеърий парчада маҳорат билан исботлайди. Навоийнинг турфа хил шеърлерида намоён бўлиб турган лирик қаҳрамон ҳатто «ўзининг бевосита лирик-қайфиятларни изҳор қилганинда ҳам катта ижтимоий мазмунга эга бўлган ва чинакам ҳикматомуз таъбири (афоризм) даражасига кўтарилаётган ҳақиқатларни бәён» қилишига (167-бет) алоҳида аҳамият бериб, социологик таҳлил билан эстетик таҳлилни қўшиб олиб боради. Шу асосида Шайхзода улуғ шоир амал қилган эстетик принциплар, эстетик меъёрларни ҳам равшан-гавдалантиради. Бу борада ҳам у тарихийлик принципига риоя қилиб, Шарқ эстетик тафаккури, фалсафасида илгари сурилган асосий қоидаларга суннган ҳолда фикр юритади. Юқорида таъкидланганидек, Навоий ўзигача мавжуд бўлган поэтик анъаналар ва поэтик усулларни юқсан даражада эгаллаган ва янги шароитда янада юқсан чўққиларга олиб чиққэн даҳо ижодкор эди. Даврининг буюк фарзанди, тоза виждони сифатида у замонасидаги турли ғалзёнлар, адолатсизликлар, пасткашликларга бефарқ қарай олмасди. У ўрта асрдаги бошқа буюк сиймолар каби ўз даврининг турли-туман зиддиятларини асарларида турли шаклларда акс эттиради ва прогрессив фикрларни очиқ ифодалайди. Шайхзоданинг таъкидлазича, XV асрда «матбуот бўлмаган ва сиёсий-ижтимоий фикр қаттиқ бўғиб қўйилган бир муҳитда, ҳоким қоидалерга қарши норозилик гоҳо-

сўфийларнинг сўл гурухлари томонидан ифодаланган», (239-бет). Бунга мисол қилиб у дарвишлар томонидан Шоҳруҳ Мирзога сүиқасд қилиниши ва машҳур сўфий шоир Ҳосим Анварийнинг Ҳиротдан бадарға қилинишини келтиради. Ҳукмрон синфга норозиликнинг бошقا йўллари ҳам мавжуд эди. Буни Шайхзода жуда тўғри белгилайди: «**Норозиликнинг иккинчи ва актив усули адабиёт орқали баён қилинган тараққий парвар фикрларда ва ғояларда рўёбга чиқар** эди. Лутфий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби буюқ шоирларнинг ижодиёти бундай олижонан ниятларга хизмат қилган» (293-бет). Ана шундай илғор заминда турган Навоийнинг лирикаси шаклбозлик ва «санъатбозлиқ» доирасида қола-олмаслиги равshan англашилади. Бу хусусда Навоийнинг ўз қарашлари, кўпдан-кўп фикрлари мавжуд. Шайхзода тезисларнинг исботи учун улардан ўринли фойдаланади ва ибратли хуносалар чиқаради. Жумладан, у Навоийнинг бир байтидаги:

...Санъату рангни қўй сўзда керак дард ила сўз—мисрасини таҳлил қилиб, шоир ҳамиши «соҳта, «санъатбозлиқ» ва ясама ранг-пардозга қарши» (237-бет) бўлганини исботлаб беради. Бу байт таҳлили орқали олим шоир ижодининг бошқа муҳим қиррапарига ҳам диққатни тортади. Мъалумки, шоир ижодида даврдан шикоят, куйиниш, нола чекиши мотивлари анча учрайди. Юқоридаги байтда эса у очиқдан-очик шеърда дард ила сўзни (яъни куйиш, куйиниш) асосий элемент сифатида илгари сурмоқда. Лекин бундан Навоий пессимист, ийлоқи бир шоир бўлган деган нотўри хуносачиқарыш мумкин эмаслигини олим ҳар томонлама исботлаб, буюқ шоир ижодининг яна бир киррасини шоирона таърифлаб беради. Бу ўринда ҳам Шайхзоданинг ўт-кир олимлик нигоҳи, шоир ҳаётини билан тарихий давр ўртасидаги нозик ва мураккаб боғланишларни очиб бериш маҳорати равshan намоён бўлади. Шунинг учун бу ажойиб таҳлилни тўла келтирамиз. «**Башарнинг, одам авлодининг дарди, унинг кайфуси, оғир ва мусибатни йўлларни босиб, нуроний манзилга қараб интилиши,** курбонлар, кирғинлар ва ҳақсизликлар туфайли ўксиниши демакadir.

«**Кўнгил** шикоятидан юз рисола ёзмишман...» деган шоир ҳаёт ва жамиятнинг хунуқ ҳодисаларидан дилгир бўлиб, катта ижтимоий фалокатни «**кўнгил рисоласи**», яъни лирик шеърларни орқали изкор қилишга муваффақ бўлгандир.

Феодализмнинг мудҳиш исканжасида аламзада фуқаро доду фарёд тортаркан, Навоий ноғора қоқтириб, ўз шеърида сурункасига замонни ва толеъни мақтаганда эди, В. И. Ленин таъбири билан айтганимизда, бу «худжом оптимизм» ўлат ҳофидати базмга ўхшаб қолмасмиди? Бу қайғу, бу дардлар башарнинг азалий ташвиш ва андишаларини бир шоир қалбida инъикос этиришдан бошқа нарса эмас эди. Бу В. Г. Белинский айтганидек «равshan дард» бўлиб, яхши кунлар ва порлоқ айём тасав-

вурини киши зеҳнига пайванд қилар эди» (237-238-бетлар). Кўрамизки, Шайхзода материалга катта эҳтирос ва шоирона қалб билан ёндашиб, Навоий лирикасининг асосий пафосини, етакчи руҳини нурлантириб кўрсатиши эришади. Демак, шундай ҳалқчил позицияда турган шоирнинг бадий ижодга, шеърга катта талаблар қўйиши табиий эди. Бу масалани ҳам тадқиқотчи Навоийнинг ўз қарашларини келтириш, чукур таҳлил қилиш асосида исботлайди. Масалаң, Навоий «Махбубул кулуб» асарида шоирнинг вазифаси ва шеърнинг хусусияти ҳақида: шоирларнинг «ишилари маони ҳазоинидин жавоҳир термоқ ва эл файзи учун назм силкига вазн бермоқ. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоя шариф ва дилгисанд...» — деб ёзган эди. Шайхзода бу кичик парчага теран ёндашар экан, унда шоирнинг эстетик принциплари ихчам тарзда, лўйнда ва аниқ ифодалаганини идрок этади. У «бу кичик бир таъбирда энциклопедик чукур таъриф» (195-бет) борзигини кенг очиб беради: «Бу қисқа ибораларда Навоий катта бир муҳим программаларнинг сиқиб-сиқиб олинган ширасини беради. Бир жумлада у уч муҳим саволга жавоб берни кўйгандай бўлади:

1. Шеърнинг мазмуни нима?—Маънолар хазинасидан терилган жавҳарлар.

2. Шеър кимлар учун?— Элнинг, ҳалқнинг файзи, баҳраси учун.

3. Шеърни қандай қилиб элга етказиш керак (шакл)? — Сўзларни ипга чизиб, муайян вазнга солиш орқали.

Бу қисқа иборалар билан Навоий ҳалқ учун шаклан пухта, юксак мазмунли асарлар яратиш талабини ўртага кўяди. Шеърнинг юксак фазилатини тақдирлагани учун «назм адоси»ни у эзгу бир ҳодиса, шарафли ҳамда ёқимли ижод, деб баҳолайди (239—240-бетлар). Улуг шоирнинг шеърга шоирлар олдига кўйган бундай юксак талаблари билан танишиш ва унинг мағзини чақиш эса унинг тенги йўқ поэтик оламини пухта идрок этишимизга катта кўмак беради. Шоирнинг шахси ва идеалларини, маънавий дунёсини ҳам равshan тасаввур этамиз.

Шайхзода Навоий риоя қилган эстетик принципларни таҳлил қилиш асосида шоир лирикасининг асосий, таронаси — етакчи пафосини ҳам тўғри белгилайди. «Навоийнинг бутун ижодида ва айниқса лирикасида **башарнинг баҳтини ўлаш** шоирнинг асосий пафосини ташкил этади. У майли, фазалларида баҳтизлийдан шикоят қиссин, ҳақсизликдан нолисин, бевафолардан ранжисин! Аслида буларнинг ҳаммаси баҳт излаш ва баҳт топиш истақларининг нақд ва аччиқ самараларидир. Булар — зилол чашма ахтариб шўр кўлмакка дуч келтан йўловчининг ҳасратларига ўхшайдики, бу хол йўловчининг машаққатларга чидаб кўрсатган жасоратларини камситмайди. Бу шикоятлар, ниҳоят тун зулматларидан койиниб, билур **тонгларни** кутаётган муғаннийнинг интизорига ўхшайдики, унинг кўшиғида асосий мавзу қора туннинг симсиёҳ

ИЖОД ОЛАМИНИНГ СЕХРИ

босириғи эмас, балки яқинлашаётган субҳи содикнинг кумуш нағасларидир» (242—243-бетлар).

Буюк шоир асарларининг асрлар оша бархашёт яшаб кёлаётганига сабаб ана шунчада! Зотан, баҳти, инсон қадрини куйлаш, порлок келажакни умидворлик билан кутиши адабиётнинг энг эзгу, энг азалий вазифаси эмасми? Замон-замонлардан бери даҳо ижодкорларнинг буюклигини ана шу мезонлар билан ўлчаш разм бўлиб қолган. Шайхзода Навоий ижодидаги ана шу буюк руҳни ёритар экан, ўзининг асл ижодий қиёфасига — шоирликка қайтади. Унинг мисралари оташин шеър сатрларидек жозиба кашф этиб, ўқувчини мафтун қиласди, унга ҳам чуқур илм-маърифат бериб, Навоий шеърларидаги ўлмаслик сирлари билан ошна қиласди, ҳам чуқур эстетик завқ, ҳузур бағишилаб, сўзнинг, адабиётнинг қудрати не ҷоғлик улуғ эканлигини яна бир карра тасдиқлади. Олимнинг бундай ажойиб маҳоратига, «сехргарлигига» тан бермай илож йўқ.

Ана шундай умумбашарий куйлар, туйгуларни ифодалаш учун санъаткор улкан новатор, оригинал ижодкор бўлмоғи лозим. Акс ҳолда минглаб шоирлар, адиллар орасида кўзга кўринмай кетиши мумкин. Алишер Навоий том маъноси билан оригинал, новатор сифатида ижод майдонига чиқсан эди. У азалдан босма қолиб келиб сийқаси чиқиб кетган айрим бадиий воситалар ижод табиатига ёт эканини очиқ ифодалайди. Оригиналлик ҳақидаги талабни «Фарҳод ва Ширин» достонининг дебочасида эса эстетик программа даражасига кўтаради. «Навоий назаридаги чин шоирона санъатнинг шарти бадиий ифодада янгилик, оригиналлик излашдир» (196-бет). — Шайхзода улуғ шоир ижодига хос бу юксак ҳусусиятни қайд қилиш орқали Навоийнинг эстетик кредосини маълум даражада умумлаштириб беради. Бу кredo: 1) шеърда юксак ижтимоий мазмунга, юксак бадиийликка интилиш; 2) ҳалқа; эннинг фойдасига хизмат қилиш, умумбашарий, азалий ғояларни кўйлаш; 3) ижодда тақлидчиликдан қочиши, том маънода оригинал бўлиш каби талабларни ўз ичига олади. Ҳар қандай бадиий ижодни юксак чўққиларга кўтарувчи бу улуғ фазилатлар Навоий лирикасида бетакрор, юксак даражада намоён бўлганини Шайхзода чинакам илмий исботини яратди.

Олим мазкур эстетик кredo Навоий лирикасида қандай акс этганига тўхталар экан, яна бир мухим масалага қўл уради. Бу — Навоий кўллаган бадиий приёмлар, санъатлар дунёсини очиш, унинг санъаткорлик сирларини кўрсатишдан иборат эди. Шайхзода бу қийин ва масъулйятли, шарафли вазифани муваффақият билан адо эта олди.

Навоий ўз ижодида юксак чўққиларга олиб чиқсан шарқ поэтик қоидаларининг ўзи нима? Олим бу саволларга жавоб излайди ва шарқ поэтикасининг ўзига хос қонун-қоидаларини қадимий муаллифларнинг илмий асарларига суюнган ҳолда

изоҳлаб беради. Шарқ оламида поэтика асослари «Илми бадеъ», «Илми аруз», «Илми қоғия» номлари билан атаглан. Шайхзода буларни «билимлар учлиги» деб таърифлайди ва «илми аруз» шеърдаги вазн масалалари билан; «илми қоғия» вазндор мисраларнинг ва байтларнинг охирги бўғинларидаги оҳангдошлиқ, яъни қоғия муаммолари билан; «илми бадеъ» шеърдаги бадиий воситалар, усуллар ва турлар масаласига бағишиланганини қайд этади (219-бет). У асосан «илми бадеъ» қоидаларини, яъни поэтика масалаларини тадқиқот марказига кўйиб, бу санъатнинг мөхиятини асослаб беради ва бу ҳақда ёзилган илмий асарларни мукаммал таърифлаб чиқади.

Классик поэтикани, «илми бадеъ»га сид санъатларни ўрганишининг ҳозирги кунда қандай аҳамияти бор? Шайхзода бу масаланинг иккى мухим жиҳати борлигини қайд этади. «Биринчиси: биз шу билан классик поэзиянинг ҳусусиятларини англаш ва англатишда катта воситаларга эга бўлған бўламиз. Иккинчидан эса бу анъанавий санъатларни танқидий равишда баҳолаб, уларда мавжуд бўлған фазилатларни ёш шоирларимизга талқин қилган, қудратли анъаналарни совет поэзиясининг асллаҳасига кўшиб кўйган бўламиз» (232—233-бетлар). Мана шу момент Шайхзода тадқиқотларининг асосий негизини ташкил этади. У классик шеъриянимиз поэтиканни тадқиқ этиб, мухим илмий мәърифий вазифани бажаради ва айни замонда ёш шоирларга маҳорат сирларини ўрганишда катта сабоқ, амалий ёрдам беради. Бу адабиётга улкан мұхаббатдан, унинг савиасини янада юқори босқичга кўтариш истагидан туғилган маънавий эҳтиёж натижаси эди.

Шайхзода Навоий ғазалларидаги биринчи ва энг етакчи фазилат воқеабандлик деб ҳисоблайди. Маълумки, классик шоирларнинг ғазаллари чиройли байтлардан иборат бўлиб, уларда сюжет белгилари кўринмайди. Улардаги хоҳлаган байтнинг ўрнини алмаштириб ўқисса ҳам, тушириб қолдирилса ҳам ғазалда ҳеч нарса ўзгармайди, чунки бу байтлар меканик равишда тузиғлан бўлиб, бирни—иккинчиси билан мантиқан боғланмаган. Бу масалани тадқиқ этар экан, олим ғазалнинг, лирик шеърнинг спецификасидан келиб чиқиб иш тутади ва сюжетни маълум воқеалар тизмаси эмас, балки фикр ва туйгуларнинг мантиқий боғланиши ва ривожланиб бориши тарзида кенг маънода талқин қиласди. «Бундай шеърларда, ғазалда ягона бир мавзу ва образ бўлмай, тематик жиҳатидан бир-бира га яқин истиоралар ва ташбеҳлар ёнмаён тизилиб, умуман, чиройли ва лекин воқеабанд бўлмagan асар пайдо бўлиб қолади» (198—199-бетлар), — деб ёзади Шайхзода. Шу маънода ҳатто машҳур ғазалнавис Ҳофиз Шерозий шеърларидаги воқеабандлик йўқлигини у «Агар он ҳарози» ғазали мисолида исботлаб кўрсатади.

Олим Навоий ғазалларидаги ана шу бош

фазилат асосида: тадриж, таносиб, тазод, параллелизм ва бошқа кўп бадиий усуулар қўлланилганини таҳлил қилади. У мазкур приёмлар ҳақида батафсил маълумот беради ва уларнинг Навоий ғазалларида ишлатиши қонуниятларини ҳар томонлама кенг, мукаммал асослайди. Бу қонуниятларни очиш жараёнида у катта юмусий билим эгаси, шеър табиятини, моҳиятини ниҳоятда теран, нозик илғай оловчи ва уни ҳам илмий, ҳам бадиий жиҳатдан юксак савияда жонлантириб, шарҳлаб берувчи эҳтиросида олим эканини намойиш этади.

Навоий шунчалик катта маҳорат эгаси бўлганки, у баъзан юқоридаги бадиий приёмлардан биттасини фазал асосига кўйиб, риволлантириб борса, баъзан бир ғазалда бир неча санъат (масалан, таносиб, тазод, ийхомни бирдек муваффақият билан қўллаган ва хилма-хил ҳолатлар, манзараларни чизиб берган). Шайхзода бу хусусиятни алоҳида қайд этар экан, айни замонда, Навоий ғазалларида бу санъатлар шоирининг юксак foяларини ифодалаб, замона зиддиятларини реалистик лавҳаларда зўр куч билан гавдалантириши учун хизмат қилиганини таъкидлаб боради (Бу ҳол Шайхзода тадқиқотларининг асосий қимматини белгилайди, албатта). Масалан, у таносиб ва тазод санъати ҳақида гапирав экан, бу икки санъат турмуш ва борлиқ-нинг қонуниятларига асосланганини айтиб: «таносиб санъати табиятдаги ҳодисаларнинг нафис силсаласини, инсон ҳаётининг оҳангдор кайфиятларини акс эттирган бўлса, тазод санъати ҳаётий драмаларнинг қовушмаслигини, ижобий ва саблий кучларнинг азалий ва агадиб хусуматини, ўзгариб турган дунёмизнинг кўчкини ва доимий тенденцияларини, жамиятдаги узлуксиз низоларнинг акси садосини у ёки бу даражада намойиш қилдиришга мажбур бўлгандир» (281—282-бетлар), —деган фикрни илгари суради. Худди мана шу хусусияти, яъни ҳаёт ранг-барангликлари ва зиддиятларини кенг акс эттиришга имконият берishi туфайли бу икки санъат Навоий лирикасидаги асосий приёмни ташкил этади. Бу фикрнинг исботи сифатида олим юзлаб мисоллар келтиради ва уларга омухта бўлган ижтимоий рух билан бадиий воситаларни нозик таҳлил қилиб Навоий шеъриятидаги ички гўзаллик сирларини намойиш этади. Шу билан бирга у мазкур санъатлар ҳақида фақат уларнинг белгиларини айтишиб билан кифояланмасдан (кўп тадқиқотилар шундан нарига ўта олмаганлар), ҳар томонлама кенг ва атрофлича мулоҳаза юритиши зарурлигини таъкидлайди. Масалан, у таносиб санъатининг ёрқин мисоли сифатида:

Шаҳ ёнин фарзан каби кажлар маъом
этмиш не тонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар руҳдек
кироқ-

байтини келтиради. Олим бу байтини шунчалик чуқур шарҳлаб берадики, биз Навоийнинг буюк маҳоратини, мисраларидаги ўтириб ижтимоий салмоқни ва нафис гўзалликни қайта кашф қилгандек бўламиз,

У Навоий байтидаги энг теран қатламларга ча ёрилиб бера олган. Мана шу таҳлил: «Эгри, фирибгар, каж одамлар подшоҳ ҳузурида ҳурматда бўлиши ҳеч таажжуб эмас, чунки тўғрилар четга чиқариб ҳайдалганлар! Навоий ўз замонасиning оддий бир ҳақиқати бўлган бу фикрини шатранж ўйинидаги сипоҳлар орқали ифодалайди. Маълумки, шатранж — шахматдаги фарзин эгри юриш ҳуқуқига ҳам эга. Демак, бу эгри одамларнинг рамзидек берилади. У доимо шоҳ даргоҳида иззат-ҳурмат эгаси. Фарз ёки фарзин юксак ғоя соҳиби бўлган тадбирли киши демақдир. Бошқача қилиб айтганда, у подшоҳнинг вазиридир. Шахмат таҳасида у шоҳнинг ёнида туради. Вазирлик мансабига эга, бунга эгри — қинғир йўллар билан бориб етгандир. Руҳ эса, шатранж майдонида тўғри юради—ростравдир. Шунинг учун у таҳтани энг чеккасида туради. Тўғри одамлар ҳам руҳга ўхшаб давлат ва сарой доираларидан четга ҳайдалган, балки узоқ вилоятларга сургун қилингандар. Ижтимоий ҳақсизликни шу восита билан, яъни шахмат сипоҳлари ва қоидалари воситаси билан фош қилган шоир, шу билан ҳақсизлик ҳаётда, тарихнинг табиий бир зарурати эмас, балки шатранж ўйинидек ясама, ғайри табиий бир ҳолатдир, демоқчи бўлади. Бу ерда таносиб санъати шсирга катта хизмат қилган. Чунки суратларнинг бир жинсдан бўлиши шеърхон диккатини бўшаштирамайди ва муаллиғфа керакли хулосанни чиқаришга ёрдам беради»... (252-бет). Кўрамизки, Шайхзода биргина байт мағзини ҳақиши учун унга бир неча томондан ёндошади. Ундана нафосатин ҳам, ижтимоий руҳни ҳам, шоирнинг рамзий ниятлари, имоишорларини ҳам тўла-тўқис гавдалантириб беради. Биз бу таҳлил орқали Навоийнинг маҳорати, санъаткорлик қўдрати ҳақида ёрқин тасаввурга эга бўламиз. Айни чоқда олим бу таҳлил воситасида яна бир нуқтага — Навоийнинг класик анъаналар, поэтик санъатлар заминида мустаҳкам турган ҳолда мазмунда нақадар новаторлик кўрсатганига, нақадар дадил фикрларни илгари сурганига ҳам нозик ишора қиласди.

Шайхзода ўз тадқиқотларида Навоийнинг ўзидан кейинги адабиётга баракали таъсири ҳақида ҳам сўз юритиб, класик шоирларимизнинг деярли барчаси бу улуғ даҳо ижодидан баҳраманд бўлганини кўплаб фактлар асосида иззил ёртиб беради.

Олим Навоийнинг лирикада эришган ютуқларига манба бўлган, ҳаёт ва шираберган ички илдизларни ҳам тўғри кўрсатади. Булар, биринчидан, шоирнинг класик анъаналар заминида вояга етган малякасига, шеърий маҳоратига боғлик бўлса, иккинчидан, зўр ҳаётий тажрибаларга эга бўлгани туфайлидир (261-бет). Бу муҳим ҳаётий омилларсиз шоир ана шу мисли йўқ юксак чўқиқларга чиқиши мумкин эмас эди. Шайхзода Навоий ижодига озиқ берган ҳаётий ва адабий манбаларни кўрсатиш ва таҳлил қилиш воситасида яна бир муҳим масалага, Навоийнинг улуғ тажрибалари-

ИЖОД ОЛАМИНИНГ СЕХРИ

дан қандай ўрганиш масаласига дикқатни жалб қиласи. Маълумки, бу масалага иккӣ хил ёндашиш мумкин. Буларнинг биринчи си, улуғ шоир анъаналарини ижодий ўзлаштириш орқали, иккинчиси эса, ундан нусха кўчириш, тақлидчилик қилиш орқали юзага келади. Табиийки, тақлидчилик гирдобига тушиб қолган ижодкор дуруст натижаларни қўлга кирита олмайди. Ана шунинг учун Шайхзода бу хусусда ўз қарашини очиқ баён қиласи: «Аммо бу таълим ва тахсилдан иборат ишимиз кўр-кўронга нусҳабозлик эмас, ижодий ўзлаштириш тариқасида бўлмоғи лозим!» (261-бет). Бу жиддий хуолоса Шайхзода тадқиқотларидан келиб чиқадиган асосий сабоқлардан бириди.

Олим бу фикрларини янада ривожлантириб, Навоийнинг поэтик маҳорати, санъаткорлик сирларини ижодий ўрганиш жараёнида дикқат марказида туриши зарур бўлган бошқа масалаларни ҳам ёритади. Модомики, Навоий классик адабиётимизнинг чўққиси сифатида алоҳида мавқе этгллаган ва ўзидан кейинги барча классик шоирларга таъсир кўрсатиб келган, барча шоирлар ундан ўрганишни катта шараф деб ётироф этган эканлар, бу иш ҳозирги шоирларимиз томонидан (кент маънода) қандай амалга оширилмоқда? Шайхзоданинг бу хусусда илгари сурған фикрлари Навоий ижодининг ўрганиш борасида қилиниши зарур бўлган ишларнинг ихчам бир программасидай таассурот қолдиради. Олим Навоийнинг эстетик кредитси, юксак санъаткорлик маҳоратидан ибрат олган ҳолда ҳозирги шеъриятимизни янада юқори даврияга кўтариш хусусида қайғуради. Унинг қайд қилишича, Навоий ижоди проблемаларига боғлиқ ҳолда шу кунларда амалга ошириладиган муҳим вазифалар қўйидагилардан иборат: «1. Бизнинг замонавий шеър маҳсулимиз кўп, ҳаддан ошиқ кўп ва сүлғин мисралар китоб бозорини қоплаб ётиби. Ҳолбуки, уларга кўйилатурган талабларимиз бўш, ғайри жиддий, адабий малака даражасидан анча пастdir. Навоий даврида битта ғазални баҳолаш учун устозлар унинг 10—15 белгисини текшириб кўрар эди. Бизнинг шеършуносларимизга, тақризчиларимизга ва лирик шоирларимизнинг ўзларига бу талабчанлик етишмайди. 2. Ҳалқимизнинг бадий эстетик завқини кўтаришда адабиётимиз ҳали қиласидиган ишлар кўп. Чунки, бизнинг шу соҳадаги имкониятимиз илгари сира ва сира тасаввур қилинмаган. Ҳозир 5 нусхани-

ли (агар котиб арzon кўчирган бўлса) девон эмас, 50000 тиражли тўплам ўртасида қандай муқояса бўлиши мумкин? Аммо кўлнимиздаги қудратли воситалардан фойланниб яҳши шеърни заҳматкаш хонадонларнинг ярашуви қила олдиқми? 3. Навоийнинг ярашуви ҳоли олдиқми? 3. Навоийнинг бутун ҳаёти ва ижоди учун бош масала ҳалқининг саодати, баҳти, эркин истиқбали бўлган. Булар қаторида у онатилининг, түғма туркӣ (ўзбек) тилининг тақдири, қудрати, ҳурмати, обрўйи ҳисобланган. Навоий юбилейи кунларида биз маданий курилишимизнинг шу томонига, тил маданийнинги ҳал бўлмай ётган проблемаларни ҳал қилмоққа кеттароқ аҳамият берсак, шоирнинг руҳи хурсанд бўладиган вазифаларни бажарган бўлурмиз! (368—369-бетлар). Кўрамизки, Шайхзода Навоийнинг поэтик маҳоратини ижодий ўрганиш проблемаларига боғлиқ ҳолда замонавий адабиётнинг ўзак масалаларини кўтаради... Бу эса, ўз навбатида, олимнинг Навоий ижоди бўйича олиб борган барча тадқиқотларининг аҳамиятини янада оширади. У, Навоий ижодига фақат тор доирадаги мутахассислар ўрганадиган адабий ёдгорлик деб эмас, балки юксак дараҷадаги мукаммал адабий мактаб, ўқиб-ўрганиш зарур ва шарт бўлган тенги йўқ санъатхона сифатида қарайди. Шунинг учун ҳам юқори давияда ёзилган тадқиқотлари орқали: 1) Улуғ шоир ижодини тарғиб қилиш ва бир қатор илмий проблемаларни, муҳим масалаларни жўшқинлик билан ёритиб беришдек катта илмий-маърифий вазифани бажаради; 2) Ўтмиш маданий меросига, хусусан Навоий ижодига улкан муҳаббат ҳисларини янада авж олдиради; 3) Навоий ижодидаги ички қонуниятларни, бадий приёмларни теран таҳлил қилиш воситасида ҳозирги ижодкорларга, хусусан, ёш шоирларга маҳорат сирларидан сабоқ беради ва ижодий ишга ҳурмат, масъулият билан қарашга қаҳиради. Булар эса ҳалқимизнинг эстетик дидини тарбиялаш ва адабиётимиз равнақини янада ошириш йўлида Шайхзода нақадар жонбозлик, ғайрат, ихлос билан катта хизматлар қилганини кўрсатади...

Шайхзоданинг Навоий мероси, лирик маҳорати, поэтик санъатлари ҳақида яратган мукаммал илмий-танқидий тадқиқотлари катта илмий-маърифий ва эстетик қимматга эга. Ҳали кўп авлодлар бу эхтиросли асарларни ўқиб, олимнинг ажойиб дарсхонасидан таълим олишига ва улуғ Навоий асарларининг жозибасидан яна бир карра баҳраманд бўлишига шубҳа йўқ.

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Очил Тоғаев

ИЖОДДА ДАВР САДОСИ

Гафур Ўулом номли Адабиёт ва санъат нашириёти Воҳид Зоҳидовнинг уч жилдлик адабий-публицистик асарлари мажмуасини нашр этди. Бу жилдларга кирган рангбаранг жонрдаги асарлар Воҳид Зоҳидовни ҳозирги замон ўзбек бадиий публицистикасининг йирик намояндаси сифатида характерлайди. Ўзбек бадиий публицистикаси ўзининг босиб ўтган йўлига эгадир. Бунинг ўзига хос намуналарини буюк Алишер Навоийнинг «Махбубул қулуб», Заҳирiddин Муҳаммад Бобирнинг «Бобирнома» асарлари мисолида кўрамиз. Реалистик бадиий публицистика совет даврида вужудга келди ва тарақкий этди. Ҳамзадан бошлаб ҳамма таникли адиблар ўзбек бадиий публицистикаси ривожига муносаб хисса кўшидилар.

СССР ҳалқлари дўстлиги, қардошлиги, мустаҳкам тинчлик учун кураш, урушга нафрат, инсонпарварлик, интернационализм Воҳид Зоҳидов бадиий публицистикасидаги ғоявий мотивлардир.

Публицист СССР ҳалқлари оиласида ленинча миллий сиёsat туфайли вукундуга келган мустаҳкам иттифоқни, катта оила, қон-қардошлик фазилатларини оригинал муллоҳаза ҳамда муҳокамаларда типик ҳаётий деталлар орқали пафос билан талқин этади.

Дўстлик ғояси адабиётимиз ва санъатимизнинг, шу ҳисобдан бадиий публицистиканинг етакчи мавзуудир. Ҳар бир ёзувчи ва публицист бу мавзуни ўзига хос тарзда талқин этади. Бадиий адабиётда бу ғоя жонли образлар замирида, уларнинг ўзаро муносабатлари тасвирида ифодаланса, публицистика шу билан бирга ўзига хос тасвирий восита ҳамда образли бўёқлардан фойдаланади.

Воҳид Зоҳидов ўзбек бадиий публицистикасида дўстлик ғоясини кенг талқин этган публицистлардан. У публицистикасида дўстликнинг поэтик образини яратишда табиятдан қиёс излайди. Масалан, СССР ҳалқлари орасидаги дўстликни гурки-

раб ўсаётган улкан дараҳтга ўхшатади.

Публицистикада муайян фикрни образга айлантиришнинг ўзи кифоя қилмайди. Фикр — ғоянинг изчил образли тараққиёти публицист тафаккурининг мұхим ҳусусиятидир. Публицист адаб ҳалқлар дўстлиги ҳақидаги образли фалсафий концепцияини ҳалқ оғзаки ижоди, ўзбек классик адабиёти ва реал ижтимоий ҳаёт фактлари асосида исботлайди, чуқурлаштиради, ривожлантиради.

Дўстлик ҳалқнинг юрак туйғуси, шунинг учун ҳалқ дилининг асл табиий ифодаси бўлган ҳайқ оғзаки ижоди фактлари дўстлик ғояси талқинида мұхим восита — далил бўлиб хизмат қилган.

Публицист дўстликнинг кишилараро реал ҳаётӣ зарурат эканини исботлаш учун ҳалқ мақолларидан далил келтиради:

Бирлашган ўзар,
Бирлашмаган тўзар.

Ҳалқ оғзаки достонларидан келтирилган далиллар дўстликнинг ҳалқлар тақдиридаги буюк аҳамиятни янада таъқидлади. Муаллиф «Алпомиши» достонидаги турли қабила вакиллари Алпомиши ва Қоражон дўстлигига ҳалқлар эзгу орзуларининг поэтик ифодасини кўради. «Тўрт подшонинг Гўр-ўғлига ҳужуми» деган достонда ўзбек ва араб ҳалқлари дўстлиги мадҳ этилган. Дўстлик туфайли бу ҳалқларга ёв билан курашда ғалаба ёр бўлади.

Дўстлик ўтмишда ҳалқнинг идеали, ғўзал эзгу орзуси эди. Публицист бу ғояни тағин ҳам чукурроқ, таъсирлироқ ифодалаш учун ёзма адабий манбаларга мурожаат килади.

Дўстлик, инсонпарварлик, севги, вафо Алишер Навоий ижодининг бош ғоявий йўналишларидандин. Навоий дўстлик ва вафони «жавҳари фард» деб атайди. Шарқ фалсафасида бу ибора ҳар нарсанинг ўзаги маънносини билдиради. Демак, Навоий дўстликни инсон ҳаётининг негизи, инсонийликнинг ўзаги, деб билади. Публи-

цист бу фикрни Фарҳод ва Шопур образлари, улар орасидаги дўстлик муносабатларининг фалсафий таҳлили асосида ишонарли исботлайди.

Шундай қилиб, Навоий қаҳрамонлари талқини орқали муаллиф дўстлик ғояси фақат халқ идеали бўлиб қолмасдан, балки бу олижаноб ғоя унинг характеристига сингиб кетганинги ишонарли кўрсатади.

Хуллас, дўстлик кишилараро оддий инсоний тўйғудангина иборат бўлиб қолмай, у аслида халқ идеалига айланган, халқ ҳаётига чукур илдиз отган, асл халқ фарзандларининг буюк фазилати бўлиб қолган. Хуллас, халқ ҳаётининг мухим ҳақиқати ҳисобланган ижтимоий-аҳлоқий ғоядир.

Халқ идеали, ҳаёт ҳақиқати сифатида намоён бўлган ғоянинг жамият тараққиётига актив таъсир этувчи моддий кучга айланмоғи учун муйян ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак эди. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бизнинг мамлакатимизда шундай ижтимоий шароит вужудга келди. Публицист бу ижтимоий-аҳлоқий ғоянинг янги тарихий шароитда янги мазмун ва моҳиятга эга бўлганинги таъкидлайди. Муаллиф социалистик жамиядта халқлар дўстлигининг янги моҳият ва мазмунини бадиий очади.

Публицист социалистик дўстликин яратувчи, яшартувчи куч деб таърифлайди. Ўтмушдаги дўстликин дараҳта. ўҳшатган бўлса, социалистик дўстликин қўёшга қиёслайди. Бү образ дўстлик тушунчасига улуғвор мазмун бағишлайди. Конот гўзали қўёш ҳамма гиёҳларга, бутун табиатга гўзаллик, жонлилик, яъни нур баҳш этгандай дўстлик ҳам барча элларга, халқлар қалбига ана шундай яратиш, яшириш руҳини бағишлайди. Дўстликин қўёшга ўҳшатиш публицистикада янгилик эмас. Адиб шу ўҳшатиш билан чегараланганда образ у қадар таъсир кучига эга бўлолмас эди. Шунинг учун ҳам публицист муддаосини табиатнинг жонли манзарасида ифодалайди. Қуёшнинг яшартириш, коинотга, ҳаётга жонлилик, гўзаллик баҳш этиш хосиятини конкрет ифодаловчи лирик публицистик манзара чизади.

Публицист шундай улуғвор қудрат касб этган дўстликининг назарий негизларини ҳам алоҳида таъкидлайди. Социалистик халқлар дўстлиги Маркс, Энгельс, Ленин донишмандлигига марксизм-ленинизм назариясига асосланганлиги туфайли миллионларни ўюшибга оладиган қудрат касб этди. «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» — марксизмнинг бу классик шио-ри меҳнаткашларининг янги революцион бирордарлигига асос солди.

Публицист дўстлика қарши бўлган, емириш уфқини ташкил этган кучларни памфлетга хос жиддий ғазабли эҳтирос билан характеристлайди: «хуллас, разиллар ҳоким бўйди; душманлик кенг қанот ёйди, бебош қилич ўйнади, жиловсизлантирилган ўлим раксга тушди».

Бундай характеристикаларда капитализм ҳамда империализмнинг публицистик портрети намоён бўлади.

Ниҳоят, В. И. Ленин, коммунистлар партияси раҳбарлигига Октябрь қўёши балқиб чиқди. Социалистик халқлар дўстлигини нурафшон қилган манба буюк Октябрь қўёши бўлди.

Воҳид Зоҳидов публицистикасида дўстлик Улуғ Октябрь ғафабаси, янги ҳаёт куриш учун кураш, социалистик воқеелик рамзи, хуллас, ўзбек халқининг феодал колоқлигига халос бўлиб, социализмга келиш тарихи рамзи сифатида чукур ижтимоий мазмун касб этади.

Публицист социалистик дўстликининг буюк мөҳиятини Ватанимиз халқлари, шунингдек, ўзбек халқи эришган ижтимоий-маданий реал мұваффақиятлар ҳақидаги мулоҳазалар орқали ёрқинлаштиради.

Тушунча-ғояни образли кенкретлаштириш, лирик фалсафий мулоҳазалар орқали уни ривожлантириш ва чуқурлаштириш — Воҳид Зоҳидов ижодида ғояни публицистик образга айлантириш усулларидандир. Иккичидан, адабий асарлардан, халқ оғзаки ижоди намуналаридан ўринли келтирилган типик мисоллар дўстлик ғояси ифодасига, эмоционаллик, публицист мулоҳазаларига таъсирчанлик баҳш этган. Лирик фалсафийлик — Воҳид Зоҳидов публицистик услубининг ўзига хос бу хусусияти муаллифнинг равон ифодаланган чукур маъноли фикр-ўйларидагина эмас, ҳаёт ва табиат манзараларининг тиник, лўнда тасвирларида ҳам, кишиларнинг, энг характерли хусусиятлари синхковлин билан қайд этилган портретларида ҳам балқиб туради.

Социализм жаҳон системасига айланган ҳозирги халқаро шароитда ҳар бир кичик ёки катта мамлакат тақдирни бутун дунё ҳаёти ва ижтимоий муаммолар билан диалектик содир бўлган мухим ижтимоий воқеа ва ҳодиса бутун дунёда акс садо беради. Публицист мухим ижтимоий-аҳлоқий муаммолар ҳақида фикр юритганда бу муаммоларни ҳар тарафлама мукаммал публицистик тадқин этмоқ учун ўз мамлакатининг ички ҳаёти масалалари билангина чегараланиб қолмаслиги, кенг микёёда фикр юритмоғи лозим. Таникли совет публицисти Эрнст Генри «Ким публицист эмас?» деган мақолосида «Фақат ўз мамлакатида содир бўладиган воқеалардангина хабардор бўлиб, чет элда нималар бўлаётгани ва қандай фикрлар баён қилинаётгани ҳақида тасаввурга эга бўлмаган киши яхши публицист эмас», деган эди.

Воҳид Зоҳидов катта ҳаётий, адабий тажрибага эга аллома публицистдир. Унинг публицистикасида мавзуу ва муаммо рангбаранглиги жиҳатдан алоҳида ажralib туради. Публицист ҳаётимиздаги ҳар бир воқеа ва ҳодисага, ҳар бир долзарб муаммога муносабат билдиришга ҳаракат қилади. Унинг публицистикасида чет эл мамлакатлари ҳаёти мавзуи ҳам мухим ўрин тутади. Унинг чет эл мавзудаги асарлари бадиий публицистиканинг сафарнома жанрига мансубдир.

Сафарноманинг жозиба кучи нимада?

«Сафарнома романdir,— дейди атоқли совет очеркисти Геннадий Фиш,— унда иккι баш қаҳрамон — инсон ва мамлакат иштирок этади. Инсон мамлакатни ўрганиб ҳикоя қилади. Бундай ҳикоя ўзаро сұхбат, иккi диалогдир».

Воҳид Зоҳидов публицистикасида Европа капиталистик мамлакатларининг жуғрофий ҳамда ижтимоий қиёфаси гавдалантирилган. Капиталистик мамлакатлар ҳақида мүфассал умумий тушунчага эга бўлган ҳозирги замон китобхонига янгилик бериш публицистнинг дикқат марказида туради. Бунинг учун у китобхон назарини мазкур мамлакатларнинг типик ҳаёт лавҳалари, воеа ва ҳодисаларига қаратади. Нотаниши воеликнинг деталлаштирилган публицистик манзарасини яратади.

Публицистнинг капиталистик мамлакатлар тасвирида, муҳокама ва мулоҳазаларида публицистик образлилик кўринишларидан бирни контраст усули мухим ўрин тутади. Европа сафарида у бу китъя мамлакатлари табиатининг хосиятлари ҳақида фикр юритади. Масалан, Италияда оби-ҳаво ва кўёшнинг мўтадиллиги туфайли субтропик ўсимликлардан, чунончи лимондан уч марта ҳосил олиниади. Шунга ўтшаш бир неча фактларнинг ёлғиз ўзини қайд этиши билан чегараланиш ўқувчидан бу мамлакатлар ҳақида бир томонлама тасаввур ҳосил қилиши мумкин эди. Бироқ, публицист бу фактларни марксистик нуқтадан назардан талқин қиласи да унинг замонидаги воелик ҳақида ҳаққоний ижтимоий хулоса чиқаради. Бу мамлакатлардаги серхосил ерлар, деб муҳокема юритади адид, эксплуататорлар кўлида бўлиб, меҳнаткаш ҳалқ она табиатнинг бу саҳоватидан, ажойиб нозу-неъматларидан маҳрум қилинган, аникроғи, «фарзанд она табиатдан ажратилган», «Лекин хайфки, аслида инсон баҳт-саодати учун, инсон озодлиги ва осуда нафас олиши учун яратилган табиий, жуғрофий, иқлимий гўзаллик ҳамда бойликларнинг бошқа мақсадларга хизмат қилаётганини, бу гўзаллигу бойликлар билан ҳоким, ғайри инсоний социал воелик бир-бирига зид ҳамда номувоғиқ эканлигини кўриб афсусланасан, киши.

Яхши ва унумли ерларнинг кўпчилиги одамийликдан маҳрум, лекин одам қиёфасида юрганлар кўлидадир» (В. Зоҳидов. Танланган асарлар, Уч томлик. I том,Faafur Gulom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент 1976, 40-бет). Бундай зиддиятини — табиатнинг саҳиyllиги билан меҳнаткаш ҳалқнинг қашшоқлиги зиддиятини Европадаги барча капиталистик мамлакатларда, масалан, Франция ва Туркияда ҳам кўриш мумкин. Публицист ўзининг бундай ижтимоий хулосасини ўша воеликда кузатган типик фактлар билан исботлайди. Истамбул бозорида бошини қора чодра билан ўраган бир муштипар кампирнинг бетоб ётган қилич үғлига бир дона лимон ҳарид қилишга курби етмай илтико билан тентириб юрганини кўрамиз. Экинларнинг серхосиллиги билан бозордаги аянчли манзара зиддияти бу воеликнинг

ҳақиқий қиёфасини, синфиий тенгсизликнинг даҳшатли моҳиятини намоён этади.

Публицист ҳозирги замон капитализмининг публицистик портретини чизишида М. Горький кашф этган, чуқур сиёсий маънога эга «Сариқ иблис» образли иборасини кўплайди. М. Горький 20-йилларда ёзған очеркларида жаҳон капитализмини, меҳнаткашлар оёғига кишин бўйли қолган капитал — бойликни сариқ иблис, деб атаган эди. Ўз мамлакати меҳнаткашларини иқтисодий қашшоқлик, руҳий караҳтлик, истиқболга умидсизлик кулғофларига мубтало қилган сариқ иблис мустамлака ҳалқарининг ёвуз душманига айланган. Сариқ иблис машъум уруш, қонли қирғин рамзи.

Воҳид Зоҳидов публицистикасида лирик — публицистик тасвир ва фалсафий теранлик хусусиятларига горькийча ғазаб түғени қўшилади. Совет инсонпарварларига асосланган ғазаб түғени империализмнинг барча чиркин кирдикорларини фош этиш, коралашга ёрдам беради. Публицистикада памфлетга хос ўтирир бўёклар билан сиёсий-ижтимоий характерланган сариқ иблис жониҳи мавжудот сифатида образли гавдаланади. Публицист бу машъум кучнинг барча ёвуз кирдикорларини жамлаб образли таъкидлайди: «Сариқ иблис одамийликни ютмоқда!»

Публицист ҳозирги замон капитализмининг ижтимоий организмини публицистик тадқиқ этганда мазкур воелик унинг ижтимоий иллатларига норозилик кайфиятида бўлган, порлоқ истиқболга ишонч руҳи билан суғорилган, бу йўлда кураш олиб бораётган кучларни кўради ва уларни меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди.

Воҳид Зоҳидов публицистикасида Европа, Африка ва Осиё ҳалқлари ҳаётининг ишонарли ва ҳаяжонли манзараси гавдантирилган.

Портрет адабиёт ва санъатда кенг қўлланадиган тасвир усулларидан ҳисобланади. Портрет аввало муйян шахснинг ташки кўриниши, қиёфаси ҳақидаги тушунчани билдиради. Бадиий асарларда, тасвирий санъатда шахснинг ўзига хос индивидуал ташки кўринишнинг конкрет ифодаси унинг портрети ҳисобланади. Образнинг портрети унинг асосий моҳиятини англашада кўпинча дастлабки калит бўйли хизмат қиласи. Ойбек, Faafur Gulom, Шароф Рашидов асарларида китобхон ҳар бир образнинг конкрет жониҳи қиёфасини кўради. Ўзбек тасвирий санъатида А. Абдуллаев, З. Иноғомов ва бошқаларнинг портретлари машҳур. Хуллас, публицистик портрет конкрет манзарали тасвирга нисбатан ижтимоий умумлаштиришнинг устунлиги жиҳатдан бадиий портретлардан муйян даражада фарқ қилувчи ўзига хос хусусиятларига эга бўлади. Публицистикада киши портретлари билан бирга, қишлоқлар, шаҳарлар, ҳатто мамлакатлар портретлари ҳам чизилиди. Бундай портретларда биз мазкур жойларнинг ўзига хос манзарасини кўрамиз, характерларни хусусиятларнинг публицистик таърифи билан танишамиз. Бадиий пейзаж ва табиий, ижтимоий, иқтисод-

дий хусусиятларнинг умумлашган образлии характеристикасидан шаҳарлар, мамлакатларнинг ўзига хос портрети намоён бўлади.

Воҳид Зоҳидов ижодида ижтимоий-манитикий умумлаштириш ҳамда образлилик яхлит намоён бўлган бадиий публицистик портретнинг намунасини кўрамиз. Комил Яшин, Воҳид Зоҳидовнинг уч жилдлик асарлар тўпламига ёзган «Публицистикамиз кўрки» номли бош сўзида публицист ижодидаги бундай новеллаларни шарқ адабиётидаги қолиплов усулидан ижодий фойдаланиб ёзилган миниатюралар шаклидаги ҳикоятлар деб атайди (В. Зоҳидов. Танланган асарлар, уч томлик, I-том, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—1976, 9-бет).

Бу миниатюра ҳикоятлар ҳаётий мазмун ва тасвирий услугуга кўра икки хил хусусиятга эга. Уларнинг бир қисми ибратли тақдирга эга бўлган кишилар ҳаётининг типик бир лавҳаси акс этирилган портрет новеллалардир. «Гулчи», «Жазоирлик бола», «Қора чодралик турк аёли», «Париждаги устоз ва шигирд», «Испан коммунист», «Ватангаго аёллар надомати», «Парижлик телба она», «Ўғир түяётган аёл», «Она ва қиз фожиаси», «Томчи ва океан», «Худбин эркак», «Ҳасис эр», «Қитмیر хотин», «Қўрнамак шогирд» каби новеллалар шундай хусусиятга эгадир.

Иккинчи гуруҳ новеллаларда ҳаётий мазмун ривоят ва эртак шаклида ифодаланган бўлиб, буларни мажозий-рамзий маъноли новеллалар деб аташ мумкин. Унинг публицистикасидаги бундай мазмуннадаги новеллаларни шартли равишда кўйидагича номлаш мумкин. «Денгизга чўқтирилган кўшикчи», «Миҳбета мудофаачилари жасорати», «Олтин ер», «Арслон ва тулки», «Одамдан қочган оҳучा» ва бошқалар.

Публицистик новеллаларнинг аҳамияти шундаки, буларда мазкур воқеиликнинг фалсафий идрок этилган типик бир парчаси акс этади. Иккинчидан, новеллалар муайян шахслар тақдирининг оддий публицистик изоҳидан иборат бўлиб қолмай, чуқур умумлаштирувчи ижтимоий маънони ифодалайди. Учинчидан, бу новеллаларда публицистикнинг ўзига хос тасвир маҳорати намоён бўлади. Ниҳоят, бу новеллалар Воҳид Зоҳидовнинг ички ва ҳалқаро ҳаёт масалалари бўйича баён қилган катта публицистик мантикий фикр мулоҳазаларини бевосита тасдиқловчи ҳаётий далиллар бўлиб хизмат қиласди.

Капitalistik воқеелик ва инсон эрки муаммоси аксарият новеллаларнинг асосий ғоявий муддаосини ташкил этади.

«Гулчи» новелласида бир инсон тақдирни акс этирилган. «Гулзоримни тортиб олдилар» дейди у алам билан. Бошпана сизлик ва очликдан хотини ўлади, икки ўсмири боласи гилам тўқиши ва тамаки фабрикасида касалга жалиниб оламдан ўтади. Гулчи замоннинг зайлни билан Совет диёрига келиб жон сақлайди. Муҳими шундаки, гулчи ҳаётга, эртанди кунга

бўлган умидини йўқотган эмас. Гулчи ватанини баҳти кўришга қатъий ишонади. «Шунда диёrimга бораман», дейди у фарҳ билан.

Бу новеллаларда капиталистик воқееликнинг фожиали томонлари очиб ташланган.

Капитализм воқеилигига хос ижтимоий ҳақиқат меҳнаткаш инсоннинг иқтиносиди, маънавий, жисмоний мажруҳлигидангина иборат бўлмай, балки бу воқееликка қарши муросасиз кескин синфиий курашни ҳам тақозо қиласди. «Денгиз ва томчи», «Испаниялик коммунист» портрет новеллалар шу ҳақиқатнинг бадиий-публицистик ифодасидир.

Новеллаларда ифодаланган портретлар аниқ давр ва муҳитнинг маҳсулни, ижтимоий синфи, тоифа, гуруҳларга таалукли ижтимоий типлар сифатида таассурот қолдиди. Юқорида қайд этилган коммунистлар тақдирни замонида ҳалқ баҳт-саодати учун жанговар курашчиларнинг шижаоти ва матонатини, идеалга садоқати ва фидойилигини сезамиз. Публицист бундай ижтимоий умумлаштиришга эришмоқ учун аввало мазкур портретларнинг қаҳрамонлари қилиб ҳаётда ўз-ўзидан типик бўлган шахсларни танлайди.

Публицист бу новеллалардаги инсоний тақдирларни оддий ҳикоялаш билан кифояланмай, уларни таҳлил ва тадқиқ этиш орқали портретлар замонидаги ижтимоий мазмунни бўрттиради, унинг пафосини оширади. Бундай умумлашмалар қаҳрамоннинг ўз ҳаётси сарҳисоби ҳақидаги мулоҳазалари, авторнинг баҳо ва хулосалари тарзида образли ифодаланган. Ҳаётда кўп қийинчиликларни бошидан ўтказган парижлик ишчи коммунистлар сафига келиб кўшилади. «Актив кураш йўлига ўтдим, — дейди у фарҳ билан. Шундан сўнг аввал ниҳоят даражада тор бўлиб кўринган дунё бениҳоя кенг бир нарсага айланди. Ниҳоят коммунист бўлдим. Улуғ бир армиянинг, қудратли бир кучнинг, элним ва юртим тақдирни ҳамда истиқболини ақл ва инсоф фойдасига ҳал қиладиган ажойб бир узвий қисмига айландим. Авваллар ҳаёт даҳшатлари остида эзилиб, йўқ бўлиб кетадиган заррача, қалтироқ томчи эдим-у энди эса океан денгизига қўшилиб, енгилмас қудрат касб этдим» (Ўша китоб 70-бет).

Маълумки, публицистикада мантикий тафakkур ва образлилик ўзаро яхлит намоён бўлади. Публицист маҳорати ҳақида гапириш мантикий муҳокамаларнинг оригинал фикр ва образлар билан эҳтиросли ифодаланиши, манзарали тасвиринг аниқ мақсадли ва ҳаётйлиги ҳақида гапириш демакдир. Бу новеллаларда публицистикнинг шарқ адабиёти анъаналаридан ўринли фойдаланганлиги ҳам диккатга сазовордир.

Воҳид Зоҳидов бадиий публицистик ижодининг айрим хусусиятлари ҳақида қисқа фикр юритдик. Ранг-баранг мавзу, муаммолар, ўзига хос публицистик маҳорат хусусиятларига эга бўлган публицист ижоди маҳсус жиддий тадқиқотни талаб этади.

Раҳматулла Иноғомов

РУСТАВЕЛИДАН ИЛҲОМ ОЛИБ

Буюк грузин шоири Шота Руставели жаҳон адабиётининг энг мӯътабар сиймоларидан бўлиб, унинг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» поэмаси башарият тарихидагатилган машҳур асарлар орасида фахрли ўринлардан бирини эталлонайди. «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» атоқли шоиримиз Мақсад Шайхзода таъбири билан айтганда, «инсоний туйғуларнинг энг гўзалларини — муҳаббатни, дўстликни, вижданий бурчни, вафони, ваъдага риоятни, юртсеварликни, инсоф ва адолат туйғусини бағоят юксак пардаларда тараннум этиб бергани учун мазкур достон ва унинг муаллифи асрларнинг бисотида ва наслларнинг ёдида ҳамон тирик гувоҳлардек ва табарруқ хайриҳоҳлардек яшаб, севилиб, ардоқланниб келмоқда». (М. Шайхзода. «Саккиз асрлик ижодий умр». «Шарқ юлдузи», 1966 йил, 9-сон, 150-бет).

Машҳур француз адиби Луи Арагон: «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» ўрта асрларнинг энг ажойиб дурдона асаридир. Бу асар Уйғониш даври Ғарбий Европа адабиётларида яратилган энг салмоқли поэмалардан ҳар қандай мистикадан холлилги билан ажralиб туради. Биз Кретъен де. Труа дараҷасида турган вақтилиздаёт Грузия ўз Дантисини яраттган эди», деб баҳо беради.

Достон жаҳон адабиётида ўчмас из қолдирди, грузин миллий адабиётини эса янги, юксак дараҷага кўтарди, унинг тараққиёт истиқболларини белгилаб берди.

Шота Руставели ўз асарини яратишда Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Гургонийнинг «Вис ва Рамин», Низомийнинг «Лайли ва Мажнун», «Хусрав ва Ширин» достонларидан ҳамда, ҳалқ оғзаки ижодидан чуқур таъсирланган. «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонида дўстлик ва муҳаббат, қаҳрамонлик ва садоқат туйғулари юксак маҳорат билан тараннум этилган. Руставели

Европада Уйғониш даврининг улуг мутафаккирларидан анча илғариёқ адабиётда гуманизмнинг байроқдорига, севги, қардошлиқ ва қаҳрамонликнинг кўйчисига айланади. Поэма қаҳрамонлари номус ва озодликини ҳамма нарсадан ҳам устун кўядилар. Шу сабабдан ҳам эркесвар грузин ҳалқи Шота Руставели асарини беҳад севади, унинг шахсиятини ардоқлаб ва улуғлаб келади.

Грузин шоирининг шоҳ асари қўшни ҳалқларнинг адабиёти, ҳалқ оғзаки ижодиётiga ҳам маълум дараҷада таъсир кўрсатди. Натижада «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асарининг мотивлари асосида бъози достонлар майдонга келди. Асарда илгари сурилган гуманизм, инсон шахсининг озодлиги, ҳалқлар ўртасидаги қардошлиқ, соф севгини улуғлаш ғоялари Алишер Навоийнинг ғоя ва образлар дунёсига жуда яқин туради. Навоий XV аср шароитида бу асар билан ошно бўлганлиги эктимолдан узоқ. Бироқ ҳар иккала шоир ўз замонасиининг илғор, гениал санъаткорлари, мутафаккири бўлганликлари, даврнинг етакчи ғояларини, илғор қарашларини юксак талант, зўр маҳорат билан олға сурғанликлари улар ижодидаги ҳамоҳангликлини яққол кўрсатади.

Ўзбек ҳалқининг Шота Руставелига муҳаббати, асарининг элимизда машҳурлигини кўрсатувчи куйидаги факт айниқса қимматлидир.

Машҳур ўзбек баҳиси Фозил Йўлдош ўғли Шота Руставели достонидан таъсирланган ва шу асар асосида «Йўлбарс териси ёпинган полвон» достонини ижро этган. У мазкур достонни биринчи маротаба 1937 йилда Шота Руставели туғилганига 750 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган илмий сессияда айтиб берган эди. Шундан кейин шоир достонни ҳалқ йиғинлари ва маросимларидан бир неча маротаба ижро этган.

Кейинчалик бу достон Мансур Афзалов томонидан ёзиб олинган, 1941 йилда эса катта тиражда (10 000 нусхада) нашр этилди. Асар «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» сюжети асосида, ўзбек халқ достонлари йўлида яратилган.

Маълумки, Руставели достонининг сюжети бир қараганда жуда соддага ўхшаб кўринади: араб султони Ростевоннинг Тинатин исмли фоят гўзал ягона қизи-ю асранди ўғли Автандил бўлади. Улар бир-бирларини ҳаддан зиёд севадилар. Султон ўзи тириклигида ёқ қизини ҳукмдор этиб ташинлайди. Икки севишган ёш висол дамларини, умрбод бирга бўлиш онларини орзиқиб кутадилар. Лекин кутилмаган бир ходиса бу ишни анча орқага сурниб юборади. Подшо во Автандил яқин одамлари билан ов қилиб юрганида сой бўйида йўлбарс терисини ёпинган паҳлавонни кўриб қолади. Бу баҳодирнинг қимлиги шоҳни фоят қизиқтиради, аммо унинг уринишлари бехуда кетади, паҳлавон ҳақида ҳеч қим, ҳеч нарса била олмайди. Автандил Тинатининг илтиноси билан номаълум қаҳрамоннинг қимлигини аниқлаш, буни шоҳга етказиц учун йўлга отланади. Узоқ қидиришлардан сўнг Автандил паҳлавонни топади ва унинг тарихини аниқлайди. Бу баҳодир хинд подшоси Парсадоннинг асранди ўғли бўлиб чиқади. Парсадоннинг ҳам худди Ростевон сингари Нестон — Дарижон исмли ягона қизи бўлади. Нестон-Дарижон ва Тариэл бир-бирларини севар эдилар. Парсадон илгариги ватదасини унуттиб, қизини Тариэлга эмас, Хоразмшоҳнинг ўғлига узатмоқчи бўлади. Шундан зиддият келиб чиқади. Нестон — Дарижон ўғирланади, Тариэл қаттиқ изтиробга тушади, одамлардан ихлоси қайтади, шу туфайли белоён дашти-биёбонларда йўлбарсдади, кимсасиғ ғорлар унинг ошёнига айланади. Автандил Тариэл билан бир умрга дўстлашади ва улар учини биродарлари Нуриддин-Фаридун билан бирга Тариэлнинг севилиси Нестон-Дарижонни душманлар қальясидан озод этадилар. Фозил Йўлдош ўғли ана шу сюжет линиясидан бевосита Тариэл образи билан алоқадор моментларини тантаб олади. Ўзбек баҳшиши. Руставели достонидаги баъзи тафсилот ва манзараларни қисқартириш ва олиб ташлашида кўринади. Масалан, Тариэл, Автандил, Фаридунларнинг сағргузаштлари, турли мамлакатларни қезишлари Руставели достонида кетта ўрин тутади, булар бир неча бобни эгаллайди. Фозил шоир достонида эса бу сағргузаштлар барча тафсилотлари билан берилмайди, баъзилари эса бутунлай тушириб қолдирилади. Баҳши асар руҳига, сюжет йўналишига ҳалал бермайдиган дараҷада баъзи дёталларни ўзгартиради.

«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонининг ёзилиши тарихи, кўзлаган мақсадини баён қилувчи дебоча ҳамда «Араб

султони Ростевон таърифида» деб номланувчи боб билан бошланади. Фозил Йўлдош мазкур дебоча ва бобни бутунлай тушириб қолдириб, гапни Тариэлнинг араб элида пайдо бўлиб қолишидан бошлайди. Асар воқеаларини бошлаб берган, сюжет элементларида тугун ролини ўйнаган бу муҳим ҳодиса икки асарда икки хил тасвирланади. Руставели достонида подшо Ростевон номаълум паҳлавоннинг сиридан воқиф бўлолмагач, қаттиқ изтиробга тушиб, касалга чалинади. Отасининг дардидан ташвишга тушган малика Тинатин севгилиси Автандилни ёнига қақириб, отасининг дардига маҳмад бўлишини, ўзини тутқазмаган қаҳрамондан дарак олиб келишини илтико килади:

Ёдингдами, овда бўлдинг ҳукмдор-ла
бир замон,
Дуч келганди йиглоқ, гарип ва нота-
ниш қаҳрамон,
Ўша кундан юрагимни эзар аччиқ
хотирот
Дунёни кез, топиб келгил,
билайлик — ким ўша зот.

Фозил Йўлдош ўғли асарида эса номаълум паҳлавон илк маротаба Тинатиннинг кўзига ташланади. Қиз Автандилдан паҳлавонни қидириб топишни ва ҳузурига келтиришни буюради. Бу ўринлар баҳши достонида кўйидагича тасвирланади:

«Араб подшосининг қизи Тинатин ойим ўз одамлари ва севгани — Автандил билан овга чиқди. Саҳрга чиқиб, ов қиласиз деб турганида, ногоҳон қизнинг кўзи чашманинг бўйидаги бир йипитга тушди. У йигит кўп бир соҳибжамол, кўнгли паришон, йиглаб тургандай кўринди. Шунда подшо қиз севгани лашкарбоши — баҳодир Автандилга қараб бир сўз айтди:

Сен қараган кўздан оқсан ёшига,
Назар солгин бу чашманинг бошига,
Нечук йигит, сири ҳолини сўраб,
Олиб келгин меңдай шоҳнинг қошига.

(Фозил Йўлдош ўғли. «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон», Ўззадабийнашр, Тошкент, 1941, 13—14-бетлар).

Руставели достонида Автандил узоқ сафарга жиддий тайёрлангани, ўз қарамогидаги бекларга мактуб қолдириб, унда мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, душманлар кўққисдан ҳужум қилган тақдирда уларга қирон келтириш уқтирилади, подшо саройига бориб Ростевон билан хайрлашгани тасвирланади. Фозил шоир эса бу ўринларни тушириб қолдириб Тинатиннинг даъвати туфайли Автандилнинг сафарга жўнашидан гап бошлайди.

Руставели достонининг «Автандилнинг бегонани қидириб юрганлигига» бобида Автандилнинг Тариэл изидан уч йилга яқин вақт сарсон-саргардон кезганию бу йўлдаги азоб-укубатлари, она-юрт соғинчи-ю, ёр висолига эришиш иштиёқини тасвирлайди. Руставели Автандил ва Тариэлдаги фавқулодда куч-кувват, баҳодирликни қайта-қайта уқтиради, уларни нур ёғилиб турувчи күёшга ўхшатади; биринчи марта

учрашишларини тантанавор руҳда шундай кўрсатади:

Учрашдилар балғигандай бир кўнда икки кўёш,
Екі ерга нур сочувчи икки ой, икки йўлдош.
Қаддарига назар сойсанг, сарвиноз
хеч гапмас, Етти юлдуз зарҳали ҳам буларга нисбатан паст.
Баҳодирлар ўпишдилар гўё икки биродар,
Очилиган лаб ғунчасида ялтиради инжулар.
Қайноқ-қайноқ кучоқлашиб бўтадай бўзлашарди.
Лаъли бетлар сарғайишиб қаҳрабога ўхшарди.

(Шота Руставели. Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон. Узбекистон Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1959, 45-бет).

Фозил Йўлдош ҳам қаҳрамонларидағи бекиёс жасорат ва олижанобликка ургу беради, лекин Руставели достонидагидек бу кўп маротаба тақрорланавермайди. Бу қаҳрамонларнинг учрашуви ҳам оддийгина тасвириланади: «Тариэл туриб, Автандилнинг қошига келди, Икков бир-бирини кўрди, шунда Автандил Тариэлга қараб бир сўз айттиб турибди» (27-бет).

Тариэл ўз кечинмаларини, севги тарихини янги биродарига батафсил сўзлаб беради:

Энди менинг можаромга қулоқ солиб тинглагин,
Агар тилим англатолса азобимни англағин!
Азобларга йўлиқтириб мени шайдо қилган ёр,
Энди афсус менга ҳузур келтиромлас, у ночор.
Бу маълумки, етти ўлка ичра Ҳинд дарёсидан,
Бу ўлканинг олтисида ҳукмрон шоҳ Парсадон
У шаҳаншоҳ жасоратли, доно, жўмад, диловар.
Шер кудратли, қуёш юзлик, ундан чўчар қўшилар.
Еттинчи юрт тоҷдори менинг отам — Саридан,
Бақувват ва ботир эди ўзи барча сардордан.
Бирорларнинг ҳужумини илгамасди назари!
Ҳузур қилиб базму овда ўтар эди кунлари.
Тоҷдорликдан зериккандай жаннатмакон падарим
Шу қарорга келиб қолди: «Поймол бўлди ёвларим,
Хиёнатдан хавфим йўқдир, тоҷу тахтим мустаҳкам,
Парсадонга мен сигинсам, ҳеч нимам-ку, бўлмас кам!
Ҳиндистоннинг пойтахтига нома ёзди Сарданшоҳ:

«Аълоҳазрат ҳаммамизга ўзинг
хомий — қиблагоҳ.
Сенга қарам бўлмоқлиқдур менинг
дилда армоним,
Токи, мангу яшаб қолсин садоқатда
шу номим»

Сўнг Тариэл оқила ва гўзал Нестон-Дарижонга бўлган ўтли муҳаббатини таърифлайди. Фозил Йўлдош ўғли достонида Тариэл тарихига бирмунча кенг ўрин берилган. Авало у ўзининг келиб чиқиши, отасининг тавсифини прозада баён этади: севги таърифи, қалб кенинмалари тасвирiga ўтганда, эса шеърий вазнларга кўчади:

Утган сўзни сизга баён айлайн,
Ишқ ўтини тор сийнамга жойлайн,
Бедор бўлиб кечалари йиглайн,
Нестонни ёдима олиб ўйладим.

Кўрганда бор эди менинг роҳатим
Эсга тушса кетар мадор қувватим,
Бир замонда булбул эди улфатим,
Бошдан кетиб баҳодирлик давлатим.
Нестоннинг ишқида кўп бехоб
бўлдим,

Ҳарна кўрган роҳатимдан айрildim,
Ишқида йигладим бошимни уриб,
Мен сенга сўзладим бағримни ёриб,
Чин ошиқим кетди, у асир бўлиб

Ўзбек баҳшиси грузин достонининг асосий нұқталарини қамраб олишга ҳаракат қилган. Лекин шунга қарамай бош қаҳрамон Тариэл, унинг севгилиси Нестон-Дарижон қиёғасини тўлароқ очишига ёрдам берадиган «Нестон-Дарижоннинг ўз севганига мактуби», «Тариэлнинг Нестон-Дарижонга ёзган биринчи мактуби», «Тариэлнинг ҳатовлар хонига юборган номаси», «Ҳатовлар ҳонининг Тариэлта ёзган номаси», «Ҳатовларни енгандан кейин Тариэлнинг ҳинд подшосига юборган мактуби» сингари боблар Фозил Йўлдош ўғли асарига кирмай қолган. Гап фақат бу бобларнинг тушиб қолганлигидагина эмас. Албатта, «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» сингари гениал ва улкан асарининг барча ғоя, образ, мотивларни тўла сақлаб қолишининг илояи йўқ. Гап бундай асардан ажратиб олинган қисм воқеалари кўламини, руҳини тўғри ва тўла берса олишида. Шу жиҳатдан қаралганда «Тариэлнинг Нестон-Дарижонга ёзган биринчи мактуби», «Тариэлнинг ҳатовлар хонига юборган номаси», «Ҳатовларни енгандан кейин Тариэлнинг ҳинд подшосига юборган мактуби» боблари муҳим аҳамият касб этувчи қисмлардир. Буларда Тариэлнинг юксак идеаллари, чин муҳаббатли инсон эканлиги, дўстларга шафқатли, душманларга аёвсизлиги яхши таранум этилган. Диққат қилинса бу боблар мактублардан иборат. Дарвоқе, мактуб, номалар «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»да катта ўрин тутади. Асардаги эллик тўрт бобнинг ўн тўртасини мактублар ташкил этади. Бу ҳол тасвирнинг ўзига хос бир усули бўлган нома, мактуб шакли бутун шарқ адабиётини

да бўлгани сингари қадимги грузин адабиётида ҳам ривож топганини кўрсатади. Чунки мактуб турли мамлакатларда содир бўлаётган ходисаларни бир-бирига боғлашда, воқеаларни уйғунликда беришда катта ўрин тутади. Руставели достонида ҳам шу ҳолни кўрамиз. Масалан, Кажет қалъасида тутқунликда ётган Нестон-Дарижон билан Тариэл ўртасида, Автандил билан Фаридун ўртасида алоқа-боғланшишнинг, бир-бирларининг аҳволидан огоҳ бўлишнинг бирдан-бир воситаси мактуб эди. Шоир ҳам тасвирнинг бошқа усуллари кўл келмаган, факат мактуб орқали айтиш мумкин бўлган ўрин ва ҳолатларнигина шу йўсингда ифодалайди.

Фозил Йўлдош ўғли достонида эса бу ҳол кўзга ташланмайди. Руставели мактублари баҳши достонида сақланмаган, балки бу мактубларнинг муҳим ўринлари ва қаҳрамонларнинг диалог ва монологлари орқали берилган.

«Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» эпоси асосида инсонни асрий зулм, коронилик ва қулликдан озод қилиш масаласи турорди. Поэма уч паҳлавон Тариэл, Автандил, Фаридуннинг хатовлар томонидан ўғирланган Тариэлнинг севгилиси гўзал Нестон-Дарижонни Кажети қалъасидан озод қилиш учун олиб борган мардонавор қурашлари ҳақида ҳикоя қиласди. Иккичу: қуллик, коронилик, зулмининг тимсоли — хатовлар билан юксак фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, севги, дўстлик ва озодлик тимсоли бўлган паҳлавонлар ўртасидаги қураш асарнинг етакчи конфликтини ташкил этади.

Ёмонлик ва яхшилик, коронилик ва нур, қуллик ва озодлик ўртасидаги қураш адапттарвар қаҳрамонларнинг ажойиб ғалабаси билан якунланади.

Фозил Йўлдош ўғли грузин-ўзбек достонида қаҳрамонлар киёфасини гавдлантируви ана шу хусусиятларни, турли социал түрухлар ўртасидаги қурашни Руставели поэмасига ҳамоҳанг тарзда, унинг руҳига мос равишда тасвирлади. Фозил Йўлдошнинг Тариэл, Автандил, Фаридунлари Руставели қаҳрамонларидаги шижаот, қаҳрамонлик, фидокорлик, садоқат сингари олижаноб фазилатларни ўзида сақлаб қолган.

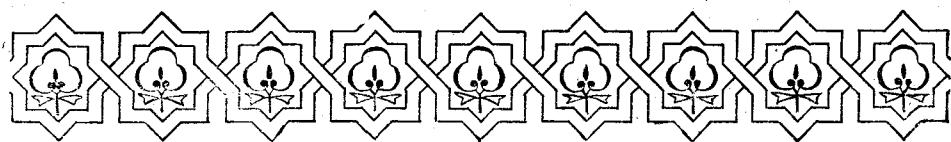
Поэмадаги хотин-қизлар образи — Нестон-Дарижон ва Тинатин мардлик ва жасоратда эркаклардан қолишимайдилар. Улар ҳақиқат, эзгулини ва озодлик йўлида ҳар қандай қийинчиликларга ҳам тайёр.

Халқлар дўстлиги ва биродарлиги Шота Руставели ва Фозил Йўлдош достонидаги марказий масала. Достон қаҳрамонлари турли халқларнинг вакиллари, лекин уларнинг ўзаро ёрдам, марҳамати таҳсинга сазовордир. Автандилнинг Тариэлга садоқати беғараз дўстлик ва вафодорликнинг тимсолидир. Улуғ шоир қишилар ўртасидаги дўстлик инсон маънавий қиёфасини белгиловчи энг олий фазилат деб ҳисоблайди. Тариэл ва Автандил бир-бирларига умр-

бод содик бўлишга, ёрдам беришга тантанали қасамёд қўйлан әдилар. Уларнинг дўстлиги ғалабага эришишларидан ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. «Тариэл Автандил ва Фаридун ёрдамида ўз севгилисини Каҗетлар кўргонидан кутқазиб олиб чиқади. Фаридун ўз тахтини қайтариб олишида Тариэл унга фидокорона кўмаклашади, Автандил билан Ростевоншоҳ дўстона муносабатларининг тикланишида Тариэл катта маддакорлик қиласди» (Максад Шайхзода, «Саккиз асрлик ижодий умр», «Шарқ юлдузи», 1966 йил 9-сон). Асар қаҳрамонлари дўст учун ҳар қандай азоб ва үқубатларга рози. Автандил дўсти Тариэл деб Ватанидан, севгилисидан узоқ вакт айрилиқда, сарсон-саргардонлиқда кун кечиради. Фозил Йўлдош ҳам достон қаҳрамонларидаги ана шу фидокорлик, садоқат тасвирига катта аҳамият беради. Дўстликка бағишланган ўринлар асарнинг энг ёқимли саҳифаларини ташкил этади. Фозил Йўлдош ўғли «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонининг руҳини образ ва мотивларининг асосини моҳиятини сақлай олган. Лекин баъзи образлар талқинида, айрим манзаралар тасвирида ўзига хос йўл тутган ўринлар ҳам йўқ эмас. Масалан, Тинатин образи талқинида шу ҳолат сезилади. Фозил Йўлдош ўғли Тинатиннинг подшоларга хос шижаот ва қатъийлигини бир оз осирган.

Руставели ўз достонини «шоири» вазнида, маснавий услубида ёзиб, бошидан охиригача тўрт мисралик банд формасига қатъий риоя қиласди. Фозил Йўлдош ўғли достони бандларида мисралар сони ҳам, қоғияланиши системаси ҳам ҳар хил. Баҳши 3, 4, 5, 6 мисрали бандлардан фойдаланган, буларнинг қоғияланиши системаси эса турличадир. Руставелининг салобатли ва улуғвор «шоири» вазни ўзбек тилидаги ўн беш ёки ўн олти ҳижоли вазнга тўғри келади. Шу туфайли ҳам атокли ўзбек шоирлари Максад Шайхзода ва Миртемир достонни ўзбек тилига таржима этишда ана шу вазни танлаганлар. Дарвоқе, бу таржима дунё адабиёти, СССР ҳалқлари адабиётидан ўзбек тилига қиласиган энг буюк таржималардан бирни сифатида алоҳида диккэт ва таҳлилга сазовордир.

Руставелининг гениал поэмасига ҳар жиҳатдан тенг келадиган асар яратиш албатта ғоят мушкул. Шунинг учун ҳам ўзбек баҳшининг достонида нуқсонлар бўлиши табиий. Лекин шунга қарамай, Фозил Йўлдош ўғлининг бу достони буюк грузин шоири Шота Руставели асарининг ўзбекистонда машҳурлигининг ажойиб белгисидир. Бугина эмас, ўзбек халқи ўртасида Руставели асарига ҳамоҳанг ва унинг руҳида яратилган «Ботир арслон», «Тариэл ва Автандил» сингари эртаклар ҳам кенг тарқалган. Буларнинг ҳаммаси ўзбек-грузин адабий дўстлиги, Руставели достони ҳалқимиз учун ўз шоирларининг асаридай қадрли ва яқинлигини кўрсатувчи ёрқин далиллардир.

Фозила Сулаймонаева

ЎРТА ОСИЁ ҚАДИМГИ ЮНОН АДАБИЁТИДА

Ўрта Осиё энг қадимги замонлардан бошлаб Месопотамия ва Эрон билан Хитой, Хиндистонни, Шарқ билан Гарбни боғловчи халқа вазифасини бажарди ва инсоният маданиятининг илк бешикларидан бири бўлди. Қуляй географик шароит ва беҳисоб бойликларга эга бўлган бу замин қадим даврлардан кўплаб халқларни ўзига жалб этди ҳамда турли босқинчилар томонидан қайта-қайта забт этилди.

Ўрта Осиё республикаларида олиб борилган археологик қазилмалар диёримизда эрамиздан кўп минг йиллар аввал одамлар яшагани, шаҳарлар барпо этилганини (IV—I минг йилликлар) кўрсатади. Маданий марказлар асосан Хоразм, Суғдиёна, Бақтрия, Марғиёна, Парфия, Париканда (Фарғона) атрофларида жойлашган. Илк бор шаҳарлар (Бактра, Мароқанд, Ниса, Марв, Антиохия, Кирополъ) ҳам ана шу вилоятларда вужудга келган. Афсуски, булар ҳақида археологик характердаги материаллардан бошқа маълумотлар сақланб қолмаган.

Афсона ва ривоятларга кўра қадимги дунёнинг Нин, Сезострис, Семирамида каби жаҳонгирлари Ўрта Осиё шаҳарларининг шўхратини эшитиб, ўлкамизга лашқар сурб келганлар. Шуниси қизиқки, бу воқеалар ҳақидаги маълумотлар энг қадимги (Геродот, Ксенофонт) асарларда эмас, балки кейинроқ яшаган (Ктесий э. о. IV аср ва Диодор э. о. I аср) муаллифларда берилади: малика Семирамида даврида (э. о. VII аср) Ўрта Осиё Ассирия давлатига қараганлиги, VII асрда Ассирия шохи Ашурбанапал (668—626) ўзига тобе бўлган Бақтрия ва Сўғдиёнадан кўшимча лашқар чақиргани ҳақида маълумотлар берилади.

Ўрта Осиё, халқларини қадимги Яқин Шарқ билан алоқасини сўнгги давр археологик топилмалари тасдиқламоқда: эрадан аввал IX асрда Ашшурнасирапал (885—859) даврида Ўрта Осиё ва Хурсонда яшаган қабилалар ҳақиқатан Ассирия билан алоқада бўлганлари барельефлардаги тасвиirlар ва археологик топилмалар билан исботланмоқда (Руденко С. И., Древнейшие в мире художественные ковры и ткани, М., «Искусство» 1968, стр. 14).

1960—70 йилларда республикамиз ва жанубий Туркманистонда ўқазилган археологик изланишлар натижасида ватанимизнинг энг қадимги ўтмиши ва маданиятига оид жуда бой материяллар топилди. Жанубий Ўзбекистон, Фарғона ва жанубий Туркманистонда эрадан уч-икки минг йиллар аввал, яни бронза даврида йирик шаҳарлар (Сополли тепа, Эйлатан, Далварзин, Ашқол—тепа, Олтин—тепа, Улуфтепа, Номозгоҳ, Дашибик ва бошқалар) барпо этилгани аниқланди. Ленинградлик археолог В. М. Массоннинг айтишича, бу шаҳарларда ҳунармандлик кенг тараққий этган, «уларда бир—бирларига яқин бўлган, илк шаҳарларга хос маданият савиаси, юқори даражада бўлган». Антик даврда эса ҳунармандлик, савдо-сотиқ ва идеология, диний эътиқод маркази бўлган шаҳарларни кўплаб планлаштириб қуриш даврнинг асосий масалаларидан бири бўлган. Бу жараён айниқса Искандар истилосидан кейин кенг тус олган.

Антик дунё, биринчи нааватда Юнонис-

1 В. М. Массон, Проблема древнего города и археологические памятники Северной Бактрии. В сб. ст. Древняя Бактрия, Л., «Наука», 1974, стр. 6—7.

тон¹, ўзининг иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиётидаги Шарқ мамлакатлари билан яқиндан боғлиқ бўлган. Эрадан аввалги VI асрдан бошлаб Бақтрия, Маргиёна, Сўғдиённада юон колониялари ташкил топади, кўчидан келувчилар асосан ҳунармандлар бўлган. Қадимги юонлар Шарққа кўп саёҳатлар ҳам қилганлар. Улар орасида жаҳондаги биринчи конституциянинг муаллифи Солон (э. о. VI аср), олим Фалес (э. о. 624—574), файласуфлар Пифагор (э. о. 571—497), Демокрит (э. о. 460, 470—360), тарихи Гекатей (э. о. VI аср) кабилар бор эди. Шу сабабдан Ўрта Осиё ҳақидаги ёзма хабарлар «Авесто», хинд эпик достонлари, хитой (э. о. II—I аср), форс (э. о. II аср), манбаларида мавжуд бўлса ҳам, энг қадимиши ва ишончлиси юон тарихчиларининг асарларига ҳисобланади.

Цицерон «Тарихининг отасига деб номлаған ва ҳақиқатан антик тарихининг классик намунасини яратиб, тарих фанига асос солган шахс Геродот эди. Қадим даврлардаёқ унинг асари тарихининг энг характерли ажойиб намунаси сифатида баҳоланган (Аристотель, «Поэтика» — IX). Бу асарда Ўрта Осиё ҳалқлари ҳақида қўймалти маълумотлар бор.

Геродот скиф, массагет, сак, парикан, хорасмий, иседон, дай каби Ўрта Осиёда қадимдан яшаган ўтрок ва кўчманчи ҳалқлар ҳақида батафсил фикр юритади. Тўғри, улар юоннан — эрон урушлари муносабати билан берилган ва ана шу мавзуга бўйсундирилган.

Геродот Юнонистон тарихи, этнографияси, давлат тузуми, идеологиясини яхши билар эди. Унинг эронликлар ҳақидаги маълумоти ҳам улардан кам эмас. У эронийларнинг тарихи, урф-одати, давлат тузуми, сарой, ҳарамлардаги фитна, найранглар, ҳарбий тактика ва стратегия ҳақида жуда тўғри фикр юритади. Совет олими, академик В. В. Струвеңинг хабарига кўра Геродот берган маълумотлар Бехистун, Персеполь ва Накши Рустам ёзувлари билан ҳамоҳангидир.²

Эронликларнинг Юнонистонга қарши жангларида Ўрта Осиё ҳалқлари ҳам иштирок этганлар. Шу муносабат билан Геродот бу халқлар тўғрисидаги илк хабарларни беради. Бу хабарлар қанчалик тўғрилиги устида сўнгги асрларда олимлар самарали иш олиб бормоқдалар. Бу борада қарама-қарши фикрлар ҳам мавжуд. Ҳар ҳолда Геродот маълумотлари ҳақиқатга

1 «Юнонистон» сўзи аслида қадимги Гречиянинг бир вилояти Ионияни билдиради холос, аммо Шарқда шу ном остида бутун мамлакат тулупнилган.

2 В. В. Струве, Геродот и политические партии Ирана в эпоху Дария I. Этюды по истории Северного Причерноморья. Кавказа и Средней Азии, Л., «Наука», 1968, стр. 67—70.

3 Геродот. Тарих. Издательство «Наука» Л., 1972, 1 книга, 6 глава. Бундан кейин китоблар ва боблар рақамини текст ичida кўрсатамиз. Таржималар муаллифники.

яқинлигини сўнгги йилларда олиб борилган археологик изланишлар натижаси бўлмиш топилмалар исботламоқда (масалан, қора денгиз бўйи скифлари ҳақидаги маълумотларни кўрғонлардаги топилмалар тасдиқлади).

У биринчи китобда Кичик Осиё соҳиларини юонлар томонидан ўзлаштириш ҳақидаги ҳикоядәёқ Ўрта Осиёдан бориб ана шу соҳилларни босиб олган киммерлар ҳақида, «киммерлар Крездан аввал Ионияга бостириб кирган эдилар, лекин бу юриш узоқ вақтли истило эмас, балки ўлжа олиш учун қилинган ҳужум эдиз³ дейди. Киммер ёки қимир, гиммир қабилалари Амударёнинг қуви оқимининг ғарбий соҳиларида яшаган. Ассирия ёзма ёдгорликларида хабарларга кўра эрадан олдинги VIII асрда улар Лидияга ҳужум қилганлар, 623 йили эса Мидияни босиб олганлар. Бу воқеа Геродотда ҳам бор (I, 103; IV, I), иккинчи ўринда киммерларни ўз ерларидан скифлар томонидан күвилгани ҳақидаги ҳикоя келтирилади (IV, 11—13). Бу ўринда муаллиф скифлардан олган хабарларга суюнган бўлса керак.

Геродот асарида айниқса скифлар кўп тилга олинади, уларнинг келиб чиқишини у хатто Зевснинг ўғли Гераклга олиб бориб боғлайди (IV, 10). Геродотдан бошлаб (VII, 64) ҳамма антик муаллифлар Қора денгиз бўйи скифлари билан Ўрта Осиёда яшаган қабила, элатларни чалкаштирганлар, лекин баъзи ўринда Геродот изоҳ бераби, «кўчманчи скифлар» (I, 15), «эллин скифлар» (IV, 17), «шоҳ скифлар» (IV, 22—59) деб ҳам атайди. «Тарихининг биринчи китобида скифлар жанубий рус даштларини ишғол қилиб Мидияга бостириб киргани ва Ассириягача етиб, бутун Осиёда 28 йил ҳукмрон бўлганларни ҳақида маълумот беради. Тўртинчи китобда эса Доронинг Скифияга юришини тасвирлар экан, кўчманчи қабилалар ҳаётининг жуда реалистик картинасини чизиб беради: «... уларнинг юртига ҳужум қилган бирор душман тирик қайтиб кетолмайди ва уларга етиша олмайди ҳам... Ахир скифларда на шаҳар, на истеҳкомлар бор, ўз уларни ўзлари билан олиб юрадилар (ўтовлар назарда тутилмоқда — Ф. С.). Уларнинг ҳаммаси отлиқ мерғанлар ва дәхқончилик билан эмас, балки, чорвачилик билан шуғулланадилар; улар ўтовда яшайдилар», (IV, 46). Бу ўринда юон ёзувлчиси кўчманчи туркий ҳалқларнинг яқин вақтларгача давом этиб келган ҳаёттарзининг айнан ўзини тасвирлаган. Ёзуви скифлар урф-одатлари ҳақида ҳам анчагина тўлиқ маълумот беради — уларнинг эътиқодлари, маъбуздари, ибодатхона қурмаслиги ва ҳайкаллар ӯрнатмаслиги, худоларга атаб курбон қилишлари, овқатлари, асосан гўшт билан тамадди қилишлари, уни пишириш усули, чўчқадан ҳазар қилиши, фол боқиш усуллари, дўстликни муқаддас тутишлари, кўрғон усули билан дағи этиш, аза маросимлари, намат, бўйира қамишдан ишланган палос — IV, 71) кабилардан фойдаланишлари қабилалар ҳақи-

да тафсилотлар билан хабар қиласи. Қийдаги эпизод тасвири айниңа дикқатни жалб этади: «Скифлар юртида зигирпояга ўшаган каноп ўсимлиги ўсади... ундан кийимликлар ҳам тайёрлайдилар... Скифлар наматдан ишланган қора уйга кириб, чүдек қиздирилган тошлар устига каноп уруғини ташлайдилар, ундан шунчалик кучли тутун ва бүт чиқадики, эллинларнинг буғлик ҳаммомлари ҳам унга тенг келаолмайди. Скифлар ундан кайф қилиб, лаззатдан қичқирадилар» (IV, 74—75). Каноп бизга маълум ўсимлик. Ҳақиқатан унинг поясидан дағал мато, қоплар, арқон, чизимча тайёрлайдилар, аммо уруғидан эса яқин вақтларгача кўкнори билан бир қаторда кайф берувчи наркотик сифатида фойдаланиб келгандар. «Бақириш», «қичқириш» эса бир томондан, наша кайфидан бўлса, иккинчидан, бирор диний маросим билан боғлиқ бўлса керак.

Ўрта Осиё ҳалқларига қадим вақтларда хос бўлган одатлардан Геродот асарида тасвиirlанган яна бир қанчасини учратиш мумкин: Скиф асосий душманни ўлдирса, унинг қонини ичади (IV, 64); скиф йигитлари жангда ҳалок этган душман сочини бош териси билан бирга шилиб олиб, отларининг юганига илиб юрар экан (IV, 64). Худди ана шундай тасвири XV—XVI аср миниатюраларида учратамиз ёки душман бош суғи устидан олтин қоплаб, ундан май ичар эканлар (IV, 65). Бу ўринда Шайбонийхоннинг олтин қоллаган бош сугаги Сафавийга қадақ вазифасини ўтагани, демак бу одатлар қадимдан қолганилигини эслаш кифоя. Геродотнинг ёзишича, скифларнинг биринчи подшоҳи Тарпийтодур (IV, 5), унинг номи ҳам туркий ҳалқлар исламларига яқинлиги фикримизнинг бир исботи эмасмикин?

Геродотдан кейин яшаган Ксенофонт (э. о. 430—354), Эфор (э. о. 405—330), Страбон (э. о. I аср), Диодор (э. о. I ва кейинги I аср), каби грек ва улар, асосида рим тарихчilari ҳам ўз асрларида скифлар ҳақида маълумотлар берадилар. Масалан I аср рим тарихчиси Помпей Трог «Филипплар тарихи»да «Авваллари скифлар шўни ва курдатли бўлганлар; ўзлари Парфия ва Бақтрияга, хотинлари амазонкалар подшоҳлигига асос солганлар. Скифлар ҳамма вақт энг қадимий қабилалардан ҳисобланаб, қадимийликда мисрликлар билан даъволовашганлар» (II, I) дейди.

Қадимий Бақтрия (ески форс тилида Баҳтриш, «Авесто»да Баҳдхи, юонча Бақтра, Навоийда Баҳтари, ҳозирги тилда Балх) ҳақидаги илк бор маълумотлар ҳам «Авесто» ва юон музалифларида берилади. Айниңа Искандар юришлари муносабати билан Бақтрия ва Ўрта Осиё ҳақидағи маълумотлар янада кенгаяди:

Бақтрия «Авесто»да «баҳтли, фаровон, байроқдор», «шаҳарлар онаси» деб аталади, Эсхинининг «Эронликлар» ва Европиддининг «Вакханкалар» трагедияларида тилга олинади. Эрадан аввалги 480 йилда Саламин оролида эронликлар билан юонлар орасидаги ҳал этувчи жангнинг иштирокчи-

си бўлган Эсхил трагедиясида бу воқеани тасвиirlар экан, «Бақтрия ҳалқи бутунлай қирилиб кетди», дейди. Қадимги ҳинд эпик достони «Махабҳарат»да эса «балхика» злати ҳақида, отлари билан ном чиқарган бу мамлакатга кириш осон эмаслиги ҳақида сўз кетади. Страбон эса Аполлондэрнинг (э. о. II аср) «Хроника»сига суюнган ҳолда Бақтрияни «бутун Ориёна безаги», «минг шаҳарлик мамлакат», деб атайди. Ктесийнинг (э. о. V—IV аср) қадим даврлардаёт йўқолган «Эрон тарихи»га суюнган Диодор Бақтрия қадим ва бой маданиятга эга, «Бақтрия ҳазиналарида олтин, кумуш кўп», катта шаҳарлар кўп ва улар ҳарбий истеҳкомлар билан яхши мустахкамланган дейди. Қадимги Бақтрияни шуҳрати юон музалифларидан римликларга, улардан ўз навбатида европаликларга ўтган. Уйғониш даври инглиз шоири Жефри Чосер (1340—1400) ўзининг «Кентерберия ҳикоялари»да Ҳиндистонни забт этган Бақтриялик подшоҳ ҳақида ҳикоя килади.

Қадимги Бақтрия давлати Хурросон ва Мовароуннахрнинг бир қисмини ўз ичига олган, Страбоннинг хабарига кўра, Бақтрия орқали Ҳиндистонга уч йўл, Хитойга иккни ва ғарбий мамлакатларга иккни йўл ўтган (XV, 2—I). Эрадан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Кир Бақтрияни босиб олади. Геродотнинг хабар берисиша, Мидия, Лидияни забт этган Кирга «ташвиш келтираётган Вавилон, Бақтрия ҳалқи, саклар ва мисрликлар»га қарши юришга шахсан ўзи раҳбарлик қўлмоқчи, юонларга қарши бошқа лашкарбошини юбормоқчи эди» (I, 153). Бу ҳол Ўрта Осиё ҳалқларининг эркесвар, мардонавор, ҳарбий тайёргарлиги кучли бўлганлигидан даррак беради. Кейинчалик ҳам бақтрияликлар ва сакларнинг босқинчиларга қарши ғалёнлари Ахмонийларга тинчлик бермайди. Кир Бобилини 539 йили забт этади, аммо Бақтрияни босиб олган йили номаълум. Шу даврдан то Искандар истилосигача Бақтрия Эронга қарам бўлган. Яна Геродот берган хабарга кўра Бақтрия Ахмонийлар Эронининг ўн иккинчи вилоятини ташкил этиб, 300 талант, Парфия, Хоросмия, сұғдилар ва орийлар — ўн олтинчи вилоят — 300 талант, саклар ва каспийлар — ўн бешинчи вилоят — 250 талант, Парикания ва Осиё ҳабашлари — ўн еттинчи вилоят — 400 талант бож тўллаганлар. Демак, Ўрта Осиё ва Хурросон вилоятларидан Эрон шаҳаншоҳлиги йилига 1250 талант бож олган. Агар кўхна маданиятни ўчғи ва иқтисодий ривож топған Вавилон ва умуман Ассирия 1000 талант бож тўллаганини ҳисобга олсан, Ўрта Осиё ҳалқларидан 1250 талант олиниши иқтисодий-маданий тараққиёт даражасини ўз-ӯзидан кўрсатади. Ўрта Осиё ва Бақтрия ҳалқлари Эронга қарам бўлган бошқа ҳалқлар қатори лашкарлар бериси шарт эди. Бақтрияликлар саклар билан энг яхши жангчилар ҳисобланаб, шоҳ гвардияси қисмida хизмат қилганлар. Геродот ўз асарида Кир ва Доро лашкарларининг бир қисми бўлган бақтриялик-

ларнинг кийимлари, қуроллари, жанг усуллари ҳақида ҳам маълумотлар беради (VII 64; 86; IX, 31).

Ўрта Осиё ҳалқлари адабиёти, санъати, эътиқодлари ҳақидаги дастлабки маълумотларни ҳам юоннади адиблари асарларидан топамиз. Бунга Геродот «Тарихи»да келтирилган Томирис ва Полиеннинг саккиз китобдан иборат «Ҳарбий ҳийлатлар» (162 йили ёзилган) асарида келтирилган «Сироқи», Ктесийнинг 23 китобдан иборат «Эрон тарихи»да берилган ва кейинчалик Диодорнинг «Тарихий кутубхона»сида келтирилган «Зарина ва Стриангия» каби асарлар аждодларимиз бадиий ижоди на муналарига мисол бўлади.

Қадимий аждодларимиздан бўлган эркесвар массагетлар ҳақидаги ҳикоя энг қадимий бадиий ижод намуналари дандир.

Геродот берган хабарга кўра массагетлар скиф элатига мансуб бўлиб, «Кўпчиликни ташкил этган мардонавор қабиладир» (I, 201). Аслида массагетлар икки группадан иборат бўлиб, бирни шимолий саклар ёки катта саклар Марғиёнанинг шимол томонидан келганлар, иккинчиси амирги саклар (форсча сака ҳаума варга — ҳаома пиширувчилар) Марғиёнада ҳозирги Мурғоб дарёси атрофида яшаганлар, улар баланд, найза учли қалпоқ кийганлар, кейинча уларни «даҳо» ёки «дай» қабилалар деб ҳам атайдилар. (В. В. Струве, Этюды. 60-бет). Лекин Геродот ўзи фойдаланган скиф манбаларига биноан массагетлар «Аракс дарёсининг шарқида, исседонлар қаршисида яшайдилар (I, 201) дейди. Ҳақиқатан, массагетлар эрадан аввалиг 700 йилларда скифларни Ўрта Осиёнинг ғарбидан Киммерия томонига сиқиб чиқариб ўзлари эса шу ерларни ишғол қиласидилар. Академик В. В. Струвенинг аниқлашиб, Геродотнинг Аракси ҳозирги Амударё, массагетларнинг турар жойи эса Орол дегизининг шарқи-жанубида, Аму ва Сирдарёлари ўртасидадир. (Ўша асар, 57—58, 61-бетлар). Эрон шаҳоншохлигига асос соглан Кирнинг Ўрта Осиё ва Хуросонга юришини тасвирлаш муносабати билан Геродот бу ерларда яшови қабила ва элатлар ҳақида маълумотлар беради ва «енгилмас» деб ном таратган Кирлашкарлари мағлубияти, «ўлмас» шоҳнинг ҳалокатини ҳикоя этивучи Томирис эпоси мазмунини келтиради. (Бу эпос Н. М. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида берилган, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1976, 49—50-бетлар). Адаб жангни тасвирлар экан, «Менинг фикримча бу жанг варваолар ўртасида бўлган жангларнинг энг даҳшатлисидир. Унинг бориши ҳақида мен мана нималарни билдим... Душманлар узоқ вақт урушдилар, ҳеч ким чекиниши истамади. Охирида массагетлар енгдилар. Деярли ҳамма эрон лашкарлари жанг майдонидан ҳалоқ бўлди. Кирнинг ўзи ҳам ҳалок бўлди. У тўлиқ 29 йил идора этди» (16, 214) дейди. Кирлашкарларининг тор-мор этилиши шоҳнинг ҳалокати эрадан аввалиг 530 йил СССР ҳалқлари тарихидаги аниқланган илк бор санадир.

Кирнинг вафоти ҳақидаги Геродот ҳикоясидан кейинчалик Плутарх парфияликлар билан Рим лашкёрбошиси Красс жангни ва унинг ҳалокати эпизодини тасвирлашда фойдаланган. Томирис воқеасини бир оз қисқартирилган ҳолда рим тарихчилари Помпей Трог, Юстин (II—III аср) каби муаллифлар ҳам ўз асарларида келтирганлар. Бобнинг охирида Геродот Кирнинг ўлими ҳақида ҳикоялар кўплиги, лекин буни «ҳақиқатга энг яқин» эканини айтади.

Геродот Кирнинг массагетларга қарши юришини тасвирлар экан, бу ҳалқнинг урф-одатлари; эътиқодлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар беради. Массагетлар қўёшга сифинганлар: «Улар эъзозлаган ягона илоҳиёт қўёшdir. Қўёшга улар отларни қурбон қиласидилар, чунки уларнинг фикрича, энг чопагон илоҳиётга дунёдаги энг югурик жонивор қурбон қилиниши керак» (I, 216). Бу маълумотни кейин Страбон ҳам тасдиқлайди, «улар фақат қўёшни худо деб сифинадилар, унга отларни қурбон қиласидилар» (XI, 8). Демак, массагетлар эътиқоди эрадан аввалги IV ва кейинги II—III асрларда Греция, Рим, ҳатто Миср, Галлия, Британияда ҳам кенг тарқалган Митра культи билан боғлиқлиги аниқдир (Қаранг: Сулаймонова Ф., «Муғ» сўзи ҳақида баъзи мулоҳазалар, Адабий-мерос, № 4, 1976, 139—144-бетлар).

Геродот бу ҳалқнинг асосий машғулоти ҳақида хабар бериб, «Массагетлар буғдои экмайдилар, чорвачилик ва балиқ овлаш билан яшайдилар ҳам сут ичадилар» (I, 216), ёки «хом балиқ ейдилар» (I, 202) дейди. Демак, массагетлар асосан чорвачилик билан яшаганлар.

Эркесвар массагетлар маликасининг ватан ва ҳалқи мустақиллиги учун кураши, унинг озодлик, адолат учун кураш тимсолига айланган образи асрлар оша асардан асарга кучади. Томирис воқеаси Геродотдан кейинни юоннади адиблари, улардан Римга ва ниҳоят тарихчи Павел Орозийнинг «Жаҳон тарихи» асарига ўтди. Бу асар билан яхши таниш бўлган буюк итальян шоири Алигери Данте массагетлар маликаси тарихини «Илоҳий комедия»нинг «Аъроғи» қисмida келтиради. Шуниси ҳайратомузки, ўрта аср шоири христианлар учун ғайридин ҳисобланган маликани дўзахда жазоланган Рим папаси, кардиналлар, қироллардан устун кўйиб, Аъроғга жойлаштиради (Данте, «Божественная комедия», М., «Наука», 1967, 206-бет). Данtedan кейин Томирис воқеаси қандай йўл билан, қайси асар орқали XVI аср охирида Англияга бориб қолди, номаълум, ҳар ҳолда буюк драматург Шекспирнинг Генрих VI га бағишиланган хроникаларининг биринчи қисмидада яна тилга олинади (Қаранг: Ф. Сулаймонова, Шекспир Узбекистонда, Т., «Фан»,

¹ Ҳатто баъзи олимлар массагетлар номини қадимги форс тилидан «балиқ ёювчилир» деб ҳам таржима қиласидилар. Лекин академик В. В. Струве «катта саклар» вариантини қабул қиласиди» (юқоридаги асар, 60-бет).

1978, 49-бет). Француз классицизмнинг вакили драматург Ф. Кино (1635—1688) «Кирнинг вафоти» трагедиясида Томирисни яна бир бор эслайди. Шундай қилиб, ўзбек халқи ажоддларининг қаҳрамонлик эпоси намунаси Геродот туфайли минг йиллар, қитъалар оша асардан-асарга ўтиб келди.

Эрадан аввалги 530 йилда массагетлар Кир лашкарларини тор-мор этган бўлса, 517 йили Доро ҳам уларга қарши юриш ташкил этади ва ҳийла билан енгади. Аммо Доро юришларини батасфил тасвирлаган Геродот ва ундан кейинги адабларда бу ҳақда маълумотлар берилмайди, фақат эрамизнинг II асрода яшаган Македониялик адаб Полиеннинг «Ҳарб ҳийлатлар» («Стратегемы») асарида бу воқеа ҳақида иккиси ҳикоя берилган холос (Хронология жиҳатидан бу воқеа Геродот даврига алоқадор бўлгани ҳамда мавзу жиҳатидан «Томирисга яқин бўлгани учун шу ўринда тўхташин лозим топдик). Биринчисида сак-массагетлар Дорога қарши уч гурӯхга бўлиниб курашганлар, биринчиси-ни тор-мор этган эронийлар саклар кийимини кийиб олиб, иккичи отрядни ҳийла билан асир олганлари, буни кўрган учинчи гурӯҳ эса ўз ихтиёрича асир тушгани (VII, II) ҳақида ҳикоя қўлиниади. Иккинчисида оддий отбоқар Сирак (Н. М. Маллаевда «Широқ» шаклида берилади, аммо бу вариантин қадимий муаллифлардан топмадик), душман лашкаруни бир ўзи енгиши ҳақида сакларнинг уч подшоҳларидан рухсат олади ва ғолиб чиқади. Полиен келтирган ҳар иккала ҳикоя фольклор асарларидан, асосан «сак қаҳрамонлик эпосидан» олингандиги, уларда фольклор анъ-аналари яққол кўзга ташланини академик В. В. Струве кўрсатиб ўтган эди. (В. В. Струве, Этюды, 53-бет). Полиеннинг ўзи Сирак ҳақидаги ҳикоя Геродот «Гарих»да (III, 153—160) берилган Доронинг Вавилонни ишғол қилишида ҳийла кўрсатиб, шаҳар дарвозасини очиб берган Зопир ҳақидаги ҳикояга ўхшашлигини айтиб, Зопир Сиракка тақлид қилганлигини тахмин қиласди. Эпик асар намуналари шаҳаншоҳлар армиясида иштирок этган сак-массагет ва умуман Ўрта Осиё халқлари орқали ана шу армияда ёлланма жангчи сифатида хизмат қилган юоннлар орқали Грецияга тарқалган бўлса керак, «Ахмонийлар армиясидаги сак отрядларида Ўрта Осиёнинг ўзоқ чўлликларида яратилган ашулашлар, шубҳасиз, айтилар эди. Сакларда эпик достонлар ишончли ёзма тарих ўрнини босар эди... Бу достон ашуулари мардонавор халқнинг ўз эрки ва мустақиллиги учун қаҳрамонлик курашларини рангдор ва ёркин тасвир билан тўлиб тошган» (Уша асар, 53-бет).

Кадим юнон адаблари асарларыда сакланыб, бизгача етиб келган аждодларымиз тарихи ўз ифөдасини топган қаҳрамонник эпоси науманалари. Эркесвар халқимизнинг қаҳрамонона үтмиши ҳақидаги илк бор ёзма маълумоттир.

Геродот ўз асарида юқорида айтилганлардан ташқари сак, исседон, орий, хорасмий, парикан, эгл, саранг, дадик, анарит, гандари каби ўрта Осиё ва Хурносонда қадим даврларда яшаган қабила элатлар ҳакида ҳам озми-кўпми маълумотлар беради. Баъзи ўринларда номлари келтирилган қабила, элатларни аниқлашни ҳалигача имкони йўқ (каспийлар, павсиклар, панти-маф, дарит, сагарти, матиен, саспир ва бошқалар). Улар тасвири асосан Кир, Дорова Ксеркс¹ лашкарлари кийимлари, куроллари Ахмонийлар давлатига қарам элатлар, бож тўлаши билан боғлиқидир. Геродот фойдаланган маълумотлар кўпинча Эронда хизмат қилган греклар, ёки аксинича юнонларда хизмат қилган эронийлар, баъзи ўринларда ёзма манбалардан ҳам олинган. Прококоннеслик шоир Аристей (тахминан э. о. VI аср ўрталарида яшаган) Геродот берган хабарга (IV, 13—16) кўра Шарқ мамлакатларига кўп саёҳат қилган бўлиб, ўз тассуротларини «Аrimаспия» номли уч китобдан иборат достонда ёзган. Асар бизгача етиб келмаган, лекин Геродотнинг айтишича, ўрта Осиёнинг шимоли, Қозогистон, Олтой территорияларидан яшаган ҳалклар (исседон, гиперборей, аримасп, грифлар) ҳақидаги маълумотларни Аристейнинг «Аrimаспия» достонидан олган (у «Аrimаспляр ҳақидаги эпос» деб атайди), аммо тарихи баъзи ўринларда унга танқидий муносабатда ҳам бўлган (IV, 13).

Агар пактий, сарангি, орий (Хирот атрофи), саттагид, гандари (Қандахор ана шу қабила номи билан боғлиқ бўлса керак) эзлатлари хозирги Афғонистон туродигида ўшаган бўлсалар, Парижанани СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси К. В. Тревер Фаронага тенглештирида (К. В. Тревер, Памятники греко-бактрийского искусства, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1940, стр. 86). Геродот ўз асарида бир неча бор хоразмликларни (хорасмий) эслайди. Сўнгиг давларда археология фаннинг ютуқлари натижасида эрадан бир неча асрлар аввал Хоразмда шахларлар, бой маданият мавжудлиги аниқланган бўлса-да, адаб, табиийки, улардан хабардор бўлмаган. У хоразмийларни фақат Ахмомийлар юришилар иштирокчиси сифатида тасвирлайди (III, 93, VII, 66).

¹ Шарқда бу ном «Хусрав» шаклида, Берунийда «Аксурус», «Кисра» шаклида ҳам берилади Беруни, «Канон Масъуда», Избр. произв., т. У., ч. I. Т., «Фан», 1973, стр. 165.

лар (скиф қабиласидан) бошларида учи наизалик қалин намат, тик турувчи баланд қалпок кийганлар. Улар иштон кийганлар, сак камони ва ханжар билан қуроллангандар. Ундан ташҳари уларда сагарис—икки томони ўткир жанговор ойболта ҳам бор эди» (VII, 64), дейди. Бошқа жойларда ҳам адаб сакларнинг мардонаворлигини бир неча бор қайд этади (VIII, 113, IX, 71, 113 ва б). Ахмонийларга бож тўлаган вилоятлар ҳакида ёзар экан, Геродот орто-корибантарни саклардан ажратган ҳолда беради (III, 92). Академик В. В. Струве нинг айтишича, «ортокорибант» форсча «тиграхауда» (учи наизалик қалпок) сўзининг юнонча таржимаси, демак улар саклар эканлиги аллақачон аниқланган. (В. В. Струве, Этюды, стр. 56—57) Юнон адабларининг асарларida саклар «денгиз орқасидаги саклар», «массагет саклар», «катта саклар», «амиргий саклари», «каспийлар», «ортокорибант» каби номлар билан аталадилар ва Ўрта Осиёнинг турли жойлариде яшайдилар. Албатта, булар бир қабила, ёки элат бўлиши ҳакиқатдан узоқроқ бўлса керак. Бу масалага ҳам Геродотнинг ўзи аниқлик кирилади: «уларнинг ҳаммасини эронликлар саклар деб атайдилар» (VII, 64). Ҳакиқатан Геродот тасвиридан келиб чиқиб сакларнинг бир қисми кўчмачи бўлса, иккинчи қисми шаҳаншоҳга бож тўловчи, дехқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ ҳалқ бўлган дейишимиш мумкин.

Ўрта Осиё ҳалқларининг урф-одатлари, эътиқодлари ҳакида ҳам Геродот жуда қизиқарли, кейинги давр олимлари учун муҳим маълумотлар келтиради. Осиё, Европа қитъаларининг (IV, 36—44) тасвири, Каспий дентизи њеч қандай бошقا сув ҳавзаси билан қўшилмаган мустакил дентиз эканлиги (I, 202—204), Ўрта Осиёдаги суғориш иншоотлари (III, 117) ҳакиқати маълумотлар. У пахта ҳакида — «ёввойи дарахтларнинг меваси юнгdir, чирой ва пухталик жиҳатидан кўй юнгидан юкори» (III, 106) деб ёзади. Лекин нима учундир пахта ҳакида ёзар экан, уни Ҳиндистонда ўсади дейди, Ўрта Осиё пахтаси ҳакида эса ҳабар бермайди. Балки бу Геродотда

учраб турадиган хатоликларнинг биридир? (Масалан, Ашхобод яқинидаги Ниса ёки Насоимни адаб Ҳиндистонда, дейди — III, 97). Геродот Нисони у ерда етиширилган чопафон, чидамли отлар муносабати билан тилга олади (III, 97, 106; VII, 40). Юнон мифологиясида май ва театр маъбуди Дионис шарқдан келган деган тушунча бор эди, Геродотнинг хабарига кўра унинг ватани «муқаддес Ниса»да (III, 97).

Ўз давриннинг вакили сифатида Геродот «Тарих»да жуда кўп мифларни ҳам келтиради. Масалан, қадим даврларда эллинлар форсларни кефенлар деб атасалар, улар ўзларини артей деб атаганлар, кейинча Зевс авлодидан бўлган Персей бу ерларда қолдирилган, энди перслар ўзларини унинг номи билан атайдилар (VII, 61). Ёки, Осиё қитъасининг номини Прометейнинг хотини Асия номи билан, иккинчи, Мидияллар вариантида эса «Манеснинг набираси, Котийнинг ўли Асия» исмидан олинганди (IV, 45) дейди. (Бу ўринда қитъамизнинг номи қадим даврларда бу ерларда яшаган ослар номи билан боғлиқ эмасмикан, деган таҳмин туғилади).

Юнон-эрон муносабатларидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий қерама-қаршиликлар натижасида юнонлар Ахмонийлар империясини ташкил этган ҳамма қабила ва элатлар ҳаёти, маданияти, урфи-одати ҳакида маълумотларга эга бўлишга интиладилар. Бу қизиқиши Искандар юришларидан кейин, эллинизм даврида айнинса кучаяди. Геродотнинг «Тарихи», файласуф Эмпедоклнинг (э. о. 484—424 йил) «Эрон урушлари» фалсафий поэмаси, тарихчи Ксенофонтнинг «Киропедия», «Анабасиси» асарлари, Ктесийнинг 23 китобдан иборат «Эрон тарихи», Эфорнинг «Умумий тарихи», Диодорнинг 40 китобдан иборат «Тарихий кутубхона»си, Страбоннинг «География»си, Аррианнинг (95—175 йил) «Искандар юришлари», Полиеннинг (II—аср) 8 китобдан иборат «Ҳарбий ҳийаллар» каби асарлари юкоридаги қизиқиши туфайли яратилгандир. Бу асарлар диёримизнинг олис ўтмиши, аждодларимизнинг ҳаёти ҳакида маълумот берувчи қимматбаҳо манбалар сифатида қадрлидир.

ТАҚРИЗЛАР

МУҲАММАД ИҚБОЛ – ШАРҚНИНГ БУЮК ШОИРИ

Муҳаммад ИҚБОЛ
Шарқнинг буюк шоири
ва мутафаккири, Ўзбекистон ССР. «Фан» нашриёти. Тошкент — 1979.

Хорижий шарқ, жумладан, Ҳиндистон ярим ороли ҳалқларининг ижтимоий-фалсафий мероси совет олимлариниң кўпдан қизиқтириб қелмоқда. Миллий озодлик ҳаракати идеологиясининг шаклланыш жараёнини тадқик этиш ўз сабабдан муҳимки, ўтмишдаги ижтимоий тафаккур анъанаётарининг ҳали ҳам мусулмон мамлакатлари ҳаётида роли катта. Чунончи, Сайид Аҳмадхон, Рамакришна, Свами Вивекананда сингари мутафаккирларнинг ватанпарварлик, антиимпериалистик ва демократик ғояларининг шарқ, хусусан, Ҳиндистон ва Покистон ҳалқларининг идеологиясига кўрсатаётган таъсири бугунги кунда ҳам кучлидир. Улар орасида ижоди на фақат Ҳиндистон ва Покистонда, балки мусулмон оламида кўзга кўринган Муҳаммад Иқбол алоҳида ўрин эгаллади. Унинг адабий меросини ташкил қилувчи шеърий, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий асарлари аҳамияти нинг тобора янги қирралаши очилмоқда. Бу фикрнинг ҳақлигини «Муҳаммад Иқбол — шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири» номли китобга жамланган мақолалар ҳам тасдиқлайди.

Мазкур китоб ўзбек со-

вет шарқшунос ва ҳиндшунос олимларининг Муҳаммад Иқболнинг кўпқиррари ижодидаги асосий йўналишлари хусусида фикр юритувчи мақолаларидан тузилган. Китоб Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси М. Баратов нинг сўзбошиси билан очилиди. У. Орипов «Муҳаммад Иқболнинг ҳаёт йўли» номли мақоласида шоир таржими ҳолининг асосий нұқталарига тўхтади. Иқбол дунёкарашининг шаклланиб; ижодининг камол топишида миллий озодлик ҳаракати асосий омиллардан бири бўлганини музаллиф ҳақли равишда қайд этиб ўтади. Шу билан бирга ўз даврининг етук алломалари бўлмиш Румий, Ҳофиз, Навоий, Бедил, Гёте, Фолибларнинг Иқбол ижодига кўрсатган таъсирини музаллиф илмий асослаб беради.

Иқбол инсоннинг олий бурчи ҳақидаги, юксак ғояларини назмий асарларида ғоят ёрқин ифодалаб берган. Истеъододининг шу кирраси хусусида «Муҳаммад. Иқбол шеърияти» мақоласида фикр юритган Н. Муҳамедов унинг шеъриятини индивидуал маънавий хусусиятларига қараб даврларга бўлади ва у ҳақда кенг мuloҳаза юритади.

Дарҳақиқат, шоир ижодининг ҳар даврига хос мавзуи, ғоявий мазмуни бор. Иқбол дастлабки асарларидаёқ ватанпарварлик ва миллий озодлик ғояларини баралла тарғиб

этади, мусулмонлар билан ҳиндулар орасида бўладиган низоларни қаттиқ қоралайди. Ҳалқларни «бир хирмонни донларига» деб бирдамлик ва биродарликка чакриади. Аммо бу давр шоир учун ҳаёт қонунларининг сир-асрорларини ўрганиш, изланниш даври эди. Иқбол ижодининг кейинги даврларида унинг дунёкараши, яъни «худий» фалсафий назарияси шаклланади. Бу концепция инсон ҳаётини яхшилашга қарашган бўйлиб унинг мазмuni — инсон ўз қадрига етса, ўз бурчими англаса «қўзлиги» ни билса, у «комил инсон» даражасига кўтарилади, деган ғояни тарғиб қиласди. Бунинг учун у доим ҳаракатда, тадбир, амал ва курашда бўлиши керак. Яъни, Иқболнинг таъбирича, «Ҳаёт ҳаракатдан иборат, бу — дунёнинг қадим қойдасидир».

Шоирнинг кейинги даврлардаги ижоди ғоявий ўтирилиги билан ажralиб туради. Музаллиф таъкидлаганидек унинг «худий» фалсафаси яна ҳам чукурлашиб, у эндиликда «ҳаёт сир-асрорларини» излаб топганлиги, инсоннинг маънавий юксаклиги, орзуси, келажакка интилиши ҳақида ёзади. Иқбол бутун ижоди давомида инсонни улуғлаб, унинг қадр-кимматини юқори кўтаради. Шеърияти инқилобий мазмун касб этиб, илмий социализм ғоялари билан боййиди.

Ватан ва инсон! Шу икки муқаддас тушунча шоир-

нинг битмас-туганмас ил-ҳом манбаи, умиди, дарди, ҳасрати ва келажаги! Бу — Иқбол ижодининг асосий ўзагини ташкил қилади. З. Ашурбоевнинг «Мұхаммад Иқбол ижодида Ватан ва инсон мавзусы» мақоласида бу масалалар көнгтахлил этилади. Муаллифнинг «Инсонпарварликнинг юксак ғояларини, гуманизмни тараннум этгани учун Иқболнинг асарлари бутун дүнёга тарқалдайды» деб ёзиши бежиз эмас. Иқбол Ватанни жон-дилидан севган, халққа меҳр қўйиб, уни инглиз мустамлакайлари ва махалгий сармоядор-заминдорларга карши курашга ундаган шоир.

Шоир инсоннинг ноҳақ ҳўрланишидан, таҳқирланишидан изтироб чекади, босқинчилардан нафрлатнади. Иқболнинг энг улуғ нияти ёруғ жаҳонга умид билан келган инсон боласини озод кўришдир.

Мақола муаллифининг муваффакияти шоирнинг халқка, келажакка бўлган юксак ишончини етарли далиллар билан акс эттирилганида кўринади. Дарвоқе, шоир халқ истиқболини олдиндан кўради: Бу истиқбол халқнинг ўз кўнида эканлигини, бунинг учун ғафлат уйқусида ётмай, курашмоқ лозимлигини барала айтади. У «Фармони худо» шеърида шундай хитоб қиласалади:

Кўзғол, дунёдаги
Йўқсувларни уйғот!
Киборлар қасрининг дору
Деворин ларзага сол.
Ишонч оташидан
ЛОУЛЛАБ қуллар қони
Жўш урсин,
Чумчуқ эса лочин билан
Жанг қиссиц.
Шундай замон келур
муқаррар, халқ бўлур
Хукмрон
Утмиш сарқитидан.
Колмасин ҳеч ному
нишон.
Деҳқонга ўз даласидан
ризиқ-рўз бўлмаса
муяссан,
Унга ўт қўй, ҳар бир
бошоқ куйиб кетсин,
колмасин асар!

Иқбол оддий меҳнаткашни меҳр-муҳаббат билан

эъзозлайди, чунки у барча моддий неъматларни яратувчи шахсадир. Бас, шундай экан, нечун у ўзи яратган неъматларидан ўзи бенасиб бўлмоғи лозим?! Ана шу масала Иқболни қайғуга солди. Ана шу ҳамиддәрдик унинг асарларида ҳалқнинг қалбидан отилиб чиқсан эзгу бир нило каби жаранглади. Бу фикрини асослаш учун мақола муаллифи шоирнинг «Тоғли ўлкам», «Сармоя ва меҳнат», «Ишчи садоси» каби бир қатор асарларини кўрсатиб ўтади. Ф. Тешабове, «Мұхаммад Иқбол дунёқарашининг асослари» мақоласида Мұхаммад Иқбол ва бошқа йирик хинд мутафаккир олими Шоҳ Валиулла, мърифатпарвар адаб Сайд Аҳмадхонлар дунёқарашларидағи умумийлик, изчилик ҳақида фикр юритади.

Мақола муаллифи бу изчиликнинг асосий хусусиятлари тўғрисида тўхтабиб, шундай ёзади: «Ўз фалсафий қарашларини ижтимоий тараққиёт ҳараратининг идеология базасига айлантиришга интилишган, яъни колониализмга қарши курашга хизмат қилдиришга интилишган, хинд жамиятининг эскириб қолган ижтимоий алоқаларини реформа қилиш кераклигини тушуниб этишган. Эскилик билан янгилик курашида улар янгиликка ҳайриҳо бўлишган. Мистицизм ва рационализм баҳсида эса улар албатта ақл тарафида турган ва ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган фикрлар изҳор этишган».

С. Йўлдошевнинг «Мұхаммад Иқбол дунёқарашининг айрим масалалари» мақоласида эса шоирнинг «шахс, оллоҳ ва жамият», онгнинг табиатга ва тафаккурни борликка муносабати проблемаси таҳлил этилади. Шахс ва жамият масаласига, гнесеологик таълимотига алоҳида эътибор берилган. Бу масалалар борасида мушоҳада юритган муаллиф қўйидаги хуласага келади: «Иқбол кўп масалаларни ҳал этишда материалистик нуқтаи

назарда турганлиги сезилса-да, аммо баъзан у метафизик қарама-қаршиликка йўл қўяди ва қатор масалаларни диалектик боғлиқлигини тўғри тушуниб етмаган. Умуман унинг фалсафаси кенг ва шу билан бирга мурakkabdir».

Аммо шунга қарамай Хиндистон ярим ороли ижтимоий тафаккурида мухим роль ўйнаган Мұхаммад Иқбол буюк ижодкоргина эмас, балки атокли сиёсий арбоб сифатида ҳам маълум ва машхурдир. Бу фикр Ю. Понамарёвнинг «Мұхаммад Иқболнинг ижтимоий-сиёсий фолиятига доир» деб номланган мақоласининг асосий мағзини ташкил этади. Шунингдек тўпламга кирган яна бир қатор мақолалар борки, уларда Иқболнинг кўп қиррали ижоди шарқнинг, хусусан Афғонистоннинг ижод ахлига кўрсатган таъсири ҳақида мулоҳазалар билдирилади.

Қисқаси, Иқболнинг бой ижодий мероси Хиндистон ва Покистон ҳалқи фалсафий, ижтимоий-сиёсий тафаккури, адабиётига катта ижодий таъсир кўрсатганини ҳамда инглиз босқинчиларига қарши миллий озодлик ҳараратини авж олдиришда мухим роль ўйнаганлиги тадқиқотчилар томонидан кенг таҳлил этилаган.

Аммо шуни айтиш керакки, китобга Иқболнинг маърифатпарварлик ғоялари ёритилган мақола ҳам берилса фойдадан холи бўлмасди. Негаки, Иқбол факат шоир, ислом испоҳатчиси, файласуф, сиёсий арбобигина бўлиб қолмай, у кўзга кўринган йирик маърифатпарвар ҳам эди. Шундан қатъий назар китобга кирган мақолаларни ўқиш жараёнинда китобхон Иқболнинг бой бадиий, фалсафий мероси, унинг инсонийлик ва демократизм, идеал жамият, Ленин ва Октябрь ҳақидаги фикрлари билан танишади. Худди ана шу фазилат китобнинг қимматини белгилайди.

Элеонора БОБОЕВА,
фалсафа фанлари
кандидати.

ТАБАРРУК МЕРОСНИ АРДОҚЛАБ

Абдуқодир ҲАЙТИМЕТОВ. Табаррук излар изидан. Ғафур Ғулом ноғидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1979.

Ўзбек классик адабиёти нинг билимдонларидан бири, Навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов адабиётимиз ва маданиятимиз тарихини ёртишига муҳим ҳисса кўшаётган олимлардан ҳисобланади. Унинг биргина «Шарқ» классик адабиёти методи тарихига оид килған илмий кузатишларининг ўзиёқ, олимни ўзбек адабиёти мутахассисларигагина эмас, балки иттифоқ миқёсидаги шу соҳа билан шугулланувчи олимларга ҳам таниди. А. Ҳайитметов бинчиллардан бўлиб Навоий ижодий методини, унинг адабий-танқидий қарашларини тўғри изоҳлаб берган тадқиқотчилардан. Ҳозиргача унинг бу соҳага оид тўртта йирик монографияси, иккита илмий мақолалар тўплами нашр қилинган. Яқинда олимнинг яна бир мақолалар тўплами чоп этилди. Унга муаллиф «Табаррук излар изидан» деб сарлавҳа кўйибди. Чиндан ҳам олим бу китобида табаррук зотлар изидан бориб, доноларнинг тафаккур маҳсулни бўлган маданий бойниклар руҳига кирган ва уларнинг ичкимоҳиятини таҳлил қилиб берган. Тўпламда ўндан ортиқ мақола жамланган бўлиб, ўндаги дастлабки мақола Навоийнинг бевосита тафаккурига, жасорат билан ёзилган, давр иллатларини барадла очиб ташловчи асарларни таҳлилига бағищланган. Бунда Навоий шеъриятининг инсон олами ва мавнавиятига таъсири, шоирнинг юдамларни ахлоқий қонун-қоидалар билан тарбиялашга бўлган интилиши очилади. «Хамса» достонларида иштироқ этувчи марказий қарашларининг гўзал хулқи, гуманизми, давр зиддиятларига қарши дадиллик билан курашиши қизиқарли фактлар орқа-

ли кўрсатилади. Бу ўринда олим, Навоий достонлари фожейлик характерига эга бўлишига қарамай «некбинник» руҳи билан суюргиланлигига, бинобарин унинг қарашмонлари азобукубат ва ранж-аламда ўтишига қарамасдан, оптимистик хуласалар билан якунланганлигига катта эътибор берганлигини кўрамиз. Муаллифнинг бу хуласалари ҳаққонийдир. Навоий келаҗакка чукур ишонч руҳи билан қарайди. Тўғри, шоир ўз қарашмонларининг адолатсизликлар қурбони бўлганидан зорланади, фарёд чекади. Аммо бу хафалик уни умидсизликка олиб бормайди. Аксинча, у бу дунёда адолат ўрнатилишига катта ишонч ва умид билан қарайди. Шу фикрнинг яна бир исботи учун муаллифнинг маколасига бир фактни кўшимча қилиш жоиз кўринади. Мәвлумки, «Фарҳод ва Ширин» достонининг асосий қарашмонлари — Фарҳод, Ширин, Мехинбонулар тақдирли асар охирида фожия билан тугалланади. Лекин асарда жуда муҳим бир «эпилог» келтириладики, бу Навоийнинг дунёқараси, оптимизмини кўрсатишда жуда характерлидир. Фарҳод ўлгандан кейин чиндан унинг кўкалдоши ва дўсти Баҳром катта кўшин билан Арманистонга келиб у ердан босқинчиларни, Ҳусравнинг ўғли Шеруяни ҳайдайди, халқга етказилган ҳамма зиёну заҳматларни иккι баробар қилиб тўлашга Эрон подшосини мажбур этади. Шундан кейин бу юртда доимий равища адолат ўрнатиш учун, ақлли бир ҳукмдорни топиб таҳтга ўтказганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Мана шундан ҳам кўринадики, муаллиф айтаб ўтганидек, Навоий энг аввало келаҗакка катта умид руҳи билан қарабон, жамиятда эртами-кечми адолат муқаррар бўлишига ишонган.

Адабиёт ҳақидаги илмнинг муҳим назарий проблемаларини ишлаш соҳасида

катта ютуқларга эришашётган совет адабиётшунослиги реализм ва социалистик реализм назарияси масалаларида ҳам муҳим янгиликларни кўлга киритди. Кенинги вақтларда адабиётшуносликда реализмнинг типологик хусусиятларини ўрганиш, шу орқали ҳамма миллий адабиётлар учун характерли, муштәрак бўлган белгиларни тайинлаб, адабий ҳаёт қонуниятларини кашф этишига интилиш яққол сезилмоқда. Абдуқодир Ҳайитметовнинг бу масалага алоқадор бўлган «Адабиётимизнинг реалистик анъаналари» деб аталган иши ҳам диққатга мондидир.

Тадқиқотчи ўзбек адабиётидаги реализмнинг генизисига аниқлик киритиш учун узоқ тарихий обидаларимиз заминидан турив кузатишлар олиб боради. Жумладан, у туркий халқлар адабий мероси бўлмиш ўрхун — Енисей ёдгорликлари ва «Девону луғотит турк» асари ҳақида фикрлар билдириб, булар реализмнинг ҳақиқий наимунаси эмаслигини, нари борса, уларга эмбрион ҳолатдаги реалистик тасвирлардан иборат бўлган асарлар сифатида қараш мумкинлигини айтади. Ўзбек классик адабиётининг илғор вакиллари бўлмиш Лутфий, Дурбек, Салоҳий, Сайёдий, Сайқалий, Мирий каби шоирларнинг ижоди реалистик ва романтик тасвирларнинг қоришиғидан иборат эканлиги. Навоий эса бадий тасвирдаги маҳорати билан реализм тараққиётига бениҳоя катта хисса қўшган ижодкор бўлгандилиги таъкидланади мақолада. Унда ўзбек адабиётидаги реализмнинг тараққиёти сатира жанрининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда олиб текширилади. Турди, Ғозий, Махмурларнинг ҳажвий асарлари ҳаётни реалистик тасвирлаш жиҳатидан Навоийга нисбатан бир қадар олға кўйилган қадам сифатида баҳоланади. Муаллифнинг

ўзбек реализмнинг генези-сига доир айтган бу фикрларига бир неча жиҳатдан ётириз билдириш мумкин. Энг аввало, Турди яшаб ижод қилган XVII асрнинг охри XVIII асрнинг бошларини реализмнинг илк түғилишига замин ҳозирлаб берган босқич деб қараш назарий жиҳатдан тўғри бўлармикан? Негаки, бу даврни адабий назарий жиҳатдан текшириб чиқадиган бўлсақ, унда бошқа даврлардан кескин ажралиб турадиган ёрқин хусусиятлар йўқ. Шунинг учун ҳам бу даврга адабий ҳаётда катта бурилиш килган. Реализмнинг илк түғилишига замин ҳозирлаб берган босқич деб қараш қийич. Иккинчидан, конкрет бир шахснинг (масалан, Субхонкулихоннинг) ҳажв қилиниши билан Турдини «реализмни» бошлаб берган шоир деб атаб бўлармикан? Умуман бу даврда, хусусан Турди ижодида, адабиётимиз тарихи учун янгилик бўладиган муҳим гап йўқ. Агар Турди ижодидаги сатириян кўзда тутсак, мавзу, адабий эстетик принциплар жиҳатидан ўзгача бўлган ҳажвий асарлардан, хусусан Навоий сатириасидан унчалик ўзиб кетолмаган. Бу фактларнинг барнаси, ўзбек адабиётидаги Турди реализм бўйича бир қадам олдинга кетди, деган даъвони таёддикламайди. Бизнингча, реализм бўйича дадил қадамни Навоий бошлаб берган деб очиқ айтиш мумкин. Чунки тадқиқотчининг ўзи тўпламидаги мақолаларининг бираша таъкидлаганиндан «...Урта аср шарқи мухитида ҳеч бир шоир зулмни, фэodal тузум иллатларини Навоийчалик қатъий ва кескин қорзламаган».

Навоий услугбининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ҳам ниҳоятда мурakkabdir. Бу мураккабликларни келтириб чиқарган нарса ўша даврдаги жуда катта услубий оқимлар эди. Навоий услубига, айниқса лирикасига Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомийлар катта таъсир кўрсатган бўлса, эпик достонлар услубига Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавийларининг поэтик

маҳоратлари катта таъсир кўрсатган. Мана шу оқимларнинг Навоий ижодига бевосита таъсири унинг услубидаги ўзига хосликни ажратиб олишда қийинчиликлар түғдиради. Шунинг учун ҳам муаллиф, Навоийнинг ижодий услугбини текшириш ишини унинг адабий анъаналарга муносабатини кузатиш ва аниқлашдан бошлаб керак, деган тўғри фикрни олға суради. Олимчинг бу фикрларида асос бор. Чунки Навоийнинг ғазалларида XV аср шоирлари учун муштарак бўлган анъанавий образлар кўп учрайдики, бу унинг лирикадаги ижодий услугбини аниқлашда қийинчиликлар түғдиради. Хўш, Навоий шеъриятидаги услугбининг ўзига хос томонларини қандай аниқлаш керак? Бу саволга мақолада қўйидагича жавоб берилган: «Навоий ўз оҳангни ва услубига эта бўлиш учун, энг аввало, ўзигача бўлган адабий анъаналарни чуқур эгаллади, уларга ўз янгиликларини киритди, маълум ўринларни, унинг бальзи томонларини сингдириши, ундан юқори кўтарилиш, бу анъаналарни, умуман ўз ижодини мумкин қадар даврнинг реал ижтимойи, сиёсий, иқтисадий, ахлоқий ҳаётига яқинлаштиришга интилиш орқали эришган. Шоир газалда ошиқ ва маъшукнинг ҳижрон алами, висол онларига доир психологияк тасвирларни яланғоч ҳолда эмас, балки чуқур ҳаётий мушоҳада, мулоҳазаларга, ҳаётӣ картина ҳамда лавҳаларга ўралган ҳолда беришга ҳаракат қиласи. Навоийнинг ғазалларида традицион иборалар беҳисоб даражада кўп қўлланганлиги ҳам уни салафларидан ажратиб кўрсатувчи хусусиятларидандир».

Тўпламда Навоий «Ҳамса» сининг яратилиш жараёнлари, унинг юзага келишида роль ўйнаган муҳим омиллар ҳақида фикр юритилувчи мақола ҳам бор. Муҳими шундаки, бир қатор адабиётшунослар шоир «Ҳамса»сининг яратилишини тайнинлашда кўпроқ адабий анъаналарга суюниб иш олиб борар эдилар.

Мақолада ана шундай карашлар қисман рад қилингани ҳолда «Ҳамса» ўз даврининг илғор ғоя ва интилишларини бадий жиҳатдан кенг акс эттирган асер эканлиги далилланади. «Ҳамса»ни адабий анъаналар махсуси деб қараб, унинг яратилишини текширганда адабий омилларни биринчи планга кўйиш Навоий ижодига нисбатан бир томонламаликни келтириб чиқазади. Тадқиқотни ўз фикрини исботлаш учун Навоий томонидан айтилган, мен бу достонни ёзётган пайтимда боз қашишига ҳам фурратим йўқ эди. Ҳалқ ташвиши ва дардини сўрашга вақтим кўп кетар эди, каби мазмундаги эътирофларини келтиради. Чиндан ҳам Навоийнинг жамият ҳаёти билан бу қадар яқинлиги, турли ижтимоий гуруҳлар билан кенг алоқада бўлиши, унинг достонларини ғоявий бадий мундарижасини бойитган. Абдуқодир Ҳайитметовнинг Навоийнинг форсча мактубларига доир ёзган мақолоси ҳам фактларга бойлиги ва теран мушоҳадалигини билан ажралиб туради. Мақолада Навоийнинг катта сиёсий ахамиятига молик бўлган форсча мактублари таҳлил қилинади. Муаллиф мактубларининг илғор ғоялар билан сугорилганлигини, шоирнинг форсчилигини очгандан кейин, Навоийнинг форсий мактублари бир жойга йигилиб, тўплам шаклига келтирилганми, йўқми, деган масалани ойдинлаштиришга келилади. Адабиёт тарихи билан шуғулланувчиларга аёнки, ҳозиргача Навоийнинг ўн олтиға форсча мактуби сочма ҳолда бизга етиб келган. Изланувчан олим Навоий асарларига доир тузилган католоғларни қайта кўриб чиқади ва XVI асрда юзага келган. Абушка номлари луғатда келтирилган маълумотга суюниб, Навоийнинг форсча номалари тўплам ҳолига келтирилган бўлиши мумкин, деган хulosага келади.

Ўзбек классик лирикасиги психологияк жиҳатдан ўрганиш ҳам ҳануз кам иш-

ланган масала бўлиб, бу хақда фақат йўл-йўлакай фикрларгина баён қилинган «Дунёвий лирикада психологиям» деб аталган мақоланинг руҳи ўзбек адабиётшуносларини ана шу масала билан кенг ва атрофича шуғулланишига давъат этади. Мақоладен англелишича, XIV асрнинг охирларида яратилган дунёвий адабиётнинг намуналари «Муҳаббатнома», «Ташшукнома», «Даҳнома» кабиларда ер ва ҳаётнинг рамзи бўлган маҳбубни кўйлаш, унинг ташки гузаллиги бир қадар илоҳийлаштирилган бўлиб, бу асарлар инсоннинг ички дунёсини — орзу ва интилишларини, изтироб ва ҳаяжонларини психологик ёрқинликда тасвирлай олмаган. Лутфий, Гадоий, Отоий, Саккокий лирикасида эса ошиқнинг ички дарди, ҳасрати, орзу ҳаваслари, интилишлари кенг очиб берилганки, мақолада бундай асарлардан кўплаб намуналар қелтирилади. Бу борада муаллиф нинг хуносалари хақ.

Абдуқодир Ҳайитметовнинг классик шеърияни таҳлил этишдаги маҳорати Жомийнинг шеърий ижоди ҳақида ёзган мақоласида янада изчилроқ кўринади. Бу мақолада олим адабиётнинг ижтимоий ва эстетик аҳамияти, шеърията шакл ва мундарижа, маҳорат ва новаторлик масалалари борасида шоир айтган бадий сўз дурдоналарига кенг тўхталади. Тадқиқотчи Жомийнинг шакл ва мазмун масалаларига доир қарашларини аниқлашга киришганди ҳам, энг аввало унинг ўз асарларига биринчи ва бош манба сифатида қараб тўғри йўл тутган. Чунки, Жомий «Силсилатуз заҳаб», «Юсуф ва Зулайҳо», «Тухфат-ул аҳрор» достонларида шакл ва мазмуннинг ўзаро алоқасига доир бир қанча аниқ фикрлар айтган. Бу достонлардан келтирилган далилларда Жомий шаклбозларни қаттиқ танқид этиб, бадий адабиётда шаклга нисбатан, мазмун бош ролни ўйнаши керак, деган фикрни илгари сурувучи Аристотель ва Низомийларнинг адабий қарашини афзал кўради.

маъқуллаганини таъкидлайди. Уз навбатида шарқ ўрта асрнинг кўзга кўринган социологларидан бири Ибн Холдун (XIV)нинг формалистик қарашларига эса қарши туради. Шундан кейин олим Жомий достонларининг оригиналлиги, реал ҳаётга эстетик муносабати қандай бўлган, деган масалани аниқлашга ўтади. Гап шундаки, шоир ижоди устида иш олиб борган бир катор адабиётшунослар Жомий достонларида фалсафий дидактикани катта салмоқга эга эканлигини асос қилиб олиб, унинг поэтическими табииятини учун ҳам ундан Камол Ҳўжандий, Биноий, Ҳилолий, Зайнiddин Восифий ҳатто Ҳофиз Шерозийдек улкан ижодкорлар ҳам маълум маънода сабоқ олганлигини кўрсатади. Мақолада Ҳасан Дехлавий форс адабиётининг етику вакилларидан эканлиги, унинг ижоди Навоий орқали ўзбек ҳалқи шеъриятига кенг намойиш этилганлиги асосли равиша кўрсатиб ўтилган.

Тўпламда Афғонистонга қилган сафар таассуротлари ҳам берилган. Шунингдек китобдаги Комил Хоразмий таваллудининг 150 йиллиги муносабати билан ёзилган мақола ҳам «Хусрав Дехлавий ва ўзбек адабиёт», Навоийнинг «Тухфат-ул аҳрор» қасидасига бағишилаб ёзилган тадқиқотлар ҳам маъно ва мазмун жиҳатдан анча чуқур, илмий жиҳатдан принципиал асосига курилганлиги билан диккатни тортади. Хулоса қилиб айтганда, Абдуқодир Ҳайитметовнинг ушбу китобида ўзбек классик адабиётни масалаларининг турили кирралари бўйича ғоят қимматли қайдлар, илмий кузатишлар, умумлашма фикрлар, чуқур ва қизиқарли мулоҳазалар, ёрқин мисоллар ва далиллар мавжуд. Хусусан Навоий ижодининг кўпгина муҳим томонлари, шубҳасиз, адабий эстетик жиҳатдан атрофлича таҳлил этилган бу илмий тўплам ўзбек ва шарқ классик адабиётшунослигига қўшилган муносиб ҳиссадир.

Маҳмуд НАЗАРОВ,
филология фанлари
кандидати.

БАХШИННИНГ ИЖОД ЙЎЛИ

ИСЛОМ ШОИР ВА
УНИНГ ХАЛҚ ПОЭЗИЯ-
СИДА ТУТГАН ЎРНИ, Ўз-
бекистон ССР «Фан»
нашиёти.

Ўзбек фольклоршунослик фани адабиётшунослигимизнинг энг ёш соҳаларидан бири. Шунга қарамай фольклорчи олимлар қиска муддат ичидаги халқ оғзаки ижодининг ғоявий ва назарий масалаларига бағишлиган кўйлаб илмий асар яратишга музгаффақ бўлдилар. Ана шундай асарлардан бирни яқинда босилиб чиқкан «Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни» номли тўпламдир.

Тўплам атоқли халқ достончиси Ислом шоирининг ҳәети ва ижодига бағишиланган. Маълумки, халқ ҳәетининг бадиий ифодаси бўлган, унинг кечмиши, бугуни ва келажак орзу — умидлари ҳақида хикоя қилувчи оғзаки ижод намуналарини авлоддан-авлодга етказишида профессионал халқ ижодчиларининг роли ғоят буюк. Шу нуқтаи назардан халқ баҳшиларининг ижоди дар фолиотини текшириш фольклорнинг қатор масалаларини ечишда катта аҳамиятга эга. Мазкур тўпламда ҳам олимлар Ислом шоир ижоди мисолида фольклоршуносликнинг мухим проблемаларини кўтариб чиқканлар. Тўплам таникли фольклорчи О. Собировнинг «Атоқли халқ шоири» мақоласи билан бошланади. Ислом шоир ижоди билан кўп йиллар шуғулланган бу олимнинг мақоласи ижтимоий планда ёзилган бўлиб, автобиографик характерга эга. У шоир ижодини шартли равишда иккига (инқилобчача ва инқилобдан кеинги) бўлиб таҳлил қиласиди ва унинг ҳаёт йўлига, ижодига оид лавҳаларни қизиқарли тилда хикоя қилиб беради.

Олима Музайяна Алавия эса достонларнинг кўп жанрлигига ҳақида фикр юритади. У Ислом шоир ижодидаги демократик ғояларга, мухаммас ва мурабба-

ларга алоҳида эътибор бериш зарурлигини уқдиради. Филология фанлари доктори М. Муродов ва ёш олим А. Эргашевлар Ислом шоир репертуаридаги «Гулихирмон» достони мисолида достонлардаги образлар, уларнинг бадиий тасвир во-ситаларини таҳлил қиласиди. Китобдаги ёш олим Б. Саримсоқонвиг «Орзигула» достони юзасидан бир неча қайдлар» мақоласи умумсовет фольклористикасида ҳали кам ўрганилган масала — халқ оғзаки ижоди асарларида шартлилик проблемаси, унинг конфликт яратидаги ролига бағишиланган. Олим «Орзигула» достонидаги шартлиликни таҳлил қилиб, мухим назарий хуласалар чиқарган.

Халқ оғзаки ижоди асарларининг ўзига хос хусусиятларидан бирни вариантликдир. Бир неча ижодкордан ёзиб олинган бир асарнинг турли вариантларини киёслашма ижодкор талантининг кучини аниқлашади. Асосий виситадир. Тўпламдаги С. Шодиевнинг мақоласи фольклордаги вариантлилик масаласига бағишиланган.

Ўзбек халқи қатори, халқ баҳшилари ҳам инқилобни зўр мамнуният билан күтиб олдилар. Инқилоб самара-лари, унинг асосчиси улуғ Ленин мадхини дўмбира оҳангига жўр килиб кўйлай бошладилар. Ислом шоир Назар ўғли ҳам ана шуларнинг пешкёдамларидан бири эди. Кейинги мақолаларда академик Воҳид Абдуллаев, филология фанлари кандидатлари Ё. Жўраев, О. Боқиевлар халқ баҳшининг совет давридаги ижоди, улуғ доҳий Ленинга бағишиланган асарлари ҳақида фикр юритганлар.

Ўзбек совет фольклоршунослигига профессионал халқ ижодчилари кўйлаган ва кўйлаб келаётган термалар ҳақида умумий фикрлар мавжуд бўлса-да, бу жанрнинг ҳали специфик хусусиятлари, унинг бошқа жанрлар билан муносабати, ижодкор репертуаридаги тутган ўрни конкрет ўрганилган эмас. А. Мусоқуловнинг

«Шоир термалари» мақоласида ана шу масала қизиқарли ёритилган.

Филология фанлари кандидати К. Имомов эса халқ оғзаки ижодидаги кенг тарқалган ялмоғиз — жодугар образининг келиб чиқиши ҳақида фикр юритиб, унинг тарихи ибтидоий замонлардан бошланганлигини кўрсатишга ҳаракат қиласиди. Ялмоғиз образининг эртак ва достонларда тутган ўрни, ўзаро фарқи, мифологик образлардан айрмалик томонлари, шаклланиш тарихи халқ этнографияси билан боғлиқлигини кўрсатиб беради. Ялмоғиз образи ибтидоий халқнинг дунё ҳақида гайри-табиий тушунчалари билан, эзгу ва ёвуз кучлар ҳақидаги қадимиий тасаввури билан боғлиқлигини очиб беради. Ялмоғиз образининг тарихий шаклланишида унинг ҳаёлий ва ҳаётий кўринишлари мавжуд. Мазкур вариантларнинг ҳар бирида ўзига хос типологик хусусият кўриниб турса ҳам, уларнинг бадиияти ва функциясида умумийлик намоён бўлади. Ялмоғизнинг ҳаёлий варианти кўпроқ сехрли эртак ва саргузашт достонларда мавжуд бўлэди. Муаллиф ялмоғизнинг ҳаёлий вариантини таҳлил қиласи экан, образни шакллантирувич ҳаёлий тушунчалар тилсими мавжуд. Масалан, «Гулихирмон» достонидаги тилсими момуо Паттигул айёр деб юритилади, жодугар палак унинг лақаби, онаси кўйган ном эса Зумраддир. Демак, достонларда унинг асл насиби, исми-зоти ва лақаби ҳам аниқ. Ялмоғиз эртакларда сирли қиёфа, тилсими хусусиятига эга бўлган ғайри табиий жонзот. Унинг портрети, характеристика мавжуд реалистик белгилар ҳам даҳшатли тасвирланади. Ялмоғизнинг ҳаётий варианти, деб таъкидлайди автор, эртакларда одатдаги дикономисиз шум кампир, мастан кампир, жодугар кампир бაъзан «кампир» деб юритилади, достонлар

да эса мастон ёки шахсий номи билан ифодаланади. Ўзбек халқи асрлар бўйи яратиб келган бадиий ижод намуналарини ўрганиш тилшунос олимлар учун ҳам мұхимдир. Халқ достонларида бирор ёзма манбада бўлмаган шундай сўзлар, стилистик фигурулар мавжуди, улар тиянтири, лексикаси түнинг қардош ва қардош бўлмаган тиллар билан муносабатини аниқлашда мұхим роль ўйнайди. Тилшунос олим А. Ишаев тўпламда Ислом шоир асарлари тили мисолида қипчок шевасининг лексикаси, морфологияси ва бошқа тиллар билан муносабати ҳақида фикр юритиб, тил фактлари асосида «Гўруғли» достонларининг генезиси бирдир, деган мұхим холосага келади. Олимнинг достонларда кўйланган эпик шаҳар Чамбил сўзининг этимологияси ҳақидаги фикрлари ҳам таҳсинга сазовордир. Автор фольклоршунослар В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовларнинг Чамбил сўзининг этимологиясига оид фикрларини тасдиқлаш билан бирга Чамбил сўзи асли келиб чиқиши жиҳатидан чам (шам... — қарағай, бил) бел... — тоб бели тарзидаги довон, умуман Чамбил — қарағайли довон, аникроқ қилиб айтганда тоб белида-

ги қарағай ўсган довондир, деган холосага келади. Филология фанлари кандидати Т. Ашурров ўз мақоласида ўзбек ва тоҷик халқи эпосларининг ўзаро алоқасини ёратади. Автор тоҷик «Гўруғли» туркумига мансуб биргина достон — тоҷик гўруғлигига Кабуд Ҳақназаровдан ёзил олинган «Авазнинг дўрмонлар билан ова чиқиши» достони асосида фикр юритиб, асар сюжети образлар талқини бутунлай бошқача бўлишига қарамай, айрим эпизодлар ва мотивлар Ислом шоир репертуаридаги «Авазхон ва Зулфизар» достонига ўхшаш томонларини кўрсатади. Масалан, «Авазнинг дўрмонлар билан ова чиқиши» достонида Райхон арабга қарши жанг қилаётган Авазга Маҳмадназар кўмак берса, Ислом шоирнинг «Орзигул» достонида Қораҳон подшо кўшинлари билан жанг қилаётган Сувонга подачи. Доно ёрдам беради. Ёш тадқиқотчи О. Наҳанов партия ва ҳукуматимизнинг халқ ижодкорларига ғамхўрлиги, ёзувчи ва шоирларимизнинг баҳшилар билан ижодий ҳамкорлиги тўғрисиди, уларнинг шоирлари тўғрисида ёзади.

Тўплам фольклоршунослигимиз асосчиси Ҳоди Зарифовнинг фольклорчилар

учун кўлланма бўладиган мақоласи билан якунланган. Улкан фольклоршунос олим ўз мақоласида фольклор асарларини нашрга тайёрлаш принципларини кўрсатиб ўтади. Халқ оғзаки ижоди намуналарини яна қайта халқнинг ўзига, унинг авлодларига тақдим қилиш катта масъулият талаб қиласади. Ҳоди Зарифов ўз мақоласида ножёя таҳрир қилишларни танқид қилиб, халқ асарларини нашрга тайёрлашда асарлар лексикасига, текстини тайёрлашга, ғоявий ва тарбиявий жиҳатдан халқ руҳига ёт бўлган ўринларни қисқартиришга ўта эҳтиёткорлик билан ёндашишни уқдириб ўтади. Олимнинг бу принциплари «Ўзбек халқ ижоди» сериясида чиқариладиган кўп томликларнинг кейинги томларини нашрга тайёрлашда мұхим методик кўлланма бўлиб хизмат қиласади.

Олимлар колективи томонидан яратилган «Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни» тўплами ўзбек фольклори масалаларини илмий нуқтадан назардан тадқиқ ва талқин қилишда янги ва ўзига хос бир одимдир.

Марҳабо МАДРАҲИМОВА.

ТИНИҚ ТУЙҒУЛАР

Ёдгор ОБИДОВ. Кипрингингда юлдузлар. Гафур Ҷулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти. Тошкент — 1980.

Шеър кўнгил гавҳари. Бу гавҳар баҳор осмонидеи мусаффо, булоқ сувидек тиник, юлдузлар нури каби ёрқиндир. Ёш шоир Ёдгор Обидовнинг «Кипрингингда юлдузлар» тўпламини ўқиганда хаёлдан беихтиёр шу хусусиятлар ўтади. Унинг шеърлари тиникликка, беғуборликка ташна қалбнинг садосига ўхшайди. Шу боис бўлса керакки, унинг ҳар

иқки шеъридан бирида «тиник» сўзига қайта-қайта мурожаат этилади.

Ёш шоир шеърлари «тиник тилакларя», «нурли туйғулар»га ошно қилиб «юлдузлар имоларийни кўнгилларга» кўчиради. Унинг беғубор туйғулари «Тиник ранглар учун ранг бўлиб — тиникликлар сарии», «Тиник юксакликларга интилади истагим» деб гўзалликлар оламига талпинади.

Ватанга, она заминга, халққа, ёрга бўлган мұхаббатни бадиий ифода этиш ҳар бир ижодкорнинг олий

туйғусидир. Ёш шоир шеърларида ҳам ана шу муқаддас туйғулар пафос билан акс эттирилади.

Сомон юлдин босиб ўтсам, Ҳар юлдузга гул тақиб, Коинотдай кенг багримга Қўнаолса юлдузлар, Бир қўлимда қўёш турса, Бир қўлимда ой балқиб, Нигоҳимга жо бўлолса, Тунлар билан кундузлар — Бу сенинг севингандир, Сенинг хаёлларингдан.

«Ватан».

Ана шундай кўтарйники руҳ ёш ижодкорнинг «Тоғ-

лар, берингиз юрагингиз», «Тақдирим», «Россия ўрмонлари», «Она қишлоғим», «Тошкент ҳақида күшик» каби шеърларида ҳам ёрқин намоён бўлган. «Россия ўрмонлари» шеъри ўқувчани бепоён яшил кенгликларга бошлиди. У ўрмомоннинг соғ ҳавосидан «эркин нафас олади», «оқ қайнилар қаддига» мафтун боқади қалбida «тўйгулари туғён» уриб, жунбушга келади..

Орзу инсон умрининг мазмунидир. Мана шу «мазмун» Ёдгор Обидовнинг «Онамга», «Орзу тўла юрагим...», «Юлдузларга интил, дединг» сингари шеърларида мусиқий оҳангларда куйланади. Табиат-

нинг киши қалбida акс-са до қолдириб кетадиган оний лаҳзаларини ҳам ёш ижодкор юлдузлар, тонглар, орзулар, ҳаёллар воситасида сувратлаб манзарий ҳолатлар чизади. У инсон баҳтини оппоқ тонгларга киёслайди. Шу боис «Ой менинг бағримга...» шеърида тўлқинланиб ёзади:

Мен шундай яшадим,
яшарман
Давримнинг меҳри билан
бағримда,
Оlamни тонгларга
бошларман,
Тонготар бор экан
тақдирда.

Ёш шоирнинг мазкур тўпламида юқорида фикр

юритилган қатор ютуқлар билан бирга айрим камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Бу бавзи сўзларнинг шеърларда кўп такрорлашишида кўринади. «Бағр», «орзу», «тўйғу», «ҳиссиёт — денгизи» каби сўзларга қайта-қайта мурожаат этилиши ўқувчининг кўнглига тегади. Шу билан бирга бундай ҳол ёш ижодкорни сўз оламини бойитиш учун янада изланишини тақозо этади. Лекин бу хил қусурлар ўз устида ишлаш натижасида барҳам топишига ишонамиз. Бунга албатта мўъжазгина китобчага жам этилган кўп шеърлар шаҳодат беради.

Музаффар МИРРАЖАБОВ.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

**Редколлегия: УЙГУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ,
И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ,
Т. ТУЛА, Ҳ. НИҶОЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБ-
ДУСАМАТОВ, Ш. ШОМУҲАММЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ,
Ў. УСМОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ХУ-
ДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ.**

© Шарқ юлдози, 1980.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЙОЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 10.

Орган Союза писателей Узбекистана,
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1980.

Рассом А. Қамбаров.

Техредактор М. Мирражабов.

Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоққача бўлган материаллар авторларига қай-
тарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдози»дан олинди деб кўрсатилиши
шарт.

Теришга берилди 7.08.1980 й. Босишга руҳсат этилди 29.09.1980 й. Р—03255. Қоғоз
формати 70×108^{1/16}. Физ. листи 15. Қабариқ босма. Шартли босма листи 21.
Нашриёт хисоб листи 20.06. Тиражи 210.159. Заказ № 3710.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байрок
орденли босмахонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-үй.

**БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЙОЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ**

ТЕЛЕФОНЛАР:

**БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ — 320828,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ —
332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479, ХАТЛАР
БўЛИМИ — 330918.**